माधवनिदानम् of श्रीमाधवकर with the commentary मधुकोश of MM. श्री विजयरक्षित and श्रीकण्ठदत्त — Edited with परिशिष्ट निदानम् by कविराज नरेन्द्रनाथ शास्त्री.
2/e, Lahore, 1989 Vikram era.
(1933 AD)

45

महामतिश्रीमाधवकरप्रणीतं

माधवनिदानम् ।

महामहोपाध्याय-श्रीविजयरक्षित-श्रीकण्ठदत्ताभ्यां विरचितया मधुकोशाख्यव्याख्यया समुल्लसितम् ।

दातारपुर-वास्तव्येन श्रीपण्डितमिहिरचन्द्ररत्नात्मजेनआयुर्वेद-चक्रवर्ति-कविराज प्रो० नरेन्द्रनाथशास्त्रिणा संशोधितं, परिशिष्टनिदानेन च संयोजितम् ।

द्वितीयं संस्करणम् ।

तच्चेदम्

लवपुरीयपञ्जाबसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षेण

मोतीलाल बनारसीदास

इत्येतेन स्वीये "मुम्बई संस्कृत" इत्याख्ये मुद्रणालये सम्मुद्र्य प्रकाशितम् ।

संवत् १९८९

प्रकाशक:—
मोतीलाल बनारसीदास
अध्यक्ष-पंजाब संस्कृत पुस्तकालय
सैदमिट्ठा बाजार, लाहौर।

1933.

मुद्रक:—
दुर्गादास प्रभाकर
मैनेजर—मुंबई संस्कृत प्रेस
सैदमिट्ठा बाज़ार, लाहौर।

ओ३म् ।

द्वितीयसंस्करणस्य भूमिका ।

" निदाने माधवः श्रेष्ठः " इति तत्र तत्र विष्कृतानां रोगाणां निदानस्यैकत्रीकरणजन्यसर्वसुलभसौख्यमनुभूयैव प्रतिपादितमिति नात्र सन्देहलेशोऽपिविद्यते विदुषाम्। मधुकोशस्त्वत्र विशदव्याख्यानेन सुवर्णसौगन्ध्ययोगमावहतीत्यपि विदितमेव विपश्चिताम् । बहूनि संस्करणान्यस्य यत्र तत्र मुद्रितान्युपलभ्यन्ते । इदमप्यस्य द्वितीयं संस्करणम्, पूर्वसंस्करणेषु केवलमाचार्यमाधवनिबद्धान्येव रोगनिदानानि दृश्यन्ते, अद्यतने काले प्रचलितानां केषाञ्चिद्रोगाणां तत्र लेशोऽपि न वर्तते, इयमेव महती त्रुटिः दृश्यतेऽतःप्राक्तनसंस्करणेषु । अस्मिन् संस्करणे तु अस्माभिः यथाशक्ति यथालाभञ्च नवीनरोगाणां निदानं नव्याचार्यैर्यत्स्वतन्त्रनिबन्धेषूपनिबद्धं साधारणजनदुष्प्रापं तत्साहाय्यात्स्वीयैः कचिच्च प्रमाणार्थं तदीयैरेव पद्यैः माधवनिदानपरिशिष्टभागं "परिशिष्ट निदानम्" इत्याख्ययोपनिबद्धम्। यच्च स्वल्पमतिनामत्यन्तमेव श्रेयस्करं, यत्र तत्र तत्तद्रोगदर्शनादिषु निःशङ्कं व्यवहारसिद्धयै चालम् । तदस्य महत्परिश्रमजनितकार्यपूरणार्थमिदं संस्करणमपि "श्री मोतीलाल बनारसीदास महोदयैः" सुदृढसुचिक्कणपृष्ठेषु मुद्रापयित्वा महदेवोपकृतम् । वयञ्च पूज्याचार्याणां सविधे कृतज्ञतापाशबद्धाःस्मः । आशास्महे च यत्पिपठिषूणां छात्राणां सहर्षं कार्यं सेत्स्यतीति —

भारत औषधालयः
लाहौर.
२१. ११. ३२.

विदुषां विधेयस्य
नरेन्द्रनाथशास्त्रिणः ।

माधवनिदानान्तर्गतविषयाणामनुक्रमणिका ।

पठितम् । विनिग्रहशब्दस्तु तत्र निरोधार्थ एवाचार्येण निर्दिष्टः, यथा वातगुल्मनिदाने–"रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टितं वेगविनिग्रहश्च" इति । तथान्तर्वेगज्वरलक्षणे "दोषवर्चोविनिग्रहः–" इत्येव पठितम् । एतेन "ज्वरमुक्तिलक्षणे क्षवस्य भावात्कथमेतल्लक्षणम्"–इति यदाशङ्कितं कार्तिककुण्डेन तदपि निरस्तम् । आध्मानं वायुना सवेदनमुदरपूर्णत्वम् । गात्रग्रहणेन शिरोहृद्ग्रहणे सिद्धे तदभिधानं विशेषेण शिरसि हृदि च वेदनार्थम् । एतानि रूपाणि प्रायोभावित्वेन निर्दिष्टानि सुश्रुतेन, तेन चकारेणान्यान्यपि चरकनिदानोक्तानि बोद्धव्यानि । तान्येव गद्येनोक्तानि सुखग्रहणार्थं श्लोकेन प्रदर्श्यन्ते–"भवन्ति विविधा वातवेदनाः पादसुप्तता । पिण्डिकोद्वेष्टनं कर्णस्वनो वक्त्रकषायता । ऊरुसादो हनुस्तम्भो विश्लेषः सन्धिजानुनोः । शुष्ककासो वमिर्लोमदन्तहर्षः श्रमभ्रमौ । अरुणं नेत्रमूत्रादि तृट्प्रलापोष्णकामिताः" ॥ इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ।
कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥ १० ॥
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥ ११ ॥

पित्तज्वरलक्षणमाह–वेगस्तीक्ष्ण इत्यादि । अतिसारः पित्तस्य रसत्वेन सद्रवा प्रवृत्तिर्नत्वतिसार एव, तस्य ज्वरोपद्रवत्वात् । निद्राल्पत्वं अल्पनिद्रात्वम् । उक्तं हि सुश्रुते,–"निद्रानाशोऽनिलात् पित्तात्"–इत्यादि । वमिः पित्तस्य कफस्थानगतत्वात् । स्वेदो घर्मागमनं, प्रायेण सामदोषेण स्रोतसां निरोधात्सर्वज्वरेषु घर्मनिरोधः, अत्र तु पित्तस्य तैक्ष्ण्यात् ज्वरप्रभावाद्वा स न भवतीति । प्रलापोऽसंबद्धभाषणम् । वक्त्रकटुता मुखतिक्तत्वम् । चरके हि पैत्तिकनानात्मजचत्वारिंशद्विकारमध्ये तिक्तास्यतायाः पाठादनुभवाच्च । कार्तिकस्त्वरोचके "कट्वम्लमुष्णं विरसं च पूति पित्तेन विद्याल्लवणं च वक्त्रम्" इति वचनं दृष्टान्तमुपन्यस्य कटुमुखत्वमपीच्छति । तन्न, तत्रापि सन्देहात् यदुक्तं,–"कटु स्यात्कटुतिक्तयोः–इति । तस्मात् "योऽम्लं भृशोष्णं कटुतिक्तवक्त्रः पीतं सरक्तं हरितं वमेद्वा सदाहचोषज्वरवक्त्रशोषं सा पित्तकोपप्रभवा हि छर्दिः"॥–इति सुश्रुतवचनात्कटुमुखत्वमप्येष्टव्यमिति । मूर्च्छेति मूर्च्छा रूपाद्यविज्ञानम्, तमः प्रवेशो विस्मृतिरित्याहुः । मदो मत्तत्वमिव, यथा–पूगकोद्रवधुत्तूरभक्षणादौ । भ्रम इति भ्रमश्चक्रस्थितस्येव भ्रमद्वस्तुदर्शनमित्याहुः । अन्ये तु, स्वदेहभ्रमणज्ञानम् । ननु, भ्रमस्याशीतिवातविकारपठितस्य वातनानात्मजत्वात्कथं पित्तविकारे पाठः ? उच्यते, "न रोगोऽप्येकदोषजः"–इति वचनात्पैत्तिकेऽपि वातानुबन्धाद् भ्रमः, इति जेज्जटः, समाधानमुक्तवान् । अथवा दोषदूष्यसंमूर्च्छनप्रभावात्कारणादृष्टस्यापि रूपस्य कार्य उपलम्भः । यथा–अरूपवातारब्धातिसारादाविवारुणत्वं, हरिद्राचूर्णसंयोग इव लौहित्यम् । यत्तूक्तं सुश्रुते,–"रजः

पित्तानिलाद्भ्रमः"-इति तत्रापि वातानुगतपित्तजत्वमेव बोद्धव्यम्, अन्यथा भ्रमस्य वातिकनानात्मजत्वमेव न स्यादिति। अपरे तु पित्तदूषितनेत्रत्वेन विपर्यस्तज्ञानं भ्रमः पीतः शंख इत्यादिवत्। चकारः पूर्ववदनुक्तसमुच्चयार्थः। तद्यथा-तीव्रोष्मता रक्तकोठता शीतेच्छताऽरुचिरिति ॥ १० ॥ ११ ॥

स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता।
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ॥ १२ ॥
(नात्युष्णगात्रता छर्दिरङ्गसादोऽविपाकिता)
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता।
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता ॥ १३ ॥

कफज्वरलक्षणमाह--स्तैमित्यमित्यादि। स्तैमित्यमङ्गानामार्द्रपटावगुण्ठितत्वमिव। स्तिमितो वेगो मन्दो वेगः आलस्यमिति " समर्थस्याप्यनुत्साहः कर्मण्यालस्यमुच्यते " इत्यालस्यलक्षणमाहुः। स्तम्भोऽङ्गस्तब्धता। तृप्तिस्तृप्तस्येवान्नानभिलाषः। उत्क्लेद् कण्ठोपस्थितवमनत्वमिव। अरुचिरत्र सत्यप्यभिलाषे अभ्यवहारासामर्थ्यमिति भेदः। चकारः पूर्ववत्। तेन तथाङ्ग पीडकाः शीताः प्रसेकश्छर्दितन्द्रिके हृदुपलेप उष्णाभिलाषिता वह्निमार्दवमिति ॥ १२-१३ ॥

तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा।
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥ १४ ॥
पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः।

वातपित्तज्वरलक्षणमाह-तृष्णेत्यादि। पर्वाणि भिद्यन्त इव वेदना पर्वभेदः। एतानि च लिङ्गानि विकृतिविषमसमवायारब्धस्य बोद्धव्यानि। विकृतिविषमसमवायारब्धत्वं चैषां केवलवातिकपैत्तिकज्वरलक्षणानां मध्ये केषांचिदेव नियमेन पाठात्तदतिरिक्तलक्षणपाठाच्च बोद्धव्यम्। यथा-अत्रैव वातपैत्तिकेऽरुचिरोमहर्षौ, वक्ष्यमाणवातश्लैष्मिके संतापः, इति कार्तिकः। एवं कफपित्तजे अनवस्थितशीतदाहौ एवं सन्निपातजे साम्रकलुषादिनेत्रत्वं शिरसो लोठनादि। प्रकृतिसमसमवेते तु वातजादिज्वरलिङ्गान्येव समस्तानि कतिपयानि वा भवन्ति। अत एव चिकित्सिते चरकः विकृतिविषमसमवायारब्धानां द्वन्द्वसन्निपातज्वराणां लक्षणानि साक्षात्पठित्वा निदानस्थानोक्तवातादिज्वरलिङ्गातिदेशेन प्रकृतिसमसमवेतानां द्वन्द्वसन्निपातज्वराणां लक्षणमुक्तवान्। यदाह,-"निदाने त्रिविधा प्रोक्ता या पृथक्त्वे ज्वराकृतिः संसर्गसन्निपातानां तथा चोक्तं स्वलक्षणम्"-इति। एवं वक्ष्यमाणं द्वन्द्वसन्निपातलक्षणं व्याख्येयम्। प्रकृतिसमसमवायविकृतिविषमसमवाययोश्चायमर्थः-प्रकृत्या हेतुभूतया समः कारणानुरूपः समवायः कार्यकारणभावसंबन्धः प्रकृतिसमसमवायः कारणानुरूपं कार्यमित्यर्थः। यथा-शुक्लतन्तुसमवायारब्धस्य पटस्य शुक्लत्वम्; विकृत्या हेतुभूतया विषमः कारणाननुरूपः समवायो विकृतिविषमसमवायः, यथा-हरिद्राचूर्णसंयोगे लौहित्यमिति ॥ १४ ॥

स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च ॥ १५ ॥
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम्।
संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १६ ॥

वातश्लेष्मज्वरलक्षणमाह—स्तैमित्यं पर्वणां भेद इत्यादि। स्वेदाप्रवर्तनं स्वेदस्य आसमन्तादकारणेन प्रवृत्तिः, विकृतिविषमसमवायारब्धत्वादिति कार्तिकः। युक्तं चैतत्। यदाह हारीतः,—"शिरोग्रहः स्वेदभवश्च कासो ज्वरस्य लिङ्गं कफवातजस्य"—इति। स्वेदभवः स्वेदोत्पत्तिः। मध्यवेगो नातितीक्ष्णो नातिमृदुरिति॥

लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा।
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १७ ॥

पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणमाह—लिप्तेत्यादि। श्लेष्मणा लिप्तं च पित्तेन तिक्तं च आस्यं मुखं यस्य तस्य भावो लिप्ततिक्तास्यता। तन्द्रा निद्रावत्क्लान्तिः। मोहो मूर्च्छा। एतानि लिङ्गानि प्रायोभावित्वेन निर्दिष्टानि, तेनान्यान्यपि चरकोक्तानि बोद्धव्यानि। तद्यथा,—"तथा स्तम्भश्च संस्वेदः कफपित्तप्रवर्तनम्"–इति ॥१७॥

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा।
सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ॥ १८ ॥
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः।
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ॥ १९ ॥
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम्।
ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥ २० ॥
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा।
स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ॥ २१ ॥
कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम्।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ॥ २२ ॥
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च।
चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥ २३ ॥

सान्निपातिकज्वरलक्षणमाह—क्षणे दाह इत्यादि। रुजा शूलं, अस्थ्यादिभिः संबध्यते। सास्रावे साश्रुणी। कलुषे आविलवर्णे। निर्गता भुग्नता संकुचितता ययोस्ते निर्भुग्ने विस्फारिते इत्यर्थः—इति जेज्जटः, "अन्तःप्रविष्टे"–इत्यन्ये, "अतिकुटिले"–इति चक्रः। शूकैः शूकशिम्बिधान्यादेः परिदग्धा कृष्णवर्णा खरस्पर्शा गोजिह्वादिवत्। स्रस्ताङ्गता निःसहावयवता। ष्ठीवनं रक्तस्य पित्तस्य वा मुखेन स्वल्पोद्गिरणम्। शिरसो लोठनमिति इतस्ततः शिरश्चालनम्। कृशत्वं नातिगात्राणां दोषपूर्णत्वेन। प्रततं निरन्तरम्। कोठो भालुकितन्त्रे पठितः। तद्यथा,–

'वरटीदष्टसकाशः कण्डूमान् लोहितोऽस्रकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः"–इति। मूकत्वं मन्दवचनत्वम्, अवचनता वा। गुरुत्वमुदरस्य च उदरगौरवम्। चिरात्पाकश्च दोषाणामिति चातिसामत्वारब्धत्वेन । चकारादन्यान्यपि च बोद्धव्यानि । यदाह वाग्भटः,–"तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि । सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा । गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम्" इति । एतच्च लक्षणं त्रयोदशसन्निपातेषु मध्ये स्वमानाद् वृद्धैर्दोषैस्तुल्यैरारब्धस्य ज्वरस्य चरकेण पठितं ह्युल्बणैकोल्वणादीनां च द्वादशानां लक्षणं बोद्धव्यम् । तथा च काश्मीरपाठे चरकः,—"भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक् वातपित्तोल्बणे विद्याल्लिङ्गं मन्दकफे ज्वरे ॥ शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रापिपासादाहहृद्व्यथाः । वातश्लेष्मोल्वणे व्याधौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः ॥ छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना । मन्दवाते व्यवस्यन्ति लिङ्गं पित्तकफोल्वणे ॥ सन्ध्यस्थिशिरसां शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः । वातोल्वणे स्याद् द्व्यनुगे तृष्णा कण्ठास्यशुष्कता ॥ रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृष्णा बलक्षयः । मूर्च्छा चेति त्रिदोषे स्याल्लिङ्गं पित्ते गरीयसि ॥ आलस्यारुचिहृल्लासदाहवम्यरतिभ्रमैः । कफोल्वणं सन्निपातं तन्द्राकासेन चादिशेत् ॥ प्रतिश्यायच्छर्दिरालस्यं तन्द्रारुच्यग्निमार्दवम् । हीनवाते पित्तमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके मतम् ॥ हारिद्रमूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः । हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम् ॥ शिरोरुग्वेपथुश्वासप्रलापच्छर्द्यरोचकाः । हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥ शीतता गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोतिरुक् । हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विदुः । वर्चोभेदोऽग्निदौर्बल्यं तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः । कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके विदुः ॥ श्वासः कासः प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपार्श्वरुक् । कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके मतम्"—इति । विकृतौ नियमो नास्ति तेन विकृतिविषमसमवाया अनेकप्रकारा भवन्ति । अतः सुश्रुतेनाप्यन्यादृशं सन्निपातलक्षणं पठितम्,–"नात्युष्णशीतोऽल्पसंज्ञो भ्रान्तप्रेक्षी हतप्रभः । खरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्वेदविण्मूत्रवर्जितः ॥ साश्रुनिर्भुग्ननयनो भक्तद्वेषी हतस्वरः । श्वसन्निपतितः शेते प्रलापोपद्रवान्वितः ॥ अभिन्यासं तु तं प्राहुर्हतौजसमथापरे । सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्यमपरे जगुः"– इति । तथा भालुकितन्त्रे ह्युल्वणादिलक्षणमप्यन्यथा पठितम् । तद्यथा,–"वातपित्ताधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य ज्वरोऽङ्गमर्दस्तृट्तालुशोषप्रमीलकाः । आध्मानतन्द्रारुचयः श्वासकासभ्रमश्रमाः । पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ अन्तर्दाहो बहिःशीतं तस्य तन्द्रा च बाधते । तुद्यते दक्षिणं पार्श्वमुरःशीर्षगलग्रहाः । निष्ठीवेत्कफपित्तं च तृष्णा कण्ठश्च दूयते । विड्भेदश्वासहिक्काश्च बाधन्ते सप्रमीलकाः ॥ विधु(भु)फल्गू च तौ नाम्ना सन्निपातावुदाहृतौ। श्लेष्मानिलाधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति ॥ तस्य शीतज्वरो निद्रा क्षुत्तृष्णा पार्श्वनिग्रहः ।

शिरोगौरवमालस्यमन्यास्तम्भप्रमीलकाः ॥ उदरं दह्यते चास्य कटिर्बस्तिश्च दूयते। सन्निपातः स विज्ञेयो मकरीति सुदारुणः ॥ वातोल्वणः सन्निपातो यस्य जन्तोः प्रकुप्यति । तस्य तृष्णाज्वरग्लानिपार्श्वरुग्दृष्टिसंक्षयाः ॥ पिण्डिकोद्वेष्टनं दाह ऊरुसादो बलक्षयः। सरक्तं चास्य विरमूत्रं शूलं निद्राविपर्ययः ॥ निर्भिद्यते गुदं चास्य बस्तिश्च परिकृष्यते । आयम्यते भिद्यते च हिक्कते विलपत्यपि ॥ मूर्च्छति स्फायते रौति नाम्ना विस्फुरकः स्मृतः । पित्तोल्वणः सन्निपातो यस्य जन्तोः प्रकुप्यति ॥ तस्य दाहो ज्वरो घोरो बहिरन्तश्च वर्धते । शीतं च सेवमानस्य कुप्यतः कफमारुतौ ॥ ततश्चैनं प्रधावन्ते हिक्काश्वासप्रमीलकाः। विसूचिका पर्वभेदः प्रलापो गौरवं क्लमः ॥ नाभिपार्श्वरुजा तस्य स्विन्नस्याशु विवर्धते । स्विद्यमानस्य रक्तं च स्रोतोभ्यः संप्रवर्तते ॥ शूलेन पीड्यमानस्य तृष्णा दाहश्च वर्धते । असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति कथ्यते ॥ नहि जीवत्यहोरात्रमेतेनारिष्टविग्रहः। कफोल्वणः सन्निपातो यस्य जन्तोः प्रकुप्यति ॥ तस्य शीतज्वरस्वप्नगौरवालस्यतन्द्रयः । छर्दिमूर्च्छातृषादाहतृप्त्यरोचकहृद्ग्रहाः ॥ ष्ठीवनं मुखमाधुर्यं श्रोत्रवाग्दृष्टिनिग्रहः। श्लेष्मणो निग्रहं चास्य यदा प्रकुरुते भिषक् ॥ तदा तस्य भृशं पित्तं कुर्यात्सोपद्रवं ज्वरम्। निगृहीते तु पित्ते च भृशं वायुः प्रकुप्यति ॥ निराहारस्य सोऽत्यर्थं मेदोमज्जास्थि बाधते । अथात्र स्नाति भुंक्ते वा त्रिरात्रं नहि जीवति ॥ मेदोगतः सन्निपातः कप्फणः स उदाहृतः। कामान्मोहाच्च लोभाच्च भयाच्चायं प्रपद्यते ॥ मध्यहीनाधिकैर्दोषैः सन्निपातो यदा भवेत् । तस्य रोगास्त एवोक्ताः प्रायो दोषबलाश्रयाः"—इत्यादि। ननु, वातादयः परस्परं विरुद्धगुणाः विरुद्धगुणानां च संभूयैककार्यारम्भकत्वं नोपपद्यते, परस्परोपघातात्तुहिनदहनयोरिव तत्कथं सान्निपातिकविकारोत्पाद इति । अत्र समाधानमुक्तं दृढबलेन, यथा,— "विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम्। दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्घोरं विषमहीनिव"—इति । एतच्चान्ये दूषयन्ति सहजत्वादित्यनैकान्तिकं, यतः सहजानपि धातून् दोषा उपघ्नन्ति; सात्म्यत्वादित्यपि साध्याविशिष्टं, यतः सात्म्यत्वबाधकत्वं तदेव च दोषाणां परस्परमिह साध्यम्। अत्रोच्यते दोषा नोपघ्नन्तीति कोऽयमनुपघातः साध्यते ? विकृतेरकारकत्वम्, अविनाशकत्वं वा ? नाद्यः, दोषाणां परस्परं विकृतिकर्तृत्वात्। यथोक्तं चरके,—"विशोषयेद्बस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा। यदा तदाश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः"—इति । यथोक्तं वाग्भटेन,—"सश्लेष्ममेदः पवनः साममत्यर्थसंचितम्। अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते ॥ सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्यान्तःश्लेष्मणा स्तिमितेन च । तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ"—इति । अविनाशकत्वं तु विद्यत एव धातुदोषयोः परस्परं च दोषाणां सर्वथोच्छेदप्रतिपादकागमाभावात्, मरणप्रसङ्गाच्च, दोषाणामपि देहधारणकारणत्वात् । तस्मात्सर्वथोच्छेदनिरासाभिप्रायेणैव दृढबलवचनमिह

द्रष्टव्यं; तत्कुतोऽनैकान्तिकता। नचैवं सति विषस्य विषादकर्तृत्वे दृष्टान्तविफलत्वम्, विषस्य विषादादवान्तरव्यापारस्य प्राणविनाशकत्वात्; नच सर्वात्मना दृष्टान्तो भवतीति। सात्म्यत्वादित्यस्यायमर्थः सात्म्यत्वेन प्रतीयमानत्वात्। दोषाः परस्परं नोपघ्नन्ति अनुपघातकत्वेन प्रतीयमानत्वात्, यद्यथा प्रतीयते तत्तथा निर्दिश्यते यथाग्निकार्यो धूमोऽग्निकार्यत्वेनेति कुतः साध्याविशिष्टत्वमिति। चक्रदत्तस्तु सहजसात्म्यत्वादित्येकमेव हेतुं व्याख्यातवान् सहजं स्वाभाविकं दोषाणां सात्म्यत्वमिति। दृढबलोक्तहेतुद्वयास्वरसेन गयदासस्तु हेत्वन्तरमुक्तवान्,-"दैवाद्दोषस्वभावाद्वा दोषाणां सान्निपातिके। विरुद्धैश्च गुणैः कश्चिन्नोपघातः परस्परम्"-इति संक्षेपः ॥१८-२३॥

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः।
सन्निपातज्वरोऽसाध्यः, कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ २४ ॥
(सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा।
पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥ १ ॥
सप्तमी द्विगुणा चैव नवम्येकादशी तथा।
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ २ ॥)

तस्य सन्निपातज्वरस्यासाध्यलक्षणमाह—दोषे विबद्ध इत्यादि। दोषो मलं वातादिश्च। जेज्जटस्तु मलमेवाह, विबद्ध इति वचनात्। नष्टाग्नित्वम् आहारपाकगम्यम्। यदुक्तं चरके—"अग्निं जरणशक्त्या" इति। असाध्यकृच्छ्रसाध्याभिधानेन सुखसाध्यो न भवतीति दर्शितम्। उक्तं हि चरके—"सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानाम्"—इति। तथा भालुकिः—"मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातं चिकित्सता"—इति। सर्वसम्पूर्णलक्षण इति सर्वाणि समग्राणि सम्पूर्णानि बलीयांसि लक्षणानि यस्य स तथा ॥ २४ ॥

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः।
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ २५ ॥
(त्रयः प्रकुपिता दोषा उरःस्रोतोऽनुगामिनः।
आमाभिवृद्ध्या ग्रथिता बुद्धीन्द्रियमनोगताः ॥ १ ॥
जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं ज्वरं दृढम्।
श्रुतौ नेत्रे प्रसुप्तिः स्यान्न चेष्टां कांचिदीहते ॥ २ ॥
नच दृष्टिर्भवेत्तस्य समर्था रूपदर्शने।
न घ्राणं न च संस्पर्शं शब्दं वा नैव बुध्यते ॥ ३ ॥
शिरो लोठयतेऽभीक्ष्णमाहारं नाभिनन्दति।
कूजति तुद्यते चैव परिवर्तनमीहते ॥ ४ ॥
अल्पं प्रभाषते किंचिदभिन्यासः स उच्यते।
प्रत्याख्यातः स भूयिष्ठः कश्चिदेवात्र सिध्यति ॥ ५ ॥)

सन्निपातज्वरोपद्रवमाह—सन्निपातेत्यादि ॥ २५ ॥

अभिघाताभिचाराभ्यामभिशापाभिषङ्गतः ।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥ २६ ॥

श्यावास्यता विषकृते तथाऽतीसार एव च ।
भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥ २७ ॥

ओषधिगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुः क्षवः ।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्राऽऽलस्यमभोजनम् ॥ २८ ॥
(हृदये वेदना चास्य गात्रं च परिशुष्यति ।)

भयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ।
अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ॥ २९ ॥

भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम् ।

आगन्तुज्वरमाह—अभिघातेत्यादि । अभिघातोऽभिहननं शस्त्रलोष्टमुष्टिलगुडादिभिः; अभिचारः श्येनादियागकृतो विपरीतैर्मन्त्रैर्लोहस्रुचा सर्षपादिहोम इत्याहुः । अभिषङ्गः कामादीनां भूतानां च सम्बन्धः, यदुक्तं चरके—" कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य यो ज्वरः । सोऽभिषङ्गज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषंगजः " । अभिशापो ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धानामनिष्टाभिशंसनम् । तं चागन्तुज्वरं यथास्वं दोषैर्जानीयात् । यदुक्तम्—" कामशोकभयाद्वायुः "—इत्यादि । अयं च दोषसम्बन्धः पश्चाद्भावी नत्वारम्भक इति संप्राप्त्यवसरे निरूपितम् । श्यावास्यतेति श्यावः शुक्लानुविद्धः कृष्णो वर्णः शाकवर्ण इत्येके । विषकृते स्थावरविषभक्षणादिकृते, अतीसारः, तद्विषस्याधोगत्वात् । ओषधिगन्धज इति तीव्रौषधिगन्धघ्राणजे, "पुष्पेभ्यो गन्धरजसी ओजस्विभ्यो यदानिलः "—इत्यादिना वृद्धसुश्रुतेन पठितं तृणपुष्पाख्यं ज्वरमत्रैवान्तर्भावयन्ति । कामज इत्यादि अभिमतकामिन्याद्यप्राप्तिनिमित्ते चित्तविभ्रंशो भ्रमादिः । यदाह वाग्भटः—" कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयाः "—इत्यादि । भयादिति भयाज्जाते ज्वरे । एवं शोकात् कोपादित्येतयोर्बोद्धव्यं, शोकाच्च प्रलाप इति सम्बन्धः । प्रलापश्चात्र वातकार्यः, तस्य वातकोपितपित्तकार्यत्वात् । विशेषनिश्चयस्तु निदानात्, निदानमपि लक्षणं भवति । उक्तं च—" कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः "—इत्यादि । यद्येवं तत्कुतः क्रोधजे वेपथुस्तस्य वातकार्यत्वात् । उच्यते—" एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत् "—इति वचनात्पित्तकोपितवातजन्य एवात्र वेपथुः, अथवा क्रुद्धश्च वेपमानो दृश्यते इति नहि दृष्टेरनुपपन्नं नामेति जेज्जटः । क्रोधः पित्तमिव वातं च कोपयतीति तद्युक्तम् । यदाह विदेहः,—"क्रोधशोकौ स्मृतौ वातरक्तपित्तप्रकोपणौ"—इति । कोपाच्चेति चकारेण शिरोरुजं समुच्चिनोति । यदाह वाग्भटः—"क्रोधात्कम्पः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजः"—इति । मानसत्वाविशेषेऽपि भयजादीनां पृथगुपादानं हेतुभेदात्, हेतु-

भेदाच्च भेदाभिधानं हेतुप्रत्यनीकचिकित्सार्थमिति । अभिचारेत्यादि । तृष्णा चेति चकारेणाभिचारजे दाहादिकं समुच्चिनोति । यदुक्तं हारीतदर्शिना वाग्भटेन,–"तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते । पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः । सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः"–इति । भूताभिषङ्गादिति भूतानि देवग्रहादय उन्मादनिदाने वक्ष्यमाणास्तेषामभिषङ्गः संबन्धः । उद्वेग उद्विग्नचित्तता ॥२६–२९॥

कामशोकभयाद्वायुः, क्रोधात्पित्तं, त्रयो मलाः ॥ ३० ॥
भूताभिषङ्गात्कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ।

आगन्तुज्वरेष्वपि प्रतिनियतदोषानुबन्धप्रदर्शनार्थमाह—कामशोकेत्यादि । त्रयो मला भूताभिषङ्गात्कुप्यन्तीति भूतप्रभावात् । यच्च चरकेण निदानस्थाने "अभिषङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्याम्"–इत्युक्तं तत्प्रायिकं मन्तव्यमिति जेज्जटः । चक्रस्त्वाह,–"अभिषङ्गज इत्यनेन कामाद्यभिषङ्गज उच्यते नतु भूताभिषङ्गजः"–इति । भूतसामान्यलक्षणा इति यस्य भूतस्य देवग्रहादेरभिषङ्गात्कुप्यन्ति तस्य यल्लक्षणं रोदनादि तेन सामान्यं सदृशं लक्षणं येषां ते तथा इति व्याचक्षते जेज्जटादयः । दोषलक्षणानि भूतलक्षणानि च भवन्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥––

दोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ॥ ३१ ॥
धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ।
(सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ॰।)

अथ विषमज्वरसंप्राप्तिमाह–दोषोऽल्प इत्यादि । अल्प इत्यनेनानतिबलत्वात्कालविशेषमवाप्य लब्धबलो ज्वरयति, यस्तु बलवान् स नित्यज्वरमेव करोति । अहितसंभूत इति अहिताहाराचारादिसंभूतो वृद्धः । ज्वरोत्सृष्टस्य सहसा निवृत्तज्वरस्य । वाशब्देन प्रथमतोऽपि विषमज्वरो भवतीति दर्शयति । यदुक्तम्,–"आरम्भाद्विषमो यस्तु"—इत्यादि । धातुमन्यतमं रसरक्तादिकम् । विषमज्वरं तृतीयकादिकम् । विषमज्वरसामान्यलक्षणं च भालुकिना पठितं,—"यः स्यादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च । वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः" इति ॥ ३१ ॥

सन्ततं रसरक्तस्थः, सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ॥ ३२ ॥
मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि, त्वस्थिमज्जगतः पुनः ।
कुर्याच्चतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ॥ ३३ ॥

सन्ततादिज्वराणां प्रतिनियतदूष्यान् धातूनाह––सन्ततमित्यादि । सन्ततशब्दः सततस्योपलक्षणः । तेनैतदुक्तं भवति––रसस्थः सन्ततं, रक्तस्थः सततमिति; यदुक्तं चरके,–"रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम्" (च. चि. स्था. अ. ३) इति । प्रायोग्रहणात्सततको रक्तव्यतिरिक्तं रसधातुमाश्रयते । रसग्रहणं चात्र विशेषपरं, सर्वज्वरेषु रसस्यावश्यदूष्यत्वात् । अन्ये तु सततग्रहणार्थं 'सन्ततौ रसरक्तस्थौ'–इति पठन्ति । तन्नातियुक्तं, अत्र हि सन्ततसततशब्दौ संज्ञापरौ, नतु सातत्यवचनौ;

तेन सन्ततशब्देन सततकस्यानभिधानात् कथमेकशेष इति दोषः । अन्येद्युरिति अन्यद्युष्कम् । घोरं दुःसहम् । अन्तकं यममिव, मारकत्वात् । रोगसंकरमनेकरोगसंकुलम् ॥ ३२-३३ ॥

(स्रोतोभिर्विसृता दोषा गुरवो रसवाहिभिः ।
सर्वदेहानुगाः स्तब्धा ज्वरं कुर्वन्ति संततम् ॥)
सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात्सन्ततः स निगद्यते ॥ ३४ ॥
अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ।
अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्तते ॥ ३५ ॥
तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि, चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ।

अथैषां लक्षणान्याह—सप्ताहमित्यादि । एते विकल्पा यथाक्रमं वातपित्तकफोल्बणत्वेन ज्ञेयाः । यथोक्तम्,—"पित्तकफानिलवृद्धया दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् । हन्ति विमुञ्चति वाऽऽशु त्रिदोषजो धातुमलपाकात्"—इति । अयं च सन्ततस्त्रिदोषजे एवं द्वादशाश्रयत्वेन । यदुक्तं चरकेण,—"यथा धातूंस्तथा मूत्रं पुरीषं चानिलादयः । युगपच्चानुपद्यन्ते नियमात्सन्तते ज्वरे"—इति । (च. चि. स्था. अ. ३) सन्तत्या अविच्छेदेन सप्ताहादीन् व्याप्य अविसर्गी अपरित्यागी, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ननु, यद्येवं कथमस्य विषमज्वरप्रकरणे पाठः ? मुक्तानुबन्धित्वं विषमत्वं तच्चात्र नास्ति । नैवं, अस्यापि तथाभावात् । तथा च तल्लक्षणे चरकः,—"विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यक्तलक्षणः । दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते"—इति (च. चि. स्था. अ. ३) । यत्तूक्तं खरनादेन,—"ज्वराः पूर्वं मयोक्ता ये पञ्च सन्ततकादयः । चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वराः"—इति; तत्सन्तते मुक्तानुबन्धित्वस्यैकदाभावित्वेनाल्पत्वान्न तद्व्यपदेशः, एकतण्डुलाभ्यवहारेऽनशनशब्दस्य व्यपदेशवत्, नहि तृतीयकादिवदावृत्त्या मुक्तानुबन्धित्वमस्येत्यभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । अथवा या विषमज्वरोल्लेखेनोक्ता चिकित्सा सा सन्ततवर्जं सततादिषु कार्येति प्रतिपादनार्थम् । हरिचन्द्रेणापि "कर्म साधारणं जह्यात्तृतीयकचतुर्थकौ"—इति (च. चि. स्था. अ. ३) चरकवचनाद्विषमज्वरोक्तचिकित्सा तृतीयकचतुर्थकयोरेव, अन्येषु दोषप्रत्यनीकचिकित्सा कार्येति व्याख्यातम् । अस्यां हरिचन्द्रव्याख्यायां कर्म साधारणं सर्वत्रैव विषमज्वरे कार्यं विशेषेण तृतीयकचतुर्थकयोरिति द्रष्टव्यं, अन्यथोक्ततन्त्रान्तरविरोधः । अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तत इति अह्नि द्वौ कालौ रात्रौ द्वौ कालौ वा; अह्नि एककालं रात्रावेककालमेवं वा; द्वौ कालौ—इतीशानदेवः, नियमानभिधानात्, तथा दर्शनाच्च । अनुवर्तते वेगं करोति । तृतीयेऽह्नि तृतीयक इति वेगदिनापेक्षया तृतीयेऽह्नि यो भवति स तृतीयकः, एवं चतुर्थकेऽपि वाच्यम् ॥ ३४ ॥ ३६ ॥

केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥ ३६ ॥

विषमज्वरस्यैकीयमतेन भूताभिषङ्गजत्वमाह–केचिदित्यादि । परवचनमप्रतिषिद्धमनुमतं सुश्रुतेन, अत एव विषमज्वरे दैवव्यपाश्रयं बलिहोमादि भूतोचितं, युक्तिव्यपाश्रयं कषायपानादि दोषोचितं च विधीयते । यदाह चरकः,–"कर्म साधारणं जह्यात्तृतीयकचतुर्थकौ । आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे"—इति (चै. चि. स्था. अ. ३)। अत्र साधारणमिति दैवयुक्तिव्यपाश्रयमिति व्याचक्षत इति ॥ ३६ ॥

कफपित्तात्त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ३७ ॥
चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसंभवः ॥ ३८ ॥

उल्वणदोषभेदेन तृतीयचतुर्थकयोर्लक्षणान्तरमाह—कफपित्तादित्यादि । त्रिकग्राही वेदनया त्रिकव्यापी, त्रिकस्य वातस्थानत्वेन तद्गतौ पित्तकफावन्यस्थानगतत्वेन दुर्बलौ तृतीयदिने वेगं कुरुतः, यदि तु स्वस्थानस्थितौ स्यातां तदा सन्ततज्वरमेव कुर्यातामिति जेज्जटः । एवं शिरसि कफस्थाने, पृष्ठे च पित्तस्थाने बोद्धव्यम् । पृष्ठादिति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी, पृष्ठं वेदनया व्याप्येत्यर्थः । नच वाच्यं यदि त्रिकं वातस्थानं तत्कथं तत्र पित्तकफाविति, प्रकृतिस्थानां दोषाणां स्थाननियमो नतु प्रकुपितानां, तेषां सर्वदेहगतत्वात् । यदाह सुश्रुतः,–"कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावताम् । यत्र सङ्गः ख(स्व)वैगुण्याद्व्याधिस्तत्रोपजायते"–इति (सु. सू. स्था. अ. २४) । एवमन्यस्थानगतत्वेन दोषदौर्बल्यादि चतुर्थकेऽपि वाच्यम् । प्रभावं रुजारूपशक्तिम् । द्वैविध्यं विवृणोति—जङ्घाभ्यामित्यादि। जङ्घाभ्यां शिरस्त इत्येतच्च पञ्चमीद्वयं पूर्ववत् । पूर्वमिति प्रथमं, तत्र भूत्वा निखिलं देहं व्याप्नोति । श्लैष्मिक इति श्लेष्मोल्वणः, सन्ततसततकान्येद्युष्कतृतीयकचतुर्थकानां पञ्चानां सन्निपातजत्वात् । यदुक्तं चरके,–"प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः । सन्निपाते तु यो भूयान् स दोषः परिकीर्तितः"–(च. चि. स्था. अ. ३) इति । अथवा प्रायोग्रहणादेकदोषजा द्विदोषजा अपि भवन्ति । अन्ये त्वाहुः—विकृतिविषमसमवायारब्धाः सन्ततादयः सन्निपातजाः, तेषामेवोद्भूतदोषेण व्यपदेशः, प्रकृतिसमसमवायारब्धास्त एकदोषजद्विदोषजा अपि भवन्तीति जेज्जटः । प्रकृतिसमसमवायारब्धश्चतुर्थकस्तु पित्तेन न क्रियत एव, व्याधिस्वभावात्, पित्तजगलगण्डवत् । ननु, अस्ति पैत्तिकोऽपि चतुर्थकः, तथाच हारीताचार्यो व्याहरति,–"चतुर्थको नाम गदो दारुणो विषमज्वरः । शोषणः सर्वधातूनां बलवर्णाग्निनाशनः ॥ त्रिदोषजो विकारः स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः । कुपितं पित्तमेवं तु कफश्चैवं स्वभावतः ॥ शीतदाहकरस्त्वेवस्त्रिकालं चानुवर्तते ।

स सन्निपातसंभूतो विषमो विषमज्वरः ॥ ऊर्ध्वं कायस्य गृह्णाति यः पूर्वं सोऽनिलात्मकः ।• पूर्वं गृह्णात्यधःकायं श्लेष्मवृद्धश्चतुर्थकः—" इति । अत्राहुः—अनुबन्धरूपमत्र पित्तं, नत्वारम्भकं; कथमेषा प्रतीतिरिति चेत्, स्थानविशेषानभिधानात्; अत एव हारीतेनापि स्थानं नोदाहृतमेव जङ्घादिवदिति चरकटीकाकृतो व्याचक्षते। किंत्वेषा व्याख्या तदा संगच्छते यदि पित्तलिङ्गं नोद्भूतं दृश्यते, दृश्यते च; तथाहि कथ्यते–भेडेऽपि पैत्तिकः पठ्यते,–"आमाशयस्थः पवनो ह्यस्थिमज्जगतोऽपि वा । कुपितः कोपयत्याशु श्लेष्माणं पित्तमेव च"—इति। किंच नागभर्तृतन्त्रे स्थानमप्युक्तमेव,–"ऊर्ध्वकायं तु यः पूर्वं गृह्णाति सोऽनिलात्मकः । मध्यकायं तु गृह्णाति पूर्वं यस्तु स पित्तजः ॥ पूर्वं गृह्णात्यधःकायं श्लेष्मवृद्धश्चतुर्थकः"–इति । तस्मात्प्रायेण कफवाताभ्यां भवतीति पैत्तिकश्चतुर्थकश्चरकादिभिर्नोदाहृतः नत्वसंभवादिति मन्तव्यम् । एषां चोत्पत्तिक्रमो वृद्धसुश्रुतादवगन्तव्यः । स यदाह,–"अहोरात्रादहोरात्रात्स्थानात्स्थानं प्रपद्यते । ततश्चामाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि । सततान्येद्युष्कत्र्याख्यचतुर्थान् सप्रलेपकान्" (सु. उ. तं. अ. ३९) इति । अस्यायमर्थः—आमाशयहृदयकण्ठशिरःसन्धयः पञ्च कफस्थानानि, एषु स्थितैर्दोषैर्यथासंख्यं सततादयः क्रियन्ते । तत्रामाशयस्थितेन दोषेण सततकः क्रियते द्विकालं; न चामाशयप्राप्त्या सर्वदा प्रसङ्गः, अहोरात्रेषु प्रकोपकालापेक्षया ज्वरोत्पत्तेः । हृदयस्थितेन दोषेण आमाशयमागत्यान्येद्युष्कः क्रियते एककालं, नच सर्वदा, सततारम्भकदोषापेक्षयाऽस्य व्यवहितत्वात् । कण्ठस्थितेन दोषेणैकस्मिन् दिने हृदयमागम्यते, अपरस्मिन्नामाशयमागत्य ज्वर आरभ्यते तृतीयकः । एवं शिरःस्थितेन दोषेण कण्ठहृदयामाशयान् त्रीन् त्रिभिर्दिनैः क्रमेण प्राप्य चतुर्थकः क्रियते । पुनः स्वस्थानगमनं तु दोषाणां हृतवेगत्वेन लाघवाद्वेगदिन एव भवति । सन्धिस्थितेन दोषेण प्रलेपकः क्रियते, सन्धयश्चामाशयेऽपि सन्तीति स सर्वदा भवति । अयं चाविषमोऽपि विषमसहचरितः पठितः, कफस्थानोत्पादानुरोधात् । उक्तं हि सुश्रुते,–"प्रलेपकस्त्वविषमः प्रायः क्लेशाय शोषिणाम्"–इति (सु. उ. तं. अ. ३९) ॥ ३७–३८ ॥

विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः ।
स मध्ये ज्वरयत्यह्नी ह्यादावन्ते च मुञ्चति ॥ ३९ ॥

चतुर्थकविपर्ययमाह—विषमेत्यादि । अत्र तन्त्रान्तरे,–"अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः । स मध्ये ज्वरयत्यह्नी ह्यादावन्ते च मुञ्चति"–इति । आदावेकदिनं मुक्त्वा, मध्ये दिनद्वयं भूत्वा, अन्ते एकदिनं न भवतीति व्याचक्षते जेज्जटादयः । "अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः । त्र्यहाद्द्व्यहं ज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति"–इति पराशरवचनस्यापि स एवार्थः; त्र्यहादिति त्र्यहस्यादिदिनं विमुञ्चति,

दिनद्वयं ज्वरयति, त्र्यहस्यान्ते चतुर्थदिनं मुञ्चतीति तात्पर्यार्थं व्याचक्षते। हरिचन्द्रस्त्वाह—द्वे अहनी निरन्तरं ज्वरयित्वा उपरम्यैकमहः पुनर्ज्वरयतीत्येषश्चतुर्थकविपर्यय इति। आदिदिनाभावश्चोत्तरोत्तरपातिदिवसेष्ववधार्यः। चतुर्थकविपर्ययस्योपलक्षणत्वेन तृतीयकादिविपर्ययोऽप्यूह्य इत्याहुः। तद्यथा—मध्ये एकदिनं ज्वरयति, आद्यन्तयोर्मुञ्चतीति तृतीयकविपर्ययः; एककालं विमुच्य सर्वमहोरात्रं व्याप्नोतीत्यन्येद्युष्कविपर्ययः, कालद्वये मुञ्चति, सर्वमहोरात्रं ज्वरयतीति सततकविपर्ययः। अत्र दोषविकृतिरेव नानाविधा हेतुरिति। "कफस्थानेषु वा तिष्ठन् दोषो द्वित्रिचतुर्षु च। विपर्ययाख्यान्कुरुते विषमान्कृच्छ्रसाधनान्" (सु. उ. तं. अ. ३६।)—इति वृद्धसुश्रुतवाक्यं व्याचक्षाणो जेज्जटोऽन्येद्युष्कतृतीयचतुर्थकमात्रस्य विपर्ययमुदाहरति। तद्यथा—आमाशयहृदयस्थदोषेण यथोदाहृत एवान्येद्युष्कविपर्ययः; आमाशयहृदयकण्ठस्थितेन तृतीयकविपर्ययः, तत्रैकस्मिन् दिने हृदयस्थो दोष आमाशयमागत्य तत्स्थेन सह ज्वरयति, तद्दिने कण्ठस्थितश्च हृदयमायाति, अपरदिने सोऽप्यामाशयमागत्य ज्वरयति, एवं दिनद्वयं भूत्वा पश्चादेकदिनं न भवतीति तृतीयकविपर्ययः; आमाशयहृदयकण्ठशिरःस्थेन दोषेण चतुर्थकविपर्ययः क्रियते, तत्र यस्मिन् दिने हृदयस्थो दोष आमाशयमागत्य ज्वरयति तस्मिन्नेव कण्ठस्थो हृदयं शिरस्थश्च कण्ठमायाति, अपरदिने हृदयस्थ आमाशयमागत्य ज्वरयति कण्ठस्थितश्च हृदयमायाति, अपरदिने हृदिस्थ एवामाशयमागत्य ज्वरयति, एवं दिनत्रये भूत्वा पश्चादेकदिनं न भवतीति चतुर्थकविपर्यय इति। एते च सर्व एव ज्वरा न विरुद्धाः, सर्वेषामेव मुनिप्रणीतत्वात्। यथोक्तं स्मृतिशास्त्रे,—"स्मृतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ मतौ"—इति। दृश्यन्ते च नानाविधा एव विषमज्वराः; एष एव न्यायश्चरकसुश्रुतयोः कुष्ठवैषम्ये वाप्यचन्द्रेण दर्शितः, न वा चिकित्साभेदोऽप्येषामुक्तः, यैव तृतीयकादौ चिकित्सा सैव तद्विपर्ययेऽपीति ॥ ३६ ॥

नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति।
स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥ ४० ॥

उक्तसंगत्या प्रलेपकादनूपद्रवत्वेन तत्सधर्मिणि वातबलासके वाच्ये प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्या वातबलासकमेवाह—नित्यमित्यादि। वातबलासकाख्यो ज्वरोऽस्यास्तीति वातबलासकी नरः, तेन ज्वरेण, शूनकः शोथी, सीदत्यवसन्नो भवति, शोथिनः स उपद्रव इत्यर्थः। 'शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति' इति पाठान्तरे 'तेन' इति शेषः। वातबलासकमेके कुम्भाह्वयपाण्डुरोगविषयमाहुरिति गदाधरः। वातबलासकारब्धत्वाद्वातबलासकः, बलासकः श्लेष्मा पित्तमप्यत्र बोद्धव्यम्। यदुक्तं तन्त्रान्तरे,—"वायुः प्रकुपितो दोषावुदीर्योभौ विधावति। स शिरस्थः शिरःशूलम्"—इत्यादि। यच्चोक्तं सुश्रुतेन,—"प्रलेपकं वातबलासकं वा कफाधिकत्वात्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः"—इति (सु. उ. तं. अ. ३६) तत्तु श्लेष्मणो नित्यानुषक्तत्वेनेति जेज्जटः। रूक्षत्वं चास्य वातपित्ता-

भिभूतत्वात्कफस्नेहस्य, व्याधिप्रभावाद्वेति ॥ ४० ॥

प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च।
मन्दज्वरविलेपी च सशीतः स्यात्प्रलेपकः ॥ ४१ ॥

प्रलेपकमाह—प्रलिम्पन्नित्यादि। मन्दज्वरश्चासौ विलेपी चेति मन्दज्वरविलेपी, विलेपित्वं चास्य यस्माद्धर्मगौरवाभ्यां लिम्पति संबध्नातीत्यर्थः। अयं च कफपित्तजः यदुक्तं सुश्रुतेन,—"प्रलेपकं वातबलासकं वा"—(सु. उ. तं. अ. ३६) इत्यादि। तथा यक्ष्मणि "ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः" (सु. उ. तं. अ. ४१) इत्युक्तं, यक्ष्मणि चायं भवतीति। अन्ये तु त्रिदोषजयक्ष्मजनितत्वेन त्रिदोषज एवायं, उद्भूतत्वेन तु कफपित्तव्यपदेशः ॥ ४१ ॥

विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते।
तेनार्धं शीतलं देहे चार्धं चोष्णं प्रजायते ॥ ४२ ॥
काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः।
तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥ ४३ ॥
काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्तेव्यवस्थितम्।
शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥ ४४ ॥
त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे।
तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥ ४५ ॥
करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥ ४६ ॥
द्वावेतौ दाहशीतादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ।
दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥ ४७ ॥

विषमज्वरविशेषानाह—विदग्ध इत्यादि। विदग्धेऽन्नरसे दुष्टे आहाररसे तथा दुष्टे पित्ते दुष्टे श्लेष्मणि च व्यवस्थिते सति, तेन हेतुना देहेऽर्धं शीतलं कफेनार्धं चोष्णं पित्तेन प्रजायते। अर्धत्वं चार्धनारीश्वराकारेण नरसिंहाकारेण वा, यथादोषं व्यवस्थाननियमहेतोरभावादिति। काय इत्यादि।—कायेऽन्तरग्नौ, कोष्ठ इति यावत् अन्ते हस्तपादयोः। उक्तार्थस्य विपर्ययेण ज्वरान्तरमाह—काये श्लेष्मेत्यादि। त्वक्स्थावित्यादि।—त्वक्शब्देन त्वक्स्थो रस उच्यते, तत्स्थस्य तदुपचारेणेति गदाधरः; जेज्जटस्तु त्वचमेवाह। एतदभिप्रायेणैव चरकेण ज्वरेऽभ्यङ्गार्थं तैलादीन्यभिधायोक्तं,—"तैराशु प्रशमं याति बहिर्मार्गगतो ज्वरः"—इति (च. चि. स्था. अ. ३) तयोः श्लेष्मानिलयोः, प्रशान्तयोरिति प्रशान्तवेगयोः, नहि विषमेषु दोषस्य प्रशान्तिर्भवति, पुनर्वेगागमात्। यदाह सुश्रुतः,—"स चापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति। ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते। वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते। धात्वन्तरस्थो लीनत्वात्सौक्ष्म्यान्नैवोपलभ्यते"—इति

(सु. उ. तं. अ. ३९)। इतरौ वातकफौ। दाहशीतादीति एको दाहादिः, अपरः शीतादिः। ननु, एतयोः संप्राप्तौ त्रिदोषजत्वमुक्तं तत्कथं संसर्गजावित्युक्तं ? संसर्गो हि द्वयोर्भवति त्रयाणां सन्निपात इति स्थितिः। उच्यते, संसर्गः संबन्धः स च द्वयोर्बहूनां च भवति, अत्र त्रयाणामुक्तः, नचैवं सर्वत्र; अथवा संसर्गः सौम्याग्नेय-दोषकोटिद्वयमेलापः। तत्र शीतादौ ज्वरे पित्तमनुबन्धः, दाहादौ वातकफावनुबन्धौ; अनुबन्ध्यश्च प्राधान्येन चिकित्स्योऽनुबन्धाविरोधेनेति प्रयोजनमेतस्य। तयोर्दाहशीतादिज्वरयोर्मध्ये दाहपूर्वो दाहादिः कष्ट इति दुःखप्रदः। दाहादेः कष्टसाध्यत्वाभिधानेन शीतादेरर्थतोऽकष्टत्वमिति। उक्तविषमज्वराणामुपलक्षणत्वादन्येऽपि विषमज्वरा रात्रिज्वरादयो बोद्धव्या इति जेज्जटः। उक्तं च तन्त्रान्तरे,-"समौ वातकफौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः। प्रायो रात्रौ ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्य तु"-इति। सर्वेषु च विषमज्वरेष्ववश्यंभावी वायुः। यदाह वृद्धसुश्रुतः,-"नर्तेऽनिलाद्धि विषमज्वरः समुपजायते। कफपित्ते हि निश्चेष्टे चेष्टयत्यनिलः सदा"—इति (सु० उ० तं० अ० ३९)। तथा विदेहेऽपि,-"पवनो गतिवैषम्याद्विषमज्वरकारणम्"-इति। एषां च ज्वराणामृत्वादिहेत्वन्तरलाभादन्यथाभावोऽपि दृश्यते। तद्यथा—सन्ततः स्वरूपं त्यक्त्वा सततादीनामन्यतमत्वं प्रतिपद्यते, तथा चतुर्थकस्तृतीयकादिरूपत्वम्। यदाह चरकः,—"ऋत्वहोरात्रदोषाणां मनसश्च बलाबलात्। कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते"-इति (च० चि० स्था० अ० ३)। अस्यार्थः-बलाबलादिति ऋत्वादिमनोन्तेन संबध्यते, बलं चाबलं च बलाबलं; अर्थशब्दोऽत्र प्राक्तनकर्मवाची, तं तं कालं सततकाद्युक्तं, ज्वरः प्रतिपद्यते इति योजना। उदाहरणं च ऋत्वहोरात्रबलाबलाद्यथा-यदा निदाघोत्पन्नो वातप्रधानश्चतुर्थको वर्षासमयमाप्नोति तदा तेनर्तुनाऽऽप्यायितबलस्तृतीयकान्तानां सततादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोत्युत्कर्षात्। एवं वर्षासमुत्पन्नः सन्ततः शरदं प्राप्यापकृष्टबलः सततादीनामन्यतमत्वमेत्यपकर्षात्। एवं पित्तकफयोरप्युत्कर्षापकर्षावृतुकृतौ व्याख्येयौ। अहोरात्रशब्देन कतिपयान्यहोरात्राणि गृह्यन्ते, नह्येकस्मिन्नहोरात्रे सततादीनामुत्कर्षापकर्षाभ्यामन्यथाभाव उपपद्यते; किंतु कतिपयैरेव। यदा वर्षाशरद्वसन्तप्रारम्भे वातादयो ज्वरं चतुर्थकमारभन्ते तदा मध्यानि कतिपयदिनान्यवाप्य स एव तृतीयकपूर्वत्वेन विपरिणमते उत्कर्षात्; अपकर्षात्तु यदाऽन्त्यानि दिनान्याप्नोति तदा सन्ततो वातारब्धः प्रावृषः, पित्तारब्धः शरदो, वसन्तस्य च श्लेष्मारब्धः, प्रतनुकत्वाद्दोषस्य सततादीनामन्यतमत्वेन विपरिणमत इति। दोषबलाबलाद्यथा—यदा सततादीनामन्यतमकारी दोषः श्लेष्मा मधुरस्निग्धादीन् दिवास्वप्नादींश्च हेतूनाप्नोति तदा सन्ततकादीन् करोति। एवं वातपित्तयोरप्यूह्यम्। मनोबलाबलाद्यथा-यदा सन्ततज्वरी सत्त्वगुणोद्रेकात्प्रहर्षावष्टम्भबहुलो भवति तदा सततादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति; यदा चतुर्थकज्वरी तमोगुणभूयिष्ठत्वाद्विषादादिभिरभिभूयते तदा तृतीय-

कादीनामन्यतमो भवति, "विषादो रोगवर्धनानाम्" (च. सू. स्था. अ. २५) इत्यागमात्। अन्ये तु मनःशब्देन बुद्धिं व्याख्यानयन्ति, कारणे कार्योपचारात्। तस्याश्च बलाबलं यथा-यदा चतुर्थकज्वरी प्रज्ञापराधाद्देवादीनभिभूयाहितान्याचरति तदा तृतीयकपूर्वेषामन्यतमत्वमाप्नोति; यदा तु शुद्धसत्त्वोत्कर्षाद्विवेकिन्या बुद्ध्या युक्तः स्यात्तदा शुभानि देवताराधनेष्टिबल्युपहारादीन्याचरति तदा सन्ततज्वरी सततादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोति। अर्थवशाद्यथा—सन्ततज्वरिणोऽपि यदि चतुर्थकवेदनीयं कर्म स्यात्तदा सन्ततोऽपि चतुर्थकत्वेन विपरिणमते; अथ चतुर्थकज्वराविष्टस्य यदि तत्कालपरिपाकि कर्म बलीयो भवति तदा सन्ततत्वेन परिणमते। एतच्च कर्मवशत्वमृत्वहोरात्रदोषबलाबलेष्वपि बोद्धव्यं, तदनन्तरं तन्निर्देशादिति॥ ४२-४७॥

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ।
रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते॥ ४८॥
रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ।
प्रलापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम्॥ ४९॥
पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता।
ऊष्माऽन्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे॥ ५०॥
भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च।
दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता॥ ५१॥
भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च।
विक्षेपणं च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे॥ ५२॥
तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा।
अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मच्छेदश्च मज्जगे॥ ५३॥
मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे।
शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः॥ ५४॥
(रसरक्ताश्रितः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः।
अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रो शुक्रस्थस्तु न सिध्यति॥ १॥)

उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषदूष्यतयाऽधिकलक्षणानि भवन्ति। यदुक्तं,— "वातपित्तकफोत्थानां ज्वराणां लक्षणं यथा। तथा तेषां भिषग्ब्रूयाद्रसादिष्वपि बुद्धिमान्"-इति। एतदभिधानं च रसादिधात्वविरोधेन वातादिचिकित्साकरणार्थम्। अतस्तानाह—गुरुतेत्यादि। हृदयोत्क्लेशः हृदयस्थितस्य दोषस्योपस्थितवमनत्वमिव, रसस्य हृदयस्थत्वात्। रसस्थ इत्यनेन विशेषेणात्र रसो दूष्यः, सर्वेषामेव ज्वराणां रसानुगत्वात्। दैन्यं क्लान्तचित्तत्वम्। पिण्डिकेत्यादि। पिण्डिका जान्वधो जङ्घामांसपिण्डः, तस्या उद्वेष्टनं दण्डादिना पीडनेनेव वेदना पिण्डिकोद्वेष्टनं, एवमन्यत्रापि। सृष्टमूत्रपुरीषता प्रवर्तमानमूत्रपुरीषता ऊष्मा बहिः; एतच्च विशेषपरं,

प्रायः सर्वज्वरेषु तथाभावात्। "ऊष्माऽन्तर्मोहविक्षेपौ"-इति पाठान्तरे, ऊष्माऽन्तः अन्तर्दाह इत्यर्थः, विक्षेपो हस्तादिचालनम्। भृशं स्वेद इति घर्मस्य मेदोमलत्वात्; तद्विकृत्यैव दौर्गन्ध्यं गात्रे। असहिष्णुता वेदनाया असहत्वं, क्रोधनत्वमिति कार्तिकः। भेदोऽस्थ्नामिति भेद इव भेदः भङ्गवत्पीडेत्यर्थः, परपदार्थेषु प्रयुज्यमानाः शब्दा वृत्ति (वति) मन्तरेणापि वृत्त्य (वत्य) र्थं गमयन्ति, यथा—अग्निर्माणवकः। एवमन्यत्रापि भेदादौ द्रष्टव्यम्। कूजनं अस्फुटध्वनिः; 'कुञ्चनं' इति पाठान्तरेऽस्थ्नामेव संकोच इत्यर्थः। तमःप्रवेशनं अन्धकारप्रविष्टस्येवासंवित्तिः। महाश्वासः श्वासाधिकारे वक्ष्यमाणलक्षणः। मर्मशब्देन हृदयमुच्यते, प्राधान्यादिति कार्तिकः; तस्य छेद इव मर्मच्छेदः। मरणमित्यादि शुक्रगतस्य। तत्रैतेषु रसादिधातुगतज्वरेषु मध्ये शुक्रस्थानगते मरणं प्राप्नुयादिति योज्यम्। शुक्रं च तत्स्थानं चेति शुक्रस्थानं, नतु शुक्रस्य स्थानं शुक्रस्थानं, शुक्रस्य सर्वदेहगत्वेन नियतस्थानासंभवादिति कार्तिकः। यदुक्तं,—"यथा पयसि सर्पिस्तु गुडश्चेक्षुरसे यथा। शरीरेषु तथा नृणां शुक्रं विद्याद्भिषग्वरः"—इति (सु. शा. स्था. अ. ४)। विशेषत इति पदेन शुक्रस्य बाहुल्येन विसर्गः, अन्यस्यापि रक्तादेरिति वदन्ति ॥ ४८—४९ ॥

वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्।
वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः॥ ५५॥

उक्तवातादिज्वराणां कालप्रकृतिमुद्दिश्य प्राकृतत्वं वैकृतत्वं चाह—वर्षेत्यादि। वर्षादिषु वाताद्यैः क्रमाद्यो ज्वरः स प्राकृतः, वर्षासु वातिकः, शरदि पैत्तिकः, वसन्ते श्लैष्मिकः। अस्मादन्यो वैकृतः, यथा—वर्षासु पैत्तिक इत्यादि। स इति वैकृतो दुःसाध्यः, अर्थात्सुखसाध्यः प्राकृत इति। यदुक्तं,—"प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः (च० चि० स्था० अ० ३)"—इत्यादि। अत्र वाग्भटेन वातजस्य प्राकृतत्वप्रणयनं यत्कृतं तदन्ये नानुमन्यन्ते, दुःसाध्यत्वेन वैकृतादभिन्नत्वात्। जतूकर्णेनाप्यसौ न पठितः। यदाह,—"वसन्तशरदोः प्राकृतोऽन्यत्र वैकृतः"—इति। अत्रोच्यते—न प्राकृतत्वं सुखसाध्यत्वख्यापनपरा संज्ञा, किन्तु कुम्भकारादिवद्यौगिकत्वं, यतो यथर्तुकुपितो दोषः प्रकृतिरुच्यते, तत उद्भूतः प्राकृतः, तेन प्राकृतत्वेऽपि दोषस्वभावाद्वातिकस्य दुःखसाध्यत्वं वैकृतवदिति। दुःखसाध्यत्वेन वैकृतसाधर्म्यात्तु चरकजतूकर्णाभ्यां नोक्तः, नतु प्राकृतत्वाभावादित्यभिप्रायो वाग्भटस्येति। अन्यरोगेषु प्राकृतत्वेन दुःसाध्यत्वं, ज्वरस्य तु व्याधिप्रभावात्सुखसाध्यत्वम्। तन्त्रान्तरं हि,—"ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता। रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्"—इति ॥ ५५ ॥

वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम्।
कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः (लं) कफः॥ ५६॥

तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।
कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५७ ॥

तेषामेव प्राकृतज्वराणां चिकित्साविशेषार्थमुत्पत्तिक्रममाह—वर्षास्वित्यादि । दुष्ट इति कुपितः, ग्रीष्मे संचितत्वात् । पित्तश्लेष्मान्वित इति तत्कालोचितपित्त-कफानुबन्धः । यदुक्तं,–"भूबाष्पान्मेघनिष्यन्दात्पाकादम्लाज्जलस्य च । वर्षास्वग्नि-बले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः"–इति (च० सू० स्था० अ० ६) । कुर्यादिति छेदः, पित्तं च शरदीति दुष्टं ज्वरं कुर्यादिति पूर्वोक्तेन संबध्यते; एवं कफो वसन्ते इत्यत्रापि योज्यम् । पित्तदुष्टिश्च शरदि वर्षासु संचितत्वात् । अनुबलोऽनुबन्धः, तस्य च हेतुर्वार्षिकक्लेदानुवृत्तिरेव । तत्प्रकृत्येति तयोः पित्तश्लेष्मणोः प्रकृत्या स्वभावेन; तत्कृतयोर्ज्वरयोरनशनाल्लङ्घनान्न भयं भवति । यदुक्तं,–"कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं महत् । आमक्षयादूर्ध्वमतो वायुर्न सहते क्षणम्–" इति । विसर्गाच्च हेतोर्नानशनाद्भयम् । वर्षाशरद्धेमन्ता विसर्गः, तत्रोपचितबलाः प्राणिनो भवन्ति, सोमबलत्वात्; शिशिरवसन्तग्रीष्मास्त्वादानं, तत्रापचितबलाः प्राणिनः, सूर्यस्य बलवत्वादिति व्युत्पादितं शास्त्रे । 'तत्प्रकृत्या विसर्गस्य'–इति पाठान्तरे तत्प्रकृत्या कफपित्तप्रकृत्या, विसर्गस्य च प्रकृत्येति योज्यम् । कफ इत्यादि । तं कफमनु वातपित्ते भवतः, अनुबन्धरूपे भवत इत्यर्थः । हेतुश्चात्र वसन्तस्यादान-मध्यत्वेनाग्नेयरूक्षत्वाद्वातपित्तप्रकोपकत्वम् । यदुक्तं चरके,–"आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु"–इति (च. चि. स्था. अ. ३) । अत्र कफपित्तप्रकृत्या लङ्घनं युक्तमेव, किंत्वादानमध्यत्वेन निर्भयं तन्न कार्यम् । अत एव "तत्र नानशनाद्भयं" इत्येतस्मात् पूर्वमेव पठितं, अन्यथा सर्वशेषे पठितं स्यादिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।

कालोऽपि दोषविशेषस्य लक्षणमित्याह–काल इत्यादि । यथास्वं काले यस्य वातादेर्यः प्रकोपकालस्तत्र तज्जन्यज्वरस्य प्रवृत्तिरुत्पादो वृद्धिर्वा भवति; अथवा प्रवृत्तिर्नित्यज्वरस्य, वृद्धिर्विषमज्वरस्येति ।—

निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ ५८ ॥

तथोपशयानुपशयावपि लक्षणमित्याह—निदानेत्यादि । निदानत्वेन ये उक्ता आहाराचारादयस्तैरनुपशयो दुःखं निदानोक्तानुपशयः । विपरीतैर्दोषादिविपरीताहा-राचारैरुपशायिता सुखजननशीलत्वं विपरीतोपशायितेति ॥ ५८ ॥

अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः ॥ ५९ ॥
अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ।
सन्तापो ह्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनां च मार्दवम् ॥ ६० ॥
बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ।

उक्तज्वराणां मध्ये संप्राप्तिवशात्कश्चिदन्तर्वेगो भवति कश्चिद्बहिर्वेगस्तयोर्लक्षणमाह—अन्तर्दाह इत्यादि। श्वसनं श्वासः; सदनमिति पाठान्तरं, तन्न युक्तमिति जेज्जटः, यतोऽन्तर्वेग एवं सुश्रुते गम्भीराख्ये पठितः तत्र च श्वास एव पठित इति। विनिग्रहोऽप्रवृत्तिः। तृष्णादीनामित्यादिशब्देनोक्तप्रलापादीनां ग्रहणम्। मार्दवं स्वल्पत्वम्। अस्य सुखसाध्यत्वाभिधानेनान्तर्वेगस्य कृच्छ्रसाध्यतां सूचयति, असाध्यतां वा, "गम्भीरतीक्ष्णवेगार्तं ज्वरितं परिवर्जयेत्"-इति (सु. उ. तं. ३९) सुश्रुतवचनादिति ॥ ५६-६० ॥

लालाप्रसेकहृल्लासहृदयाशुद्ध्यरोचकाः ॥ ६१ ॥
तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता।
क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः ॥ ६२ ॥
आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम्।
भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ॥ ६३ ॥
ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः।
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ६४ ॥
क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम्।
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ६५ ॥

चिकित्साविशेषार्थमामपच्यमानपक्वलक्षणमाह—लालेत्यादि। ननु, न दद्यात्तत्र भेषजमिति विरुद्धं, द्विविधं हि भेषजमुक्तं चरकेण, द्रव्यभूतमद्रव्यभूतं चेति; तत्र द्रव्यभूतं कषायादि, अद्रव्यभूतं लङ्घनस्वेदादि, अत्र लङ्घनादिकं षडङ्गार्धश्रुतं च प्रयुज्यते। उच्यते, भेषजशब्देनात्रान्नपानसाधनव्यतिरिक्ता कल्पनोच्यते, नतु सामान्येनौषधमात्रं; कथमेषा प्रतीतिरिति चेत्, तरुणज्वरे भेषजपाननिषेधेऽपि भेषजविधानदर्शनात्। एवं पच्यमानेऽपि बोद्धव्यं, तत्रापि सामतायाः सद्भावात्। क्षुदित्यादि।—असमासकरणात् क्षुदादयो व्यस्ताः समस्ताश्च बोद्धव्याः। अष्टाहः पक्वलक्षणमिति जेज्जटः। हरिचन्द्रस्त्वाह—असत्यप्यष्टाहे क्षुदादिभिर्निरामत्वं दोषप्रवृत्त्या वा क्षुदाद्यभावेऽप्यष्टाहेनैव शिष्यहितैषितया कालं लक्षणं च निर्दिष्टवानिति। द्विविधा हि सामता-एका रसस्य, अपरा दोषस्य; रससामता तु मुखवैरस्यादिलक्षणा, दोषसामता तरुणत्वरूपा, साऽष्टाहेनैवापैति। अत्र च हरिचन्द्रेण हेतुरुक्तः,—"सप्ताहेनैव पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः। निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि"—इति। सप्तानां धातूनां धात्वग्निना सप्ताहेनामपाकादष्टाहेनैव निरामत्वमिति। रससामता त्वष्टाहात्परतोऽप्यनुवर्तते। एनमर्थं जेज्जटोऽपीच्छति, यदेवं लिखति चरकसुश्रुतटीकायां,-"तरुणा सामताऽष्टाहादपैति, रससामता तु परतोऽप्यनुवर्तते"-इति। एतत्प्रयोजनं च तरुणसामतायामौषधं नोपयुज्यते, रससामतायां तु पाचनं दीयते। अत एवाह चरकः,-ज्वरितं षडहेऽतीते

लघ्वन्नप्रतिभोजितम्। पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम्"–इति। (च. चि. स्था. अ. ३) तथा;—"मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च। पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम्" (सु. उ. तं. अ. ३६)–इत्यभिधायापि यत्सुश्रुतेन पठितम्,–"सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्। दशरात्रात्परं केचिद्दातव्यमिति निश्चिताः" (सु. उ. तं अ. ३६)–इति, तेनैवं ज्ञापयति–सप्ताहादर्वाक् पाचनमपि न दीयत इति कार्तिककुण्डेनापि व्याख्यातमिति। ननु, "ज्वरितं षडहेऽतीते" (च. चि. स्था. अ. ३)–इति चरकवचनस्य "सप्तरात्रात्परं" (सु. उ. तं. अ. ३६)—इत्यादिना सुश्रुतवचनेन विरोधः, यतः षडहेऽतीते सप्तमदिनं भवति, तत्र कषायं विधत्त इति। उच्यते, षडहेऽतीते सप्तमे लघ्वन्नप्रतिभोजितमष्टमे कषायं पाययेदित्यष्टमपदलोपाद्योज्यं रसौदनवदिति चक्रः, "भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्" (च. चि. स्था. अ. ३)-इति दोषश्रुतेरुक्तसुश्रुतविरोधाच्च। प्रकारान्तरेणैनमर्थं कार्तिककुण्डोऽप्याह, तद्यथा—षडहेऽतीते इति ज्वरोत्पाददिनं परित्यज्य गणना, बस्तिदानदिनपरिहारेण परिहारकालगणनावत्। एवं "पाययेदातुरं साममौषधं सप्तमे दिने। शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं तमुपाचरेत्"–इत्येतदपि वचनं व्याख्येयम्। भट्टारहरिचन्द्रेणापि सप्तमदिने कषायपानं यद्व्याख्यातं तस्यायमेवाभिप्रायो गवेषणीयः, सुश्रुतादिविरोधात्। चन्द्रिकाकारेणापि व्याख्यातं,–"अचिररोगे दिनचतुष्टयवज्ज्वरस्य सप्ताहं सामताकालः, तत्र न पाचनं न वा शमनं न शोधनम्"–इति, यत्तु पेयाद्यनन्तरं हारीतेनोक्तम्,—"एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षड्रात्रं सप्तमेऽहनि। पिबेत् कषायसंयोगान् ज्वरघ्नान् साधुसाधितान्"–इति; तथा–"इति षड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहितो विधिः। अतः परं पाचनीयं शमनं वा ज्वरे हितम्"।–इति खरनादवचनं च पूर्ववदष्टाहप्रतिपादकं द्रष्टव्यम्। अथवा पित्तज्वराभिप्रायेणैव तद्वचनद्वयम्। यदाह सुश्रुतः,—"सप्तरात्रात्परम्"–इत्यारभ्य, यावत्–"पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते। अचिरज्वरितस्यापि भेषज्यं दोषपाकतः"–इति (सु. उ. त. अ. ३६)। सप्ताहादर्वागपि यदेतत्पाचनकषायपानमुक्तं तन्नात्युद्भूतसामतायां द्रष्टव्यम्। यदाह वाग्भटः,–"सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः। केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोल्बणे न तु॥ तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदयो यतः। दोषेऽथवाऽतिनिचिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि॥ अपच्यमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम्"–इति (वा० चि० स्था० अ० १)। "अयमर्थोऽभियुक्तैश्च कैश्चिदुक्तश्चिकित्सकैः। सप्ताहात्परतोऽस्तब्धे सामे स्यात्पाचनं ज्वरे॥ निरामे शमनं, स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत्"–इति संक्षेपः। विस्तरस्तु कषायनिर्णयप्रकरणे द्रष्टव्यः। पक्वज्वरलक्षणेन जीर्णज्वरलक्षणमपि चिकित्सोचितं बोद्धव्यम्। यदुक्तं तन्त्रान्तरे,–"आसप्तरात्रं"—इत्यादि।

जतूकर्णेनाऽप्युक्तं,—"जीर्णस्त्रयोदशदिवसः"–इति । "त्रिसप्ताहे व्यतीते तु ज्वरो यस्तनुतां गतः। प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते"–इति तु तन्त्रान्तरमतिपुराणाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् ॥ ६१–६५ ॥

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः।

ज्वरस्य साध्यलक्षणमाह—बलवत्स्वित्यादि। बलवत्सु पुरुषेषु साध्यः, यदुक्तं,–"बलाधिष्ठानमारोग्यम्"–इति (च. चि. स्था. अ. ३)। अल्पदोषेषु नातिप्रबलदोषेषु। अनुपद्रव इति ज्वरस्योपद्रवाः कासादयः। यदुक्तं तन्त्रान्तरे,–"कासो मूर्च्छाऽरुचिच्छर्दिस्तृष्णातीसारविड्ग्रहाः । हिक्काश्वासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश"–इति ॥—

हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ॥ ६६ ॥
ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः।
ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ॥ ६७ ॥
असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः।
गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया ॥ ६८ ॥
आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च।
आरम्भाद्विषमो यस्तु यश्च वा दैर्घरात्रिकः ॥ ६९ ॥
क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो यस्य हन्ति तम्।
विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा ॥ ७० ॥
शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः।
यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान् ॥ ७१ ॥
वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम्।
हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम् ॥ ७२ ॥
सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः।
हतप्रभेन्द्रियं क्षीणमरोचकनिपीडितम् ॥ ७३ ॥
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्तं ज्वरितं परिवर्जयेत्।

ज्वरस्यासाध्यलक्षणान्याह—हेतुभिरित्यादि। ननु, यो हेतुभिर्बलिभिर्बहुभिश्चोपजायते स बहुलक्षण एव भवति, तत्किं बहुलक्षणवचनेन ? उच्यते यथास्वहेतुकुपिता दोषाः सर्वस्यैव रोगस्य हेतवो भवन्ति, प्राक्तनकर्मापेक्षया तु यदा विशिष्टां सामग्रीं संप्राप्तिलक्षणामासादयन्ति तदा ज्वरमापादयन्ति, तथा दूष्यादिसहकारिकारणसान्निध्यासान्निध्याभ्यां बहुलक्षणतामल्पलक्षणतां च कुर्वन्ति। तथा हि तन्त्रान्तरं,–"एकं द्वौ त्रीन् बहून्वाऽपि देहे धात्वादियोगतः। दर्शयन्ति विकारांस्ते कुपिताः पवनादयः"–इति। अपि च विकृतिविषमसमवायाद्बहुहेतुकोऽप्यल्पलक्षणोऽल्पहेतुकोऽपि बहुलक्षण इति। प्राणान्तकृदिति छेदः।

शीघ्रमिन्द्रियनाशन इति उत्पन्नमात्र एव चिकित्स्यमानोऽपीन्द्रियशक्तिं रूपादिग्रहणलक्षणामुपहन्ति सोऽप्यसाध्यो नतूपेक्षया; अन्येऽपि रोगा उपेक्ष्यमाणा इन्द्रियशक्तिमुपघ्नन्ति असाध्यतां चाधिरोहन्ति । एवं बहुलक्षणोऽप्यादावेव चिकित्स्यमान एव बोद्धव्यः । इन्द्रियाण्यत्रैकादश बोद्धव्यानि सांख्यसिद्धान्तेन, तथा चरकसुश्रुतनिर्दिष्टत्वात्; चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनं चेति धीन्द्रियाणि, हस्तपादगुदोपस्थजिह्वाः कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मकं मनः; एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । ज्वरः क्षीणस्य शूनस्येत्यपरमसाध्यलक्षणम् । गम्भीरो दैर्घरात्रिक इति गम्भीरोऽन्तर्धातुस्थः; अथवा गम्भीर इव गम्भीरः, यत्र वातादीनां निश्चयः कर्तुं न शक्यते, अन्ये त्वाहुः–गम्भीरोऽन्तर्वेगः । दैर्घरात्रिक इति "दीर्घरात्रानुबन्धी"–इति जेज्जटः, "दीर्घां मरणरूपां रात्रिमनुवर्तते इति दैर्घरात्रिकः"—इति चक्रः, असाध्य इत्यर्थः । अत्र पक्षे दैर्घरात्रिक इति पूर्वेण संबध्यते, असाध्य इति परेण । केशसीमन्तकृदिति अकस्मात् केशेषु सीमन्तान् यः करोति । उक्तं हि तन्त्रान्तरे,–"केशाः सीमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते विनते भ्रुवौ । लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवे"–इति । गम्भीरार्था ये जेज्जटादिभिर्व्याख्यातास्तेषु मध्येऽत्र गम्भीरोऽन्तर्वेग इत्ययमर्थो माधवकरस्याभिमतः, अत एवासौ एतदनन्तरं सौश्रुतं गम्भीरलक्षणं लिखति—गम्भीर इत्यादि । य एव चरकेऽन्तर्वेगः स एव सुश्रुते गम्भीरः पठितः, समलक्षणत्वात्, पृथक्पाठाभावाच्चेति । आनद्धत्वेन चेति विबद्धमलत्वेन । आरम्भादित्यादि ।–आरम्भादुत्पादात्प्रभृति यस्य विषमज्वरः सोऽसाध्यः, यस्य तु नित्यज्वरिणो ज्वरोत्सृष्टस्य वाऽपचारादिना विषमः स साध्य एव । एतच्च विषमत्वं सन्ततादिरूपं बोद्धव्यम्, नतु विषमत्वमात्रेण, वातिकज्वरेऽपि प्रसङ्गादिति । दैर्घरात्रिको व्याहृत एव; न चास्य पुनरुक्तत्वं, तन्त्रान्तरीयवाक्यत्वात्; अधिकार्थप्रतिपादनार्थं बुद्ध्वाऽपि लिखितं, एवं गम्भीरेऽपि वाच्यम् । 'अतिरूक्षस्य' इत्यत्र 'अनिमिषाक्षस्य' इति पाठान्तरे सदा स्फारितनेत्रस्येत्यर्थः । विसंज्ञः विह्वलः, ताम्यते मुह्यति । शेते निपतित इति शयितो निपतित एवास्ते नोत्थातुं समर्थः । शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्चेति शीतार्दितो बहिः, अन्तरुष्णोऽन्तर्दाहवान् । हृष्टरोमा रोमाञ्चितगात्रः । हृदि संघातशूलवानिति संघातरूपेण वस्तुना अष्ठीलिकादिनाऽऽक्रान्तमिव हृदयं मन्यते यः स तथा, अन्ये त्वाहुः—नानाप्रकारकशूलवानिति । वक्त्रेण चैवोच्छ्वसितीत्येवकारेण नासिकां व्यवच्छिनत्ति व्यादितास्यप्रतिपादनार्थं, खरश्वास इत्यर्थः । हिक्केत्यादि ।–हिक्कादिभिर्मिलितैरेकेनाप्यतिबलवताऽसाध्यत्वम् । मूढं मोहयुक्तम् । विभ्रान्तलोचनं भ्रान्तप्रेक्षणं, चलितनेत्रं वा । सन्ततोच्छ्वासिनं निरन्तरखरश्वासयुक्तम् । हतेत्यादि ।–हतप्रभाणि हतशक्तीनि स्वविषयाग्राहीणि चक्षुरादीनि यस्य स तथा; अथवा हता प्रभा दीप्तिरिन्द्रियाणि च यस्य स तथा । 'अरोचकनिपीडितं' इत्यत्र जेज्जटः पाठान्तरद्वयं पठति,–

'दुरात्मानमुपद्रुतं' इति, व्याचष्टे च–दुरात्मानं दुष्टान्तःकरणं, उपद्रुतमिति श्वासादिभिरुपद्रवैरुपद्रुतं, 'दुरात्मभिरुपद्रुतं' इति पाठान्तरे तु राक्षसादिभिर्जुष्टमित्यर्थः। एषामसाध्यलक्षणानामुपलक्षणत्वादन्यान्यपि तन्त्रान्तरेषु द्रष्टव्यानि। तद्यथा,– "प्रेतैः सह पिबेन्मद्यं स्वप्ने यः कृष्यते शुना। सुघोरं ज्वरमासाद्य स जीवमपसृज्यते॥ ज्वरः पौर्वाह्णिको यस्य शुष्ककासश्च दारुणः। बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः॥ ज्वरो यस्यापराह्णे तु श्लेष्मकासश्च दारुणः। बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः॥ सहसा ज्वरसन्तापस्तृष्णा मूर्छा बलक्षयः। विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते॥ गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम्। लेपज्वरोपसृष्टस्य दुर्लभं तस्य जीवितम्॥ मृत्युश्च तस्मिन् बहुपिच्छिलत्वाच्छीतस्य जन्तोः परितः सरत्वात्। स्वेदो ललाटे हिमवन्नरस्य शीतार्दितस्यैति सुपिच्छिलश्च। कण्ठे स्थितो यस्य न याति वक्षो नूनं यमस्यैति गृहं स मर्त्यः॥ स्रुतस्वेदो ललाटाद्यः श्लथसन्धानबन्धनः। मुह्येदुत्थाप्यमानस्तु स स्थूलोऽपि न जीवति॥ यस्य स्वेदोऽतिबहुलः पिच्छिलो याति सर्वतः। रोगिणः शीतगात्रस्य तदा मरणमादिशेत्"—इति। "आधानजन्मनिधने प्रत्यर्याख्ये विपत्करे। नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा॥ ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते"–इत्यादिना ग्रन्थेन नक्षत्रभेदेन ज्वरस्य साध्यत्वासाध्यत्वं यदभिहितं, तद्धारीतवृद्धवाग्भटयोर्द्रष्टव्यं, इह तु विस्तरभयान्न लिखितम्। सन्निपातीसाध्यप्रकरणं यथा,– "पित्तकफानिलवृद्धया दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात्। हन्ति विमुञ्चति वाऽऽशु त्रिदोषजो धातुमलपाकात्"–इति। सप्ताहाद्वाताधिकः दशाहात्पित्ताधिकः, द्वादशाहात्कफाधिकः, पित्ताधिकवद्वातपित्ताधिकः, कफाधिकवद्वातकफाधिकः, योगवाहित्वाद्वायोः। यदाह चरकः–"योगवाही परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत्। दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रयात्"–इति (च० चि० स्था० अ० ३)। धातुपाकाद्धन्ति, मलपाकाद्विमुञ्चतीति व्यवस्थितविकल्पः; धातुमलपाकविकल्पे च दैवमेव हेतुः। उत्तरोत्तररोगवृद्धिबलहानिभ्यां शुक्रादिधातुसहितमूत्रादिना च धातुपाको ज्ञेयः, यदुक्तं,– "निद्रानाशो हृदि स्तम्भो विष्टम्भो गौरवारुची। अरतिर्बलहानिश्च धातूनां पाकलक्षणम्"–इति, अन्यथा च मलपाकः–"दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः। इन्द्रियाणां च वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम्"–इति। ननु, तरतमादिभावव्यवस्थितशीघ्रमध्यमन्दशक्तित्वाद्दोषाणां कथं सप्ताहादिनियम इति चेत्। न, तथा–स्वभावाद्व्याधेः, विचित्रा हि प्रतिरोगं स्वभावाः, यथाऽग्निरोहिणी सप्ताहेन हन्ति न तथाऽन्ये विकारा इति। अतः "सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा। एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च" (हा० नि० स्था० अ० २)–इति हारीतवचनसंवादार्थमेवं व्याचक्षते,–दशमीप्रत्यासत्त्या नवमी, द्वादशीप्रत्यासत्त्या एकादशी च गृह्यते, ततो वृद्धयेति पदमावर्त्य सर्वत्र द्वैगुण्यं कार्यम्। एवं, "सप्तमे

दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा" (सु० उ० तं० अ० ३६) इत्यत्र सुश्रुतवाक्ये पुनःशब्देन द्वैगुण्यमिति व्याख्यातवान् कार्तिककुण्डः । एवं, "दशद्वादशसप्ताहैः पित्तश्लेष्मानिलाधिकः । दग्ध्वोष्मणा धातुमलान् हन्ति मुञ्चति वा ज्वरः" (वा० नि० स्था० अ० २)-इत्यत्राधिकशब्दमावर्त्य क्रियाविशेषणं कृत्वा द्वैगुण्यं बोद्धव्यम् । तथा, 'वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् । प्रायोऽनुयाति मर्यादा मोक्षाय च वधाय च' (वा० नि० स्था० अ० २)—इत्यत्राग्निवेशमते प्रायोग्रहणेन द्वैगुण्यमिति । ननु, सप्तमीत्यादौ कथं तर्हि दशविंशतिद्वादशचतुर्विंशतीनां ग्रहणमिति चेत् ? उच्यते, एकादशीत्यत्र एकेति पदमावर्तनीयं, तेन नवमी एकेति दशमी लभ्यते, एकादशी एकेति द्वादशी, ततः सर्वत्र द्वैगुण्यम् । तुशब्दः समुच्चये, तेन सप्तमी गृह्यते सा द्विगुणा च, एवं नवम्यादिषु योज्यम् । चतुर्विंशत्यधिकस्तु मर्यादादिवसो नास्ति, तत्प्रतिपादकागमादर्शनात् ॥ ६६–७३ ॥

दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भिदसंज्ञिता ।
कूजनं चास्यवैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे ॥ ७४ ॥

ज्वरविमुक्तिपूर्वरूपमाह—दाह इत्यादि । विड्भिदिति विड्भेदः; संपदादिपाठात् भावे क्विप् । असंज्ञिता संज्ञानाशः । कूजनं अस्फुटध्वनिः । यदुक्तं,—"ज्वरप्रमोक्षे पुरुषः कूजेद्वमति चेष्टते"–इति वाग्भटोऽप्याह,–"धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले बलीयते । ततो नरः श्वसन् स्विद्यन् कूजन्वमति चेष्टते"–(वा० नि० स्था० अ० २) इति । वैगन्ध्यं दुर्गन्धता गात्रे । ज्वरमोक्षणे भविष्यति आकृतिर्लक्षणं 'भवति' इति शेषः । ननु, दोषक्षयं विना न व्याधिनिवृत्तिः, क्षीणश्च दोषः कथमेवंविधं लक्षणं कुर्यात् ? उच्यते, कश्चिद्भावः क्षीणोऽपि विनाशकाले स्वशक्तिं दर्शयति, यथा—निर्वाणावस्थो दीपो विशेषात्प्रज्वलति; अथवा दोषाभिभूतानां धातूनां दोषापगमेन क्षोभाद्दाहादयः तरलतरवानरपरिहीयमानतरुणतरुवल्लरीशिखरकम्पवदिति ॥ ७४ ॥

स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च ।
क्षवथुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने ज्वरनिदानं समाप्तम् ॥ २ ॥

ज्वरमुक्तिलक्षणमाह—स्वेद इत्यादि । स्वेदो घर्मागमनं, स्रोतसां स्फुटत्वात् । लघुत्वं गात्रस्य । शिरसः कण्डूरिति सर्वो हि ज्वरस्तैजसः, विरोधिव्यपगमात् सौम्यः श्लेष्मा लब्धबलः सन् शिरसि स्वस्थानेऽसाधारणात्मलक्षणं कण्डूं करोति, व्याधिमहिम्ना तु नान्यत्र कफस्थाने इति वदन्ति । पाको मुखस्येति ज्वरोष्मकोपितात्पित्तात्, यत्तु पूर्वं नाकार्षीदन्यत्र वा तदपि व्याधिमहिम्नैव । एतच्च दाहमारभ्य लक्षणं त्रिदोषजेऽन्तर्वेगे ज्वरे भवति नतु सर्वत्र । तथाचैतदनन्तरं भालुकिः प्राह,–

"त्रिदोषजे ज्वरे ह्येतदन्तर्वेगे च धातुगे। लक्षणं मोक्षकाले स्यादन्यस्मिन् स्वेददर्शनम्"-इति। ननु, ज्वरस्य प्रत्यक्षत्वात्तस्याभावोऽपि प्रत्यक्षः, तत्किं तल्लक्षणपाठेन? तथाऽपि वा पठितव्यं, तर्हि सर्वविकारेषु पठ्यतां? उच्यते, विषमज्वरशङ्कानिरासार्थं, विषमज्वरे हि निवृत्तोऽपि ज्वरः पुनरायाति, दोषाणां धातुलीनत्वात्; एतल्लक्षणे तु निःशेषदोषनिवृत्त्या न पुनरागमः। यत्र चैवंविधा शङ्का तत्रैव लक्षणं पठंति न सर्वत्र, यथा प्रमेहातीसारादिष्विति सर्वं सुस्थम्॥ ७५॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां ज्वरनिदानं समाप्तम्॥ २॥

अथातीसारनिदानम्।

गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः॥ १॥
स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः।
शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यर्तुपर्ययैः॥ २॥
जलाभिरमणैर्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः।
नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते॥ ३॥

पित्तज्वरेऽतीसारपाठाज्ज्वरातीसारयोरन्योन्योपद्रवत्वाच्च ज्वरानन्तरमतीसारमाह—गुर्वतिस्निग्धेत्यादि। गुरुशब्देन मात्रागुरुर्गृह्यते, यथाऽतिमात्रोपयुक्तो रक्तशाल्यादिः, तथा स्वभावगुरु च माषादि; अथवा गुणतः पाकतश्च। अतिशब्दः स्थूलान्तैः सह संबध्यते। स्थूलं संहतावयवं, यथा लड्डुकपिष्टकादि। शीतलं स्पर्शाद्वीर्याच्च। विरुद्धमिति संयोगदेशकालमात्रादिभिर्विरुद्धं, यथा क्षीरमत्स्यादि; तच्च बहुप्रकारं सुश्रुते हिताहितीयेऽध्याये (सु. सू. स्था. अ. २०), चरके चात्रेयभद्रकाप्यीयाध्याये (च० सू० स्था० अ० २६) द्रष्टव्यम्। अध्यशनं पूर्वदिनाहाराजीर्णे भोजनम्। उक्तं हि चरके,—"भुक्तं पूर्वान्नशेषे तु पुनरध्यशनं मतम्" (च० चि० स्था० अ० १५)-इति। एवं सर्वत्र। अजीर्णमपक्वमन्नम्। विषममकालभोजनादि। उक्तं हि सुश्रुते;—"बहुस्तोकमकाले च तज्ज्ञेयं विषमाशनम्" (सु० सू० स्था० अ० ४६) इति। 'विषमैः' इत्यत्र स्थाने 'असात्म्यैः' इति पाठान्तरम्। भोजनैरिति विरुद्धादिभिः सर्वैः संबध्यते। स्नेहाद्यैरिति स्नेहः स्नेहपानं, स्नेह आद्यो येषां ते स्नेहाद्याः स्वेदवमनविरेचनानुवासननिरूहाः, तैरतियुक्तैरिति अतियोगयुक्तैः। एतच्च यथायोग्यं बोध्यं, वमनातियोगस्यातिसारकारणत्वायोगात्। मिथ्यायुक्तैरिति हीनयोगयुक्तैः, वमनादिकर्मणां मिथ्यायोगाभावात्, हीनयोगात्तु ते दोषानुत्क्लेश्यातीसाराय स्युः। ननु, कदाचिद्वमनं प्रयुक्तं विरेकं करोति, विरेकश्च वमनमिति दर्शनात्तेषां मिथ्यायोगः संभवत्येव।

न, सोऽप्ययोग एवेति सिद्धान्तः । यदुक्तं चरके,-"योगः सम्यक् प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम् । अयोगः प्रातिलोम्येन न चाल्पं वा प्रवर्तनम्"-इति (च० सि० स्था० अ० ६) । विषमत्र स्थावरमुच्यते, अधोगत्वात्; कार्तिककुण्डस्त्वाह,-विषं दूषीविषं, तल्लक्षणेष्वतीसारपाठात् । दुष्टाम्बुमद्यातिपानैरिति दुष्टं व्यापन्नं, दुष्टयोरम्बुमद्ययोः पानात्, अदुष्टयोरप्यतिपानात् । तथाह चरकः,-"दुष्टमद्यपानीयातिपानात्"-इति (च० चि० स्था० अ० १६) । सात्म्यर्तुपर्ययैरिति सात्म्यविपर्ययैर्ऋतुविपर्ययैश्च, सात्म्यविपर्ययोऽसात्म्यम् । नच पूर्वोक्तेन 'असात्म्यैः' इत्यनेन पौनरुक्त्यं, उक्तं हि चरके आत्रेयभद्रकाप्यीये "द्विविधं हि सात्म्यं प्रकृतिसात्म्यमभ्याससात्म्यं च" (च० सू० स्था० अ० २६) इति । आहाराचारभेदादन्नपानभेदाद्वा न पौनरुक्त्यमित्यन्ये । जलाभिरमणैरिति जलक्रीडादिभिः । वेगविघातैरिति मूत्रपुरीषादीनाम् । क्रिमिदोषत इति क्रिमिभिः पक्वामाशयदूषणात्, क्रिमिजनितवातादिकोपाद्वा । एतानि च निदानानि यथासम्भवं वातादीनां बोद्धव्यानि, दोषव्याधिहेतुत्वख्यापनार्थं पठितानि । एवमन्यत्रापि निदानविशेषपाठे प्रायो द्रष्टव्यमिति ॥ १-३ ॥

संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धः शकृन्मिश्रो वायुनाऽधः प्रणुन्नः ।
सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति ॥
एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः ॥ ४ ॥

सर्वातीसारसाधारणीं संप्राप्तिमाह-संशम्येत्यादि । संशम्य शमयित्वा; अत्रान्तर्भावितोणर्थ्यर्थ इति गदाधरः, अग्निं मन्दीकृत्येत्यर्थः । प्रवृद्धः प्रदुष्टः । अपां धातुरित्य(नेना)समासकरणेन रसजलमूत्रस्वेदमेदःकफपित्तरक्तादयो ग्राह्याः । चरकेऽप्युक्तं,-"शोणितादीन् धातून् दूषयन्त"-इति (च० चि० स्था० अ० १६) । अधः प्रणुन्नः प्रेरितः, सरति गच्छत्यतीवेत्यनेन निरुक्तिमुक्तवान्, गुदेन बहुद्रवसरणमतिसार इत्यर्थः । निरुक्तिरपि लक्षणं भवति, एतेनाधोद्रवसरणत्वाविशेषेऽपि ग्रहण्यादीनां व्यवच्छेदः, वातातीसारे त्वल्पत्वं कफपित्तातीसारापेक्षया, नतु ग्रहण्यपेक्षया इति । उक्तषड्विधत्वं विभजते,—एकैकश इत्यादि । ननु, चरकादौ दोषैरेकैकशस्त्रयः, सन्निपातेनैकः, भयशोकजौ द्वौ, एवं षड्विधः; अत्र त्वन्यथेति कोऽभिप्रायः ? उच्यते,-चरके भयशोकजौ लक्षणसंज्ञाकार्यभेदाद्भिन्नावुक्तौ, आमजस्त्वन्नाजीर्णकुपितत्रिदोषजत्वेन सन्निपातेनावरुद्ध इति न संख्यातिरेकः; सुश्रुते तु हेतुप्रत्यनीकचिकित्सार्थं शोकजामजौ पठितौ वातजत्वसन्निपातजत्वाभेदेऽपि, यथा वातादिजत्वाभेदेऽपि मृत्तिकाजः पाण्डुरोग इति; एवं भयशोकजावपि चरके हेतुप्रत्यनीकचिकित्सार्थं पृथक् पठितौ, सुश्रुते भयजः केवलवातिकेऽवरुद्धः, मानसत्वाविशेषाद्वा शोकजेऽवरुद्ध इति जेज्जटः । ननु, षष्ठ आमेन चोक्त इति पृथक्करणमसंगतं, यतः सर्वेषामेवातीसाराणां प्रागवस्था आमशब्दवाच्या,

जीर्णावस्था, पक्वशब्दवाच्या, अत एव सर्वातीसारगोचरमुदाहरन्ति,–"आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया हिता। अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्वामलक्षणम्" (सु० उ० तं० अ० ४०)–इति। नैवं, आमेनैवारभ्यत इति आमजः, दोषास्तु संसर्गिणः प्रेरयितारश्च, नत्वारम्भकाः। आमश्च दुष्टान्नकार्यो दोषधातुमलव्यतिरिक्तो वातादिसंसृष्टो वातादिप्रेरितो वा रक्तादिवद्व्याध्यारम्भक इति। द्वन्द्वजास्त्वतीसाराः प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वान्न पृथग्गणिताः, विकृतिविषमसमवायारब्धास्तु न संभवन्त्येव, व्याधिस्वभावात्। शैली चेयमाचार्याणां प्रायः प्रकृतिसमसमवायारब्धान् द्वन्द्वान् सन्निपातांश्च न गणयन्ति, विकृतिविषमसमवायारब्धांश्चावश्यं लिखन्ति। यथा चरके, "पञ्च गुल्मा"–इत्यभिधाय, "संसृष्टरूपानपरांस्तु गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम्" (च. चि. स्था. अ. ५)—इत्युक्तं; तथा सुश्रुते,–"षडर्शांसि" इत्यभिधाय, "अर्शःसु दृश्यते रूपं यदा वै दोषयोर्द्वयोः। संसर्गं तं विजानीयात्संसर्गः षड्विधश्च सः"–(सु. नि. स्था. अ. २) इत्युक्तम् ॥४॥

हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः।
विट्सङ्ग आध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ५ ॥

सर्वातीसारपूर्वरूपमाह–हृन्नाभीत्यादि। तोदः सर्वैर्हृदादिभिः संबध्यते, अत्र कुक्षिशब्द उदरैकदेशवाची, तेन न पौनरुक्त्यम्। अनिलसन्निरोध इति वायोरप्रवृत्तिः। विट्सङ्गः पुरीषाप्रवृत्तिः; एतच्च दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्थाप्रतिनियतं पूर्वरूपं तेन रूपावस्थायां नानुवर्तते, यद्यनुवर्तेत तदा तत्र व्याधिरेव नोत्पद्येत, विट्सङ्गातिप्रतिषेधात्। अविपाकोऽन्नस्य। पुरःसराणि पूर्वरूपाणीति ॥ ५ ॥

अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः।
शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्यते ॥ ६ ॥

वातिकमाह–अरुणमित्यादि। अरुणमिति वायोररूपस्यापि दोषदूष्यसंमूर्च्छनाद्भवति; एवमन्यत्रापि। फेनिलं सफेनं फेनादिलच्। शकृत् पुरीषम्। सरुक्शब्दमिति सशूलं सशब्दं चेति ॥ ६ ॥

पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्च्छादाहपाकोपपन्नम्।

पैत्तिकमाह—पित्तादित्यादि। दाहपाकोपपन्नमिति दाहः सर्वाङ्गे, पाको गुद एव। उक्तं हि तन्त्रान्तरे–"तृष्णादाहस्वेदमूर्च्छाबुध्नसन्तापपाकपरीतः"–इति; बुध्नो गुदः। अत्राप्यतिसार्यते शकृदित्यनुवर्तते; एवं श्लैष्मिकेऽपि ॥–

शुक्लं सान्द्रं श्लेष्मणा श्लेष्मयुक्तं विस्रं शीतं हृष्टरोमा मनुष्यः ॥ ७ ॥

श्लैष्मिकमाह–शुक्लमित्यादि। शुक्लमित्यादिना हृष्टरोमा इत्यन्तेन श्लैष्मिकः। विस्रमामगन्धि ॥ ७ ॥

वराहस्नेहमांसाम्बुसदृशं सर्वरूपिणम्।
कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्याद्दोषत्रयोद्भवम् ॥ ८ ॥

सान्निपातिकमाह—वराहेत्यादि। वराहस्नेहः शूकरस्य मेदो मज्जा वा, मांसाम्बु मांसप्रक्षालनोदकं, तैः सदृशम्। सर्वरूपिणमिति उक्तवाताद्यतीसारत्रयलक्षणयुक्तम्। एवंविधमतीसारं दोषत्रयोद्भवं विद्यात्; तं च कृच्छ्रसाध्यं, त्रिदोषजत्वादेव ॥ ८ ॥

तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य बाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः।
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं तच्चाधस्तात्काकणन्तीप्रकाशम्॥ ९ ॥
निर्गच्छेद्वै विड्विमिश्रं ह्यविड्वा निर्गन्धं वा गन्धवद्वाऽतिसारः।
शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः॥१०॥

शोकजमाह—तैस्तैरित्यादि। तैस्तैर्भावैर्धनबन्धुनाशादिभिः। शोचतः शोकं कुर्वतः। अल्पाशनस्य शोकादेवाल्पं भुञ्जानस्य; एतेन धातुक्षयोऽप्यस्य स्यादित्युक्तम्। बाष्पोऽत्युद्गतनेत्रनासागलादिगतं जलं, तत्सहित ऊष्मा शोकजं देहतेजो बाष्पोष्मा; स कोष्ठं गत्वा वह्निमाविश्य व्याकुलीकृत्य, क्षोभयेत्तस्य रक्तं ऊष्मत्वद्रवत्वाभ्यां समानगुणत्वात्; तच्च रक्तं काकणन्तीप्रकाशं गुञ्जाफलसंकाशं, अधस्तान्निर्गच्छेत्। पक्तिमाविश्येति पाठान्तरे स एवार्थः। गदाधरस्तु वह्निशब्देन पित्तमाह। तच्च रक्तं विड्विमिश्रं निर्गच्छेत्; अविड् वा अल्पविट्, अल्पाशनत्वात्। निर्गन्धं गन्धवद्वेति विकल्पोऽविट्सविड्भ्यामिति कार्तिकः; अन्ये तु पित्तस्य पूतित्वात्प्रबलगन्धवत्ता, तस्य नातिदुष्ट्या निर्गन्धत्वमिति; गन्धश्च विस्र इत्याहुः। क्षोभयेत्तस्य रक्तमित्यत्र 'शोषयेत्तस्य भुक्तं'–इति पाठान्तरमयुक्तं, काकणन्तीप्रकाशत्वे हेत्वन्तराभावात्; तस्मादाद्य एव पाठो ज्यायान्, व्याख्यातश्च जेज्जटादिभिः सर्वैरेव। अयं वातपित्तज उक्तः। दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रमिति शोकापनोदं विना केवलेन भेषजेनानुपशमात्। अत एवाह–कष्ट एष प्रदिष्ट इति वैद्यैर्ब्रह्मादिभिः। गदाधरस्त्वाह–'एष' इत्यनेनैवंसंप्राप्तिक एव कष्टो नत्वन्यः शोकज इति ॥ ९–१० ॥

अन्नाजीर्णात्प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसंघान्मलांश्च।
नानावर्णं नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति ॥ ११ ॥

आमातीसारमाह—अन्नाजीर्णादित्यादि। अन्नं च तदजीर्णं चेति अन्नाजीर्णम्। अत एवाह क्षारपाणिः,–"यथाभुक्तमशनमुपविशति"–इति। प्रद्रुता विमार्गगाः। क्षोभयन्तो दूषयन्तः। धातुसंघान् रक्तादीन्। मलान् पुरीषादीन्। नैकशो बहुशः ॥ ११ ॥

संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति।
पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसंज्ञितम्॥ १२ ॥
एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै।
लाघवं च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत्॥ १३ ॥

सर्वातिसाराणां चिकित्सोपयोगित्वेनामलक्षणं पक्वलक्षणं चाह–संसृष्टमित्यादि। संसृष्टं संबद्धं, एभिर्दोषैर्दुष्टिभिरुक्तवाताद्यतीसारलिङ्गैः। दुष्टयश्चात्र यथासंभवं व्यस्ताः समस्ताश्च बोद्धव्याः; तेन सर्वातिसाराणां न सान्निपातिकत्वप्रसङ्गः। न्यस्तमप्सु जले क्षिप्तं; अवसीदति निमज्जति, आमस्य गौरवात्। भृशशब्दः पिच्छिलेनापि संबध्यते। दुर्गन्धि विस्रम्। पिच्छिलमामसम्बन्धात्। एतानीति जलनिमज्जनादीनि। लाघवं कोष्ठस्य शरीरस्य च, चकारेण कफशैत्यदुष्ट्यादिकं विनाऽप्यम्बुनिमज्जनं लक्षणमिति समुच्चीयते। यदुक्तं–"मज्जत्यामा गुरुत्वाद्विट् पक्वा तूत्प्लवते जले। विनाऽतिद्रवसंघातशैत्यश्लेष्मप्रदूषणात्"–इति। अथवा आमलिङ्गवैपरीत्येनैव लाघवे सिद्धे पुनर्लाघवकरणं तत् कफदुष्ट्यादिव्यतिरेकं बोधयतीति॥ १२॥ १३॥

पक्वजाम्बवसंकाशं यकृत्खण्डनिभं तनु।
घृततैलवसामज्जवेशवारपयोदधि–॥ १४॥
मांसधावनतोयाभं कृष्णं नीलारुणप्रभम्।
मेचकं स्निग्धकर्बुरं चन्द्रकोपगतं घनम्॥ १५॥
कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सुगन्धि कुथितं बहु।
तृष्णादाहतमःश्वासहिक्कापार्श्वास्थिशूलिनम्॥ १६॥
संमूर्च्छारतिसंमोहयुक्तं पक्वबलीगुदम्।
प्रलापयुक्तं च भिषग्वर्जयेदतिसारिणम्॥ १७॥
असंवृतगुदं क्षीणं दुराध्मातमुपद्रुतम्।
गुदे पक्वे गतोष्माणमतिसारकिणं त्यजेत्॥ १८॥
श्वासशूलपिपासार्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम्।
विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत्॥ १९॥

असाध्यलक्षणान्याह–पक्वेत्यादि। पक्वजाम्बवसंकाशं पक्वजम्बूफलसदृशवर्णं स्निग्धकृष्णमित्यर्थः। यकृत्खण्डनिभं कृष्णलोहितम्। तनु स्वच्छ(ल्प)म्। घृतादीनां मांसधावनतोयान्तानामिवाभाः प्रतिभासो यस्य तत्तथा। वेशवारो "निरस्थिपिशितं पिष्टं"–इत्यादिपरिभाषितमांसप्रकारः। कृष्णमञ्जनप्रख्यम्। एतच्च कृष्णत्वादिकं पित्तातिसारवर्जं बोद्धव्यं, तत्र रूपत्वेन पठितत्वात्। नीलारुणं चाषपक्षवर्णम्। मेचकं मर्दनाञ्जनपिण्डवदीषत्कृष्णरूक्षम्। कर्बुरं नानावर्णं, तच्च स्निग्धं स्नेहद्रवधातुयोगात्। चन्द्रकोपगतं मयूरपिच्छचन्द्रकैरिव धातुस्नेहैरुपगतम् उक्तं हि करवीराचार्येण,–"चन्द्रकैः शिखिपिच्छाभैर्नीलपीतादिराजिभिः। आवृतं वेशवाराम्बुमज्जक्षीरोपमं त्यजेत्"–इति। तदेव घनं धात्वन्तरव्यामिश्रत्वात्। कुणपं शवदुर्गन्धि। मस्तुलुङ्गाभं मस्तुलुङ्गं मस्तकाभ्यन्तरस्नेहः घृतकेति ख्यात, तत्सदृशम्। कुथितं पूति। तृष्णेत्यादि।–तृष्णादीनां पार्श्वास्थिशूलान्तानां

द्वन्द्वं कृत्वा मत्वर्थीय इनिः, तृष्णादियुक्तमित्यर्थः । अत्र संमूर्च्छा मनोमोहः, संमोह इन्द्रियमोह इत्यपौनरुक्त्यम् । चकाराच्चरकोक्तः सहसोपरतातीसारश्चासाध्यो बोद्धव्यः । पक्वबलीगुदं पक्वा बलयो गुदे यस्य तं पक्वबलीगुदम् । असंवृतगुदं गुदसंवरणाक्षमम् । तमेव क्षीणं बलोपचयरहितम् । दूराध्मातं भृशमाध्मानयुक्तं, तस्य विरेकसाध्यत्वेनातिसारविरुद्धोपक्रमत्वात्; दुरात्मानमिति पाठान्तरे दुष्टान्तःकरणं, अजितेन्द्रियमिति जेज्जटः, उपद्रुतमितिसारोपद्रवैः शोथादिभिर्युक्तम्। यदुक्तं,—"शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकम् । छर्दिं मूर्च्छां च हिक्कां च दृष्ट्वाऽतीसारिणं त्यजेत्"–इति । गुदे पक्वे गतोष्माणमिति गुदे पाकारम्भकपित्ते वर्तमानेऽपि गतोष्माणं शीतगात्रं नष्टाग्निं वा । अतिसारकिणं अतिसारयुक्तम् । "वातातीसाराभ्यां कुक् च" (पा. अ. अ. ५ पा. २ सू. १२६)–इति कुक्, चादिनिः । विशेषेणेति वचनाद्बालस्याप्यतिसारोऽसाध्य इति बोधयति । यदाह सुश्रुतश्चिकित्सायां,–"कृच्छ्रश्चायं बालवृद्धेष्वसाध्यः" (सु. उ. त. अ. ४०) इति । एतच्चाबलत्वे सति बोद्धव्यम् ॥ १४—१६ ॥

पित्तकृन्ति यदाऽत्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके ।
तदोपजायतेऽभीक्ष्णं रक्तातीसार उल्बणः ॥ २० ॥

ननु, रक्तजोऽप्यतिसारोऽस्ति तस्य सप्तमत्वापत्तेरुक्तं षट्त्वं विरुध्यते, इत्याशङ्क्य पैत्तिकस्यायमवस्थाविशेष इत्याह–पित्तेत्यादि । पैत्तिकेऽतीसारे विद्यमाने भविष्यति वा पित्तकृन्ति पित्तकारकाणि द्रव्याण्यत्यर्थं प्रभूतमभीक्ष्णं निरन्तरमश्नाति तदा रक्तातीसार उल्बणो महानुपजायत इति संबन्धः । अत्र चारुणकृष्णपाण्डुत्वादिना वातादयो दूषका बोद्धव्याः । यदुक्तं,—"दोषलिङ्गेन मतिमान् संसर्गं तत्र लक्षयेत्"—इति । एवं स्नेहाजीर्णविसूचिकाविषार्शःक्रिमिप्रभृतिजन्येष्वतीसारेषु षट्कातिरिक्तत्वं प्रतिक्षिप्तं बोद्धव्यं, अव्यभिचरितदोषलिङ्गत्वादिति जेज्जटः ॥ २० ॥

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।
प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥२१॥

अथ द्रवसरणादामपक्वलक्षणयोगात्प्रवाहिकातीसारयोः साधर्म्यं, अतोऽतीसाराधिकारे प्रवाहिकासंप्राप्तिमाह–वायुरित्यादि । अतीसारे नानाविधद्रवधातुसरणं, प्रवाहिकायां तु कफमात्रसरणमिति भेदः । निचितं बलासमहिताशनस्य संचितं कफं, मलाक्तं पुरीषसहितं, वायुर्वातः, अधस्तान्नुदति गुदेन पातयति । प्रवाहतः प्रवाहणं कुर्वतः । भोजादौ त्वियं विस्रंसीति नाम्ना पठ्यते, पराशरे त्वन्तर्ग्रन्थिरिति, हारीतस्तु निश्चारकाख्यामेतां पठति । यदाह,—"प्रवाहिकेति सा ज्ञेया कैश्चिन्निश्चारकस्तु सः"—इति ॥ २१ ॥

प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात्सदाहा सकफा कफाच्च ।

सशोणिता शोणितसंभवा च ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु।
तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गं क्रमं चामविपक्वतां च ॥ २२ ॥

तस्या वातादिभेदेन रूपमाह–प्रवाहिकेत्यादि। ननु, वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासमित्युक्तं तत्कथं वातकृतेति? उच्यते, आधिक्येन व्यपदेशात्। ननु, तथाऽपि पित्तरक्तसंभवा कुतः? उच्यते, अहिताशनस्येत्युक्तं, आहारो हि विरुद्धस्तस्यामवस्थायां पित्तं रक्तं च कोपयति, ते च पश्चाद्वातस्यानुबले स्वलिङ्गं यदा दर्शयतस्तदा ताभ्यां व्यपदेशः। स्नेहरूक्षप्रभवा इति स्नेहप्रभवा कफजा, रूक्षप्रभवा वातजा; तुशब्दाच्च तीक्ष्णोष्णप्रभवा पित्तजा रक्तजा च। लिङ्गं वातादिभेदेन लक्षणम्। क्रममामपक्वभेदेन चिकित्साक्रममिति ॥ २२ ॥

यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ २३ ॥
(ज्वरातीसारयोरुक्तं निदानं यत्पृथक् पृथक्।
तत्स्याज्ज्वरातिसारस्य तेन नात्रोदितं पुनः ॥ १ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽतीसारनिदानं समाप्तम्।

वातविष्टम्भादुदावर्ताद्वा मलाप्रवृत्तावतीसारनिवृत्तिरिति शङ्कानिरासार्थमतीसारनिवृत्तिलक्षणमाह—यस्येत्यादि। उच्चारं विना यस्य मूत्रं प्रवर्तते, सम्यगिति सम्यग्वृत्त्या न हीनयोगेनेत्यर्थः। वायुश्च गच्छति, गुदेनेति शेषः। स्थितो निवृत्तिं गतः। उदरामयोऽतीसारः, प्रकरणात्। एतेन संप्राप्तिभङ्ग उक्तः। अतीसारे हि संप्राप्तिरियं—यन्मूत्रोचितोऽपि द्रवधातुर्गुदेनैव प्रवर्तते, सर्वस्यैवाब्धातोर्गुदप्रवृत्तत्वात्; यदा तु मूत्रमार्गेण प्रवर्तते, तदाऽपि पुरीषप्रवृत्तिसमकालमिति ॥ २३ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामतीसारनिदानं समाप्तम् ॥

अथ ग्रहणीरोगनिदानम्।

अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः।
भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ १ ॥

द्रवसरणसाधर्म्यात्परस्परानुबन्धित्वाच्चातीसारानन्तरं ग्रहणी, तस्याः संप्राप्तिमाह—अतीसार इत्यादि। अपिशब्ददनिवृत्तेऽप्यतीसार इति व्याचक्षते। मन्दाग्नेरित्यनेन दीप्ताग्नेरहिताशनमपि न विकारकारीति बोधयति। उक्तं हि,—"दीप्ताग्नेर्विरुद्धं वितथं भवेत् (सु. सू. स्था. अ. २०)"—इति। भूय इति पुनरर्थे वा, संदूषितः पूर्वमतीसारेऽपि दूषितत्वात्, अभिदूषयेत् समन्ताद्दूषयेत्। एतेन निवृत्तातीसारेणाहिताहारपरिहारः करणीयः, आवह्निबललाभादित्युक्तं भवति। अत एवाह सुश्रुतः,—"तस्मात्कार्यः परीहारस्त्वतीसारे विरिक्तवत्। यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा" (सु. उ. तं. अ. ४०)—इति ॥ १ ॥

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ २ ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम्।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ३ ॥

तस्याः संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यलक्षणमाह–एकैकश इत्यादि। मूर्च्छितैरतिवृद्धैः, 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः'–इति धात्वर्थात्। उच्छ्रितैः'–इति पाठान्तरे स एवार्थः। सा ग्रहणी दोषैर्दुष्टा सती भुक्तमाहारमाममपक्वमेव पक्वं वा विमुञ्चति। वाशब्दश्चार्थे, एवकारः समुच्चीयमानावधारणे, यथा,–"नरं च नारायणमेव चोभौ स्वतःसुतौ संजनयांबभूवतुः"––इति। अथवा एवकारो विकल्पार्थः, निपातानामनेकार्थत्वादिति। सरुजं सशूलं पूति दुर्गन्धि। वातेन मुहुर्बद्धं, पित्तेन मुहुर्द्रवम्। ग्रहणीरोगमिति ग्रहण्या रोगो ग्रहणीरोगः। ग्रहणी चाग्न्यधिष्ठानं नाडी। यदाह चरकः,–"अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता। नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तम्भबृंहिता। अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति चाप्यधः" (च. चि. स्था. अ. १५)–इति। सुश्रुतेऽप्येतदुक्तं,–"षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता। पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता" (सु. उ. तं. अ. ४०)–इति। कला धात्वाशयान्तरमर्यादा, पक्वामाशयमध्यस्था पच्यमानाशयरूपेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णाऽऽलस्यं बलक्षयः।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात्कायस्य गौरवम् ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह–पूर्वरूपमित्यादि। तृष्णा पिपासा। विदाहोऽन्नस्य अग्निमान्द्येनाहारस्य विदग्धत्वं, अत एव चिरात् पाकश्चान्नस्यैव। कायस्य गौरवं सामत्वादिति ॥४॥

कटुतिक्तकषायातिरूक्षसंदुष्टभोजनैः।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥ ५ ॥
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान्।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥ ६ ॥
कण्ठास्यशोषोऽक्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विसूचिका ॥ ७ ॥
हृत्पीडाकार्श्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका।
गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ ८ ॥
जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥ ९ ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत्।
पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासार्दितोऽनिलात् ॥ १० ॥

वातिकग्रहण्या निदानसंप्राप्तिपूर्वकं रूपमाह–कटुतिक्तेत्यादि। संदुष्टभोजनं

संयोगादिविरुद्धभोजनम् । संदुष्टभोजनैरित्यत्र शीतादिभोजनैरिति पाठान्तरम् । प्रमितमल्पभोजनं, प्रमृतेति पाठान्तरे अतीतकालभोजनं बोद्धव्यम् । अनशनमुपवासः । एतैः कारणैः कुपितो मारुतः वह्निं संछाद्य संदूष्य, गदान् करोति । कान् गदान् करोतीत्याह–तस्यान्नमित्यादि । शुक्तपाकं अम्लपाकं, एतच्चाग्निमान्द्यजनितान्नविदाहाद्भवति । खराङ्गता कर्कशशरीरत्वं, वातेन त्वग्गतस्नेहशोषात् । तिमिरं मन्ददृष्टिता । रुक् पीडा, सा च पार्श्वादिभिः संबध्यते । विसूचिका ऊर्ध्वमधश्चामान्नप्रवृत्तिः । वैरस्यं विरुद्धरसास्यता । परिकर्तिका गुदे कर्तनवत्पीडा । गृद्धिः काङ्क्षा, सर्वरसानां मधुरादीनां, कर्मणि षष्ठी; एतच्च वातदूषितान्तःकरणत्वेन, व्याधिमहिम्ना वा । मनसः सदनमवसादः । आध्मानं जीर्णे जीर्यति च 'अन्ने' इति शेषः । स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्कीति वातगुल्मादिवत्पीडायुक्तत्वात्तच्छङ्की । द्रवं शुष्कं कदाचित् द्रवं, कदाचित् शुष्कम् । तनु अल्पमिति ॥ ५—१० ॥

कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम् ।
आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥ ११ ॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः ॥ १२ ॥

पैत्तिकग्रहण्या निदानसंप्राप्तिपूर्वकं रूपमाह—कट्वित्यादि । विदाहि विदाहजनकं वंशकरीरादि । क्षारोऽपामार्गादिकृतः, तथा सक्षारं च द्रव्यं, क्षारोदकसाधितं हि व्यञ्जनमश्नन्ति कामरूपादौ । आद्यग्रहणाल्लवणतीक्ष्णोष्णानां ग्रहणं, तैर्वृद्धं पित्तमनलमाप्लावयदभिभवत्तं हन्ति । ननु, पित्तमाग्नेयमग्निरेव वा, ततश्च वृद्धिमेवाप्नोति कथं हन्त्यत आह–जलं तप्तमिवानलमिति । यथा उष्णगुणयुक्तमपि जलमनलं हन्ति, तथा द्रवांशेन परिवृद्धं पित्तमूष्मरूपमग्निं हन्त्येवेति । स पीताभः पुरुषः सार्यते, 'वर्चः' इत्यनुवर्तते ॥ ११ ॥ १२ ॥

गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥ १३ ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ।
आस्योपदेहमाधुर्यं कासष्ठीवनपीनसाः ॥ १४ ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ १५ ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ॥ १६ ॥

श्लैष्मिकग्रहण्या निदानादिपूर्वकं रूपमाह–गुर्वित्यादि ।–आदिशब्दात् पिच्छिलमधुरादीनां ग्रहणम् । अतिभोजनादतिमात्रभोजनात् । ननु, भुक्तमात्रस्य च

स्वप्नाद्धन्त्यग्निमिति विरुद्धं ? स्वप्नोऽत्र दिवास्वप्नो ग्राह्यः, रात्रिस्वापस्य स्वास्थ्यहेतुत्वात्; दिवास्वापश्च स्रोतःसंमीलनेन जठरानलं सन्धुक्षयति, अत एवाह,–"अतीसारिणामजीर्णिनां च दिवास्वापो विहितः"–इति । उच्यते, भुक्तवतां दिवास्वापोऽत्यन्तकफवृद्ध्याऽग्निं हन्ति, अभुक्तवतां तु संधुक्षयति । यदुक्तं,–"नराग्निरशनान् कामं दिवा स्वापयेत्"–इति । आस्योपदेहमाधुर्यमिति मुखस्य लिप्तत्वं मधुरत्वं च श्लेष्मणैव । स्त्यानं घनद्रवापूरितमिव । स्तिमितं विबद्धं, निश्चलमित्यर्थः । गुरु जडम् । दुष्टो विकृतः । मधुरः मधुरत्वेनोपलक्षित उद्गारः । सदनमग्निसादः । स्त्रीष्वहर्षणं स्त्रीरिरंसाया अभावः । भिन्नं च तदामश्लेष्मभ्यां संसृष्टं चेति समासार्थः । दौर्बल्यमसामर्थ्यमिति ॥ १३–१६ ॥

पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्दिशेदेवं, तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥ १७ ॥
(अन्त्रकूजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं तथा ।
द्रवं शीतं घनं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत् ॥ १ ॥
आमं बहु सपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।
पक्षान्मासाद्दशाहाद्वा नित्यं वाऽप्यथ मुञ्चति ॥ २ ॥
दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिं व्रजेच्च सा ।
दुर्विज्ञेया दुश्चिकित्स्या चिरकालानुबन्धिनी ॥ ३ ॥
सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणी मता ।
स्वपतः पार्श्वयोः शूलं गलज्जलघटीध्वनिः ।
तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदम् ॥ ४ ॥)

शिष्यहितैषितया प्रकृतिसमसमवेतत्वेन सुगमाया अपि त्रिदोषजग्रहण्या अतिदेशेन लक्षणमाह–पृथगित्यादि । संपूर्णश्लोकानुरोधात् 'तेषां वक्ष्यामि भेषजम्–' इति लिखितम् । ग्रहणीदुष्ट्या ग्रहण्याश्रितवह्नेरपि दुष्टेरग्निमान्द्यादयोऽपि ग्रहणीविकारा उच्यन्ते । यदुक्तं चरके,–"यश्चाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः । तं चापि ग्रहणीरोगं समवर्जं प्रचक्षते" (च. चि. स्था. अ. १५)–इति ॥ १७ ॥

दोषं सामं निरामं च विद्यादत्रातिसारवत् ॥ १८ ॥
लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत् ।
वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो हत्वा तनूं नैव निवर्तते च ॥ १९ ॥
(बालके ग्रहणी साध्या यूनि कृच्छ्रा समीरिता ।
वृद्धे त्वसाध्या विज्ञेया मतं धन्वन्तरेरिदम् ॥ १ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने ग्रहणीनिदानं समाप्तम् ॥ ४ ॥

यथाऽतीसारे जलनिमज्जनादिना आमं, तद्विपरीतेन निरामं ज्ञायते, तथाऽत्रापि ज्ञेयम् । यैर्लिङ्गैरतीसारगदो न सिध्येत्तैर्लिङ्गैर्ग्रहणीविकारोऽसाध्यः, अती-

सारस्य यान्यसाध्यलिङ्गानि ग्रहण्या अपि तानि ॥ १८ ॥ १६ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां ग्रहणीनिदानं समाप्तम् ॥ ४ ॥

अथार्शोनिदानम्।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि च।
अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये ॥ १ ॥

अतीसारग्रहण्यर्शसां परस्परानुबन्धित्वादतीसारग्रहण्यनन्तरमर्श उच्यते-पृथगित्यादि। अरिवत् प्राणान् शृणाति हिनस्तीत्यर्श इति पृषोदरादिपाठान्निरुक्तिमाहुः। सहजानीति सह शरीरेण जातानि, गुदवल्यारम्भकबीजभागस्य दूषितत्वात्। अत्र द्वन्द्वजानि प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वान्न पृथग्गणितानि। उक्तं हि सुश्रुते,—"अर्शःसु दृश्यते रूपं यदा वै दोषयोर्द्वयोः। संसर्गं तं विजानीयात्संसर्गः षड्विधश्च सः। (सु. नि. स्था. अ. २)"—इति। षड्विधत्वं चात्र संसर्गस्य वातादिभिर्युग्मैस्त्रयः संसर्गाः, तैरेव रक्तयोगादपरे त्रय इति। सन्निपातजं त्वेकैकदोषजेष्वदृष्टस्यासाध्यत्वस्य योगाद्विकृतिविषमसमवायारब्धमिति संख्यया पृथग्गणितम्। गुदवलित्रय इति अर्धपञ्चाङ्गुलमानं गुदं, तस्यावयवभूतास्तिस्रो वलय उपर्युपरि व्यवस्थिताः शंखावर्तनिभाः प्रवाहणीविसर्जनीसंवरणीनामिकाः, तत्र गुदौष्ठमर्धाङ्गुलं, तदूर्ध्वमङ्गुलमाना प्रथमा वलिः सुश्रुतेन (सु. नि. स्था. अ. २) निर्दिष्टा, भोजेऽप्युक्तं,—"रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्धं गुदौष्ठं परिचक्षते। गुदौष्ठादङ्गुलं चैकं प्रथमां तां वलीं विदुः"। इति सार्धाङ्गुलमाना द्वितीया तृतीया चेति ॥ १ ॥

दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन्।
मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥ २ ॥

संप्राप्तिपूर्वकमर्शःस्वरूपमाह—दोषा इत्यादि। त्वङ्मांसग्रहणेन त्वङ्मांसाश्रितं रक्तमपि गृह्यते, चिकित्सायां रक्तस्रावणोपदेशात्। अपानं गुदं, आदिशब्देन नासिकादीनां ग्रहणम्। कायचिकित्सकास्तु गुदजस्यैवार्शस्त्वमिच्छन्ति नासादिजानां त्वधिमांसत्वं, तेषु 'प्रज्ञात्मा मारुतः' इत्यादिसंप्राप्तेरभावात्, विष्टम्भ इत्यादिपूर्वरूपस्य चासंभवात्। यदाह चरकः,—"शिश्न"—इत्यारभ्य यावत् "अधिमांसव्यपदेश एव" (च० चि० स्था० अ० १४)-इति। सुश्रुतेन तु मांसाङ्कुरत्वसाधर्म्यात् शस्त्रक्षाराग्निसाध्यत्वाच्च तेष्वर्शःशब्दप्रयोगः कृतः, सर्षपादिस्नेहे तैलव्यपदेशवत्; सुश्रुतानुवादिनो वाग्भटस्याप्ययमेवाभिप्राय इति ॥ २ ॥

कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनम् ॥ ३ ॥
लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च।

शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः ॥ ४ ॥

वातार्शसो निदानमाह--कषायेत्यादि । प्रमितमल्पतमं, अल्पं मात्राहीनमशनं, जेज्जटस्त्वाह-प्रमितमतीतकालभोजनं; प्रमृतेति पाठे तु नष्टशक्तिकं धान्यादिकमाहुः । प्रमिताशनमेकरसाभ्यास इत्यन्ये । तन्नातियुक्तं, एकरसाभ्यासः किं वातप्रकोपकस्य कट्वादेः, कफप्रकोपकस्य मधुरादेर्वा ? नाद्यः, कट्वादेरत्रैवोपात्तत्वात्, द्वितीये मधुरादीनां त्वभ्यासो वातशामक एव, एकरसाभ्यासाच्च दौर्बल्यमुक्तं ननु वातवृद्धिरिति चिन्त्यमेतत् । तीक्ष्णमिति मद्यविशेषणं, पैष्टिकादिमृदुमद्यस्य वातप्रशमकत्वात् । शीतो देश आनूपः, कालो हेमन्तादिः । आतपस्योष्णगुणस्याप्युद्भूतरौक्ष्याद्वातप्रकोपकत्वमिति ॥ ३-४ ॥

कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः ।
देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ५ ॥
विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नभेषजम् ।
पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥ ६ ॥

पित्तार्शोनिदानमाह--कट्वम्लेत्यादि । देशकालावशिशिराविति उष्णो देशो मरुः, उष्णः कालः शरद् ग्रीष्मश्च । असूयनं परसंपत्तौ द्वेषः, स क्रोधविशेष एव । पित्तोल्बणानामित्यनेन सर्वेषामर्शसां त्रिदोषजत्वं, अधिकेन तु व्यपदेश इति दर्शितं चरकेण । यदाह स एव,-"अर्शांसि नाम जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः । दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कथ्यतेऽर्शसाम्" (च. चि. स्था. अ. १४)-इति ॥ ५-६ ॥

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च ।
अव्यायामो दिवास्वप्नः शय्यासनसुखे रतिः ॥ ७ ॥
प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसाम् ॥ ८ ॥

श्लेष्मार्शोनिदानमाह-मधुरेत्यादि । शय्यासनसुखे रतिरिति सुखशय्यासने रतिरासक्तिः । प्राग्वातसेवा पुरोवातसेवनम् । अचिन्तनं निश्चिन्तता ॥ ७-८ ॥

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्द्वन्द्वोल्बणानि च ।

द्वन्द्वजार्शोनिदानादिकमाह--हेत्वित्यादि ।-हेतुलक्षणसंसर्गादिति दोषद्वयस्य निदानमेलकेन लक्षणमेलकेन च द्वन्द्वोल्बणानि द्वन्द्वजानि विद्यात् ॥

सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समम् ॥ ९ ॥

त्रिदोषजार्शोनिदानमाह--सर्व इत्यादि । सर्वो हेतुरिति एकैकशो वाताद्यर्शसां यो हेतुरुक्तः स त्रिदोषजानां भवति, त्रयो दोषा जनकत्वेनैषां सन्तीति त्रिदोषजानि । सहजैर्लक्षणं सममिति तेषां लक्षणं सहजैरर्शोभिः सह समं सदृशं, सहजानां यल्लक्षणं तत्त्रिदोषजानामित्यर्थः । 'सहजैर्लक्षणैः समं' इति पाठान्तरे तु सहजैः सह-

जार्शोभवैर्लक्षणैः समं सह सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणामिति योज्यम्। सहजार्शोलक्षणं चात्र संग्रहेणो-(हे नो)क्तं तन्त्रान्तरादनुसर्तव्यं; यदाह सुश्रुतः—"दुर्दर्शनानि परुषारुणपाण्डूनि दारुणान्तर्मुखानि, तैरुपद्रुतः कृशोऽल्पभुक् सिरासंततगात्रोऽल्पप्रजः क्षीणरेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पाग्निर्घ्राणशिरोऽक्षिश्रवणरोगवान्, सततमन्त्रकूजनाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते-(सु. नि. स्था. अ. २)" इति; चरके च,-"कानिचिदणूनि-" (च. चि. स्था. अ. १४) इत्यादिना प्रभूततरं लक्षणमुक्तम्। ननु, त्रिदोषजानीति विशेषाभिधानमनुपपन्नं, सर्वेषामेव रोगाणां त्रिदोषजत्वात्। यदुक्तं,-"द्रव्यमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः। योऽधिकस्तेन निर्देशः क्रियते रसदोषयोः"-इति। नैवं; 'सर्वदेहचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणः' इति वचनादेकस्मिन् धात्वादौ दोषेण दूषिते सति तद्गतेतरदोषेऽप्यवश्यंभाविनी काचिद्दुष्टिः, दुष्टदोषसंबन्धात्। किंच स्वकारणाद्वृद्धो वायुः शैत्याच्छीतस्य श्लेष्मणो बलमादधाति, लाघवात्तेजोरूपस्य पित्तस्य; पित्तं च कटुत्वाद्वातस्य, द्रवत्वात् श्लेष्मणः; कफश्च शैत्याद्वायोः, द्रवत्वात् पित्तस्येति। अत एवोक्तं,-"न रोगोऽप्येकदोषजः"-इति। अनेनैवाभिप्रायेणोक्तं,-"एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत्"-इति। यत्र तु स्वकारणात्त्रयोऽपि कुपितास्तत्र त्रिदोषव्यपदेश इति सिद्धान्तः, एवं सर्वत्र ॥ ६ ॥

गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमचिमान्विताः।
म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ॥ १० ॥
मिथोविसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः।
बिम्बीखर्जूरकर्कन्धूकार्पासीफलसन्निभाः ॥ ११ ॥
केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः।
शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवङ्क्षणाद्यधिकव्यथाः ॥ १२ ॥
क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः।
कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥ १३ ॥
तैरार्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम्।
रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ॥ १४ ॥
कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते।
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासंभवस्तत एव च ॥ १५ ॥

पूर्वं निदानमुक्तं, संप्रति वातादिभेदेनार्शसां लक्षणान्युच्यन्ते, तत्र प्रथमं वातार्शोलक्षणमाह—गुदेत्यादि।-गुदाङ्कुरा गुदे अङ्कुराकारा मांसप्ररोहाः, त एव अर्शांसि। बह्वनिला वातोल्बणाः। शुष्काः स्रावरहिताः। चिमचिमा वेदनाविशेषः। म्लाना अनुपचिताः। स्तब्धाः काठिन्यात्। विशदा अपिच्छिलाः, धूलिस्पर्शवत्। परुषाः कर्कशाः, गोजिह्वास्पर्शवत्। खराः कर्कोटफलवत्सूक्ष्मा-

नेककण्टकाचिताः । एषु विकल्पेषु वक्ष्यमाणं केचिदिति पदं संबन्धनीयम् । मिथो विसदृशाः परस्परभिन्नरूपाः । वक्रा धनुःकाष्ठादिवत् । तीक्ष्णाः सूक्ष्माग्राः । फलसन्निभा इति बिम्ब्यादिभिः संबध्यते, बिम्ब्यादिसन्निभत्वं चाकृत्या ज्ञेयम् । बिम्बी ओष्ठोपमफला, 'तेलाकुचा' इति लोके ख्याता, कार्पासी वनकार्पासी, कदम्बपुष्पाभाः स्थूला अनेकसूक्ष्मशिखराः । सिद्धार्थकोपमाः सूक्ष्मपिडकारूपाः । हृदयं गृहीतमिवेति वेदना हृद्ग्रहः । ग्रथितं ग्रन्थिलं पाषाणवत् । रुक् शूलम् । पिच्छा पिच्छिलो द्रवभागः । उपवेश्यते वर्चस्त्याज्यते । कृष्णशब्दस्त्वगादिभिर्वक्रान्तैः प्रत्येकं संबध्यते । अस्योपद्रवमाह—गुल्मेत्यादि । अष्ठीला वातरोगविशेषः ॥ १०—१५ ॥

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ॥ १६ ॥
शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकोवक्त्रसन्निभाः ।
दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्च्छारुचिमोहदाः ॥ १७ ॥
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ।
यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्नखादयः ॥ १८ ॥

पित्तार्शोलक्षणमाह—पित्तोत्तरा इत्यादि । नीलमुखा नीलाग्राः । तनु अघनं, अस्रं रक्तं, स्रवन्तीति तन्वस्रस्राविणः । विस्रा आमगन्धिनः । तनवः स्वल्पाः । मृदवः कोमलाः । श्लथा लम्बनशीलाः । यवमध्याः यववन्मध्ये स्थूलाः । हरित्पत्रवर्णं, पीतं हरितालाभं, हारिद्रं हरिद्रावर्णं; आदिशब्दाद्विण्मूत्रनेत्रवक्त्राणां ग्रहणम् ॥ १६-१८ ॥

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ।
उत्सन्नोपचितस्निग्धस्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ॥ १९ ॥
पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ड्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः ।
करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ॥ २० ॥
वङ्क्षणानाहिनः पायुबस्तिनाभिविकर्षिणः ।
सश्वासकासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २१ ॥
मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ।
क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ॥ २२ ॥
वसाभसकफप्रायपुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ॥ २३ ॥

श्लेष्मार्शोलक्षणमाह—श्लेष्मोल्बणा इत्यादि । अत्र गुदाङ्कुरा इत्यनुवर्तते । महामूला दूरवास्त्ववगाहिनः । घना निबिडावयवाः । उत्सन्ना दैर्घ्येणोद्गताः, उपचिताः परिणाहेन स्थूलाः, स्तब्धा अनम्राः, वृत्ताः परिणाहेन वर्तुलाः, गुरवो गुरुद्रव्याक्रान्तमिव गुदं कुर्वते, स्थिरा अचञ्चलाः । श्लक्ष्णा मणिवन्मसृणाः ।

कण्ड्वाढ्याः कण्डूबहुलाः, कण्डूव्यपगमार्थं स्पृश्यमानाः प्रीणयन्त्यर्शसमिति स्पर्शनप्रियाः। करीरो मरुजद्रुमः, पनसः कण्टकिफलं, तयोरस्थ्याभाः, अथवा करीरो वंशाङ्कुरः, तेन करीराभाः पनसास्थ्याभाश्चेत्यर्थः। तथा गोस्तनसंन्निभाः गोस्तनसदृशा इत्यर्थः। वङ्क्षणौ आनद्धं बद्धमिव शीलं येषां ते तथा, गुदप्रत्यासत्त्या वङ्क्षणयोः प्रेरणाद्यसामर्थ्यकारिण इत्यर्थः। पायुबस्तिनाभिविकर्षिण इति पाय्वादिष्वाकर्षवत्पीडाकारिणः। प्रसेको मुखस्य गुदस्य वा। कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं, शिरोजाड्यं शिरःस्तिमितता, शिशिरज्वरकारिणः शीतज्वरकारिणः। क्लैब्यं स्त्रीष्वनुत्साहः, अग्निमार्दवं वह्निमान्द्यं, छर्दिर्वमिः,। आमप्रायविकारदाः आमबहुला ये रोगा अतीसारग्रहण्यादयस्तत्प्रदाः। प्रायःस्थाने 'प्राज्य' इति पाठान्तरे स एवार्थः, प्रायःप्राज्यशब्दयोः प्रचुरार्थत्वात्। वसाभं च सकफं च प्राज्यं च पुरीषं येषां ते तथा। न स्रवन्ति 'क्लेदरक्तादिकं' इति शेषः। न भिद्यन्ते गाढविट्कप्रपीडिता अपि न विदीर्यन्त इति॥ १६—२३॥

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च।

सन्निपातार्शसः सहजार्शसश्च लक्षणमाह—सर्वैरित्यादि।—सर्वैर्वातजाद्यर्शोभवैर्लक्षणैः, सर्वात्मकानि त्रिदोषजानि, तथा तैरेव लक्षणैः सहजान्यप्याहुः, तेषामपि त्रिदोषजत्वात्॥—

रक्तोल्बणा गुदेकीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः॥ २४॥
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः।
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्कप्रपीडिताः॥ २५॥
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः।
भेकाभः पीड्यते दुःखै शोणितक्षयसंभवैः॥ २६॥
हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः।
विट् श्यावं कठिनं रूक्षमधोवायुर्न वर्तते॥ २७॥

रक्तार्शोलक्षणमाह—रक्तोल्बणा इत्यादि। गुदेकीलाः कीलवत् कीलाः अर्शांसि, "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्"—(पा. अ. ६ पा. ३ सू. ६) इत्यलुक्समासः। पित्ताकृतिसमन्विताः पैत्तिकार्शोलक्षणयुक्ताः। विद्रुमसन्निभाः प्रवालमणिवल्लोहिता इत्यर्थः। ते गाढविट्कप्रपीडिताः कठिनपुरीषयन्त्रिताः, दुष्टं आविलं, उष्णं च रक्तं स्रवन्ति। तस्येति रक्तस्य, अतिप्रवृत्तितोऽतिक्षयात्, भेकाभः प्रावृषेण्यवर्षाभ्वाभः पीतच्छविः, 'पुरुषः' इति शेषः। दुःखैः रोगैः। शोणितक्षयसंभवैरिति त्वक्पारुष्याम्लशीतप्रार्थनासिराशैथिल्यैः सुश्रुतोक्तैः (सु. सू. स्था. अ. १५) बलं स्थौल्यं, उत्साहो हर्षः। हतौजा हतशक्तिः। कलुषेन्द्रिय आविलचक्षुः, व्याकुलसर्वेन्द्रियो वा। विट् श्यावमिति विट्शब्दो नपुंसकोऽप्यस्ति, एतन्निर्देशादेव। काश्मीरास्तु चरके,—"विट् श्यावा कठिना रूक्षा"—इत्येव पठन्ति। अधोवायुर्न

वर्तते गुदेन, प्रतिलोमगत्वात् ॥ २४–२७ ॥

तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगर्शसाम् ।
कट्यूरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ॥ २८ ॥
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् ।
शिथिलं श्वेतपीतं च विट् स्निग्धं गुरु शीतलम् ॥ २९ ॥
यद्यर्शसां घनं चासृक् तन्तुमत्पाण्डु पिच्छिलम् ।
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धं च कारणम् ।
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ ३० ॥

इदानीं तस्यैव रक्तार्शसो निदानस्य रक्तस्य वातादिभेदेन लक्षणमाह—तन्वित्यादि । तत्रानुबन्धो वातस्येति वातादिदुष्टस्यैव रक्तस्यारम्भकत्वान्नतु केवलस्य, दोषत्वाभावात् । शिथिलमित्यादिना कफानुबन्धस्य । ननु, पित्तानुबन्धः कुतो नोक्त इति ? उच्यते, रक्तपित्तयोः प्रायः समानलिङ्गत्वात् । उक्तं च पूर्वं 'रक्तोल्बणा गुदेकीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः'—इति ॥ २८—३० ॥

विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥ ३१ ॥
ग्रहणीदोषपाण्डवर्तेराशङ्का चोदरस्य च ।
पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ ३२ ॥

पूर्वरूपमाह–विष्टम्भ इत्यादि । विष्टम्भोऽन्नस्येति विष्टभ्यान्नस्य जीर्णतागमनं, आहारो विष्टब्ध आमाशय एवावतिष्ठते, वातवैगुण्यात् । दौर्बल्यं हीनशक्तिता । 'विष्टम्भोऽङ्गस्य' इति पाठान्तरे विष्टम्भो मलस्य, अङ्गस्य दौर्बल्यम् । यद्यपि निदानानन्तरं पूर्वरूपं वक्तव्यं भवति, तथाऽपि निदानलक्षणानन्तरमत्र पूर्वरूपं, निदानलिङ्गयोश्चिकित्साङ्गतमत्वप्रतिपादनार्थं तयोः पूर्वमभिधानं; अथवाऽवश्यवक्तव्यानां कामचारादभिधानमिति । एवमन्यत्रापि व्यतिक्रमे द्रष्टव्यम् । कुक्षेराटोपो गुडगुडाशब्द इति चक्रः, तनतनीति गुणाकरः; रुजापूर्वकः क्षोभ इति गदाधरः, पुरीषवृद्धिलक्षणे च आटोपमाध्मानमिति विवृतवान्; एतच्च न, सर्वत्र गुल्मपूर्वरूपे आटोपाध्मानयोरुभयोरपि पाठात् । उद्गारबाहुल्यमधोनिरुद्धस्य वायोरूर्ध्वगमनात् । सक्थिसादो जङ्घावसादः । ग्रहणीदोषपाण्ड्वर्तेः ग्रहणीदोषयुक्तपाण्डुरोगस्य उदरस्य चाशङ्का, तेषां लक्षणदर्शनात् । 'ग्रहणीदोषपाण्ड्वार्तिः' इति पाठान्तरे ग्रहणीदोषस्य पाण्डोः पाण्डुरोगस्य चार्तिः पीडा स्यात् । अभिवृद्धये उत्पत्त्यर्थमिति ३१॥३२

पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयम् ।
सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ ३३ ॥
तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ।
सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ ३४ ॥

ननु, गुददेशदुष्ट्या गुदजस्योत्पादात्कथं सर्वदेहे कृशत्वकृष्णत्वादिरूपा दुष्टिरित्यत आह—पञ्चात्मेत्यादि। पञ्चात्मा पञ्चस्वरूपः, प्राणापानसमानोदानव्यानभेदात्; एवं लिङ्गविपरिणामात् पञ्चात्मकत्वं पित्तेऽपि योज्यं, पित्तं ह्यालोचकरञ्जकसाधकपाचकभ्राजकभेदाद्भिन्नं; एवं कफोऽपि पञ्चात्मा, हृदयामाशयजिह्वाशिरःसन्धिषु क्रमेणावलम्बकक्लेदकबोधकतर्पकश्लेष्मकभेदात्। यदाह गौतमः,—"श्लेष्मा पञ्चविधोरःस्थः श्लेष्मकादिस्वकर्मणा। कफधाम्नां च सर्वेषां यत् करोत्यवलम्बनम्॥ अतोऽवलम्बकः, श्लेष्मा यस्त्वामाशयसंश्रितः। क्लेदकः सोऽन्नसंघातक्लेदनात्, रसबोधनात्। बोधको रसनास्थस्तु, शिरःसंस्थोऽक्षतर्पणात्। तर्पकः, श्लेष्मकः सम्यक् श्लेषणात्सन्धिषु स्थितः"—इति। गुदवलित्रयस्य च प्रकोपो विकृतत्वं, प्रवाहणादिस्वकार्याकर्तृत्वं च। गुदवलित्रये इति पाठान्तरं न युक्तं, तत्र प्राणोदानयोः सन्निधानस्याप्यभावात्, वलिदुष्टेरप्राप्तेश्च। सर्व एवेति उक्तमारुतादय एवेति। बहुव्याधिकराणीति जठराग्निमान्द्याद्युपद्रवकराणि। प्रायः कृच्छ्रतमानीति प्रायोग्रहणादसाध्यानि सुखसाध्यान्यपि॥ ३३–३४॥

बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च॥ ३५॥
द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च॥ ३६॥
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिम्।
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत्॥ ३७॥

उक्तवाताद्यर्शसां साध्यत्वादिकमाह—बाह्यायामित्यादि। न चिरोत्पतितानीति, अनतिक्रान्तसंवत्सराणि। परिसंवत्सराणीति परिगतोऽतिक्रान्तः संवत्सरो यैस्तानि तथा। यानि तु बाह्यवलिजातानि द्विदोषोल्बणानि तानि कृच्छ्राणि, त्रिदोषजानि याप्यानीत्युक्तं, एवं द्वितीयायामेकदोषोल्वणानि कृच्छ्राणि, द्विदोषोल्बणानि याप्यानि, त्रिदोषोल्बणान्यसाध्यानि; एवं तृतीयायामेकदोषोल्बणानि याप्यानि, शेषाण्यसाध्यानि। यद्याप्यं प्रत्याख्येयं वा तद्दोषवलिभेदेऽप्यसाध्यमेव, यदुक्तं चरकेण,—"नासाध्यःसाध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम्" (च० नि० स्था० अ० ८)—इति॥ ३५–३७॥

शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते।
याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा॥ ३८॥

असाध्यो हि द्विविधो याप्यप्रत्याख्येयभेदात्, तत्र यद्यायुःशेषोऽस्ति चतुष्पादसंपत्तिश्च तदा याप्यत्वमन्यथा प्रत्याख्येयत्वमित्याह—शेषत्वादित्यादि। चतुष्पादसमन्विते 'अर्शोरोगिणि' इति शेषः। समन्वित इति भावे क्तः, तेन चतुष्पादसमन्वये सतीति चक्रः॥ ३८॥

हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः ॥ ३९ ॥
हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्छर्दिरङ्गस्य रुग्ज्वरः ।
तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम् ॥ ४० ॥
तृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रस्रुतशोणितम् ।
शोथातिसारसंयुक्तमर्शांसि क्षपयन्ति हि ॥ ४१ ॥

उपद्रवादसाध्यत्वमाह—हस्त इत्यादि ।—हस्तपादादिशोथो मिलितोऽसाध्यलक्षणम् । अत्र हृत्पार्श्वशूलसंमोहादि व्यस्तं समस्तं वा ॥ ३६-४१ ॥

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं, नाभिजानि च ।
गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ४२ ॥

अथ मेढ्रजादीनां स्वरूपमाह—मेढ्रादिष्वित्यादि । मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वमित्यन्तेन छेदः । तेन नासार्श इत्यादिव्यपदेशः । गण्डूपदास्यरूपाणि किञ्चुलिकमुखसदृशानि ॥ ४२ ॥

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।
कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तद्विदुः ॥ ४३ ॥

चर्मकीलसंप्राप्तिमाह—व्यान इत्यादि । व्यानो वायुः, एतच्च गुदौष्ठदेश एव नान्यत्रेति कार्तिककुण्डादयः ॥ ४३ ॥

वातेन तोदपारुष्यं पित्तादसितवक्त्रता ।
श्लेष्मणा स्निग्धता चास्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ४४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽर्शोनिदानं समाप्तम् ॥ ५ ॥

तस्यैव वातादिभेदेन लक्षणमाह—वातेनेत्यादि । सवर्णता गात्रसवर्णता ॥४४॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामर्शोनिदानं समाप्तम् ॥ ५ ॥

अथाग्निमांद्याजीर्णविसूचिकालसकविलम्बिकानिदानम् ।

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥ १ ॥

अर्शःकार्यत्वादग्निमान्द्यादीनां तान्याह—मन्द इत्यादि । मन्दस्य दुर्जयत्वात्प्रागभिधानम् । कफपित्तानिलाधिक्यादिति यथाक्रमं मन्दादिषु योज्यम् । तत्साम्यादिति तेषां कफादीनां साम्यात् । समोऽविकृतः, धातुसाम्यहेतुरित्यर्थः । एतस्याविकारस्यापि विकारप्रस्तावेऽभिधानं प्रकृतिज्ञानानन्तरीयकं विकृतिज्ञानमिति बोधनार्थम् । जाठर इति धात्वग्निभूताग्निव्यवच्छेदार्थम् ॥ १ ॥

विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान्।
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसंभवान् ॥ २ ॥
समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते।
स्वल्पाऽपि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥ ३ ॥
कदाचित्पच्यते सम्यक्कदाचिन्न विपच्यते।
मात्राऽतिमात्राऽप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते।
तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात्समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४ ॥

प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्या तेषां रूपमाह–विषम इत्यादि। वातजान् रोगानिति वातनानात्मजानामशीतेरन्यतमान्, सामान्यजांश्च ज्वरातीसारादीन्, एवं पित्तनानात्मजानामोषचोषादीनां चत्वारिंशतोऽन्यतमान्, एवं कफनानात्मजानां विंशतेरालस्यादीनामन्यतमान्। एते च विकाराश्चरके महारोगाध्याय (च. सू. स्था. अ. २०) एव द्रष्टव्याः। समेत्यादि।–समा उचिता, मात्रा आहारस्य, सम्यग्यस्य विपच्यते स समाग्निः। तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यादिति छेदः। मात्राऽतिमात्रेत्युपलक्षणं, तेनाजीर्णगुरुभोजनादिकमपि लक्षणीयम्। यदुक्तमन्यत्र,–"अतिमात्रमजीर्णेऽपि गुरु चान्नमथाश्नतः। दिवाऽपि स्वपतो यस्य पच्यते सोऽग्निरुत्तमः"–इति। तीक्ष्णग्रहणेन भस्मकस्यावरोधः, अत्यन्ततीक्ष्णाग्निरेव भस्मक इत्युच्यते। यदुक्तं चरके, "नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम्। स्वोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥ तदा लब्धबलो देहं विरुजेत् सानिलोऽनलः। अभिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः ॥ पक्त्वाऽन्नं स ततो धातून् शोणितादीन् पचत्यपि। ततो दौर्बल्यमातङ्कान् मृत्युं चोपानयेन्नरम् ॥ भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति। तृट्कासदाहमूर्च्छाः स्युर्व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः ॥ (च. चि. स्था. अ. १५)"–इति ॥ २-४ ॥

आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः।
अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ ५ ॥
अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च।
वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ ६ ॥

अग्निमान्द्याजीर्णयोः परस्परकारणत्वादजीर्णान्याह–आममित्यादि। त्रिभिरिति कफादिभिरेकैकशो यथासंख्येन। रसशेषत इति रसाय शेषो रसशेषः, प्रकृतिविकृतिभावे चतुर्थी, यथा–यूपाय दारु यूपदारु; अथवा रसशब्देन रसवानाहारोऽभिप्रेतो लक्षणया, तेन रसशब्देन रसवानाहारो अभिधीयते, तस्य शेषोऽपरिणतिलक्षणो रसशेष इति जेज्जटः। ननु, यद्येवं तदा आमविदग्धविष्टब्धानामन्यतमरूपस्यावश्यंभावित्वान्न तेभ्यो भेदः, किंच तल्लिङ्गैरम्लोद्गारादिभिर्भवितव्यं, तथाच सत्युद्गारशुद्धे रसशेषाजीर्णलक्षणस्यानुदयप्रसङ्गः। उक्तं हि सुश्रुते,–"उद्गार-

क्षुद्वावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य । रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत्प्रवदन्त्यजीर्णम्"—इति (सु. सू. स्था. अ. ४६) । आरोग्यमञ्जर्यां नागार्जुनोऽप्याह,–"उद्गारेऽपि विशुद्धतामुपगते काङ्क्षा न भक्तादिषु स्निग्धत्वं वदनस्य सन्धिषु रुजा कृत्वा शिरोगौरवम् । मन्दाजीर्णरसे तु लक्षणमिदं तत्रातिवृद्धे पुनर्हृल्लासज्वरमूर्च्छनादि च भवेत् वा मयच्चोभणम्"—इति । नैवं, अवश्यंभाविविदग्धादिरूपस्याप्याहारशेषस्यात्यल्पत्वेन न तदनुरञ्जितोद्गारोदयप्रसङ्गः, अकालबुभुक्षायामिव । यदाह सुश्रुतः,—"स्वल्पं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजःपथमावृणोति । भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति (सु. सू. स्था. अ. ४६)"-इति । तन्त्रान्तरेऽप्याहारापाकजरसशेषलक्षणमुक्तं– "आमं विदग्धं विष्टब्धं रसशेषमथापि च । चतुर्विधमजीर्णं स्यादाहारापरिपाकतः" इति । गदाधरस्त्वाह—रसे शेषो रसशेषः, आहारजनिते रसे शेष आहारावयवोऽनुप्रविष्टोऽलक्ष्यमाणः क्षीरे नीरमिव रसशेषः । ननु, आमाजीर्णादिभ्यो रसशेषस्य को भेदः ? उच्यते, आमादित्रयमन्नजं, रसशेषस्त्वाहाररसजः, वातिकादिव्यपदेशश्चात्र न कृतः, अल्पत्वाद्वातादिलिङ्गानां; हेतुलक्षणचिकित्साभेदाच्चास्य भेद इति । अजीर्णमिति तद्विरोधे नञ्, जीर्णं पक्वं तद्विरुद्धमजीर्णं, यथा—असितम् । सर्वमजीर्णं त्रिदोषजं, एकदोषव्यपदेशस्तूत्कटैकदोषलिङ्गत्वेनोक्त इति व्याख्यानयन्ति, यतस्त्रैदोषिकमेवाजीर्णकारणमुक्तं, 'अत्यम्बुपानात्' इत्यादि । अजीर्णादपि दोषत्रयकोपो भवति । यदुक्तं सुश्रुते–"अजीर्णात्पवनादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् (सु. सू. स्था. अ. ४६)"–इति । अजीर्णं पञ्चमं केचिदित्यादि । निर्दोषमाध्मानादिदुष्टरकारकम् । दिनपाकि चेत्यहोरात्रेणाहारः पच्यत इत्युत्सर्गः, यत्र तु मात्राकालासात्म्यादिदोषादपरदिने पच्यते तद्दिनपाकि । कालव्यतिक्रमेण पच्यमानमप्याध्मानादिकं न करोतीति पूर्वेभ्यो भेदः । एतदभिधानस्य तु प्रयोजनं पाककालप्रतीक्षणं, नैशाजीर्णे भोजननिषेधात् । प्राकृतं प्रतिवासरमिति प्राकृतमवैकारिकं, प्रतिवासरं प्रतिदिनं क्रियमाणम् । अयमभिसन्धिः–अद्यैव भुक्तमन्नं किं जीर्णमजीर्णं वा ? न तावज्जीर्णं, क्षुत्पिपासामलोत्सर्गादेर्जीर्णलक्षणस्यानुदयात्, तस्मादजीर्णं, तच्चाध्मानादिकं न करोतीति पूर्वेभ्यो भिन्नम् । तस्य चाभिधानप्रयोजनं पाकार्थं वामपार्श्वशयनाद्याचारसेवा । उक्तं हि सुश्रुते,—"भुक्त्वा पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् । शब्दरूपरसस्पर्शगन्धांश्च मनसः प्रियान् ॥ भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति" (सु. सू. स्था. अ. ४६)-इति । न चात्राहारस्य निषेधः, तस्य शास्त्रेण विहितत्वात् । चरके तु,–"तस्य लिङ्गमजीर्णस्य"–इत्यादिना "घोरमन्नविषं च"–इत्यन्तेनान्नविषाख्यमजीर्णं पठितं, तच्च पित्तादिसंसृष्टरसशेषाजीर्णमेवेति व्याचक्षते, तेन रसशेष एव तस्यान्तर्भाव इति न पृथक् पठितम् ॥५॥६॥

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च।
कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ ७ ॥
ईर्ष्याभयक्रोधपरिप्लुतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन।
प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक्परिपाकमेति ॥ ८ ॥
मात्रयाऽप्यभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्यति।
चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरैः ॥ ९ ॥

अजीर्णकारणमाह—अत्यम्बुपानादित्यादि। संधारणादिति वेगानाम्। स्वप्नविपर्ययात् दिवास्वप्नादेः। लघु चापीत्यपिशब्देन स्निग्धोष्णादिगुणयुक्तमपि बोध्यम्। केचित् 'ईर्ष्याभयक्रोधपरिप्लुतेन'–इत्यादिश्लोकं पठन्ति; स च मानसदोषाजीर्णविषयो बोद्धव्य इति ॥ ७–९ ॥

तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः।
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ १० ॥
विदग्धे भ्रमतृण्मूर्च्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः।
उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ११ ॥
विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः।
मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनम् ॥ १२ ॥
रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे।

उद्दिष्टानामजीर्णादीनां लक्षणमाह—तत्रेत्यादि। तत्रेति तेषु मध्ये। गण्डः कपोलः, अक्षिकूटश्चक्षुर्गोलकः, तद्गतः शोथो भवति प्रभावात्। उद्गारश्च यथाभुक्तमिति मधुरादिरूपः। अविदग्धोऽनम्लः, द्वितीयपाके ह्याहारस्याम्लता दर्शिता। विदग्ध इत्यादि। विविधा वातवेदना तोदभेदादिरूपा। अङ्गपीडनं सामवातवेदनादि। पित्ताच्च विविधा रुज इति ओषचोषादयः। सधूमाम्ल इति धूमोद्गारोऽम्लोद्गारश्च ॥ १०–१२ ॥

मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः।
उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः ॥ १३ ॥

उपद्रवानाह—मूर्च्छेत्यादि। अतिप्रवृद्धाजीर्णे तु मरणमपि ॥ १३ ॥

अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः।
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥ १४ ॥

उक्ताजीर्णकारणेभ्योऽतिमात्रभोजनस्य विशेषकारणत्वमाह—अनात्मवन्त इत्यादि। अनात्मवन्तो दुष्टमनोयुक्ताः, लोलुपत्वेन तदात्वसुखाकाङ्क्षिण इति। अत एवोक्तं पशुवदिति। रोगानीकस्य रोगसमूहस्य विसूच्यादेः, मूलं कारणम् ॥ १४ ॥

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम्।
विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥ १५ ॥

अजीर्णसंभवत्वाद्विसूच्यादीनामजीर्णानन्तरं विसूच्यादीनाह–अजीर्णमित्यादि । "आमविष्टब्धविदग्धेषु त्रिषु विसूच्यलसकविलम्बिका यथासंख्यं भवन्ति"–इति कार्त्तिककुण्डः । 'तन्न'–इति बकुलकरः । यथासंख्ये हि विलम्बिका विदग्धात् प्राप्नोति, तां च कफवाताभ्यां पठिष्यति, तस्मात्त्रिविधाजीर्णाद्यथासंभवं विसूच्यादीनामुत्पाद इति युक्तम् । उक्तं हि–"अजीर्णात्पवनादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत्"–इति ॥ १५ ॥

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् संतिष्ठतेऽनिलः ।
यत्राजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते ॥ १६ ॥
न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥ १७ ॥

विसूच्या निरुक्तिमाह—सूचीभिरित्यादि । 'बाहुल्याद्वायुः सूचीभिरिव तुदन्' इति विसूचिनिरुक्तिः । पाण्डुरोगवत्सूचीभिरिव तोदनं विहायान्येऽपि वेदनाभेदा विविधा भवन्त्येव । यदुक्तं तन्त्रान्तरे—"विविधैर्वेदनाभेदैर्वाय्वादेर्भृशकोपतः । सूचीभिरिव गात्राणि भिनत्तीति विसूचिका"–इति । विदितागमा विदितायुर्वेदाः । मूढास्तज्ज्ञानानभिज्ञाः । अजितात्मानोऽजितेन्द्रियाः । अशनलोलुपाः पशुवदप्रमाणभोजिनः ॥ १६–१७ ॥

मूर्च्छाऽतिसारो वमथुः पिपासा शूलो भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥ १८ ॥

विसूच्या लक्षणमाह–मूर्च्छेत्यादि । वमथुर्वान्तिः । शिरसश्च भेदः शिरःशूलम् । अत्र वमनातीसारौ मिलितौ लक्षणमिति; सुश्रुते त्वधोगाया आमातीसारेण ग्रहणं, ऊर्ध्वगायाश्च छर्द्या । चरके तु पठ्यते,–"ऊर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथोक्तरूपां विसूचीं विद्यात्" (च. वि. स्था. अ. २)–इति । अत ऊर्ध्वगा विसूची भवति, तथाऽधोगाऽपि, चरके आमातीसारस्यापठितत्वात्; चकारादुभयमार्गगाऽपीति व्याचक्षते, ऊर्ध्वगायाश्चापक्वाहारवमनेन त्रिदोषजच्छर्दिभ्यो भेद इति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥

कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत्परिकूजति ।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति ॥ १९ ॥
वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।
तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ च यस्य तु ॥ २० ॥

अलसकमाह––कुक्षिरित्यादि । आनह्यते आध्मायते, मलविष्टम्भस्य वक्ष्यमाणत्वात् । प्रताम्येत् मुह्यति पुरुषः, परिकूजति आर्तनादं करोति । निरुद्ध इत्यजीर्णेनाधः प्रतिरुद्धगतिः कुक्षौ वा, तेनोपरि धावति ऊर्ध्वं हृदयकण्ठादिकं गच्छति । अलसक इति दोषस्थिरत्वनिमित्ता संज्ञा । यदुक्तं तन्त्रान्तरे,–"प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न विपच्यते । आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः"–इति ॥ १९–२० ॥

दुष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य ।

विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः॥२१॥

विलम्बिकामाह—दुष्टमित्यादि।-भुक्तमन्नं कफमारुताभ्यां दुष्टमिति संबन्धः। भृशं दुश्चिकित्स्यामत्यर्थं दुश्चिकित्स्यां, प्रत्याख्येयां वर्जनीयामित्यर्थः : ननु, अलसकविलम्बिकयोरुभयोरपि वातकफप्रबलयोरूर्ध्वाधोऽप्रवर्तनशीलयोस्तुल्यत्वात् को भेदः ? उच्यते, अलसके तीव्राः शूलादयो भवन्ति, यदुक्तं,—"पीडितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा। अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम्॥ शूलादीन्कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान्"-इति ॥ २१ ॥

यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः।
दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ २२ ॥

अजीर्णजातान् विसूच्यादीनभिधायाजीर्णजन्यस्यामस्य कार्यान्तरमाह-यत्रस्थमित्यादि।-आमं कर्तृ, यत्रस्थं तमेव देशं विशेषेण रुजेत्; एतेनान्यदेशेऽपि किंचिद्रुजं करोतीति बोधयति। यत्रेतिसर्वनामशब्देन कुपितवातादीनामिवानियतमेव स्थानमामस्येति दर्शितम्। कै रुजेदित्याह—विकारजातैर्विकारसमूहैः। किंभूतैरित्याह—दोषेण येन स्वकारणकुपितेन वातादिनाऽवततं व्याप्तं शरीरं, तल्लक्षणैः तल्लिङ्गैस्तोददाहगौरवादिभिः, न केवलं तैरामसमुद्भवैश्च विकारजातैरपाकालसकादिभिरपि। अनेनैव श्लोकेन तन्त्रान्तरोक्तमामवाताख्यं रोगं गृहीतवान् सुश्रुतः, तस्य लक्षणस्य समानत्वादित्याहुः ॥ २२ ॥

यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः।
क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायान्नरः सोऽपुनरागमाय॥ २३ ॥

विसूच्यलसकयोरसाध्यत्वलक्षणमाह--य इत्यादि। विलम्बिकायास्तु स्वरूपेणैवासाध्यत्वमिति जेज्जटः। अल्पसंज्ञा मोहयुक्तः। अभ्यन्तरयातनेत्रः कोटरान्तःप्रविष्टाक्षिगोलकः। सर्वविमुक्तसन्धिः श्लथीभूतसर्वपर्वास्थिसन्धिः। अपुनरागमाय मरणाय ॥ २३ ॥

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः।
लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ २४ ॥
निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता।
अमी ह्युपद्रवा घोरा विसूच्यां पञ्च दारुणाः ॥ २५ ॥
प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम्।
तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ॥ २६ ॥
ग्लानिगौरवविष्टम्भभ्रममारुतमूढताः।
विबन्धो वा प्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम्॥ २७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽग्निमान्द्याजीर्णविसूचिकालसकविलम्बिकानिदानं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अजीर्णप्रतियोगितया जीर्णाहारलक्षणमाह—उद्गारेत्यादि।—उद्गारशुद्धिर्धूमाम्लादिरहितत्वम्। उत्साहः शरीरमनसोर्बलम्। उत्सर्गो मलमूत्रप्रवृत्तिः, वेगसहित उत्सर्गो वेगोत्सर्गः। यथोचित उपयुक्ताहारानुरूपः। लघुता देहस्य, विशेषेण कोष्ठस्येति॥ २४-२७॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामग्निमान्द्याजीर्णविसूचिकालसकविलम्बिकानिदानं समाप्तम्॥ ६॥

अथ क्रिमिनिदानम्।

क्रिमयश्च द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः।
बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः॥ १॥
नामतो विंशतिविधा

अजीर्णात् क्रिमिसंभव इत्यतोऽजीर्णानन्तरं क्रिमिनिदानमाह-क्रिमय इत्यादि। तत्र बाह्यास्त्वगुपलेपकबाह्यमलसंभवाः, आभ्यन्तरा आमाशयादिसंभवाः, ते देशभेदेन द्वैविध्येनोक्ताः कारणभेदाच्चतुर्धा भवन्तीत्याह-बहिर्मलेत्यादि। बहिर्मलो गात्रोपलेपी स्वेदादिरुक्त एव, बहिर्मलादिषु चतुर्षु जन्म बहिर्मलादिजन्म तद्भेदात्। त एव चतुर्विधा नामभेदेन विंशतिविधा भवन्ति, विंशत्यतिरिक्ताश्चातिसूक्ष्माः क्रिमयः सहजाश्चरकेणोक्ताः, ते चावैकारिकत्वेन रोगाधिकारे नोच्यन्ते, विंशतिविधास्तु क्रिमयो दोषप्रकोपणद्वारेण ज्वरशूलादीन् जनयन्तीति रोगा उच्यन्ते॥१॥

बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः॥ २॥
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः।
द्विधा ते कोठपिडकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते॥ ३॥

उक्तान् बाह्यान् विवृणोति-बाह्या इत्यादि। तिलानामिव प्रमाणं परिमाणं संस्थानमाकृतिर्वर्णश्च श्वेतः कृष्णो वा येषां यूकादिरूपाणां ते तथा। केशाम्बराश्रया इति अम्बरं वस्त्रम्। बहुपादा इति यूकाः, सूक्ष्मा इति लिक्षाः॥ २॥ १॥

अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता।
व्यायामवर्जी च दिवाशयानो विरुद्धभुक् संलभते क्रिमींस्तु॥ ४॥

तेषां निदानमाह-अजीर्णेत्यादि।-अजीर्णे भोजनशीलोऽजीर्णभोजी। मधुराम्लनित्यः सततमधुराम्लभोजी। विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि॥ ४॥

माषपिष्टाम्ललवणगुडशाकैः पुरीषजाः।
मांसमत्स्यगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः॥ ५॥
विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि।

क्रिमिविशेषे निदानविशेषमाह-माषेत्यादि॥ ५॥

ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ॥ ६ ॥
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम्।

आभ्यन्तरक्रिमिलक्षणमाह–ज्वर इत्यादि ॥ ६ ॥

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ॥ ७ ॥
पृथुब्रध्ननिभाः केचित्केचिद्गण्डूपदोपमाः।
रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ॥ ८ ॥
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते।
अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ॥ ९ ॥
चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते।
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ॥ १० ॥
मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान्।

कफजानाह—कफादित्यादि। कफनिमित्ताः क्रिमयो य आमाशये जायन्ते, ते च वृद्धाः सन्तः सर्वत ऊर्ध्वमधश्च सर्पन्ति; एवं पुरीषजादिषु द्रष्टव्यम्। ब्रध्नश्चर्मलता, ब्रध्नीति लोके, रूढं प्ररूढम्। तनवः परिणाहेन, दीर्घा आयामेन, अणवः उभाभ्यामपि स्वल्पाः। ते इति कफजाः। सप्त नामानि विवृणोति—अन्त्रादा इत्यादि। एते च नामविशेषाः केचित्सान्वयाः केचिन्निरन्वया व्यवहारार्थं पूर्वाचार्यैः प्रणीताः, एवं वक्ष्यमाणेष्वपि बोध्यमिति ॥ ७–१० ॥

रक्तवाहिसिरास्थानरक्तजा जन्तवोऽणवः ॥ ११ ॥
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः।
केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः।
षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ॥ १२ ॥

रक्तजानाह–रक्तेत्यादि। रक्तवाहिसिरास्थानाश्च ते रक्तजाश्चेति रक्तवाहिसिरास्थानरक्तजाः, अथवा रक्तवाहिसिरास्थानं यद्रक्तं तज्जाः। नामभेदात्ते षट्, तत्र केशादादयश्चत्वारः, सह सौरसनाममातृनामभ्यां क्रिमिभ्यां वर्तन्त इति सहसौरसमातरः, एवं षड् भवन्ति। कुष्ठैककर्माण इति कुष्ठमेवैकं कार्यं येषां ते तथा, कुष्ठजनका इति यावत्। उक्तं हि सुश्रुते,–"सर्वाणि कुष्ठानि सवातानि सपित्तानि सश्लेष्माणि सक्रिमीणि चोपदिश्यन्ते"–इति (सु. नि. स्था. अ. ५) ॥ ११–१२॥

पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः।
प्रवृद्धाः स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ १३ ॥
तदाऽस्योद्गारनिःश्वासा विड्गन्धानुविधायिनः।
पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ १४ ॥
ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः।
सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि ॥ १५ ॥

विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः।
रोमहर्षाग्निसदनं गुदकण्डूर्विमार्गगाः॥ १६॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने क्रिमिनिदानं समाप्तम्॥ ७॥

पुरीषजानाह—पक्वाशय इत्यादि। अधोविसर्पिण इति गुदनिःसरणशीलाः, ते यदाऽतिवृद्धाः सन्त आमाशयोन्मुखा भवेयुस्तदाऽस्य रोगिण उद्गारनिःश्वासा विड्गन्धानुविधायिनः पुरीषगन्धयुक्ता भवन्तीति योज्यम्। शेषं सुबोधम्॥१२-१६॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां क्रिमिनिदानं समाप्तम्॥ ७॥

अथ पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामलाहलीमक-निदानम्।

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः।
चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः॥ १॥

पुरीषजाः क्रिमयः सूक्ष्माः पाण्डुतां जनयन्ति, अतः क्रिमेरनन्तरं पाण्डुरोगमाह—पाण्डुरोगा इत्यादि। पाण्डुत्वेनोपलक्षितो रोगः पाण्डुरोगः। चरके अष्टोदरीयाध्याये "पञ्च पाण्डुरोगाः" (च० सू. स्था. अ.१६)—इत्यभिधायापि "पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च" (च. चि. स्था. अ. १६)-इति यदेतत्पुनश्चरकवचनं तत् पञ्चानामपि साध्यत्वं बोधयति, नतु, पञ्चोन्मादेष्विव सान्निपातिकस्यासाध्यत्वमिति जेज्जटः, न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थमिति चक्रः। ननु, सुश्रुते हि मृत्तिकाजो न पठितः; मृत्तिकाऽपि दोषप्रकोपद्वारेणैव पाण्डुरोगं जनयतीति; यदुक्तं,—"कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम्" (च. चि. स्था. अ: १६)—इति; निदानभेदाच्च रोगभेदे रोगानन्त्यप्रसङ्गः, वातजस्यापि रूक्षशीताद्यनेकवातनिदानकुपितवातजन्यत्वात्। उच्यते, दोषजत्वाविशेषेऽपि विशिष्टरूपचिकित्साप्रतिपादनार्थं पृथगभिधानं, मूत्रान्त्रवृद्धिवत्; सुश्रुतेन तु पराधिकारेषु न विस्तरोक्तिरित्यभिप्रायेण न पृथक्कृतः। चिकित्सा तु दोषचिकित्सयाऽपि भवतीति॥ १॥

व्यायाममम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम्।
निषेवमाणस्य प्रदूष्य रक्तं दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति॥ २॥

संप्राप्तिमाह—व्यायाममित्यादि।—रक्तमित्युपलक्षणं, तेन त्वङ्मांसमपि दूष्यत्वेन दृढबलेन पठितं, हारीतेन रसोऽपीति॥ २॥

त्वक्स्फोटनष्ठीवनगात्रसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः।
विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि॥ ३॥

पूर्वरूपमाह—त्वगित्यादि। त्वक्स्फोटनं त्वचः किंचिद्विदरणम्। मृद्भक्षणं मृद्भक्षणेच्छा। प्रेक्षणकूटशोथोऽक्षिगोलकशोथः। अविपाक आहारस्य। पुरः-

सराणि पूर्वरूपाणि ॥ ३ ॥

त्वङ्मूत्रनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभताः।
वातपाण्ड्वामये तोदकम्पानाहभ्रमादयः ॥ ४ ॥

वातिकलक्षणमाह—त्वगित्यादि। अत्र कृष्णारुणाभता न पाण्डुतामतिक्रामति, अन्यथा पाण्डुरोगत्वाभावः। उक्तं च सुश्रुते,—"सर्वेषु चैतेष्विह पाण्डुभावो यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः" (सु. उ. तं. अ. ४४)—इति। भ्रमादय इति आदिशब्देन भेदशूलादीनां ग्रहणम् ॥ ४ ॥

पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वितः।
भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्ड्वामयी नरः ॥ ५ ॥

पैत्तिकलक्षणमाह—पीतेत्यादि। ननु, पित्तपाण्ड्वामयीति न युक्तं, पाण्डुरोगस्य पित्तकार्यत्वादेव। उच्यते, इतरदोषासंश्लिष्टप्रबलपित्तजन्यत्वेन पैत्तिकाभिधानं, यथा—पैत्तिकरक्तपित्तमिति ॥ ५ ॥

कफप्रसेकश्वयथुतन्द्रालस्यातिगौरवैः।
पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः ॥ ६ ॥

श्लैष्मिकलक्षणमाह—कफप्रसेकेत्यादि। कफात्‌ पाण्डुरोगी स शुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैरुपलक्षित इति योज्यम् ॥ ६ ॥

ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्दितृष्णाक्लमान्वितः।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ ७ ॥

सान्निपातिकस्तु प्रकृतिसमसमवेतत्वेन उक्तवातजादिलक्षणैरेव बोद्धव्यः। उक्तं हि चरके,—"सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम्। त्रिलिङ्गं संप्रकुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम्" (च. चि. स्था. अ. १६)—इति। तस्यैव सोपद्रवस्यासाध्यत्वमाह—ज्वरारोचकेत्यादि। हतेन्द्रियः स्वविषयाग्राहकेन्द्रियः ॥ ७ ॥

मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः।
कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥ ८ ॥
कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं च रूक्षयेत्।
पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्ध्यपि ॥ ९ ॥
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ १० ॥

मृज्जसंप्राप्तिमाह—मृत्तिकेत्यादि। अन्यतमो मलो वातादिः। ऊषरा सक्षारा। रसादीन् रूक्षयेत्, भुक्तं च रूक्षयेदिति योज्यम्। रौक्ष्यात् प्राकृतिकोद्भूतरौक्ष्यगुणात्। अविपक्वैव कोष्ठधात्वग्निभिः पाकं न गत्वैव, स्रोतांसि रसवहादीनि, पूरयति रुणद्धि च। इन्द्रियाणां बलं स्वविषयग्रहणशक्तिम्। तेजो दीप्तिरिति जेज्जटः, ऊष्मेति चक्रः। वीर्यं शक्तिः। ओजः सर्वधातुसारभूतं हृदयस्थमिति पराशरः,

पराभिभवेच्छ्रेति जेज्जटः ॥ ८-१० ॥

शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपान्नाभिमेहनः ।
क्रिमिकोष्ठोऽतीसार्येत मलं सासृक्कफान्वितम् ॥ ११ ॥

मृज्जस्य लक्षणमाह-शूनेत्यादि। सर्वपाण्डुरोगेषु क्रिमिकोष्ठता यदा स्यात्तदैतल्लक्षणमिति जेज्जटः, मृत्तिकाजानन्तरपठितत्वेन तस्यैव लक्षणमित्यन्ये। विदेहे तु पठ्यते,-"मृद्भक्षणाद्भवेत् पाण्डुस्तन्द्रालस्यनिपीडितः। सश्वासकासशोषार्शःसादारुचिसमन्वितः॥ शूनपादाननकरः कृशाङ्गः कृशपावकः"-इति ॥ ११ ॥

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति।
कालप्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि पश्यति ॥ १२ ॥
बद्धाल्पविट् सहरितं सकफं योऽतिसार्यते।
दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गश्छर्दिमूर्च्छातृडर्दितः ॥ १३ ॥
स नास्त्यसृक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात्।
पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत्।
पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १४ ॥
अन्तेषु शूनं परिहीणमध्यं म्लानं तथाऽन्तेषु च मध्यशूनम्।
गुदे च शेफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम्।
विवर्जयेत्पाण्डुकिनं यशोऽर्थी तथाऽतिसारज्वरपीडितं च ॥ १५ ॥

असाध्यलक्षणमाह-पाण्डुरोग इत्यादि। पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः कालप्रकर्षात् खरीभूतो जठरतां गतो न सिध्यति, अचिरोत्पन्नोऽपि शूनानां मध्ये यो वा पीतानि पश्यति स पाण्डुरोगी न सिध्यतीत्यपरमसाध्यलक्षणमिति जेज्जटस्य योजना। चक्रस्त्वाह,-"चिरोत्पन्नः खरीभूतोऽत्यर्थरूक्षितसर्वधातुर्न सिध्यति, तथा कालप्रकर्षादित्यादिनाऽपरमसाध्यलक्षणम्"-इति। अत्र शूनानां शोथवतां मध्ये यो वा पीतानि पश्यति स न सिध्यतीति। 'शूनो ना' इति पाठान्तरे ना पुरुषः। 'शूनाङ्गो यो वा पीतानि पश्यति' इति पाठान्तरं सुगमम्। अपरमसाध्यलक्षणमाह-बद्धेत्यादि। अत्र सकफत्वेऽपि बद्धत्वाल्पत्वहरितत्वानि व्याधिप्रभावात्, बद्धाल्पस्थाने बहुलमिति पाठान्तरम्। विट्शब्दो नपुंसकोऽप्यस्तीत्येतन्निर्देशादेवोन्नेयमित्याहुः। अपरमसाध्यलक्षणमाह-दीन इत्यादि। दीनः ग्लानः। श्वेतातिदिग्धाङ्ग इति श्वेतवर्णलिप्ताङ्ग इवेत्यर्थः। स नास्ति नष्ट इव असाध्य इत्यर्थः। अपरमाह-असृगित्यादि। अपरमसाध्यलक्षणमाह--पाण्डुदन्तेत्यादि। पाण्डुसंघातदर्शीति नयनरश्मिसहचरितं बहिर्निर्गतं पित्तं संपिण्डितं पश्यति। अपरमसाध्यलक्षणमाह—अन्तेष्वित्यादि।—अन्तेषु बाहुजङ्घाशिरःसु, शूनं शोथयुक्तम्। परिहीणमध्यं दुर्बलमध्यदेहम्। एतद्वैपरीत्येनापरमसाध्यलक्षणमाह--म्लानमित्यादि। म्लानं दुर्बलम्। असंज्ञकल्पं मृतप्रायम्। एवंविधं पाण्डुकिनं पाण्डु-

रोगिणं यशोऽर्थी वैद्यो विवर्जयेदिति। अत्र सौश्रुतश्लोके पाण्डुकिनमित्यत्र पालकिनमिति पाठान्तरं, युक्तं चैतत्; एवं हि पठ्यमाने पाण्डुरोगावस्थाविशेषस्य पालकिनो लक्षणमपि कृतं स्यात्। उक्तं हि सुश्रुते,—"सकामलापालकिपाण्डुरोगः कुम्भाह्वयो लाघवकोऽलसाख्यः" (सु. उ. तं. अ. ४४)-इति। अनेनैवाभिप्रायेण कश्चिदभियुक्तो लिखितवान्, "अन्ते शूनः कृशो मध्येऽन्यथा च गुदशेफसि। शूनो ज्वरातिसारार्तो मृतकल्पस्तु पालकी"—इति॥ १२–१५॥

पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते॥ १६॥
हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः।
रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः॥ १७॥
दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः।
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता॥ १८॥

पाण्डुरोगावस्थायां कामलामाह—पाण्डुरोगीत्यादि। दग्ध्वा संदूष्य। रोगाय कामलारूपाय। भेकवर्णः प्रावृषेण्यभेकवर्णः। कोष्ठशाखाश्रयेति एका कोष्ठाश्रया, अपरा शाखाश्रया; शाखा रक्तादयो धातवः। स्वतन्त्राऽपि कामला भवति, यथा राजयक्ष्मा स्वतन्त्र उपेक्षितेष्वपि कासेषु भवतीत्याहुः॥ १६–१८॥

कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला।

तस्या अवस्थान्तरं कुम्भकामलामाह—कालान्तरादित्यादि। खरीभूतेति पूर्ववद्व्याख्येयम्। कृच्छ्रा च कृच्छ्रसाध्या। कुम्भः कोष्ठः, अन्तःशुषिरसाधर्म्यात्; तद्गता कामला कुम्भकामला, कोष्ठाश्रयेत्यर्थः॥

कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः॥ १९॥
सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति।
दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः॥ २०॥
नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान्विपद्यते।

कामलाया असाध्यलक्षणमाह—कृष्णेत्यादि। कृष्णेत्यादिना ताम्यतीत्यन्तेनैकमसाध्यलक्षणम्। ताम्यति मुह्यति। दाहेत्यादिना विपद्यत इत्यन्तेनापरमसाध्यलक्षणमिति जेज्जटः॥ १९–२०॥

छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीडितः॥ २१॥
नश्यति श्वासकासार्तो विड्भेदी कुम्भकामली।

कुम्भकामलिनोऽसाध्यलक्षणमाह—छर्दीत्यादि॥ २१॥

यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितः श्यावपीतकः॥ २२॥
बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः।
स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णाऽरुचिर्भ्रमः।

हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥ २३ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामला-
हलीमकनिदानं समाप्तम् ॥ ८ ॥

पाण्डुरोगावस्थायां हलीमकमाह––यदेत्यादि। यदा तु पाण्डोः पाण्डुरोगिणः हरितादिवर्णयुक्तस्यैते उपद्रवा भवन्ति तदा तस्य वातपित्तकोपजं हलीमकं जानीयात्। हरितः शाकवर्णः। श्यावो नीलवर्णः। स्त्रीष्वहर्षो स्त्रीरिरंसाया अभावः। अङ्गमर्दोऽङ्गमोटनम्। लाघवकालसकादीनां पाण्डुरोगावस्थाविशेषाणां लक्षणं सुश्रुतादिष्वनुस्मर्तव्यमिति ॥ २२–२३ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामला-
हलीमकनिदानं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथ रक्तपित्तनिदानम्।

घर्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः
तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ १ ॥
पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम्।
ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विधाऽपि वा ॥ २ ॥
ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ॥ ३ ॥

पाण्डुरोगवद्रक्तपित्तस्यापि पित्तजान्यत्वात्तदनन्तरं रक्तपित्तनिदानमाह—घर्मेत्यादि। घर्म आतपः। तीक्ष्णं तीक्ष्णवीर्यं मरिचादि, उष्णोऽग्नितापः, क्षारो यवक्षारादिः, घण्टापाटल्यादिकृतश्च; विदग्धं कुपितम्। स्वगुणैरिति 'पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति' इत्यादिभिः, विदहति कोपयति स्वगुणैरेव, 'विदाहश्चास्य पित्तवत्' (सु. सू. स्था. अ. २१) इत्युक्तेः। ततः प्रवर्तते निःसरति, पित्तं रक्तं च धातुरूपं; न तु केवलं रक्तं, रक्तपित्तमिति व्यपदेशानुपपत्तेः। अथ पित्तेन दुष्टं रक्तं रक्तपित्तमित्युच्यते, तदा पित्तरक्तमिति व्यपदेशः प्रसज्येत, एतेन रक्तं च पित्तं चेति द्वन्द्वसमासान्निरुक्तिरुक्ता सुश्रुतेन। ननु, चरके रागपरिप्राप्तं पित्तं रक्तपित्तमित्युक्तं, तेन रक्तं च तत् पित्तं चेति कर्मधारयसमासेन निरुक्तिरुक्ता। अत्र च कारणत्रयमुक्तम्। यदाह,–"संयोगाद्दूषणात्तत्तु सामान्याद्गन्धवर्णयोः। रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः" (च. चि. स्था. अ. ४)—इति, तत्कथं न विरोधः ? नैवं, अत्रापि रक्तप्रवृत्तेः, दुष्टं हि रक्तं पित्ते रागमादधत्तत्संसर्गि रक्तं स्वयमपि प्रवर्तत इति पूर्व एवार्थः। तेन रक्तं च पित्तं चेति रक्तपित्तं, रक्तं च तत् पित्तं चेत्युभयथाऽपि निरुक्तावदोषः ॥ १–३ ॥

सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः।

लोहगन्धिश्च निःश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह—सदनमित्यादि। कण्ठधूमायनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव प्रतीतिः ४॥

सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम्।

श्लैष्मिकमाह–सान्द्रमित्यादि। सान्द्रं घनं सपाण्डु सस्नेहमिति ईषत्पाण्डुस्नेहम्॥

श्यावारुणं सफेनं च तनु रूक्षं च वातिकम् ॥ ५ ॥

वातिकमाह—श्यावेत्यादि। तनु अघनम् ॥ ५ ॥

रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम्।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभं च पैत्तिकम् ॥ ६ ॥
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्।

पैत्तिकमाह–रक्तेत्यादि। कषायाभं वटादिक्वाथवर्णम्। मेचकागारधूमाभमिति मेचकागारधूमयोरिवाभा यस्य तत्तथा; मेचकाभं, आगारधूमाभं च। मसृणीकृतकृष्णमणिवर्णस्येव वर्णो मेचक इति जेज्जटादयः प्राहुः, चिक्कणकृष्ण इत्यर्थः। अञ्जनाभं सौवीराञ्जनवर्णाभम्। ननु, सर्वमेव रक्तपित्तं दुष्टेन पित्तेनारभ्यते तत्कथं पैत्तिकं रक्तपित्तमिति? उच्यते—सत्यं, किन्तु यदा स्वस्थानस्थं पित्तं रक्तपित्तारम्भकं स्थानान्तरावस्थितेन पित्तेन संगृह्यते, किंवा दोषान्तरासंश्लिष्टं केवलं पित्तमारम्भकं तदा पैत्तिकमिति व्यपदेश इति। ननु, केवलपैत्तिकं न संभवत्येव, यद्वक्ष्यति,—"ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं पवनानुगम्"–इति; नच तस्य निर्दिष्टो मार्गः। उच्यते, यदा स्वकारणोद्भूतेन कफेन वातेन वा स्वलक्षणकारिणा संसृष्टं भवति, तदा श्लैष्मिकादिव्यपदेशः, नतु मार्गसंबन्धानुगतेन कफवातसंबन्धेन। ऊर्ध्वगं हि मार्गसंबन्धमहिम्नाऽवश्यं कफेन, अधोगं चावश्यं वातेन, अनुबध्यते। नच तत्र कफवातौ स्वलक्षणं कुरुतः, यथा शरदि ज्वरकरं पित्तं कालमहिम्नाऽनुगतेन कफेनानुबध्यते तथाऽपि पैत्तिक एवासौ प्राकृतो ज्वरः। यदुक्तं,–"कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः" (च. चि. स्था. अ. ३)–इति। तेन यदैकदोषलिङ्गयुक्तं भवति तदैकदोषानुगं, एवं द्विदोषलिङ्गं त्रिदोषलिङ्गं च बोध्यम्। तेनोर्ध्वगमधोगं चैकद्वित्रिलिङ्गं भवति। एतेन पैत्तिकस्य मार्गो न दर्शित इति यदुक्तं तन्निरस्तमिति ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं पवनानुगम्।
द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्तते ॥ ७ ॥

संसर्गविशेषेण मार्गभेदमाह–ऊर्ध्वगमित्यादि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम्।

मार्गभेदेन साध्यत्वादिकमाह—ऊर्ध्वमित्यादि। ऊर्ध्वं साध्यमिति ऊर्ध्वगस्य कफपित्तसंश्लिष्टत्वेन कषायतिक्तौ रसौ कफपित्तहरौ योग्यौ, पित्तहरणे प्रधानं विरेचनं च योग्यम्। अधोगे त्वेक एव मधुरो वातपित्तप्रशमनः, वमनं च प्रति-

मार्गत्वेन वेगमात्रविरोधि, न तु पित्तहरणम् । उभयमार्गं च विरुद्धोपक्रमत्वादेवासाध्यम् । यदुक्तं चरके,–"साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते । विरेचनस्य योग्यत्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्य च । विरेचनं हि पित्तस्य जयाय परमौषधम्" (च. नि- स्था. अ. २)–इत्यादि ॥–

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ॥ ८ ॥
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।

साध्यत्वे हेतुमाह–एकमार्गमित्यादि । एकमार्गमत्रोर्ध्वगमभिप्रेतं, अधोगस्य याप्यत्वात् । नवोत्थितमचिरजम् । सुखे काले हेमन्तशिशिरयोः । निरुपद्रवं वक्ष्यमाणदौर्बल्याद्युपद्रवरहितम् ॥ ८ ॥

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ ९ ॥
यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥ १० ॥

दोषभेदेन साध्यत्वादिकमाह––एकदोषानुगमित्यादि । मार्गभेददोषभेदाभ्यां साध्यत्वासाध्यत्वविरोधेऽर्शःस्वभिहितदोषभेदवलिभेदाभ्यां साध्यत्वासाध्यत्ववद्व्याख्येयम् । मन्दाग्नेस्तथा व्याधिभिः क्षीणदेहस्य यदतिवेगवत्तदसाध्यम् । अनश्नतः अरुच्यादिना, अन्नाभावाद्वा ॥ ९ ॥ १० ॥

दौर्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छा,
भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।
तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं,
भक्तद्वेषाविपाकौ विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ ११ ॥

उपद्रवानाह–दौर्बल्येत्यादि । दौर्बल्यं शक्त्युपचययोरभाव इति गयदासः । भुक्ते इति षष्ठ्यर्थे सप्तमीति कार्तिकः । हृद्यतुल्येति हृदि अतुल्या असदृशी पीडा । कोष्ठस्य भेदः कोष्ठमलस्य भेदः । तपनं तापः । 'प्रविततशिरस' इति पाठान्तरे प्रविततं विस्तीर्यमाणमिव, प्रवितता विस्तीर्णा वेदना शिरसि यस्य स तथेति कार्तिकः । 'प्रविततसिरता' इति पाठान्तरे सिराव्याप्तगात्रता । अविपाक आहारस्य । विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गा इति एते रक्तपित्तस्य उपसर्गा उपद्रवाः; तथा तस्य विकृतिरपि भवेदिति योज्यम् । सा च वक्ष्यमाणमांसप्रक्षालनाभमित्यादिरूपा । 'रक्तपित्तोपसर्गात्' इति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ११ ॥

मांसप्रक्षालनाभं कुथितमिव च यत्कर्दमाम्भोनिभं वा,
मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।
यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुणपं यत्र चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥ १२ ॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।

पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यमसंशयम् ॥ १३ ॥
लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः।
लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने रक्तपित्तनिदानं समाप्तम् ॥ ६ ॥

असाध्यलक्षणमाह—मांसेत्यादि। कुथितमिव पूतितां गतमिव। कर्दमाविलमिवाम्भः कर्दमाम्भः, अथवा कर्दमनिभमम्भोनिभं च। तथा मेदःपूयास्रकल्पमिति कल्पशब्दो मेदःप्रभृतिभिस्त्रिभिः संबध्यत इति गयदासः। यकृदिव यकृत्खण्डमिव। पक्वजम्बूफलाभं स्निग्धकृष्णम्। कृष्णमञ्जनाभम्। नीलं चाषपक्षप्रतिमम्। ननु, पैत्तिके कृष्णत्वं पठितं नच तदसाध्यं? नैवं, अतिशब्देनात्र विशेषितत्वात्; तेन तत्र मनाक्कृष्णत्वं बोध्यमिति जेज्जटः; अथवा जम्बूफलाभं यत् कृष्णं तदिति योज्यम्। उक्ता विकाराः श्वासकासादयः। सुरपतिधनुषा तुल्यं नानावर्णम्। येनेत्यादि।–येन रक्तपित्तेनेति योज्यम्। पश्येद्दृश्यं वियच्चापि अदृश्यमपि वियद्दृश्यमिव पश्यतीति योज्यं, रक्तपित्तोपहतनेत्रत्वादिति; अथवा दृश्यं घटपटादि, वियच्च रक्तं पश्यतीति। यो बहुशश्छर्दयेदिति संबन्धः। लोहितोद्गारदर्शीति लोहितोद्गारो लोहितदर्शी च, उद्गारोऽपि लोहितः प्रवर्तते इत्यर्थः, अथवा लोहितमुद्गारं पश्यतीति लोहितोद्गारदर्शीति ॥ १२–१४ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां रक्तपित्तनिदानं समाप्तम् ॥६॥

अथ राजयक्ष्मक्षतक्षीणनिदानम्।

वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात्।
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥

राजयक्ष्मरूपेषु पित्ताद्रक्तस्य चागम इति वचनाद्रक्तपित्तानन्तरं यक्ष्मनिदानम्। चिकित्सोपयोगिविप्रकृष्टकारणं चतुर्विधमाह—वेगरोधादित्यादि। वेगोऽत्र वातमूत्रपुरीषाणां, नतु न वेगान्धारणीयोक्तानां जृम्भादीनां सर्वेषाम्। यदुक्तं चरके,–"ह्रीमत्त्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम्। वातमूत्रपुरीषाणां निगृह्णाति यदा नरः" (च. चि. स्था. अ. ८)–इत्यादि। क्षयादिति क्षीयते अनेनेति क्षयः, तेनातिव्यवायानशनेर्ष्याविषादादयो धातुक्षयहेतवो गृह्यन्ते। साहसादिति साहसो बलवद्विग्रहादिरुरःक्षतहेतुत्वेन कारणम्। विषमाशनादिति सुश्रुतोक्तद्वादशाशनप्रविचारव्यतिरेकेणोपयोगः, तस्य शीघ्रं स्रोतोरोधकत्वात्। उक्तं हि चरके,–"विविधान्यन्नपानानि वैषम्येण समश्नताम्। जनयन्त्यामयान् घोरान् विषमा मारुतादयः ॥ रुद्ध्वा स्रोतांसि धातूनां वैषम्याद्विषमं गताः। दोषा रोगाय कल्पन्ते पुष्यन्ति नच धातवः" (च. चि. स्था. अ. ८) इति। त्रिदोष इति मिलितत्रिदोषज एक एव;

नतु कारणभेदादनेकः। यदाह सुश्रुतः,—"एक एव मतः शोषः संनिपातात्मको यतः। उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि" (सु. उ. तं. अ. ४१)-इति। ननु, वेगरोधादयो वातं प्रकोपयन्ति, तज्जनितो यक्ष्मा कथं त्रिदोषज इति चेत्? उच्यते, वातप्रकोपादेवाग्निदुष्ट्या कफपित्तयोरपि प्रकोप इत्याहुः । हेतुचतुष्टयादित्यनेनासंख्येया अपि हेतव उक्तचतुष्टयेऽन्तर्भवन्तीति दर्शयति। शोषादिनानाशब्दवाच्यत्वेन चास्य सुश्रुतोऽन्वयमकार्षीत्। यथा,—"संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते । क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते बुधैः ॥ राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः। तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः" (सु. उ. तं. अ. ४१)-इति। वाग्भटे तु-"यक्ष्मणां राजा राजयक्ष्मा" इत्युक्तम्। "राजदन्तादिषु परम्"-इति उपसर्जनस्य यक्ष्मशब्दस्य परनिपातः ॥ १ ॥

कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
अतिव्यवायिनो वाऽपि क्षीणे रेतस्यनन्तराः ।
क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ २ ॥

न केवलं धातुक्षयमात्रादेव यक्ष्मा भवति, अपि तु रसादिवहस्रोतोनिवहनिरोधादिभिरपीति दर्शयितुं विशिष्टां संप्राप्तिमाह-कफेत्यादि । यदा त्वेवं न स्यात्, तदा धातुक्षय एव रोगो नतु यक्ष्मा। कफः प्रधानं येषामनिलादीनां दोषाणां ते तथा । ननु, दोषैरित्यनेन दोषत्रयमुच्यते, कफस्य विशेषणत्वेनोपात्तत्वात्, कथं तस्यैवान्यपदार्थवाच्यता? उच्यते, स्वावयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः, यथा-बहुवृक्षं वनमिति; समाधानविस्तरस्तु सुश्रुते जेज्जटे द्रष्टव्यः। कफप्रधानता च वेगरोधादिकुपितवातविप्लुताग्निमान्द्यादिना बोद्धव्या । रसवर्त्मसु रसवहधमनीषु, अत्रातिशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । तेन रक्तादिवहस्रोतोरोधोऽपि बोध्यः। अथवा रसकारणतया रक्तादीनां रसदुष्ट्यैव रक्तादिदुष्टिरिति कार्तिकः । इदमत्र सूचितं,—यन्मार्गरोधाद्धृदयस्थो रसस्तत्रैवावस्थितो विकृतो मुखेन निःसरति। यदाह चरकः-"रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते। स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते" (च० चि० स्था० अ० ८)-इति। एतेनानुलोमक्षयो दर्शितः, कारणभूतरसधातुक्षये सति रक्तादीनां रसकार्याणां पोषकाभावेन क्षीयमाणत्वात् । प्रतिलोमक्षयं दर्शयितुमाह—अतिव्यवायिनो वेत्यादि; रेतसि क्षीणे सत्यनन्तराः समीपगा धातवः क्षीयन्ते, तद्यथा-शुक्रे क्षीणे मज्जा क्षीयते मज्जनि क्षीणेऽस्थि, एवं पूर्वं पूर्वम् । ननु, कार्यभूतस्य शुक्रस्य क्षयात् कथं कारणभूतानां धातूनां क्षय इति चेत्? उच्यते, शुक्रक्षयाद्वायुः प्रकुप्यति, यदुक्तं,-वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च" (च. चि. स्था. अ. २८)-इति। स वायुः सान्निध्यान्मज्जानं शोषयति; एवं पूर्वपूर्वधातून् । दृष्टं च प्रत्यासत्त्याऽपि कार्यजननं, यथा-अग्निसन्तप्तायोगोलकसंनिधानादार्द्रभूभागस्यापि शोषः ।

तथाच रससंज्वरपक्षे सुश्रुतवचनं,—"पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्वर्धयेद्धि परं परम् । तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितम्" (सु. सू. स्था. अ. १५)–इति ॥ २ ॥

श्वासाङ्गमर्दकफसंस्रवतालुशोष-
वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ ३ ॥
स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठा
गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्ये-
च्छुष्कांस्तरून्पवनधूमदवार्दितांश्च ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह–श्वासेत्यादि । संस्रवः ष्ठीवनम् । पीनसः प्रतिश्यायः । मांसपरो मांसभोजनेच्छुः । रिरंसुः स्त्रियं रन्तुमिच्छुः, एतच्च व्याधिमहिम्ना मनोदोषात् । तथा स्वप्नेषु काकादिवाहनं च पूर्वरूपमेव । शल्लकी 'शरारु' इति ख्याता, नीलकण्ठो मयूरः । विजला निर्जलाः । दवो वनाग्निः । अर्दितान् अभिभूतान् । चकारात्तृणकेशनिपातादयो द्रष्टव्याः । यदुक्तं चरके,–"पूर्वरूपं प्रतिश्यायो दौर्बल्यं दोषदर्शनम् । अदोषेष्वपि भावेषु, काये बीभत्सदर्शनम् । घृणित्वमश्नतश्चापि बलमांसपरिक्षयः । स्त्रीमद्यमांसप्रियता प्रियता चावगुण्ठने । मक्षिकाघुणकेशानां तृणानां पतनानि च । प्रायोऽन्नपाने, केशानां नखानां चातिवर्धनम् । पतत्त्रिभिः पतङ्गैश्च श्वापदैश्चाभिधर्षणम्" (च० चि० स्था० अ० ८)–इति । तत्र श्वापदाः व्याघ्रादयः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अंसपार्श्वाभितापश्च संतापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ५ ॥

त्रिरूपसंपन्नमाह–अंसेत्यादि ।–अंसपार्श्वयोरभितापः पीडा, अंसो भुजस्योपरिभागः, अभितापत्वेनैकं रूपं, एवं संतापेऽपि वाच्यम् । करपादयोरित्यत्र प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावं मन्यमानाः काश्मीराः–'तापः पादकरस्य च'–इति पठन्ति, 'करपादिकः' इति च पाठान्तरम् । एतत्त्रयं प्रायोभावित्वेन चरकेणोक्तं, तेनैकादशरूपेषु मध्येऽन्यदपि त्रयं बोध्यम् । तथाच भोजः–"कासो ज्वरो रक्तपित्तं त्रिरूपे राजयक्ष्मणि"–इति । अन्ये त्वाहुः,–राजयक्ष्मणि यो ज्वरस्तस्यैतल्लक्षणमिति; जेज्जटस्तु त्रिरूपसंपत्तिमेव व्याख्यातवान् ॥ ५ ॥

(भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् ।
स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपं राजयक्ष्मणि ॥)
स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥ ६ ॥

शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ७ ॥

राजयक्ष्मणस्त्रैदोषिकस्यैकादशरूपाणि विभज्य व्याधिप्रभावाज्जायन्ते, ननु सन्निपातज्वरलिङ्गवत्सर्वदोषैः सर्वाणीत्याह-स्वरभेदोऽनिलादित्यादि । शूलमंसपार्श्वयोरेव, संकोच एक एव गणनीयः । अभक्तच्छन्दो भक्तारुचिः । कण्ठस्योद्ध्वंसः, कण्ठभेदः, उत्कासिकेति कार्तिकः ॥ ६ ॥ ७ ॥

एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वाऽपि समन्वितम् ।
कासातीसारपार्श्वार्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः ॥ ८ ॥
त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैः कासश्वासासृगामयैः ।
जह्याच्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन् सुविमलं यशः ॥ ९ ॥
सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वाऽपि लिंगैर्मांसबलक्षये ।
युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १० ॥
महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
शूनमुष्कोदरं चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥
शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ।
कृच्छ्रेण बहुमेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ १२ ॥

असाध्यलक्षणमाह-एकादशभिरित्यादि । एकादशभिरेभिरिति स्वरभेदादिभिः कण्ठोद्ध्वंसान्तैः । षड्भिरिति सुश्रुतेन षड्रूपाणि पठितानि,-"भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् । स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपे राजयक्ष्मणि" (सु० उ० तं० अ० ४१) इति । 'कासातिसारपार्श्वार्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः'—इति तु कस्यचित्तन्त्रस्य षड्रूपाणि माधवकरेण लिखितानीति । एतानि चैकादशरूपाणि प्रायोभावित्वादुक्तानि, अन्यतमरूपपरिहाराद्रूपान्तरयोगेऽप्येकादशत्वं षट्त्वं च स्यादेव, तथाहि चरको निदाने एकादशरूपाणि पठित्वा चिकित्सितेऽपि वेगरोधादिकारणचतुष्टयजे प्रतिकारणं चतुर्धा एकादशरूपाणि पठितवान् । यथा,-"कासोंऽसतापो वैस्वर्यं ज्वरः पार्श्वशिरोरुजा । छर्दनं रक्तकफयोः श्वासो वर्चोग्रहोऽरुचिः । रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मणि षडिमानि च । कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरवर्चोग्रहोऽरुचिः" (च० चि० स्था० अ० ८) इति । एकादशवचनेनैवं बोधयति-संपूर्णे यक्ष्मण्येकादशैव रूपाणि भवन्तीति । जह्यादिति 'बलमांसक्षये सति' इति शेषः । तथाच चरकः,—"वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी ब्रध्नी चिरज्वरी । गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः । अचिकित्स्या भवन्त्येते बलमांसपरिक्षयात् । स्वल्पेष्वपि विकारेषु भिषगेतान् विवर्जयेत्—(च० इ० स्था० अ० ९)" इति । सर्वैरित्यादि । ननु, सर्वरूपाण्येकादश, एकादशानामर्धं सार्धपञ्च भवन्ति, तत्र

कतमस्य रूपस्यार्धत्वं, किंभूतं वा भवति ? उच्यते, एकस्य रूपस्यार्धत्वासंभवे षट्पञ्चरूपयोरर्धयोरुत्कृष्टत्वात् षड्रूप एवार्धो ग्राह्यः । लिङ्गैर्युक्त इति संबन्धः । अतोऽन्यथेति बलमांसक्षयाभावे सति । महाशनं क्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणं, अरिष्टरूपत्वात्। अतीसारपीडितमिति द्वितीयं, यक्ष्मिणो मलायत्तजीवितस्योक्तत्वात्। शूनमुष्कोदरमिति तृतीयं, मुष्कशोथस्य विरेकसाध्यत्वेन विरुद्धोपक्रमत्वात्। शुक्लेत्यादि । शुक्लाक्षत्वादय एकैकशोऽसाध्यलक्षणानि ॥ ८-१२ ॥

ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम्।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥ १३ ॥

चिकित्स्यत्वमाह-ज्वरेत्यादि । उपक्रमेत् चिकित्सेत् । अकृशमित्यनेन वयस्थोऽपि प्रत्याख्यायोपक्रम्यत इति सूच्यते । यदुक्तमन्यत्र,-"परं दिनसहस्रं तु यदि जीवति मानवः । सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः" इति ॥ १३ ॥

व्यवायशोकवार्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषितान्।
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्षणैः शृणु ॥ १४ ॥

व्यवायादिजनितधातुशोषणमात्रेण राजयक्ष्मत्वं निरसन्नाह--व्यवायेत्यादि । यदुक्तं सुश्रुते,-"केषांचिदेवं शोषो हि कारणैर्भेदमागतः । न तत्र दोषलिङ्गानां समस्तानां निपातनम् ॥ क्षया एव हि ते ज्ञेयाः प्रत्येकं धातुसंक्षयात्" (सु० उ० तं० अ० ४१)-इति । वृद्धस्य भावो वार्धक्यमिति स्वार्थे क्य (ष्य)ञिति कार्तिकः ॥१४॥

व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः।
पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥ १५ ॥

व्यवायशोषिणो लक्षणमाह--व्यवायेत्यादि । शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरिति सुश्रुतोक्तैः । तद्यथा,-"शुक्रक्षये मेढ्रवृषणवेदना, अशक्तिर्मैथुने, चिराद्वा प्रसेकः, प्रसेके चाल्पदर्शनं रक्तस्य शुक्रस्य वा" (सु० सू० स्था० अ० १५)-इति ॥ १५ ॥

प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः।

शोकशोषिणो लक्षणमाह-प्रध्यानेत्यादिना । शोकशोष्यपि तादृश इति शुक्रस्य क्षयलक्षणव्यतिरिक्तेन शुक्रशोषलिङ्गेन युक्तः, यदुक्तं सुश्रुते,-"विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः" (सु० उ० तं० अ० ४१)-इति ॥

जराशोषी कृशो मन्दवीर्यबुद्धिबलेन्द्रियः ॥ १६ ॥
कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः।
ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारतिपीडितः ॥ १७ ॥
संप्रस्रुतास्यनासाक्षि शुष्करूक्षमलच्छविः।

वार्धक्यशोषिणो लक्षणमाह—जरेत्यादि । कम्पनः कम्पयुक्तः । भिन्नस्य स्फुटितस्य कांस्यपात्रस्य हतस्य दण्डादिनेव स्वरो यस्य स तथा । ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनमिति श्लेष्महरणाय यत्ने कृतेऽपि न श्लेष्मनिःसरणम् । शुष्करूक्षमलच्छविरिति

शुष्करूक्षे यथाक्रमं मन्नच्छवी यस्य स तथा ॥ १६–१७ ॥

अध्वशोषी च स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः ॥ १८ ॥
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ।

अध्वशोषिणो लक्षणमाह—अध्वेत्यादि । संभृष्टस्येव भर्जितस्येव छविर्वर्णो यस्य स तथा । प्रसुप्तः स्पर्शानभिज्ञः । क्लोम पिपासास्थानं, क्लोमस्थाने तात्विति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
लिंगैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ १९ ॥

व्यायामशोषिणो लक्षणमाह—व्यायामेत्यादि । एभिरध्वशोषलक्षणैः, अध्वनो व्यायाममात्रसामान्यात् । भूयिष्ठमत्यर्थं; अध्वशोषेऽल्पानि लक्षणानि व्यायामजे तु महान्तीत्यर्थः । तथा 'उरःक्षतकृतैर्लिङ्गैः संयुक्तः क्षतवर्जितैः' इति सुगमः पाठः । गदाधरस्तु,—"लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना–" पठति, इति व्याचष्टे च–उरःक्षतेन व्यायामभाराध्ययनद्रुतयानादिहेतुना यः कृतः शोषः सोऽप्येभिरेवाध्वशोषलिङ्गैर्भूयिष्ठं संयुक्तः, क्षतं क्षतकार्यं विना । क्षतकार्यं तु सुश्रुते यथा,–"तस्योरसि क्षते रक्तं पूयः श्लेष्मा च गच्छति–" इत्यारभ्य "भिन्नवर्णस्वरो नरः" (सु० उ० तं० अ० ४१)-इत्यन्तमेतान्येव लक्षणानि क्षतेऽधिकानि, उरःक्षतकारणव्यायामभारादिकृतशोषस्य लक्षणमेव भूयिष्ठं यत्तदेवोरःक्षतकारणमात्रत्वादध्वनोऽपीत्यर्थः । अथवा क्षतं विना व्रणं विना, उरःक्षतनिमित्तभाराध्ययनादिनाऽतिमात्रेण यः कृतः शोषः सोऽप्येभिरेवात्यर्थाध्वशोषलिङ्गैः समन्वित इति प्रकृतेन संबन्धः; सव्रणस्य तु वक्ष्यमाणमेव लक्षणमिति ॥ १९ ॥

रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमो मतः ॥ २० ॥

कारणत्रयेण व्रणशोषिणमाह–रक्तक्षयादित्यादि। वेदना व्रणवेदनाः, ताभिर्भयशोकवन्मनःक्षोभाद्वातप्रकोपादेव शोषः । स चासाध्यतम इति स्वार्थिकस्तमप्, यथा–"युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणां"–इति । अत्रेष्ठनैवातिशायिकप्रत्ययेन प्रशस्ततमत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अथवा याप्यापेक्षयाऽसाध्यतमशब्देन प्रत्याख्येय उच्यते, याप्यस्याप्यसाध्यरूपत्वात् । ननु, एवं सति "कृशानां व्रणशोषिणाम् । बृंहणीयो विधिः कार्यः (सु. चि. स्था. अ. १)"—इति सुश्रुतेनैवोक्तं चिकित्सितस्थाने विरुध्यते ? उच्यते, प्रबलशोषे प्रत्याख्येयत्वं, नातिप्रबले तु चिकित्साविधानमिति समर्थनीयम् । चन्द्रिकाकारस्तु 'स चासाध्यतमः स्मृतः'—इत्यस्य स्थाने 'याप्यासाध्यतमस्तु सः' इति पठति, चिकित्सायां बृंहणविधेरभिधानादिति ॥ २० ॥

धनुषाऽऽयस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः ॥ २१ ॥

वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वाऽन्यं निगृह्णतः।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान्॥ २२॥
अधीयानस्य वाऽत्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम्।
महानदीर्वा तरतो हयैर्वा सह धावतः॥ २३॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं वाऽपि प्रनृत्यतः।
तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा॥ २४॥
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः॥ २५॥
उरो विभज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विरुज्यते।
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते॥ २६॥
क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि॥ २७॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः।
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक् प्रवर्तते॥ २८॥
स क्षती क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्।

शोषनिदानेनैव साहसादिना उरःक्षतस्य संभवात्, उरःक्षतेनापि शोषसंभवात्, शोषाधिकारे सनिदानमुरःक्षतमाह—धनुषेत्यादि। आयस्यत इति आयासं कुर्वतो 'नरस्य' इति शेषः, 'आयम्यतः' इति पाठान्तरे विस्तीर्यमाणहृदयस्य। दम्यं दमनार्हं वृषादिकमेव बलवन्तमित्यर्थः। अन्यं वा गजोष्ट्रादिकं, निग्रह्णतः विधारयतः। शिला दीर्घशिला, अश्मा तदितरप्रस्तरखण्डः, निर्घातोऽस्त्रविशेषः, किंवा निर्घातः शिलादीनां प्रेरणविशेषोऽतिबलसंपादितः। निघ्नतः परान् शत्रून् ताडयतः। अधीयानस्य पठतः। महानदीस्तरत इति, 'बाहुभ्यां' इति शेषः। तूर्णं शीघ्रम्। तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्मल्लयुद्धादिभिरभ्याहतस्य, क्रूरैरित्यत्र शूरैरिति शत्रुभिरित्यन्ये। एषां कारणानां मध्ये किंचिन्निखिलदेहस्यायासकरं, किंचिदुरस एवेति बोद्धव्यम्। व्याधिरिति उरःक्षतलक्षणः, अथवा व्याधिर्वायुः, 'दोषा अपि व्याधिशब्दं लभन्त' इत्यागमादिति जेज्जटः। उरो विभज्यते भज्यत इव, भिद्यते विदार्यते द्विधा क्रियत इव; विदह्यत इति पाठान्तरमसंगतं, कारणाभावात् टीकाकारैरव्याख्यातत्वाच्च। वीर्यं शक्तिः। बलं मांसोपचयः। विड्भेदोऽग्निवधादपीति पाठान्तरे अग्निवधाद्धेतोर्विड्भेदो भवतीत्यर्थः, अपिशब्दात् व्याधिमहिम्ना विनाऽप्यग्निवधाद्विड्भेदो भवतीत्याहुः। दुष्टो व्यापन्नः, तदेव विवृणोति—श्याव इत्यादि। विग्रथितो विशेषेण ग्रन्थिलः, विबद्ध इति जेज्जटः। स पुरुषः, क्षती उरःक्षतवान्, क्षीयते धातुशोषमाप्नोति। न केवलं क्षतादेव क्षीयते, किं तर्हि स्त्रीसेवादिना शुक्रौजसोः क्षयादपीत्याह—तथेत्यादि॥ २१–२८॥

अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम्॥ २९॥

पूर्वरूपमाह—अव्यक्तमित्यादि॥ २९॥

उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते।
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः॥ ३०॥

क्षतक्षीणयोरसाधारणलक्षणमाह-उरोरुगित्यादि। वैशेषिको विशिष्टः कासः स च विशेष उक्तो दुष्टश्यावादिकफसंयुक्तत्वं, किंवा वैशेषिक उद्भूतः। क्षत इति छेदः। क्षीण इति क्षय इत्यर्थः। सरक्तमूत्रत्वमालोहितमूत्रता॥ ३०॥

अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः।
परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत्॥ ३१॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने राजयक्ष्मक्षतक्षीणनिदानं समाप्तम्।

तयोः साध्यलक्षणमाह- अल्पेत्यादि॥ ३१॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां राजयक्ष्मक्षतक्षीणनिदानं समाप्तम्॥ १०॥

अथ कासनिदानम्।

धूमोपघाताद्रसतस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च।
विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव॥ १॥
प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः स भिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः।
निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः॥२॥

क्षयरूपे कासपाठात् कासोपेक्षया च क्षयोत्पत्तेस्तदनन्तरं कासनिदानमाह—धूमोपघातादित्यादि।—धूमेन मुखनासाप्रविष्टेनोपघातो धूमोपघातः। रसत इति वातेनोर्ध्वं नीतादामरसात्, रजस इति पाठान्तरे मुखनासाप्रविष्टधूलेरित्यर्थः। विमार्गगत्वं च हि भोजनस्यातिद्रुताभ्यवहारादिना, चशब्दः समुच्चये, हि पादपूरणे। वेगावरोधादिति पुरीषादेः, तेन हि वायुरूर्ध्वगः स्यात्। क्षवथोस्तथैवेति वेगावरोधादिति संबन्धः। प्राणो वायुरुदानेन दुष्टेनानुगतो वक्त्रान्निरेति। स वायुः, भिन्नकांस्यपात्रवत् हतस्वनः कास इति प्रदिष्टः। सदोषः सकफपित्तः, वातिकपैत्तिकादिभेदभिन्न इति वा। एतेनैव समानस्थाननिदानाभ्यां हिक्काश्वासाभ्यामस्य भेदः, न हि तत्र वातिकपैत्तिकादिभेदेन व्यपदेश इति गदाधरः। कसति शिरःकण्ठादूर्ध्वं गच्छति वायुरिति कासः, 'कस' गतौ इत्यस्मात्; 'कसनात् कासः' (च. चि. स्था. अ. १८)–इति चरके पाठः, कासनं कास इति वा, "भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव" (सु. उ. तं. ५२) इति सुश्रुतदर्शनात्॥ १॥ २॥

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः।
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्॥ ३॥

संख्यामीह–पञ्चेत्यादि । पञ्च कासा इति संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां पञ्चग्रहणं जराकासस्य दोषजेष्वन्तर्भूतस्याधिकत्वनिरासार्थं, पञ्चानामपि वा क्षय-कारणत्वप्रतिपादनार्थमिति । क्षयाय धातुक्षयाय ॥ ३ ॥

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह–पूर्वेत्यादि । भोज्यानामवरोध इत्यरुचिरभ्यवहारासामर्थ्यं वा ॥४॥

हृच्छङ्खमूर्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ ५ ॥

वातिककासस्वरूपमाह—हृदित्यादि । शंखो ललाटैकदेशः । क्षामाननः शुष्कमुखः, वातेन शोषणात् । प्रसक्तवेगः सततकासवेगः : शुष्कमिति श्लेष्मादि-निष्ठीवनरहितम् ॥ ५ ॥

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्तः ।
पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्सपाण्डुः परिदह्यमानः ॥ ६ ॥

पैत्तिककासमाह–उर इत्यादि । अभ्यर्दितः पीडितः ॥ ६ ॥

प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः ।
अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥ ७ ॥

कफजकासमाह–प्रलिप्यमानेनेत्यादि । प्रलिप्यमानेन श्लेष्मलिप्तेन मुखेनोप-लक्षितः, सीदन् अङ्गावसादयुक्तः । अभक्तरुगरुचिः ॥ ७ ॥

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः ।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमाचरेत् ॥ ८ ॥
स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत्सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥ ९ ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ १० ॥
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः ।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात् ॥ ११ ॥

क्षतकासमाह–अतिव्यवायेत्यादि । विग्रहो विधारणं युद्धस्योपात्तत्वात्; विग्रह इति पाठे स एवार्थः । ततः ष्ठीवेत् सशोणितमिति कासाभिघातेन हृदयस्य विदारणात् । कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया, एवमुरसेति । विरुग्णेनेव भग्नेनेव, सूची-भिरिव तुद्यमानेन, शूलिना दुःखस्पर्शेन चोरसेति संबन्धः, दुःखस्पर्शत्वं स्पर्शा-सहत्वम् । शूलेनोपलक्षितः, तच्च पार्श्वादौ बोध्यम् । वाग्भटेनापि पठ्यते,— "पार्श्वशूली" (वा. नि. स्था. अ. ३)–इति । भेदपीडाभितापिनेति शूलविशेष-णम् । पारावत इव कूजन्, भवतीति शेषः ॥ ८–११ ॥

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात्।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः।
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम्॥ १२॥
स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयं चोपलभेत कासी।
शुष्यन्विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्।
तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति॥१३॥

क्षयजकासमाह—विषमेत्यादि। घृणिनां शोचतां चाहाराभावात्कुपितेन वायुनाऽग्नेरुपप्लवाद्दोषत्रयप्रकोप इति। क्षयजमिति शुक्रादिधातुक्षयजं, न तु राजयक्ष्मजम्। त्रिदोषजेऽपि राजयक्ष्मणि कासः कफेनैव क्रियते। यदुक्तं,—"कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः—" इति; क्षयजकासस्तु त्रिदोषज इति। ननु, कासादेव क्षयो जायते तत्कथं क्षयजः कास इति? उक्तं हि—"कासात्संजायते क्षयः"—इति। उच्यते, दृष्टो हि परस्परं व्यक्तिभेदेन कार्यकारणभावो बहुशः, यथाऽतीसारार्शोग्निमान्द्यादाविति। स गात्रशूलेत्यादिश्लोकार्धस्य क्षयजकासमध्ये पाठोऽयुक्तः प्रतिभाति, सुश्रुते क्षतजकासे पठितत्वात्; क्षयकासश्चात्र चरकसुश्रुतवाक्ये मेलयित्वा माधवकरेण लिखितः; उच्यते, स गात्रशूलेत्याद्यनन्तरं क्षयकासः सुश्रुतेन पठितः; तेन स गात्रशूलेत्यादिश्लोकार्धस्य परेण सम्बन्धात् क्षयकासलिङ्गत्वमिति माधवकरस्याभिप्रायः; एतच्चान्ये नानुमन्यन्ते, यतः क्षतकासस्यावस्थायामसाध्यत्वख्यापनपरमेतद्व्याख्यातं जेज्जटेन, गयदासेनापि क्षतजकासरूपत्वेनेति॥ १२–१३॥

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः।
साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेव क्षतोत्थितः॥ १४॥
नवौ कदाचित्सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ।
स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः।
त्रीन् पूर्वान्साधयेत्साध्यान्पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत्॥ १५॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने कासनिदानं समाप्तम्॥

असाध्यत्वादिलक्षणमाह—इतीत्यादि। पादगुणान्विताविति वैद्यादिचतुष्पादसंपन्नौ। स्थविराणां वृद्धानां; स्थविराणामित्युक्तेऽपि जराशब्दोपादानं जरानिमित्तधातुक्षयज एव कासो याप्यः, अपचारजनितदोषजस्तु साध्य इति बोधनार्थम् १४–१५

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां कासनिदानं समाप्तम्॥

अथ हिक्काश्वासनिदानम्।

विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः।
शीतपानाशनस्थानरजोधूमातपानिलैः॥ १॥
व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः।

हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ २ ॥

समाननिदानत्वात्कासानन्तरं हिक्काश्वासौ । ननु, एतेषां प्रायस्तुल्यनिदानचिकित्सितत्वेनैकाधिकारे कथमनभिधानं ? उच्यते, यद्यपि कासश्वासहिक्कानां निदानं समानं, तथाऽपि कासस्य दोषभेदाद्भेदः, यथा–वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिक इत्यादि, हिक्काश्वासौ तु कफवातात्मकावेव, यदाह दृढबलः,—"कफवातात्मकावेतौ पित्तस्थानसमुद्भवौ" (च० चि० स्था० अ० १७) इति । सुश्रुतोऽप्याह,–"वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि" (सु० उ० त० अ० ५१) इति, भेदस्त्वनयोः संप्राप्तिभेदाद्वेगक्रियादिना च, नतु कासवद्दोषभेदेन, श्वासकासाभ्यां हिक्कायाः स्वनतोऽपि भेदः । पित्तस्थानसमुद्भवाविति विशेषणं सुश्रुतमते क्षुद्रां न प्राप्नोति, सा हि जत्रुमूलात्प्रधावितेति पठ्यते, चरकमते तु व्यपेतां न प्राप्नोति, साऽपि जत्रुमूलादसन्ततेति पठ्यते, तस्मात् पित्तस्थानसमुद्भवादिति विशेषणं छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन बोध्यम् । शीतशब्दः पानादिभिस्त्रिभिः संबध्यते । रजो धूलिः, सा च धूमवन्नासादिप्रवेशात् कारणम् । व्यायामकर्म धनुराकर्षणादिव्यापारः, वेगाघातो मलादिवेगविधारणं, अपतर्पणमनशनादि । कासश्वोक्तोऽप्येकनिदानत्वप्रतिपादनार्थं पुनरभिहित इति ॥ १–२ ॥

मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् ।
स घोषवानाशु हिनस्त्यसून् यतस्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः ॥३॥

हिक्कानां स्वरूपं निरुक्तिं चाह—मुहुर्मुहुरित्यादि । वायुरत्र सोदानः प्राण इत्याहुः । उदेति ऊर्ध्वं गच्छति । सस्वन इति हिगितिशब्दवान् ऊर्ध्वगमनमेव विशिनष्टि,—यकृदित्यादि । अत्र प्लिहेति ह्रस्वेकारश्छन्दोनुरोधात् । मुखादिति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी, तेन यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखमानीय, आक्षिपन् निःसारयन्निवेत्यर्थः । स इति वायुः । 'हिनस्त्यसून्' इति हिक्केति निरुक्तिः, पृषोदरादिना रूपसिद्धिः । 'हिगिति कृत्वा कायति शब्दायते, इति हिक्का' इति शाब्दिकाः ॥३॥

अन्नजां यमलां क्षुद्रजां गम्भीरां महतीं तथा ।
वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि ॥ ४ ॥

तासां भेदं संप्राप्तिं चाह–अन्नजामित्यादि । यमलैव चरके व्यपेतेति नाम्ना पठिता, अन्नपाने व्यपेते परिणते जायत इत्यतो हेतोः, अस्यां चानुक्रमपि यमलवेगत्वं सुश्रुतदर्शनाद्विज्ञेयम् । अन्नजायाः साध्यत्वेन प्राशस्त्यात्पूर्वमभिधानम् ॥ ४ ॥

कण्ठोरसोर्गुरुत्वं च वदनस्य कषायता ।
हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह–कण्ठोरसोरित्यादि । वदनस्य कषायता वातात्, नतु कफान्माधुर्यं, व्याधिप्रभावात् ॥ ५ ॥

पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।

हिक्कयत्यूर्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥ ६ ॥

अन्नजाया लक्षणमाह–पानान्नैरित्यादि । हिक्कयति हिक्कां करोति ॥ ६ ॥

चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का संप्रवर्तते ।
कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमलां तां विनिर्दिशेत् ॥ ७ ॥

यमलामाह–चिरेणेत्यादि । कम्पयन्ती शिरोग्रीवमित्युपलक्षणं, तेन चरकोक्त-प्रलापमूर्च्छावमितृष्णावैचित्त्यजृम्भाविप्लुताक्षत्वमुखशोषा बोध्या इति गयदासः ॥७॥

प्रकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात्प्रधाविता ॥ ८ ॥

क्षुद्रामाह—प्रकृष्टेत्यादि । प्रकृष्टकालैश्चिरेण । जत्रु कण्ठोरसोः सन्धिरिति जेज्जटः; जत्रु ग्रीवामूलं, तद्ग्रहणेनैव हृदयक्लोमकण्ठग्रहणमिति गयदासः ॥ ८ ॥

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।
अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥ ९ ॥

गम्भीरामाह—नाभीत्यादि । नाभिप्रवृत्तेति नाभितः प्रभृति संजाता, अत एवास्या गम्भीरत्वम् । अनेकोपद्रववती तृष्णाज्वरादियुक्ता ॥ ९ ॥

मर्माण्युत्पीडयन्तीव सततं या प्रवर्तते ।
महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रविकम्पिनी ॥ १० ॥

महतीमाह–मर्माणीत्यादि । मर्माणीति प्रधानानि बस्तिहृदयशिरांसि ॥ १० ॥

आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्ध्वं नाम्यते यस्य नित्यम् ।
क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्रं तौ द्वौ चान्त्यौ वर्जयेद्धिक्कमानौ॥११॥

अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥ १२ ॥
आसां या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम् ।
यमिका च प्रलापार्तिमोहतृष्णासमन्विता ॥ १३ ॥
अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ॥ १४ ॥

अवस्थायामसाध्यत्वमाह–आयम्यत इत्यादि । आयम्यते विस्तार्यत इव । दृष्टिश्चोर्ध्वं भवतीति शेषः । नाम्यते आकुञ्च्यते देह इति संबन्ध इति जेज्जटगय-दासौ । ताम्यतीति पाठान्तरे मुह्यति हिक्की । क्षौति छिक्कति । तौ द्वाविति आयम्यत इत्यादिना नित्यमित्यन्तेनैकावस्थो हिक्की, क्षीणेत्यादिनाऽतिमात्रान्ते-नापरः, साध्यानामपि मध्ये एवंविधौ वर्जयेदित्यर्थः । गम्भीरामहत्योः स्वभावा-देवासाध्यत्वमिति तदुक्तौ हिक्कमानावन्त्यौ शेषपठितावसाध्यौ; पाठान्तराणि व्याख्याविशेषाश्च विस्तरभयान्न लिखिताः । आसां या सेति आसां साध्यहिक्कानां

मध्ये याऽतिसंचितदोषादेर्भवति सा हन्तीति योज्यं, अथवा आसामिति पञ्चविधानामेव । तेन महतीप्रभृतीनां स्वरूपेण यदसाध्यत्वमुक्तं तत्प्रायिकम् । यदाह जतूकर्णः,—"आद्या दुःसाध्या, यमिका मोहतृष्णावतः सद्यःप्राणहृत्"—इति । यमिकेत्यादि । यमिका चेत्यनेन चकारात् क्षुद्रा अन्नजा वा या साध्यत्वेनोक्ता सा यमलैर्वेगैर्जायमाना हन्तीति योज्यम् । सैवाक्षीणादेः साध्या भवतीत्याह—अक्षीण इत्यादि । अक्षीणो बलवान् । अदीनः प्रसन्नमनाः । अन्ये तु अन्नजां यमलामित्यादिसुश्रुतग्रन्थपठितां यमलां यमिकाशब्देन व्याचक्षते । तन्न, यमिका च प्रलापार्तीत्यादिश्लोकश्चरके पठितः, अत्र यमला यमिकानाम्ना न पठितैव हिक्केति । यमिकाशब्देनैवार्थगत्या व्यपेतोच्येतेति चेत्; न, तर्हि व्यपेता च प्रलापार्तीत्येवमभिदध्यात् ॥ ११—१४ ॥

महोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा ।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥ १५ ॥
(वाताधिको भवेत् क्षुद्रस्तमकस्तु कफोद्भवः ।
कफवाताधिकश्चैव संसृष्टश्छिन्नसंज्ञकः ।
श्वासो मारुतसंसृष्टो महानूर्ध्वस्ततो मतः ॥ १ ॥)

श्वासानाह,—महोर्ध्वेत्यादि । एको विशेषत इति श्वासत्वेनैक एव सन् विशेषं हेतुलिङ्गभेदं प्राप्य पञ्चधा भिद्यते, पञ्चसु श्वासत्वं वेगवदूर्ध्ववातित्वं, यदुक्तमन्यैः,—"श्वासस्तु भस्त्रिकाध्मानसमवातोर्ध्वगामिता"—इति । संख्येयनिर्देशादेव पञ्चप्रकारत्वे सिद्धे पञ्चवचनं तमकभेदस्य प्रतमकस्य पृथक्त्वसंख्यानिरासार्थम् ॥ १५ ॥

प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च ।
आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च ॥ १६ ॥
यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।
विष्वग्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासान् करोति सः ॥ १७ ॥

संप्राप्तिमाह—यदेत्यादि । स्रोतांसीति हिक्कानिर्दिष्टप्राणोदानवहानि । कफः पूर्वं प्रधानं यस्य स तथा, तेनैव कफेन रुद्धो विमार्गगतिर्विमार्गगत्वेन, विष्वग्व्रजति विष्वगञ्चतीति, विष्वक् सर्वत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

उद्धूयमानवातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥ १८ ॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
विवृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ १९ ॥
दीनः प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।
महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ २० ॥

महाश्वासलक्षणमाह—उद्धूयमानेत्यादि । उद्धूयमानवात इति उत् ऊर्ध्वं

धूयमानो नीयमानो वातो यस्य स तथा । शब्दवत् सशब्दं यथा भवति, उच्चैर्दीर्घम् । संरुद्धो मत्तर्षभ इवेति स्वरविशेषज्ञापनार्थमयं दृष्टान्तः । ज्ञानं शास्त्रं, विज्ञानं तदर्थनिश्चयः । विभ्रान्तलोचनश्चञ्चलनेत्रः । विवृते स्तब्धे अक्ष्यानने यस्य स तथा, नेत्रस्य विभ्रान्तस्तब्धत्वे कालभेदादिति जेज्जटः । विशीर्णवाक् वक्तुमक्षमः, मन्दवचनो वा । दीनः क्लान्तमनाः, हीनमिति पाठान्तरमयुक्तं, दूराद्विज्ञायते भृशमित्यनुपपत्तेरित्याहुः ॥ १८–२० ॥

ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ २१ ॥
ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।
प्रमुह्यन् वेदनार्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः ॥ २२ ॥
ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते ।
मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥ २३ ॥

ऊर्ध्वश्वासलक्षणमाह–ऊर्ध्वमित्यादिना । ऊर्ध्वमिति विशेषपरं, सर्वश्वासानां तथाविधत्वात् । दीर्घमिति दीर्घकालम् । नच प्रत्याहरत्यध इति न श्वासमधः करोति दीर्घकालमित्यर्थः । श्लेष्मावृतमुखस्रोता इति श्लेष्मणा आवृतानि मुखं स्रोतांसि च यस्य स तथा । क्रुद्धगन्धवहार्दितः कुपितवातपीडितः, समस्तपाठे तु श्लेष्मावृतमुखस्रोतस्त्वेन क्रुद्धो यो गन्धवहस्तेनार्दितः । विपश्यंस्तु इतस्तत इति इतस्ततो विकृतिं पश्यन् । 'ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः' इति यदुक्तं तत्र हेतुमाह—ऊर्ध्वश्वास इत्यादि । निरुध्यति इति हृदय एवातिस्तम्भितः स्यात्, अथवा श्वासो वातः सोऽधो न वर्तते; ऊर्ध्वं श्वास ऊर्ध्वश्वासः । ताम्यतो ग्लायतो मुह्यतश्चासून् प्राणान् हन्ति, नान्यथेति ॥ २१–२३ ॥

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।
न वा श्वसिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुगर्दितः ॥ २४ ॥
आनाहस्वेदमूर्च्छार्तो दह्यमानेन बस्तिना ।
विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ॥ २५ ॥
विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः ।
छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ॥ २६ ॥

छिन्नश्वासलक्षणमाह—यस्त्वित्यादि । विच्छिन्नं सविच्छेदम् । सर्वप्राणेन यावद्बलेन । न वा श्वसिति श्वासं न लभते । मर्मच्छेदरुगर्दित इति हृदयच्छेदवेदनयेव पीडितः । दह्यमानेन बस्तिनोपलक्षितः, एतेन वातस्य पित्तानुबन्धो दर्शितः । विप्लुताक्षश्चञ्चलनेत्रोऽश्रुपूर्णचक्षुर्वा । न वा श्वसिति न वा श्वासं लभते । रक्तैकलोचनत्वं व्याधिप्रभावात्, दोषात्तु द्वयोरपि स्यात् । विचेता उद्विग्नचित्तः । विच्छिन्नो विमोक्षितसन्धिः, पीडित इत्यन्ये, 'विहतः' इति पाठान्तरम् ॥ २४–२६ ॥

प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ २७ ॥
करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा ।
अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ २८ ॥
प्रताम्यति स वेगेन तृष्यते सन्निरुध्यते ।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ २९ ॥
श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः ।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्तं लभते सुखम् ॥ ३० ॥
तथाऽस्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् ।
न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपीडितः ॥ ३१ ॥
पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाभिनन्दति ॥ ३२ ॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥ ३३ ॥
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्धते ।
स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥ ३४ ॥

तमकश्वासलक्षणमाह—प्रतिलोममित्यादि । श्लेष्माणं समुदीर्य चेत्यनेन सामान्यसंप्राप्तिलब्धस्यापि श्लेष्मणः पुनरभिधानादिह विशेषेण कारणत्वं बोधयति । तेन रुद्धः कफेनावृतः । घुर्घुरकं कण्ठे घुर्घुरशब्दम् । प्राणप्रपीडकं प्राणाधिष्ठानहृदयस्य पीडकम् । प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव । सन्निरुध्यते निश्चेष्टो भवतीति चक्रः, जेज्जटस्तु सन्निरुध्यते 'श्वासः' इति शेषमाह । तस्यैवेति श्लेष्मणः । सुखं सुखमिव। उद्ध्वंसते कण्डूयते। पार्श्वे इति कर्मपदम्, अवगृह्णाति पीडयति। उष्णमभिनन्दति वातकफारब्धत्वात् । उच्छ्रिताक्ष उच्छूननेत्रः । ललाटेनेत्युपलक्षणे तृतीया। अवधम्यते गजारूढस्येव सर्वगात्रं चाल्यते ॥ २७–३४ ॥

ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात्प्रतमकं तु तम् ।
उदावर्तरजोजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ॥ ३५ ॥
तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति ।
मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात्संतमकं तु तम् ॥ ३६ ॥

तमकस्यैव पित्तानुबन्धत्वाज्ज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह—ज्वरेत्यादि। ज्वरमूर्च्छाभ्यां परीतो ज्वरमूर्च्छापरीतः, ज्वरेण मूर्च्छा ज्वरमूर्च्छेति जेज्जटः । एतस्यैवापरकारणं लक्षणं चाह—उदावर्तेत्यादि । उदावर्तो रोगः, रजो धूलिः, अजीर्णमामादि क्लिन्नं विदग्धं, काये वेगानां निरोधः कायनिरोधः; अथवा क्लिन्नकायो वृद्धनर इत्याहुः, निरोधो वेगनिरोधः; अथवा कुयोगिनां कुम्भकादिरूपवातनिरोध इति

जेज्जटः। तमसा अन्धकारेण, मानसदोषेण वा; अत्यर्थमिति इतरकारणापेक्षया विशेषेण, वातकफारब्धोऽपि पित्तसम्बन्धाच्छीतैरुपशाम्यतीत्याहुः। संतमकः प्रतमक एवेति। अन्ये तूदावर्तेत्यादिना प्रतमकस्योपसर्गमाहुरिति जेज्जटः॥ ३५-३६॥

रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन्।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः॥ ३७॥
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे।
न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम्॥ ३८॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि कांचिदापादयेद्रुजम्।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः॥ ३९॥
क्षुद्रः साध्यो मतस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते।
त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च॥ ४०॥

क्षुद्रश्वासमाह--रूक्षेत्यादि। रूक्षमन्नपानम्। क्षुद्रोऽल्पनिदानलिङ्गः। उदीरयन् ऊर्ध्वं गच्छन् इतरे ऊर्ध्वश्वासादयः। स साध्य उक्त इति छेदः। सर्वे महाश्वासादयोऽव्यक्तलक्षणाः सन्तः साध्या इति योज्यम्। त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति महोर्ध्वच्छिन्ना संपूर्णलक्षणाः॥ ३७-४०॥

कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा।
यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु च॥ ४१॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने हिक्काश्वासनिदानं समाप्तम्॥ १२॥

उपेक्षणासम्यगुपक्रमाभ्यां हिक्काश्वासयोः शीघ्रावश्यमारकत्वमाह—काममित्यादि। काममनुमतौ, प्राणहराः सन्निपातज्वरादयः। शेषं सुबोधमिति॥ ४१॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां हिक्काश्वासनिदानं समाप्तम्॥ १२॥

अथ स्वरभेदनिदानम्।

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात-
संदूषणैः प्रकुपिताः पवनादयस्तु।
स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां
हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः॥ १॥
(वातादिभिः पृथक् सर्वैर्मेदसा च क्षयेण च।)

प्राणोदानदुष्टिसाधर्म्यात् श्वासे च स्वरभेदो भवतीति श्वासानन्तरं स्वरभेदमाह—अत्युच्चभाषणेत्यादि। अध्ययनमुच्चैर्वेदादिपाठः, अभिघातः कण्ठादिदेशे लगुडादिभिराघातः, एतैः संदूषणैरन्यैश्च यथास्वं वातादिकोपनैः, विषं तु सर्वदोषप्रकोपणमेव। स्रोतःसु स्वरवहेषु चतुर्षु, यदुक्तं सुश्रुते,-"द्वाभ्यां भाषते, द्वाभ्यां घोषं

करोति"-(सु. शा. स्था. अ. ६) इति; भाषणघोषणयोरल्पत्वमहत्त्वाभ्यां भेदः। प्रतिष्ठां स्थितिं वृद्धिं वा। स इति स्वरभेदः; षड्विधो वातपित्तकफसंनिपातक्षयमेदोजभेदात्॥ १॥

वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा भिन्नं शनैर्वदति गर्दभवत् खरं च।

वातिकमाह--वातेनेत्यादि। कृष्णत्वं मूत्रादिषु स्वरभेदारम्भकदोषस्य सर्वाङ्गव्यापकत्वात्, अर्शोवत्। भिन्नं भिन्नस्वरं तदेवाह—गर्दभवत् खरमिति, खरं निष्ठुरं, उद्वेजकमिति यावत्॥--

पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चा ब्रूयाद्गलेन स च दाहसमन्वितेन॥२॥

पैत्तिकमाह--पित्तेनेत्यादि। गलेनेति विशेष्योपदर्शनं, दाहसमन्वितेनेति विशेषणस्य विशेष्याधीनप्रतीतत्वात्, गलः सदाहो भवतीत्यर्थः॥ २॥

ब्रूयात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः
स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात्॥

श्लैष्मिकमाह–ब्रूयादित्यादि। दिवा विशेषादिति दिने सूर्यरश्मिभिः कफस्य मन्दीभावाद्विशेषाद्विशिष्टं वदतीत्यर्थः। 'दिवा विशेषं' इति पाठान्तरे स एवार्थः॥

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसंप-
त्तं चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः॥ ३॥

सान्निपातिकमाह–सर्वात्मक इत्यादि। सर्वविकारसंपदिति उक्तवातादिस्वरभेदलिङ्गयोगः। तं चाप्यसाध्यमिति अपिशब्दो भिन्नक्रमे, असाध्यमपि; तेन "सर्वजे क्षयजे चापि प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्"–(सु० उ० तं० अ० ५३) इति सुश्रुतवचनमुपपन्नं भवतीति॥ ३॥

धूप्येत वाक् क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च
वागेष चापि हतवाक् परिवर्जनीयः।

क्षयजमाह—धूप्येतेत्यादि। धूप्येत वागिति सधूमेव निर्गच्छन्ती वेदनयाऽनुभूयते। क्षयकृत इति धातुक्षयकृते स्वरभेदे। क्षयमाप्नुयाच्च वागिति पदच्छेदः। एष च यदा हतवाग्भवति ओजःक्षयाद्वचनाक्षमस्तदा न साध्यः, अन्यथा तु साध्यः, तेन प्रत्याख्याय क्रियाकरणमुपपन्नं भवति। एषु चापीति पाठे वातादिस्वरभेदेषु मध्ये हतवागसाध्यः, किंत्वयं पाठष्टीकाकारैर्न व्याख्यातः॥

अन्तर्गतस्वरमलक्ष्यपदं चिरेण मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगलस्तृषार्तः॥४॥

मेदोजलक्षणमाह--अन्तर्गतेत्यादिना। अन्तर्गतस्वरमिति क्रियाविशेषणं, 'अन्तर्गतं स्वरं' इति पाठे तु कण्ठस्यान्तर्गतं यथा भवति तथा स्वरं वचनं वदतीति योज्यं, 'अन्तर्गलं' इति पाठान्तरे गलस्यान्तरिति अन्तर्गलं स्वरं वदतीत्यर्थः। दिग्धगल इति श्लेष्मणा मेदसा वा लिप्तगल इत्यर्थः। तृषार्तश्च मेदोरुद्धस्रोतस्त्वात्॥ ४॥

क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य वाऽपि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः ।
मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥ ५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने स्वरभेदनिदानं समाप्तम् ॥ १३ ॥

उक्तवातादिजानामेवावस्थायामसाध्यत्वमाह--क्षीणस्येत्यादिना सहोपजातं इत्यन्तेन । क्षीणस्य क्षीणमांसस्य । कृशस्य अबलस्य । सहोपजातो जन्मप्रभृतिबद्धः 'काकस्वर' इति लोके । 'सहोपजात' इत्यत्र 'मदोपजात' इति पाठान्तरं, मदो रोगविशेषः । मेदस्विनोऽतिस्थूलस्य मेदसाऽऽवृतस्रोतस्त्वेन यो जातः, अमेदस्विनस्तु मेदोदुष्ट्या यो जातः स साध्यः पूर्वमुक्त इति न विरोधः । सर्वसमुद्भवश्चावगाढः संपूर्णलिङ्गो वाऽसाध्यो द्रष्टव्य इति ॥ ५ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां स्वरभेदनिदानं समाप्तम् ॥ १३ ॥

अथारोचकनिदानम् ।

वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्धैः ।
अरोचकाः स्युः,

ऊर्ध्वगविकारसाधर्म्यादरोचकमाह—वातादिभिरित्यादि । एकैकशो वातादिभिस्त्रयः, सन्निपातेनैकः, शोकादिना गन्धान्तेनागन्तुरेक एव गणनीयः, यतः पञ्चानामेकं लक्षणं वक्ष्यति, सुश्रुते चोक्तं,—"भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति" (सु० उ० तं० अ० ५७) इति । शोकादिजस्तु यद्यपि वातादिजः, तथाऽपि हेतुप्रत्यनीकचिकित्साकरणार्थं पृथगुक्तः । अतिलोभोऽत्राहितस्य सततोपयोगहेतुतया दोषप्रकोपक इति दर्शयति । अरोचकाः स्युरिति छेदः ॥

परिहृष्टदन्तः कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन ॥१॥

वातिकलक्षणमाह—परीत्यादि । परिहृष्टदन्त इति अम्लभक्षणेनेव ॥ १ ॥

कट्वम्लमुष्णं विरसं च पूति पित्तेन विद्यात्

पैत्तिकलक्षणमाह—कट्वित्यादि । कटुशब्दोऽत्र तिक्तवाची । यदाह विदेहः,—"पित्तेन तिक्तास्यविदाहकृत् स्यात्, स्वाद्वास्यहृल्लासकरः कफेन"—इति ॥

लवणं च वक्त्रम् ।
माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यविबद्धसंबद्धयुतं कफेन ॥ २ ॥

श्लैष्मिकलक्षणमाह—लवणमित्यादि । लवणं वक्त्रमिति विदग्धस्य श्लेष्मणो लवणरसत्वात् । उक्तं हि सुश्रुते,—"श्लेष्मा विदग्धो लवणः स्मृतः, पित्तं विदग्धमम्लम्"—(सु० सू० स्था० अ० ४०) इति । विबद्धसंबद्धयुतमिति विबद्धं च तत् संबद्धयुतं चेति विबद्धसंबद्धयुतम् । अत्र विबद्धं बद्धमिव, भक्षणाद्यसामर्थ्यात्, संबद्धयुतं 'कफस्य' इति शेषः, भावे क्तः, कफलिप्तमित्यर्थः । 'विदग्धसंबद्धयुतं' इति पाठान्तरं सुगमम् । 'विबद्धसन्नद्धयुतं' इति पाठे विबद्धः सन्नद्धः स च प्रकृतत्वात्

कफस्य, सम्बद्धो बद्धः, 'णह' बन्धने इत्यस्माद्धातोः पूर्ववत् क्तादि । 'विबद्ध-संस्तम्भयुतं' इति काश्मीराः ॥ २ ॥

अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात्। स्वाभाविकं चास्यमथारुचिश्च

आगन्तुजमाह–अरोचक इत्यादि। अहृद्यगन्धो घ्राणोद्वेजको गन्धः। स्वाभाविकं चास्यमिति अविकृतमुखरसत्वं, न तु वातादिवत् कषायत्वादि ॥–

त्रिदोषजे नैकरसं भवेत्तु ॥ ३ ॥

त्रिदोषजमाह––त्रिदोषज इत्यादि । त्रिदोषजे नैकरसमिति वातजाद्युक्त-कषायाद्यनेकरसम् ॥ ३ ॥

हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन, पित्तात्तृड्दाहचोषबहुलं, सकफप्रसेकम्। श्लेष्मात्मकं, बहुरुजं बहुभिश्च विद्याद्वैगुण्यमोहजडताभिरथापरं च॥४॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽरोचकनिदानं समाप्तम् ॥ १४ ॥

वातजादिभेदेन मुखविकृतिमभिधायान्यदेशविकृतिमाह,–हृच्छूलेत्यादि । हृदि शूलेन पीडनं हृच्छूलपीडनम्। चोषश्चूषणवत् पीडा । बहुभिरिति त्रिदोषैः। वैगुण्यमोहजडताभिरथापरमित्युपलक्षणे तृतीया, वैगुण्यं मनसो व्याकुलत्वम्। अपरमिति दोषजादन्यमागन्तुजमित्यर्थः। सत्यामपि बुभुक्षायामभ्यवहारासामर्थ्य-मरुचिः, अभिलषितमप्यन्नं दीयमानं नाभ्यवहरतीत्यन्नानभिनन्दनं, अन्नस्य श्रवण-स्मरणदर्शनगन्धस्पर्शनैर्यत्रोद्विजते स भक्तद्वेषः, एवं त्रिविधोऽपि रोगश्चरकसुश्रुता-भ्यामरोचकशब्देन संगृहीतः । उक्तं हि वृद्धभोजेन,–"प्रक्षिप्तं तु मुखे चान्नं जन्तोर्न स्वदते मुहुः। अरोचकः स विज्ञेयो, भक्तद्वेषमतः शृणु ॥ चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वाऽपि भोजनम् । द्वेषमायाति यो जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥ कुपितस्य भयार्तस्य अभिचारहतस्य च। यस्य न्नन्ने भवेच्छ्रद्धा सोऽभक्तच्छन्द उच्यते"–इति ॥ ४ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामरोचकनिदानं समाप्तम् ॥ १४ ॥

अथ छर्दिनिदानम्।

दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वैर्बीभत्सालोचनादिभिः ।
छर्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥
अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः ॥ २ ॥
श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः ।
नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथाऽतिद्रुतमश्नतः ॥ ३ ॥

बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् ।
छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नङ्गभञ्जनैः ।
निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥ ४ ॥

छर्द्यामप्यरुचेर्भावात्तथाऽरोचकवत्पञ्चविधत्वादरोचकानन्तरं छर्दिः, तस्या निदानं निरुक्तिं चाह—दुष्टैरित्यादि । बीभत्सालोचनं विकृतिदर्शनं, आदिग्रहणे-नानिष्टगन्धभक्षणादीनां ग्रहणम् । नार्याश्चापन्नसत्त्वाया इति गर्भिण्याः, तस्या गर्भोत्पीडनेन वातवैगुण्याच्छर्दिः । छादयन्नाननमिति वेगैर्मुखं छादयन् पूरयन्, अर्दयन् पीडयन्, अङ्गभञ्जनैरङ्गभेदैः । छादयति मुखं, अर्दयति चाङ्गानीति छर्दिः, 'छद अपवारणे' 'अर्द हिंसायां अनयोः पृषोदरादित्वेन रूपसिद्धिः ॥ १–४ ॥

हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः ।
द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्वलक्षणम् ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह—हृल्लासेत्यादि । उद्गाररोध उद्गाराप्रवृत्तिः । प्रसेको मुखप्रसेकः, तस्य लवणत्वं प्रभावात्, आमाशयोत्क्लेशभवत्वेन कफविदाहाद्वा; तनुरघनो-ऽल्पो वा ॥ ६ ॥

हृत्पार्श्वपीडामुखशोषशीर्षनाभ्यर्तिकासस्वरभेदतोदैः ।
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ।
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगेनार्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥ ६ ॥

वातजाया लक्षणमाह—हृत्पार्श्वेत्यादि । शीर्षनाभ्यर्तिः मस्तके नाभौ च शूलं, तोदैरित्यनन्तरं 'युक्त' इति शेषः, उपलक्षणे वा तृतीया । आर्तो नरश्छर्द-यतीति योज्यम् । किंभूतं छर्दयतीत्याह–उद्गारेत्यादि । उद्गारशब्दाभ्यां प्रबल-मुद्गारशब्दप्रबलम् । विच्छिन्नं सान्तरवेगमल्पद्रवं वा, वातस्य स्वतो द्रवत्वाभावात् तनुकमघनम् । कषायं कषायरसं, कषायस्य वातकृतत्वात् ॥ ६ ॥

मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्धताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्तः ।
पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं धूम्रं च पित्तेन वमेत्सदाहम् ॥ ७ ॥

पित्तजामाह–मूर्च्छेत्यादि । तमोऽन्धकारदर्शनमिव । धूम्रं कृष्णलोहितवर्णम्॥७॥

तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेकसन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं सरोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥ ८ ॥

कफजामाह—तन्द्रेत्यादि । आस्यमाधुर्यं मुखस्य मधुररसत्वम् । सन्तोष इति सन्तोष इव सन्तोषः, अन्नानभिलाष इत्यर्थः, तृप्तो हि नान्नमभिलषति । अरुचि-रभ्यवहारासामर्थ्यम् । स्वादु मधुरम् । विशुद्धमतिशुभ्रं, सुश्रुते 'शुक्लं हिमं सान्द्र-कफं कफेन' (सु. उ. तं. अ. ४६) इति पाठात् ॥ ८ ॥

शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णाश्वासप्रमोहप्रबला प्रसक्तम् ।

छर्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनीलसान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात्॥ ६॥

त्रिदोषजामाह—शूलेत्यादि। शूलादिभिः प्रमोहान्तैः प्रबला शूलादिप्रबला। प्रसक्तं निरन्तरम्। त्रिदोषादित्यत्र 'त्रिदोषा' इति पाठान्तरे त्रिदोषजेत्यर्थः॥ ६॥

विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात्॥ १०॥
विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं तृट्श्वासहिक्कार्तियुतं प्रसक्तम्।
प्रच्छर्दयेद्दुष्टमिहातिवेगात्तयाऽर्दितश्चाशु विनाशमेति॥ ११॥

असाध्यामाह—विडित्यादि। उत्सन्नदोषस्य उद्गतदोषस्य। दोषमिति पित्तं कफं वा, स्वेदादिकान् वा तद्दुष्टान् धातुमलान्। तदिति यस्माद्विडादिवाहिस्रोतो-दुष्टिस्ततो हेतोर्विण्मूत्रयोः समगन्धवर्णां छर्दयतीति योज्यम्। इयं तु छर्दिर्विकृति-विषमसमवायारब्धा त्रिदोषजेति केचित्, अन्ये त्वाहुः,-सर्वा एव छर्दयः प्रबला एवंविधाः सत्योऽसाध्याः स्युरिति॥ १०॥ ११॥

बीभत्सजा दौर्हृदजाऽऽमजा च ह्यसात्म्यजा च क्रिमिजा च या हि।
सा पञ्चमी तां च विभावयेच्च दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ॥ १२॥

आगन्तुजामाह—बीभत्सजेत्यादि। दौर्हृदजा दौर्हृदालाभजा, आमजा अजीर्णजा, असात्म्यजा असात्म्यभक्षणादिसंभूता, क्रिमिजा कोष्ठक्रिमिसंभवा, बीभत्सजेत्यादिना क्रिमिजान्तेनैकत्वेनैव गणनीया, आगन्तुजत्वसामान्यात्, आगन्तुज्वरवत्। सा पञ्चमीति त्रिदोषजापेक्षया, यदि तु बीभत्सजापेक्षया क्रिमिजा पञ्चमीति गण्यते, तदा तां च विभावयेद्दोषोच्छ्रयेणैवेत्यनेन क्रिमिजाया एव दोषसंबन्धः स्यात्, ततश्च बीभत्सजादीनां चिकित्सोपयोगी दोषसंबन्धो न लभ्यते। अन्ये तु तद्दोषपरिहारार्थं 'सा पञ्चमी ताश्च' इति बहुवचनान्तं पठन्ति, एवं सत्यन्तर्गणनया न प्रयोजनमित्यन्तर्गणनां नाद्रियन्ते। कथमत्र दोषोच्छ्रयो विभाव-नीय इत्याह-यथोक्तमादाविति।-आदौ वातादिलक्षण इत्यर्थः॥ १२॥

शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः।
क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता॥ १३॥

क्रिमिजाया लक्षणमाह—शूलेत्यादि। क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन लक्षितेति क्रिमिहृद्रोगे क्रिमिलक्षणात् (णं) यत् पीडादिकं तदस्यां भवतीत्यर्थः॥ १३॥

क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता।
सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां, साध्यां चिकित्सेन्निरुपद्रवां च॥१४॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने छर्दिनिदानं समाप्तम्॥ १५॥

असाध्यलक्षणमाह—क्षीणस्येत्यादि। सचन्द्रिकामिति मेदःप्रभृतिधातूनां स्नेहः प्रवर्तमानो मयूरपिच्छचन्द्रिकावत् प्रतिभाति। निरुपद्रवामिति कासाद्युपद्रवरहिताम्। तदुक्तं,-"कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च। हृद्रोगस्तमकश्चैव

ज्ञेयाश्छर्देरुपद्रवाः"—इति ॥ १४ ॥

(कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्देरुपद्रवाः ॥ १५ ॥)

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां छर्दिनिदानं समाप्तम् ॥ १५ ॥

अथ तृष्णानिदानम् ।

**भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ह्यूर्ध्वं चितं पित्तविवर्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम् ।
स्रोतस्स्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् संभवतीह जन्तोः ॥ १ ॥
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथा ह्यामसमुद्भवा च ।
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु ॥ २ ॥**

छर्देस्तृष्णोपद्रवत्वाच्छर्द्यनन्तरं तृष्णानिदानं, तस्याः संप्राप्तिमाह—भयेत्यादि । पित्तविवर्धनैरिति कट्वम्लोष्णादिभिः क्रोधोपवासादिभिश्च स्वस्थान एव संचितं कुपितं च पित्तं, वातश्च भयश्रमबलक्षयैः कुपितः, ऊर्ध्वं प्रसरत् पिपासां जनयति । तान्वित्युपलक्षणं, तेन क्लोमाद्यपि बोध्यं, तस्य पिपासास्थानत्वेनोक्तत्वात् । चरकेऽप्युक्तं,—"रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वामूलगलतालुकक्लोम्नः । संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृषामतिबलौ तौ तु" (च. चि. स्था. अ. २२) इति । अन्नकफामजानां संप्राप्तिमाह—स्रोतःस्वित्यादि । ननु, अपांवाहिष्विति बहुवचनं विरुद्धं, 'द्वे उदकवहे' (सु. शा. स्था. अ. ६)—इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । नैवं, तयोरेवानेकप्रतानयोगादिति । दोषैरिति अन्नकफामैः, दुष्टिकर्तृत्वाद्दुष्टदोषसंबन्धाद्वाऽन्नामयोरपि दोषत्वमिति गदाधरः । तिस्र इति वातादिभिः प्रत्येकम् । क्षतजेति क्षतनिमित्ता व्रणिनां या भवति । चतुर्थीत्यनेनोक्तानां चतसृणां सुखसाध्यत्वं बोधयति, अन्यासां तु कष्टसाध्यत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥

**क्षामास्यता मारुतसंभवायां तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि ।
स्रोतोनिरोधो विरसं च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥ ३ ॥**

वातजामाह—क्षामास्यतेत्यादि । क्षामास्यता शुष्कदीनमुखत्वम् । स्रोतोनिरोध इति रसाम्बुवाहिधमनीनिरोधः । शीताभिरद्भिरित्यनेन वायोः शीतस्य शीताम्बुना वृद्धिरित्यनुपशयनिदर्शनम् । चकाराच्चरकोक्तनिद्रानाशस्य ग्रहणम् । यदाह चरकः,—"निद्रानाशः शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कगलतालुः" (च. चि. स्था. अ. २२)—इति ॥३॥

**मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।
शीताभिनन्दा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिदूयनं च ॥ ४ ॥**

पित्तजामाह——मूर्च्छेत्यादिना । विलापोऽत्र प्रलापः । प्रततश्च शोषोऽतीव

महती तृष्णा । शीताभिनन्दा शीतेच्छा, 'गुरोश्च हलः'-इत्यकारप्रत्ययः । परिदूयेनमुपतापः, 'परिधूम(प)नं' इति पाठेऽन्तःक्षोभणं, धूमनिर्गम इव वा । चकारात् पीतविण्मूत्रनेत्रत्वादयो ग्राह्याः ॥ ४ ॥

बाष्पावरोधात्कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेत्तथा तु ।
निद्रा गुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रम् ॥५॥

श्लेष्मजामाह-बाष्पेत्यादि । स्वकारणकुपितेन कफेनोपरिष्टादाच्छादितेऽन्तरग्नौ कफावरुद्धबाष्पेण पावकोष्मणाऽधोगतेनाम्बुवहस्रोतःशोषणात् कफजा तृष्णा भवति । ननु, कफजा तृष्णाऽनुपपन्ना ? कफस्य वृद्धस्य केवलद्रवस्य पिपासाकर्तृत्वायोगात्, वातपित्तयोरेव तृष्णाकर्तृत्वेनोक्तत्वात् । यदुक्तं,—"पित्तं सवातं कुपितं नराणां"-इत्यादि ; चरकेऽप्युक्तं,—"नाग्नेर्विना तर्षः पवनाद्वा, तौ हि शोषणे हेतू"-(च. चि. स्था. अ. २२) इति । सुश्रुतेऽप्युक्तं,-"मद्यस्याग्नेयवायव्यगुणाम्बुवहानि तु। स्रोतांसि शोषयेयातां ततस्तृष्णा प्रजायते" (सु. उ. तं. अ. ४७) इति । अत आह-तथेति ।-उक्तप्रकारेण कफादग्नेर्बाष्पावरोधादिना, नतु स्वगुणेन, अत एव चरके कफजा तृष्णा न पठितैव, सुश्रुतेन तु चिकित्साभेदार्थं पठिता, हारीतेनापि सपित्तेनैव श्लेष्मणा तृणा पठिता न तु केवलेन । यदाह,-"स्वाद्वम्ललवणाजीर्णैः क्रुद्धः श्लेष्मा सहोष्मणा । प्रपद्याम्बुवहं स्रोतस्तृष्णां संजनयेन्नृणाम् । शिरसो गौरवं तन्द्रा माधुर्यं वदनस्य च । भक्तद्वेषः प्रसेकश्च निद्राधिक्यं तथैव च ॥ एतैर्लिङ्गैर्विजानीयात्तृष्णां कफसमुद्भवाम्"-इति ॥ ५ ॥

क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ।

क्षतजामाह—क्षतस्येत्यादि ।-शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य ॥—

रसक्षयाद्या क्षयसंभवा सा तयाऽभिभूतश्च निशादिनेषु ॥ ६ ॥
पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः ।
रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ॥ ७ ॥

क्षयशब्दस्यानेकविषयत्वात् क्षयजां विशेषयन्नाह—रसक्षयादित्यादि । पेपीयते पुनः पुनः पिबति, एतच्च विशेषपरं, सर्वतृष्णासु तथाभूतत्वात् । यदाह सुश्रुतः,-"सततं यः पिबेद्वारि न तृप्तिमधिगच्छति । पुनः काङ्क्षति तोयं च तं तृष्णार्दितमादिशेत्"-(सु. उ. तं. अ. ४८) इति । रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि सुश्रुतोक्तानि तद्यथा,-"रसक्षये हृत्पीडा कम्पः शोषः शून्यता तृष्णा च"-(सु. सू. स्था. अ. १५) इति । तस्यां, क्षयजायां अशेषेण कार्त्स्न्येन ॥ ६ ॥ ७ ॥

त्रिदोषलिङ्गाऽऽमसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री ।

आमजामाह-त्रिदोषेत्यादि । त्रिदोषलिङ्गा त्रिदोषलिङ्गयुक्ता । आमादजीर्णात्त्रिदोषकोपः स्यादिति ॥-

स्निग्धं तथाम्लं लवणं च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति ॥ ८ ॥

भुक्तोद्भवामाह-स्निग्धमित्यादि । चकारात् कटु च, नतु तिक्तकषायमधुराणी-त्यर्थः । गुरुशब्देन मात्रागुरु द्रव्यगुरु च गृह्यते । दृढबलेन तु पञ्च तृष्णाः पठिताः, वातपित्तक्षयामोपसर्गजा (च. चि. स्था. अ. २२) इति; तत्र, कफजा आमजाया-मेवावरुद्धा, क्षतजा वातजायां, भक्तजा च वातजायां, भक्तावरणेन वातप्रकोपात्, पित्तजायां वा, विदाहेन पित्तप्रकोपात् । सुश्रुते चोपसर्गजा यथास्वं दोषजासु । ननु, मद्यजाऽपि सुश्रुतेन मदात्यये (सु० उ० तं० अ० ४७) पठिता, तत् कथं सप्तेत्युच्यते ? सत्यं, तस्या वातपित्तजायामवरोधः, एवं दृढबलमतेऽपि ॥ ८ ॥

दीनस्वरः प्रताम्यन् दीनः संशुष्कवक्त्रगलतालुः ।
भवति खलु योपसर्गात्तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ॥ ९ ॥

तत्रोपसर्गजामाह—दीनेत्यादि । दीनस्वरः क्षामवचनः, प्रताम्यन् मुह्यन्, दीनः क्लान्तः । उपसर्गादित्युपद्रवाद्रोगात्, उपद्रवशब्दश्च सामान्येन रोगमात्रेऽपि वर्तते, यथा—"निरूहोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः" (सु० चि० स्था० अ०३८) इत्यत्र । कष्टा कष्टसाध्या, व्याधिकर्षितदेहत्वात् ॥ ९ ॥

ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ।

तानेवोपसर्गानाह–ज्वरेत्यादि । आदिशब्देनातीसारादीनां ग्रहणम् ॥–

सर्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रयुक्तानाम् ।
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ॥ १० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने तृष्णानिदानं समाप्तम् ॥ १६ ॥

असाध्यानां लक्षणमाह—सर्वास्त्वित्यादि । सर्वा वातजादयः, अतिप्रसक्ता अतिप्रवृद्धाः । घोरोपद्रवयुक्ता मुखशोषादिभिर्बलवद्भिरुपद्रवैः समन्विता इति जेज्जटः ॥ १० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां तृष्णानिदानं समाप्तम् ॥१६॥

अथ मूर्च्छाभ्रमनिद्रातन्द्रासंन्यासनिदानम् ।

क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
वेगाघातादभिघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥ १ ॥
करणायतनेषूग्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ २ ॥
संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ ३ ॥
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
मोहो मूर्च्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥

वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च ।
षट्स्वप्येतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥ ५ ॥

तृष्णायां मोहो भवतीति तृष्णानन्तरं मूर्च्छा, उक्तं हि–'तृषितो मोहमाप्याति' इति। निदानं संप्राप्तिं चाह–क्षीणस्येत्यादि। बहुदोषस्येति विपुलदोषस्य न त्वनेकदोषस्य, तथा सत्येकदोषजायाः संप्राप्तिर्नोक्ता स्यात् । वेगाघातान्मलादिवेगधारणात् । अभिघाताल्लगुडादेः । हीनसत्त्वस्य हीनसत्त्वगुणस्य । करणं मनः, तस्यायतनानि बाह्यानि चक्षुरादीनि, आभ्यन्तराणि मनोवहानि स्रोतांसि, यैरागत्य मनश्चक्षुरादीन्यधितिष्ठति, अथवा बाह्यानि कर्मेन्द्रियाणि, आभ्यन्तराणि धीन्द्रियाणि, तेषु यदा उग्रा दोषा निविशन्ते तदा मूर्च्छन्तीति योज्यम् । पुनः कया संप्राप्त्या इत्यत आह–संज्ञावहास्वित्यादि । संज्ञावहनाडीशब्देन सिराधमनीस्रोतसां ग्रहणमित्याहुः, यतस्तैर्मन इन्द्रियदेशं प्राप्नोति। पिहितासु आवृतासु। तमो मनोगुणोऽज्ञानहेतुः, अभ्युपैति वर्धते, सहसा झटिति । अन्येषु तमोबहुलेषु रोगेषु मदात्ययादिषु सत्त्वरजसी न तथा लीयेते, यथा मूर्च्छायामित्यत आह–सुखदुःखव्यपोहकृदिति ।–सुखदुःखयोरसंवित्तिकरम् । एतत्तु प्रायिकत्वेनोक्तं, (त्रिविधं ज्ञानं भवति हेयोपादेयोपेक्षणीयभेदात्,) तेनोपेक्षणीयज्ञानाभावो ज्ञेयः। व्यवहारार्थं तत्पर्यायावाह–मोहो मूर्च्छेति । वातादिभिस्तिस्रः, शोणितमद्यविषैश्च तिस्रः, एवं षट् । प्रभुत्वेनेति व्यापकत्वेन, तेन वातजादिष्वपि ज्वरवद्रोगमहिम्नाऽवश्यं पित्तसंबन्धः, अत एव वक्ष्यति,–"मूर्च्छा पित्ततमःप्राया" इति; चिकित्सायां च शीतक्रियाविधानमिति ॥ १–५ ॥

हृत्पीडा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च ।
सर्वासां पूर्वरूपाणि, यथास्वं ता विभावयेत् ॥ ६ ॥

तस्याः पूर्वरूपमाह–हृत्पीडेत्यादि । संज्ञादौर्बल्यमसम्यग्ज्ञानता । सर्वासां पूर्वरूपाणीति छेदः । यथास्वं विभावयेदिति ता मूर्च्छा वातादिभेदेन जानीयात्, व्यक्तरूपावस्थायां, नतु पूर्वरूपावस्थायामिति जेज्जटः ॥ ६ ॥

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ ७ ॥
वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।
कार्श्यं श्यावाऽरुणा च्छाया मूर्च्छाये वातसंभवे ॥ ८ ॥

ता एवाह (वातजामाह)—नीलमित्यादि । नीलं स्निग्धकृष्णं, कृष्णं रूक्षकृष्णं, अरुणमीषल्लोहितम् । तमः प्रविशत्यन्धकारमिव प्रविशति मूर्च्छतीत्यर्थः । शीघ्रं च प्रतिबुध्यत इति वायोः शीघ्रकारित्वात् । कार्श्यं श्यावाऽरुणा च्छाया, 'गात्रे' इति शेषः । मूर्च्छायशब्दो मूर्च्छापर्यायः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथापि वा ।

पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदश्च प्रबुध्यते ॥ ९ ॥
(सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।)
(जातमात्रे पतति च शीघ्रं च प्रतिबुध्यते)
संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसंभवे ॥ १० ॥

पित्तजमूर्च्छायमाह–रक्तमित्यादि । वियदाकाशम् । अत्र "सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः"–इति क्वचिदधिकः पाठः ॥ ९ ॥ १० ॥

मेघसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ११ ॥
गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्मणा ।
सप्रसेकः सहृल्लासो मूर्च्छाये कफसंभवे ॥ १२ ॥

कफजमूर्च्छायमाह—मेघेत्यादि । तमोघनैरिति तमोभिर्घनैश्च, तमोऽन्धकारः, घनोऽत्र मेघवाची ॥ ११ ॥ १२ ॥

सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १३ ॥

सान्निपातिकमाह–सर्वेत्यादि । ननु, सर्वाकृतिरिति विरुद्धं, उद्देशे 'षड्विधा सा प्रकीर्तिता' इत्यभिहितत्वात्, सन्निपातजया च सह सप्त प्रसज्येरन्? उच्यते, उद्देशः सुश्रुतग्रन्थेन, चरकग्रन्थेन च विवरणम् । चरके ह्येकजास्तिस्रस्त्रिदोषजा चैकेति चतस्रः पठ्यन्ते । यदुक्तमष्टोदरीये,–"चत्वारो मूर्च्छाया इत्यपस्मारैर्व्याख्याताः"–(च. सू. स्था. अ. १८) इति । रक्तमद्यविषजानां यथादोषमेतास्वन्तर्भावः, सुश्रुते चैता रक्तादिजा लक्षणचिकित्साभेदख्यापनार्थं साक्षात् पठिताः, त्रिदोषजाया दोषजास्वन्तर्भावः, इत्यभिप्रायेण भेद आचार्ययोः, संग्रहे चात्र सर्वतन्त्रस्वीकारादुभयमपि लिखितमित्यदोषः । अपस्मार इवेति यथाऽपस्मारी महताऽभिघातेन पतति चिरेण प्रतिबुध्यते । अपस्मारे फेनवामित्वदन्तघट्टनाक्षिवैकृतादिकमधिकमिति भेदः । बीभत्सचेष्टितैरिति फेनवामित्वादिभिरेव ॥ १३ ॥

पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः ।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ॥ १४ ॥
द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति ।

रक्तजमूर्च्छासंप्राप्तिमाह–पृथिव्याप इत्यादि । पृथिव्यापश्चैतद्द्वयं तमोरूपं तमोबहुलं, उक्तं हि,–"तमोबहुला पृथिवी, सत्त्वतमोबहुला आपः (सु. शा. स्था. अ. १)"–इति । 'पृथिव्यम्भः' इति पाठेऽयमेवार्थः । तदन्वयः पृथिव्यम्भोऽन्वयः, 'तन्मयः' इति पाठे पृथिवीजलमयः, प्रकृतिविकारभावे मयट् । तस्मादिति यस्मात् पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तदन्वयः, मूर्च्छा च तमःप्राया, तस्मादित्यर्थः । भुवि मानवा इति पाञ्चभौतिकत्वेऽपि शरीरस्योद्भूतभूमिगुणा ये ते भुवि मानवाः

पार्थिवाः तामसा इत्यर्थः, नतु राजसाः सात्त्विका वा । ननु चम्पकादिगन्धेनापि मूर्च्छा प्रसज्येत ? तत्रापि गन्धस्य पार्थिवत्वात्, पृथिव्याश्च तमोरूपत्वादित्यत आह—द्रव्यस्वभाव इत्यादि । रक्तस्यायं स्वभावः, तेन तद्गत एव गन्धो मूर्च्छयतीति । स्वभावमेव दृढयति–दृष्ट्वा यदभिमुह्यतीति । 'यच्च दृष्ट्वाऽपि मुह्यति'–इति पाठान्तरम् । अन्ये तु गन्धासंबन्धेऽपि दर्शनमात्रान्मूर्च्छोपलम्भादनैकान्तिकत्वं गन्धस्य मन्यमानाः स्वभावमेव हेत्वन्तरमाहुः, एतेन गन्धस्य प्रायिकत्वमुक्तम् । अन्ये तु गन्धस्य हेतुत्वमपास्य दर्शनस्यैव हेतुत्वं मन्यन्ते, तन्न, यदाह भोजः,– "स्तब्धाङ्गदृष्टिर्भवति गूढोच्छ्वासस्तथैव च । दर्शनादसृजस्तज्ज्ञाद्गन्धाच्चैव प्रमुह्यति" इति । "पृथिव्या यत्तमोरूपम्"—इति पाठान्तरं सुगमम् । "पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धेन तत्त्रयम्"—इति पाठान्तरस्य जेज्जटलिखितस्यायमर्थः,–रक्तगन्धेन तु यदुक्तमव्यभिचरितं प्रकृतिविकारयोस्तादर्थ्यात् किं तत्त्रयमित्यत उक्तं–पृथिव्यम्भस्तमोरूपमिति, पृथिव्यम्भस्तमसां रूपमित्यर्थः, शेषं पूर्ववत् । दृष्ट्वेति रक्तमिति शेषः ॥ १४ ॥–

गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ॥ १५ ॥
त एव तस्मात्ताभ्यां तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ।

विषमद्यजे प्राह–गुणा इत्यादि । गुणा दश; यदुक्तं दृढबलेन,–"लघु रूक्षमाशु विशदं व्यवायि तीक्ष्णं विकाशि सूक्ष्मं च । उष्णमनिर्देश्यरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्ज्ञैः" (च० चि० स्था० अ० २३) इति । ते तैलादौ व्यस्तास्तीव्राः सन्ति, विषमद्ययोस्तु तीव्रतराः, अतस्तैलादिभिर्न मोहः, किंतु विषमद्याभ्यामिति । त एवेति गुणा लघुत्वादयः । यथेरिताविति विषजो मोहो न स्वयं निवर्तते विषस्यापाकित्वात्, मद्यजस्तु मद्यपरिणामादेव शाम्यति, अयं च भेदो विषमद्ययोः प्रभावात् । उक्तं हि तन्त्रान्तरे,–"ये विषस्य गुणाः प्रोक्ताः सन्निपातप्रकोपणाः । त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः"–इति ॥ १५ ॥–

स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ॥ १६ ॥
मद्येन विलपंश्शेते नष्टविभ्रान्तमानसः ।
गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥ १७ ॥
वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ।
वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः ॥ १८ ॥

रक्तजादिमूर्च्छात्रयस्य रूपाण्याह,–स्तब्धाङ्गेत्यादि मूर्च्छित इत्यन्तं रक्तजायाः । गूढोच्छ्वासश्चास्पष्टोच्छ्वासः । 'मूढ' इति पाठे संनिरुद्ध इत्यर्थ इति जेज्जटः । मद्येनेत्यादि तदित्यन्तं मद्यजायाः । नष्टविभ्रान्तमानस इत्यत्र 'निष्टनन् भ्रान्तमानसः' इति पाठान्तरे निष्टनन् शब्दं कुर्वन् । वेपथ्वादिना विषजायाः । यथास्वं विषलक्षणैरिति विषस्य मूलपत्रक्षीरादिभेदेन प्रातिस्विकं यल्लक्षणमुक्तं सौश्रुतकल्पस्थाने (सु. क. स्था. अ. २) तल्लक्षणयुक्ता मूर्च्छा भवतीत्यर्थः ॥ १६–१८ ॥

मूर्च्छा पित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः ।
तमोवातकफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥ १६ ॥
(चक्रवद्भ्रमतो गात्रं भूमौ पतति सर्वदा ।
भ्रमरोग इति ज्ञेयो रजःपित्तानिलात्मकः ॥ १ ॥)

संज्ञानाशसाधर्म्येऽपि मूर्च्छादीनां को भेदः ? इत्याह-मूर्च्छा पित्ततमःप्रायेत्यादि । तमोवातकफादिति समाहारद्वन्द्वः । निद्रातन्द्रयोश्चैतानि कारणानि व्यस्तसमस्तानि, तेन सुश्रुतेन यदतिलङ्घितलक्षणे निद्रातन्द्रे पठिते ते विनैव कफात्, अतिलङ्घनस्य श्लेष्मक्षयहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः ।
निद्रार्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

तन्द्रालक्षणमाह-इन्द्रियार्थेष्वित्यादि । निद्राभ्रमयोस्तु लक्षणं नोक्तमिह, अतिप्रसिद्धत्वात् । निद्रा हि विप्लुतमनसः सर्वेन्द्रियाणां स्वविषयनिवृत्तिः । यदाह चरकः,-"यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः । विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः" (च० सू० स्था० अ० २१)-इति । अत्र कर्मात्मान इन्द्रियाणि, निरिन्द्रियप्रदेशे मनसोऽवस्थितिर्निद्रेति मतेऽप्ययमेवार्थः । निद्रातन्द्रयोस्तूक्तकारणभेदाद्भेदः, उद्भूतजृम्भादिश्चानुभवसिद्धत्वादिति, तथा निद्रायामिन्द्रियमनोमोहः, तन्द्रायामिन्द्रियमोहः । भ्रमलक्षणं तु चक्रस्थितस्येव भ्रमद्वस्तुदर्शनमिति ॥ २० ॥

दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।
स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥ २१ ॥

संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो भेदमाह-दोषेष्वित्यादि ॥ २१ ॥

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥ २२ ॥
स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।
प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियाम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मूर्च्छाभ्रमनिद्रातन्द्रासंन्यासनिदानं समाप्तम् ।

तल्लक्षणमाह-वागित्यादि । अतिबला इत्यनेन मूर्च्छायाः प्रारम्भकदोषेभ्योऽधिकत्वेन प्रवृद्धा दोषास्तमश्चेति बोधयति । संन्यस्यन्ति मोहयन्ति । स ना पुरुषः, संन्याससंन्यस्तः संन्यासपीडितः, काष्ठीभूत इति अत्यन्तनिष्क्रियत्वेन अकाष्ठ एव काष्ठवद्भूतः । अत एव मृतोपम इति । मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियामिति सूचीव्यधनाञ्जनावपीडनशूकशिम्बीफलावघर्षणादिरूपा क्रिया न यदि क्रियते तदा प्राणैर्वि-

मुच्यते, अन्यथा तु जीवतीति ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूर्च्छाभ्रमनिद्रातन्द्रासंन्यास-निदानं समाप्तम्।

अथ पानात्ययपरमदपानाजीर्णपानविभ्रमनिदानम्।

ये विषस्य गुणाः प्रोक्तास्तेऽपि मद्ये प्रतिष्ठिताः।
तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदात्ययः ॥ १ ॥

'मूर्च्छा मद्येन च विषेण च'-इति वचनान्मूर्च्छानन्तरं मद्यविकारान् मदात्ययादीनाह। ननु, कथं मद्यं मोहयतीत्याह-ये विषस्येत्यादि। ते च विषगुणा मूर्च्छाध्याये निदर्शिताः। मिथ्योपयुक्तेनेति अयथाविधिपीतेन, विधिश्चायं तद्यथा,- कुसुमितलतोपगूढैः प्ररूढनिरन्तरनवाङ्कुरनिकररोमाञ्चैर्मधुकरमधुरझङ्कारसीत्कारैर्मुक्तकण्ठकलकण्ठकूजितैर्दक्षिणसमीरणसमुल्लसितपल्लवकरप्रचारैस्तरुणतरुभिरुपकान्तलताभिरतिशोभनेषु तुषारकरकिरणराजिपराजिताशेषतापदोषेषु प्रदेशेषु शृङ्गाररससमुचितालङ्कृतिकमनीयकामिनीसेवितं ललितललनोपनीयमानं सुरभिरुचिररूपरसोपदंशं कं नाम परिमितं परार्ध्यमधुपानं न सुखयति? चरके तु विस्तरेणोक्तम् ॥ १ ॥

किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम्।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथाऽमृतम् ॥ २ ॥
प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या हिनस्त्यसून्।
विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ३ ॥

ननु, विषस्य ये गुणास्ते चेन्मद्येऽपि सन्ति, तर्हि विषवन्मद्यमनुपयोज्यं प्रसज्येत? अत आह-किंत्वित्यादि। यथैवान्नमिति देहधारकस्वभावं, तदेवायुक्तियुक्तमविधियुक्तं रोगाय, तस्मादहितमपि विशिष्टविधिनोपयुक्तं हितं, हितमप्यविधिनोपयुक्तमनर्थाय भवतीति। अत्रैव दृष्टान्तमाह-प्राणा इत्यादि। तदयुक्त्येति अतिमात्रत्वादिना विसूच्यादिकं कृत्वा मारयतीत्यर्थः। युक्तियुक्तमिति यथा चरकरसायनप्रयोगे उक्तं, "द्वौ यवावत्र हेम्नस्तु तिलं दद्याद्विषस्य च (च. चि. स्था. अ० १)" इति। अत्र तिलमिति तिलप्रमाणम् ॥ २ ॥ ३ ॥

विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम्।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतोपमम् ॥ ४ ॥
स्निग्धैस्तदन्नैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम्।
भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ॥ ५ ॥
काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च।
विधिवत्सेव्यमाने तु मद्ये संनिहिता गुणाः ॥ ६ ॥

विधिनोपयुक्तस्य फलमाह—विधिनेत्यादि। काल इति नित्यगे चावस्थिके च; तद्यथा-ग्रीष्मे शीतमधुरं माध्वीकादि, शीते उष्णतीक्ष्णं गौडिकपैष्टिकादि, तथा वाते स्निग्धादि, एवं वयस्युदाहार्यम्। हितैरन्नैरिति वक्ष्यमाणस्निग्धादिभिर्मद्यविपरीत-गुणैः। स्निग्धैरित्युपलक्षणं, तेनान्यैरपि मद्यविपरीतगुणैरिति बोद्धव्यम्। यदुक्तं सुश्रुतेन,-"मद्यमम्लं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विशदमेव च। रूक्षमाशुकरं चैव व्यवायि च विकाशि च-" (सु. उ. तं. अ. ४७) इति। अम्लरसत्वं चास्योद्भूतरसत्वे-नोक्तं; यदुक्तमन्यत्र,-"सर्वेषामम्लजातीनां मद्यं मूर्ध्नि व्यवस्थितम्"-इति। मूर्ध्नि व्यवस्थितमुत्कृष्टम्। अन्येऽप्यत्र रसाः सन्ति। यदाह भोजः,-"मैरेयं मदिरा सीधु चतुर्थं मधु चोच्यते। एकैकं षड्रसं तत्र रसतो मद्यमीरितम्"—इति। अन्नभक्ष्य-शब्दयोरुपादानेन प्रायो लेह्यं द्रवान्तरपानं च मद्यपानोचितं न भवतीति दर्शयति। अन्न-भक्ष्याभ्यां लब्धेऽपि मांसे, मांसग्रहणं विशेषेण हितत्वोपदर्शनार्थम्। बलं शक्तिः, उपचयः स्थौल्यम्। अपरमपि विधिसेवागुणमाह—काम्यतेत्यादि। काम्यता कम-नीयमूर्तिता, मनसस्तुष्टिः सन्तोषः। काम्यता मनस इति कमनीयवस्तुनि मनो-वृत्तिः, तुष्टिश्च मनस एवेति योज्यम्। तेज उत्साहः। विक्रमः पराभिभवार्थं बल-वती शरीरचेष्टा ॥ ४-६ ॥

बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानान्ननिद्रारतिवर्धनश्च।
संपाठगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि ॥ ७ ॥

उक्तविधिविपर्ययेण सेव्यमानं मद्यं मदात्ययाय संपद्यते, स च त्रिविधो भवति-पूर्वो मध्यमोऽन्तिमश्चेति; तेषां क्रमेण लक्षणमाह—बुद्धीत्यादि। बुद्धिरनुभवः, स्मृतिरनुभूतार्थानुसन्धानम्। पानान्ननिद्रारतिवर्धनश्चेति पानादिषु रतिरनुरागस्त-द्वर्धनः। संपाठः सम्यक् पाठः। गयदासस्तु 'संपाठ्य'—इति पठित्वा गीतनृत्यवा-द्यानि मिलितानि संपाठ्यमुच्यते, गीतं तु केवलमेवेति व्याचष्टे। स्वरो ध्वनिः। प्रोक्तोऽतिरम्य इति (ननु मनोविकारित्वात्कथमस्यातिरम्यता ? उच्यते) मनोवि-कारकारित्वेऽपि तदात्वेन दुःखापहत्वात्, अत एव सुश्रुतेन मानसविकारेषु हर्षः पठितः ॥ ७ ॥

अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः।
आलस्यनिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ॥ ८ ॥

द्वितीयमदमाह—अव्यक्तेत्यादि विचेष्टो विरुद्धचेष्टः। उन्मत्तस्य लीलाकृतिभ्यां सह वर्तत इति सोन्मत्तलीलाकृतिः, उन्मत्तप्राय इत्यर्थः। अप्रशान्तः प्रचण्डः ॥८॥

गच्छेदगम्यान्न गुरूंश्च मन्येत् खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः।
ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषोऽस्वतन्त्रः ॥ ९ ॥

तृतीयमदमाह—गच्छेदित्यादि। ननु चरके द्वितीयतृतीययोर्मध्ये मदान्तरं पठितं, यदाह,-"मध्यमं मदमुत्क्रम्य मदमप्राप्य चोत्तमम्। न किंचिदशुभं कुर्युर्नरा

राजसतामसाः ॥ को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरम् (च. चि. स्था. अ. २४)"-इति; तत् कुतोऽत्र न पठितं? उच्यते,-द्वितीयमदान्ते तृतीयमदस्य पूर्वावस्थैवातिनिन्दनीया, सुतरां तृतीयो मद इति प्रतिपादनार्थं तत्पठितं, न तु तयोः परमार्थतोऽन्तराले पृथङ्मदान्तरमस्ति,-यथा, "कुम्भमीनद्वयोर्मध्ये यदा चरति चन्द्रमाः। नाहरेत्तृणकाष्ठानि न गच्छेद्दक्षिणां दिशम्"-इति। अत्र हि कुम्भस्य शेषांशो मीनस्य प्रथमांश एतद्द्वयं मध्यशब्देनोच्यते इत्याहुर्जेज्जटादयः, हरिचन्द्रव्याख्यानं तु विस्तरत्वान्न लिखितम्। अगम्यान् गुरुदारादीन् दुष्ट्यानादींश्च। नष्टसंज्ञ इति संज्ञा नामोल्लेखेन ज्ञानं, तन्नष्टं यस्य स तथा। गुह्यानि गोप्यानि। अस्वतन्त्रो मदपरवशः ॥ ६ ॥

चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदार्विव निष्क्रियः।
कार्याकार्यविभागज्ञो मृतादप्यपरो मृतः ॥ १० ॥
को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरम्।
बहुदोषमिवामूढः कान्तारं स्ववशः कृती ॥ ११ ॥

चतुर्थमदमाह—चतुर्थे त्वित्यादि। कार्याकार्यविभागज्ञः कार्यमकार्यमिति बुद्ध्या जानाति। 'कार्याकार्यविभागाज्ञः' इति पाठे कार्याकार्यविभागयोरज्ञ इत्यर्थः। मृतादप्यपरो मृत इति मृतमपेक्ष्यापरोऽयं मृत इव, अत्यन्ताज्ञानसाधर्म्यात्। 'अवरः' इति पाठान्तरे मृतादप्यधम इत्यर्थः, तथाविधावस्थायीः स्वयं कृतत्वात्। क इत्यादि।-कः कृती कुशलः, सुकृती वा, कृतकृत्यो वा, स्ववशोऽपराधीनः, तादृशमुक्तप्रकारेण निन्दितं मदं, गच्छेत् प्राप्नुयात्, न कश्चिदेवंविधं प्राप्नुयादित्यर्थः। कमिवेत्याह—बहुदोषमिवामूढः कान्तारमिति बहुदोषं हिंस्रादियुक्तं, कान्तारं दूरशून्यमध्वानम्। यदुक्तं चरके,-"गच्छेदध्वानमस्वन्तं बहुदोषमिवाऽध्वगः" (च० चि० स्था० अ० २४) इति, एवं विदेहेऽपि पठितमिति। अत्रास्वन्तमशोभमानमनिष्टफलत्वेन। ननु, चरकविदेहवाग्भटादिभिश्चतुर्थो मदो न पठितस्तत्कथं सुश्रुतेन पठितः? उच्यते, चरके या द्वितीयतृतीययोरन्तरालावस्था पठिता, सैव सुश्रुतेन तृतीयो मद इति कृत्वा पठितः, यस्तु चरके तृतीयः स च सुश्रुते चतुर्थः पठित इत्यविरोधः। वस्तुगत्या तु त्रय एव मदा इत्युपपादितम्। ननु, किंकारणमेतत्त्रैविध्यमिति चेत्? उच्यते, मद्यं हि वह्नितुल्यं, यथा ह्यग्निः सुवर्णानामुत्तममध्यमाधमानामभिव्यञ्जकस्तथा मद्यमपि प्राणिनां सत्त्वरजस्तमोभूयिष्ठानां क्रमेणाभिव्यञ्जकमिति। तथाहि चरकः,-"प्रधानाधममध्यानां रुक्माणां व्यक्तिदर्शकः। यथाग्निरेवं सत्त्वाद्यैर्मद्यं प्रकृतिदर्शकम्"-इति (च० चि० स्था० अ० २४)। तस्मात् प्रथमद्वितीयतृतीयमदाः सत्त्वरजस्तमोभूयिष्ठानां क्रमेण भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम्।

आपादयेत्कष्टतमान्विकारानापादयेच्चापि शरीरभेदम्॥ १२॥

अविधिमद्यपानस्य विकारान्तरहेतुत्वमाह—निर्भक्तमित्यादि । ननु, अयमर्थः स्निग्धैस्तदन्नैरित्यादिना यदुक्तं तद्विपर्ययेणैव लब्धः, तत्कथं पुनरुच्यते? नैवं, पूर्वं मद्यपानगुणाभिधानार्थमुक्तं, इदं तु कृच्छ्रतमव्याधिकर्तृत्वाभिधानार्थमिति भेदः। यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्यभिप्रायः । कष्टतमान्विकारानिति वक्ष्यमाणपानात्ययादीन् । भेदं विनाशं शरीरस्य ॥ १२ ॥

क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन।
व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि॥ १३॥
अत्यम्बुभक्षावततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाऽबलेन।
तृष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारान् ॥ १४॥

अन्नसहितस्यापि मद्यस्य क्रुद्धत्वादिकारणसहितस्य विकारकारित्वप्रदर्शनार्थमाह-क्रुद्धेनेत्यादि । परिक्षतेन क्षीणेन । अवततं व्याप्तम् । विविधान् विकारान् पानात्ययादीनिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा।
पानविभ्रममुग्रं च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्॥ १५॥

तानेव विवृणोति-पानात्ययमित्यादि । ननु, अयमर्थः 'आपादयेत्कष्टतमान्विकारान्'—इत्यनेनैवोक्तत्वात् कथं पुनरुक्तः? उच्यते, पूर्वेण कष्टतमविकारकारित्वमुक्तं, अनेन तु नानाविधविकारकारित्वमिति भेदः॥ १५ ॥

हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः।
विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम्॥ १६॥
तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः।
विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम्॥ १७॥
छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः।
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम्।
ज्ञेयस्त्रिदोषजश्चापि सर्वलिङ्गैर्मदात्ययः॥ १८॥

तेषामुद्दिष्टानां लक्षणमाह—हिक्केत्यादि । प्रजागरो निद्राविच्छेदः । वातप्रायमित्यनेन सर्वे मदात्ययास्त्रिदोषजा उद्भूतत्वेन व्यपदेश इति चरके दर्शितम्। यदाह,—"ये विषस्य गुणाः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपणाः"–इत्यारभ्य, यावत् "सर्वं मदात्ययं विद्यात्त्रिदोषं" (च. चि. स्था. अ. २४)-इति । एवं चरकसंवादात्सुश्रुतेऽपि बोध्यम् । विभ्रमो भ्रमः । हरितवर्णस्येत्यनेन हरितवर्णताऽपि लक्षणम्॥

श्लेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च
विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च।
लिङ्गं परस्य च मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा-

स्तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥ १६ ॥

परमदमाह—श्लेष्मोच्छ्रय इत्यादि। श्लेष्मोच्छ्रयश्चात्र नासास्रावादिना ज्ञेयः। सक्तिः सङ्गः, अप्रवृत्तिरिति यावत्। तन्द्रिस्तन्द्रा। परस्य मदस्येति परमदस्य, छन्दोनुरोधादसमासनिर्देशः ॥ १६ ॥

आध्मानमुग्रमथ चोद्गिरणं विदाहः
पानेऽजरां समुपगच्छति लक्षणानि।

पानाजीर्णमाह—आध्मानमित्यादि। उद्गिरणं वान्तिः, उद्गारो वा। पाने मद्ये, अजीर्णमुपगच्छति अपक्वत्वमुपगच्छतीति पानाजीर्णविकार इत्यर्थः ॥—

हृद्गात्रतोदकफसंस्रवकण्ठधूमा मूर्च्छावमिज्वरशिरोरुजनप्रदाहाः ॥२०॥
द्वेषः सुरान्नविकृतेष्वपि तेषु तेषु तं पानविभ्रममुशन्त्यखिलेन धीराः।

पानविभ्रममाह—हृदित्यादि। कण्ठधूमः कण्ठाद्धूमनिर्गमवत्पीडा। शिरोरुजनं शिरःशूलम्। सुरान्नविकृतेष्विति सुराविकृतेष्वन्नविकृतेषु च, भावे क्तः। तेषु तेष्विति नानाविकारेषु सुरामैरेयपिष्टकलङ्कादिषु। उशन्ति इच्छन्ति। एते च परमदादयस्त्रयो न चरके पठिताः, सन्निपातजेऽन्तर्भूतत्वात्, सुश्रुतेन तूक्तत्रिदोषजमदात्ययात्पृथगेते पठिताः, विकृत्या पूर्वलक्षणवैलक्षण्याभिधानार्थमित्याहुः ॥ २० ॥

हीनोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाहं तैलप्रभास्यमपि पानहतं त्यजेत्तु ॥२१॥
जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वथवाऽपि नीलं पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे वा।

असाध्यलक्षणमाह—हीनेत्यादि। हीनोत्तरौष्ठं प्रलम्बमानोपरितनौष्ठम्। अतिशीतं बहिः, अमन्ददाहमभ्यन्तरे, तैलप्रभास्यं तैलाक्तमुखमिव ॥ ३१ ॥

हिक्काज्वरौ वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः कासभ्रमावपि च पानहतं भजन्ति॥२२॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पानात्ययपरमदपानाजीर्णपानविभ्रमनिदानं समाप्तम् ॥

उपद्रवानाह—हिक्केत्यादि। एतैः कृच्छ्रसाध्यं भवति नत्वसाध्यं, असाध्यलक्षणेभ्यः पृथक्पाठादिति जेज्जटः। ध्वंसकविक्षेपकाख्यौ मद्यविकारौ चरके पृथक् पठितौ, तद्यथा—"विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते। ध्वंसो विक्षेपकश्चैव रोगस्तस्योपजायते ॥ श्लेष्मप्रसेकः कण्ठास्यशोषः शब्दासहिष्णुता। तन्द्रानिद्राभियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥ हृत्कण्ठरोधः संमोहश्छर्दिरङ्गरुजा ज्वरः। तृष्णा कासः शिरःशूलमेतद्विक्षेपलक्षणम् (च. चि. स्था. अ. २४)"—इति, तौ च सुश्रुतेन "विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते। तस्य पानात्ययोद्दिष्टा विकाराः संभवन्ति हि" (सु. उ. तं. अ. ४७) इत्यनेन संग्रहीतौ बोद्धव्यौ। न वा चिकित्साभेदस्तयोरुक्तः, यतश्चरक एवोक्तवान्—"तयोः कर्म चिकित्सा च वातिके

यन्मदात्यये" (च. चि. स्था. अ. २४) इति ॥ २२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां पानात्ययपरमदपानाजीर्णपानविभ्रमनिदानं समाप्तम् ॥

दाहनिदानम् ।

त्वचं प्राप्तः स पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।
दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥ १ ॥

मदात्यये दाहो भवत्यतः सप्तप्रकारं दाहमाह, तत्र मद्यजमाह-त्वचमित्यादि । पानोष्मा मद्यपानकुपितपित्तस्यौष्ण्यं, समानोष्मेति पाठान्तरमयुक्तं, सुश्रुते पानात्यये श्लोकस्यास्य पाठात् । पित्तजोऽप्ययं हेतुभेदात्पृथक् पठितः ॥ १ ॥

कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रिक्तं दहति ध्रुवम् ।
स उष्यते तृष्यते च ताम्राभस्ताम्रलोचनः ॥ २ ॥
लोहगन्धाङ्गवदनो वह्निनेवावकीर्यते ।

रक्तजमाह--कृत्स्नेत्यादि । स उष्यते समीपस्थेनेव वह्निना तप्यते, संचूष्यत इति पाठान्तरे आचूषणवद्वेदनामनुभवति । ताम्राभ इति गात्रे । लोहगन्धाङ्गवदन इति लोहस्येव गन्धोऽङ्गे वदने च यस्य स तथा ॥ २ ॥

पित्तज्वरसमः पित्तात्स चाप्यस्य विधिः स्मृतः ॥ ३ ॥

पित्तजमाह—पित्तेत्यादि । पित्तज्वरसमः पित्तज्वरलिङ्गयुक्तः, पित्तज्वरे त्वामाशयदुष्ट्यादयोऽधिका इति भेदः । स चाप्यस्य विधिरिति पित्तज्वरचिकित्सा॥३॥

तृष्णानिरोधादब्धातौ क्षीणे तेजः समुद्धतम् ।
सबाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्मन्दचेतसः ॥ ४ ॥
संशुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वां निष्कृष्य वेपते ।

तृष्णानिरोधजमाह—तृष्णेत्यादि । तेजः समुद्धतं पित्तोष्मा वृद्ध इत्यर्थः । निष्कृष्य निःसार्य ॥ ४ ॥

असृजः पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात्सुदुस्तरः ॥ ५ ॥

अवगाढशस्त्रप्रहारजनितरक्तपूर्णकोष्ठजमाह—असृज इत्यादि । न चोक्तरक्तजेनास्य पौनरुक्त्यं, कृत्स्नदेहानुगमिति वचनात् कारणभेदाच्च । असृजः पूर्णकोष्ठस्येति "पूरणगुणसुहितार्थ-" इत्यादिना ज्ञापकेन कर्तरि षष्ठी, रक्तेन पूरितकोष्ठस्येत्यर्थः । कोष्ठशब्देन हृदयादयो गृह्यन्ते । यदाह सुश्रुतः,—"स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते" (सु० चि० स्था० अ० २)—इति ॥ ५ ॥

धातुक्षयोक्तो यो दाहस्तेन मूर्च्छातृडर्दितः ।

क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद्भृशपीडितः ॥ ६ ॥

धातुक्षयजमाह—धात्वित्यादि। धातवो रसादयः। क्रियाहीनो निश्चेष्टः; किंवा भृशपीडितो दाहेन क्रियाहीनश्चिकित्साहीनो यदि भवेत्तदा सीदेन्म्रियत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः।
सर्व एव च वर्ज्याः स्युः शीतगात्रस्य देहिनः ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने दाहनिदानं समाप्तम् ॥ १६ ॥

मर्माभिघातजमाह–मर्मेत्यादि। मर्माणि शिरोहृदयबस्त्यादीनि। जेज्जटस्तु सप्तत्वमन्यथा गणयति,–'त्वचं प्राप्त' इत्यादिना प्रथमः, 'कृत्स्नदेहानुगं रक्तं'–इत्यत्र रक्तस्थाने पित्तं पठित्वा एतदादिना 'स चाप्यस्य विधिः स्मृतः' इत्यन्तेन पैत्तिको द्वितीयः, तृष्णानिरोधजस्तृतीयः, 'असृजः पूर्णकोष्ठस्य' इति चतुर्थः, धातुक्षयजः पञ्चमः, षष्ठस्य तु क्षतजस्य लक्षणं पठति,–"क्षतजोऽनश्नतश्चान्नं शोचतश्चाप्यनेकधा। तेनान्तर्दह्यतेऽत्यर्थं तृष्णादाहप्रलापवान्"–इति, मर्माभिघातजस्तु सप्तम इति ॥ ७ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां दाहनिदानं समाप्तम् ॥६१॥

अथोन्मादनिदानम्।

मदयन्त्युद्धता दोषा यस्मादुन्मार्गमागताः।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ॥ १ ॥

मदात्यये 'उन्मादमिव चापरम्'–इत्यनेनोन्मादसंकीर्तनमुन्मादसादृश्यं चोक्तं, तथा मदात्ययेऽपि दाहो भवतीति स्वल्पवक्तव्यतया दाहमभिधायोन्मादारम्भः, तस्य निरुक्तिमाह–मदयन्तीत्यादि। मदयन्ति मनोविभ्रमं कुर्वन्ति, उन्मार्गमागता विमार्गमागता मनोवहधमनीरनुप्राप्ताः। उद्धता वृद्धाः, अथवोर्ध्वं हृदयं गताः, एतेनोत्पूर्वेणैव दोषाणां वृद्धत्वं विमार्गगत्वं च दर्शितम् ॥ १ ॥

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः।
मानसेन च दुःखेन स च पञ्चविधो मतः ॥ २ ॥
विषाद्भवति षष्ठश्च यथास्वं तत्र भेषजम्।
स चाप्रवृद्धस्तरुणो मदसंज्ञां बिभर्ति च ॥ ३ ॥

प्रकारभेदमाह–एकैकश इत्यादि। मानसेन च दुःखेनेति शोकादिना। स चेति षड्विधोऽपि। अत्राप्रवृद्धपदमुपादायापि तरुणपदप्रयोगं कुर्वता सुश्रुतेन स्वतन्त्रोऽपि दोषजनितो मदो भवतीति दर्शितम्। अत एव चरके विधिशोणितीयाध्याये (च. सू. स्था. अ. २४) उन्मादात्पृथगेव पठितः सनिदानचिकित्सित इति ॥ २ ॥ ३ ॥

विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम्।

उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ ४ ॥

सामान्यहेतुमाह-विरुद्धेत्यादि । दुष्टं गरसहितमन्नादि । प्रधर्षणं 'धृष' प्रधर्षणे, इत्यस्मात् प्रधर्षणमभिभवः । भयहर्षपूर्वो मनोभिघात इति भयहर्षाभ्यां मनसोऽभिभवः, भयहर्षपूर्व इति भयं हर्षो द्वौ वा पूर्वं यस्य स तथा, पूर्वशब्दोऽत्र कारणवाची; चकारोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः, तेन कामक्रोधलोभादयोऽपि कारणमिति जेज्जटः; अन्ये त्वाहुः-क्रोधादिभिरपि भयहर्षपूर्वक एव भवतीति, तेन तौ निर्दिष्टौ। विषमाश्च चेष्टा इति विषमाङ्गन्यासबलवद्विग्रहादय उन्मादहेतव इति योज्यम् ॥ ४ ॥

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः ॥ ५ ॥

संप्राप्तिमाह-तैरित्यादि । तैरुक्तहेतुभिः । अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणस्येति चक्रः; जेज्जटस्त्वाह-सत्त्वं मनः, तस्य चाल्पत्वं रजस्तमोभ्यामावृतत्वेनाल्पज्ञानजनकत्वात् । मला वातादयः । बुद्धेर्निवासं हृदयमित्यनेन हृदयस्याश्रयस्य दुष्ट्या तदाश्रितज्ञानस्यापि दुष्टिर्भवतीति दर्शयति । स्रोतांसि मनोवहानीति हृदयाश्रिता दश धमन्यः; एतच्च विशेषेण बोध्यं, निखिलदेहस्रोतसामेव मनोऽधिष्ठानत्वेन चरके दर्शितत्वात् । अधिष्ठाय व्याप्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।
अबद्धवाक्त्वं हृदयं च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिंगम् ॥६॥

सामान्यरूपमाह-धीविभ्रम इत्यादि । एतत् सामान्यं पूर्वरूपमिति जेज्जटः, सामान्यरूपमिति चक्रः । धीविभ्रमो भ्रान्तज्ञानत्वम् । सत्त्वपरिप्लवो मनसश्चञ्चलत्वम् । अधीरता कातरत्वम् । अबद्धवाक्त्वमसंबद्धवचनत्वम् । लिङ्ग्यतेऽनेनेति लिङ्गं, तेन पूर्वरूपं रूपं चेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः ।
चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥७॥
अस्थानहासस्मितनृत्यगीतवागङ्गविक्षेपणरोदनानि ।
पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताश्च जीर्णे बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ ८ ॥

वातजमाह-रूक्षेत्यादि । विरेकशब्देनात्र वान्तिरप्यभिधीयते, विरेचयति देहान्मलं पृथक्करोतीति व्युत्पत्त्या । अस्थानहासेत्यादि अस्थानेऽविषये हासोऽस्थानहासः; एवमस्थानशब्दः स्मितादिषु प्रयोज्यः । स्मितमीषद्धासः । अङ्गविक्षेपो विरुद्धचेष्टा । जीर्णे बलमिति जीर्णे आहारे व्याधेर्बलं भवति ॥ ७-८ ॥

अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।
उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ ९ ॥
अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः सन्तर्जनातिद्रवणौष्ण्यरोषाः ।

प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषः पीता च भाः पित्तकृतस्य लिंगम्॥१०॥

पित्तजमाह—अजीर्णेत्यादि। अशीतैरिति उष्णैः। उन्मादमत्युग्रमिति अत्युग्रं तीव्रवेगं, 'उन्मादयत्युग्रं' इति पाठान्तरे उग्रं यथा भवति तथोन्मादं जनयति। अनात्मकस्य अनात्मवतः। पूर्ववदिति चिन्तादिदुष्टहृदयस्य बुद्ध्यादिकमुपहत्येत्यादि-संप्राप्त्या। कुर्यादिति वक्ष्यमाणं लिङ्गमिति शेषः। अत्र पक्षे किं तल्लिङ्गमित्याह—अमर्षेत्यादि।—अमर्षोऽसहिष्णुत्वं, न तु रोषः; तस्य वक्ष्यमाणत्वात्। संरम्भ आरभटी; विनग्नभावो नग्नत्वम्। संतर्जनं परित्रासनं, अतिद्रवणं पलायनं, औष्ण्यं गात्रस्य; औष्ठ्यमिति पाठान्तरे विकृतौष्ठत्वम्। प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाष इति छायायां शीतयोरन्नजलयोरभिलाषः॥ ६—१०॥

संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्मणि संप्रदुष्टः।
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहत्य चित्तं प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम्॥११॥
वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियताऽतिनिद्रा।
छर्दिश्च लाला च बलं च भुक्ते नखादिशौक्ल्यं च कफात्मके स्यात्॥१२॥

कफजमाह—संपूरणैरित्यादि। मन्दविचेष्टितस्य आयासशून्यस्य। संपूरणैर्भोजनादिभिः, कफो दुष्ट इति संबन्धः। सोष्मा सपित्तः। कफेनापि क्रियमाण उन्मादोऽवश्यं सपित्तेन क्रियते व्याधिमहिम्ना, यथा मूर्च्छा। अन्ये त्वाहुः—केवलकफेनापि क्रियते, सोष्मपदेन तु द्वन्द्वजोऽपि भवतीति सूच्यते। अन्ये त्वाहुः—उष्मशब्देन शक्तिरुच्यते, तेनोत्कृष्टशक्तिकः कफ इत्यर्थः। मर्मणीति हृदये। विकारमुन्मादम्। नारीविविक्तप्रियतेति नारीप्रियता विजनप्रियता च। बलं च भुक्ते इति 'व्याधेः' इति शेषः। नखादीत्यादिशब्देन त्वङ्मूत्रनेत्रादीनां ग्रहणम्॥ ११—१२॥

यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स च हेतुभिः स्यात्।
सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति तादृग्विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः॥ १३॥

सान्निपातिकमाह—य इत्यादि। सर्वैः समस्तैरिति सर्वैरिति कृत्वाऽपि यत् समस्तैरिति करोति तेनैवं बोधयति,—वातादयोऽनेकैः स्वनिदानैः कुपिता उन्मादं जनयन्ति, नतु प्रत्येकमेकनिदानकुपिताः। विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्य इति। अयमभिसन्धिः—त्रिदोषजे प्रत्येकं वातादिप्रत्यनीका क्रिया कार्या, सा च परस्परविरोधिनी, त्रिदोषहरं च किंचिदेव द्रव्यमामलक्यादि, तत्तु नात्र यौगिकं, 'न हि सर्वाणि सर्वत्र यौगिकानि भवन्ति' इति—वचनात्। ननु, यद्येवं तदा सर्व एव हि त्रिदोषजविकारा असाध्या भवेयुरित्यत उक्तं—तादृगिति। कोऽप्ययं संप्राप्तिविशेषो रोगविशेषो वा, येनायं विरुद्धभैषज्यविधिर्न तु सर्व इत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः—सर्वैः समस्तैर्हेतुभिर्यः कृतः स एवासाध्यः, न त्वल्पहेतुकृत इति॥ १३॥

चोरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथाऽन्यैर्वित्रासितस्य धनबान्धवसंक्षयाद्वा।
गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसोर्जायेत चोत्कटतमो मनसो विकारः॥

चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो गायत्यथो हसति रोदिति चापि मूढः ।

शोकादिजमाह—चोरैरित्यादि । क्षते उपहते, प्रियया रिरंसोः कामुकस्य, अप्राप्तया प्रियया क्षते मनसीति संबन्धः । तस्य लक्षणमाह—चित्रमित्यादि । चित्रं विविधम् । मनोऽनुगतं गोप्यमपि । विसंज्ञो विपरीतज्ञानः, अत एव मूढः ॥ १४ ॥

रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः श्यावाननो विषकृतेऽथ भवेद्विसंज्ञः ॥१५

विषजमाह—रक्तेक्षण इत्यादि । हतबलेन्द्रियभा इति हतं बलमिन्द्रियाणि भाश्च यस्य स तथा । भा दीप्तिः ॥ १५ ॥

अवाङ्गी वाऽप्युदङ्गी वा क्षीणमांसबलो नरः ।
जागरूको ह्यसंदेहमुन्मादेन विनश्यति ॥ १६ ॥

असाध्यलक्षणमाह—अवाञ्चीत्यादि । अवाञ्ची अधोमुखः, उदञ्ची ऊर्ध्वमुखः, अत एवान्ये 'अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा' इति पठन्ति । जागरूकोऽनिद्रः ॥ १६ ॥

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।
उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥ १७ ॥

भौतिकोन्मादस्य सामान्यलक्षणमाह—अमर्त्यवागित्यादि । अमर्त्या अमनुष्या अनुचिता वा वागादयो यस्य स तथा । विक्रमः पराक्रमः, वीर्यं शक्तिः, चेष्टा शारीरिकी क्रिया । ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिरित्युपलक्षणे तृतीया । ज्ञानं तत्त्वज्ञानं विज्ञानं शिल्पादिज्ञानं, किंवा ज्ञानं शास्त्रज्ञानं, विज्ञानं तदर्थनिश्चयः, आदिशब्देन स्मृत्यादीनां ग्रहणं, तेषां बलम् । अनियत इति न वातजादिवदाहारजीर्णादिकालवत् कालनियमः । नियत इति पाठे तु वक्ष्यमाणनियततिथ्यादीनां ग्रहणं, देवग्रहाः पौर्णमास्यामित्यादि । भूतशब्देनात्र सर्व एव वक्ष्यमाणा देवादयोऽभिधीयन्ते ॥ १७ ॥

संतुष्टः शुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो निस्तन्द्रीरवितथसंस्कृतप्रभाषी ।
तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः ॥१८॥

देवजुष्टमाह—संतुष्ट इत्यादि । अतिदिव्यमाल्यगन्ध इति अतिमात्रो दिव्यमाल्यस्येव गन्धो यस्य स तथा । निस्तन्द्रीरनिद्रः । अवितथं सत्यम् । विदेहेऽपि,—"निःस्वप्नं सत्यसंस्कृतभाषिणम्"—इति पठितम् । ब्रह्मण्यो ब्राह्मणानुरक्तः । देवजुष्टो देवग्रहपीडितः । देवग्रहणेन गणमातृकादयोऽपि ग्राह्याः । विदेहेऽपि पठ्यते,—"क्रोधनः स्रस्तसर्वाङ्गो लालाफेनाविलाननः । निद्रालुः कम्पनो मूको गणमातृभिरर्दितः—" इति ॥ १८ ॥

संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।
संतुष्टो न भवति चान्नपानजातैर्दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः ॥१९॥

देवशत्रुजुष्टमाह—संस्वेदीत्यादि ॥ १९ ॥

हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।

नृत्यन्वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥२०॥

गन्धर्वाविष्टमाह–हृष्टेत्यादि । पुलिनं तोयोज्झितं तटं, अन्तरं मध्यं, विशेषो वा । स्वाचारोऽनिन्दिताचारः । प्रियेत्यादि प्रियाणि परि सर्वतो गीतगन्धमाल्यानि यस्य स तथा । नृत्यन्नित्यादि चारु (यथा भवति तथा) नृत्यन्नल्पशब्दं यथा भवति तथा प्रहसतीति योज्यम् ॥ २० ॥

ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः ।
तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः॥२१॥

यक्षाविष्टमाह–ताम्राक्ष इत्यादि । प्रियेत्यादि प्रियं शोभनं, तनु सूक्ष्मं, रक्तं च वस्त्रं धर्तुं शीलं यस्य स तथा ॥ २१ ॥

प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्
शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः ।
मांसेप्सुस्तिलगुडपायसाभिकाम-
स्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः ॥ २२ ॥

पितृजुष्टमाह–प्रेतानामित्यादि । प्रेतानां मृतपितॄणां, संबन्धमात्रविवक्षया न चतुर्थी । दिशति ददाति । संस्तरेषु कुशपत्रादिरचितास्तरणेषु । अपसव्यवस्त्रो वामोत्तरीयः । मांसेप्सुरित्यादि । एतदभिधानप्रयोजनं यस्मिन् यस्येच्छा भवति तस्य तेनैव बलिर्दातव्यः, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । तद्भक्तः पितृभक्तः ॥ २२ ॥

यस्तूर्व्यां प्रसरति सर्पवत्कदाचित् सृक्कण्यौ विलिहति जिह्वया तथैव ।
क्रोधालुर्गुडमधुदुग्धपायसेप्सुर्ज्ञातव्यो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः ॥ २३ ॥

नागाविष्टमाह—यस्त्वित्यादि । प्रसरति सर्पवदिति उरसा गच्छति । सृक्कण्यौ ओष्ठप्रान्तौ । सृक्कणीशब्द ईकारान्तोऽप्यस्तीत्युन्नेयम् ॥ २३ ॥

मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सुर्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।
क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी शौचद्विड् भवति स राक्षसैर्गृहीतः २४

राक्षसाविष्टमाह–मांसेत्यादि । निशाविहारी निशायामेव भ्रमणशीलः । राक्षसशब्देन ब्रह्मराक्षसादयोऽपि ग्राह्याः । तथा राक्षसानन्तरं विदेहोऽपि पठति,– "देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गनिन्दकः। आत्मपीडाकरो हासी ब्रह्मराक्षससेवितः"–इति॥

उद्धस्तः कृशपरुषोऽचिरप्रलापी दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथाऽतिलोलः ।
बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः २५

पिशाचाविष्टमाह–उद्धस्त इत्यादि । उद्धस्त ऊर्ध्वबाहुः, उद्वस्त्र इति पाठान्तरं न्याय्यं, विदेहेऽपि दिगम्बरपाठात्, उद्वस्त्रो नग्नः । परुषो रूक्षः । लोलः सर्वस्मिन्नन्ने पाने च सतृष्णः । लोलुरिति पाठान्तरे स एवार्थः । व्याचेष्टन्निति विरुद्धमाचेष्टन् ॥ २५ ॥

स्थूलाक्षो द्रुतमटनः स फेनलेही निद्रालुः पतति च कम्पते च यो हि ।

यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः स्यात् सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशाब्दे

त्रिविधं हि हिंसाक्रीडापूजार्थं ग्रहा गृह्णन्ति । यदुक्तम्,–"अशुन्निं भिन्नमर्यादं क्षतं वा यदि वाऽक्षतम् । हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि च" (सु. उ. तं. अ.६०) इति । तत्र हिंसार्थं गृहीतोऽसाध्यो भवति, तस्य श्लोकार्धद्वयेन लक्षणमाह स्थूलाक्ष इत्यादि । स्थूलाक्षो विवृतनेत्र इति जेज्जटः, द्रुतमटनो द्रुतगतिः, अत एव त्वरितगतिरिति जेज्जटेन पठितम् । यश्चेत्यादि ।–पर्वतादिपतितः सन् यो गृह्यते सोऽप्यसाध्यः, नगो वृक्षः । सर्व एवोन्मादी त्रयोदशेऽब्दे देवतागृहीतोऽप्यसाध्यः । विदेहेऽधिकमप्यसाध्यलक्षणं पठ्यते,–"मेढ्रप्रवृत्तः क्षतजः सास्राक्षः स्रुतनासिकः । रूक्षजिह्वः पूतिगर्भो हतवागतिदुर्बलः"–इत्यादि ॥ २६ ॥

देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि ।
गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ॥ २७ ॥
पित्र्याः कृष्णक्षये हिंस्युः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।
रक्षांसि रात्रौ पैशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति हि ॥ २८ ॥

देवादीनां ग्रहणकालमाह—देवग्रहा इत्यादि । पौर्णमास्यां पूर्णिमायाम् । कृष्णक्षयेऽमावास्यायाम् । प्रायोग्रहणादन्यत्रापि । तिथ्यभिधानप्रयोजनं लक्षणार्थं तत्तिथौ बलिदानार्थं च ॥ २७–२८ ॥

दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहं च देहधृक् ।
विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणः ॥ २९ ॥

ननु, यदि ग्रहाविष्टानां पुंसामुन्मादः स्यात्, तदा विशन्तो ग्रहाः कुतो न लक्ष्यन्ते ? इत्यत आह–दर्पणादीनित्यादि । अस्मदादिदर्शनायोग्यत्वान्न दृश्यन्त इत्यर्थः । आदिशब्देन प्रकारवाचिना जलतैलादीनां ग्रहणम् । छाया प्रतिकृतिः, शीतोष्णमिति कर्तृपदं, प्राणिन इति कर्मपदम् । स्वमणिमिति सूर्यकान्तम् । देहधृगात्मा, मन इति जेज्जटः । अनेकदृष्टान्तप्रयोजनं जेज्जटलिखितं तच्चात्रानुपयुक्तत्वेन विस्तरभयाच्च न लिखितम् । देवशब्देन चात्र देवस्यानुचरा देवसधर्माणो गृह्यन्ते, देवानां मनुष्यशरीरेणाशुचिना संबन्धाभावात् । यदाह सुश्रुतः, "न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न ते मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति । ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषयादपेताः (सु. उ. तं. अ. ६०)–" इति ॥ २९ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामुन्मादनिदानं समाप्तम् ॥ २० ॥

प्रविश्याशु शरीरं हि पीडां कुर्वन्ति दुःसहाम् ॥ ३० ॥
(तपांसि तीव्राणि तथैव दानं व्रतानि धर्मो नियमश्च सत्यम् ।
गुणास्तथाऽष्टावपि तेषु नित्या व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम् ३१
न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा मनुष्यान्क्वचिदाविशन्ति ।

ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः ॥ ३२ ॥
तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः ।
असृग्वसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च तथाऽऽविशन्ति ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उन्मादनिदानं समाप्तम् ॥ २० ॥

अथापस्मारनिदानम् ।

(चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्स्रोतसि स्थिताः ।
कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते ॥ १ ॥)
तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतेः ।
अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥ १ ॥

मनोदुष्टिसाधर्म्यात् समानचिकित्स्यत्वादुन्मादानन्तरमपस्मारारम्भः । तस्य निरुक्तिः सुश्रुतेन कृता,–"स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्तत्परिवर्जनम् । अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत् (सु. उ. तं. अ. ६१)"–इति। स्मृतिश्च ज्ञानोपलक्षणं, तेनानुभवागमोऽपि बोध्यः । तस्य सामान्यलक्षणमाह–तमःप्रवेश इत्यादि । तमः-प्रवेशोऽन्धकारप्रवेश इव ज्ञानाभाव इत्यर्थः । संरम्भो नेत्रविकृतिः । हस्तपादादि-क्षेपणादिकं च ॥ १ ॥

हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।
निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथ ॥ २ ॥

पूर्वरूपमाह–हृत्कम्प इत्यादि । शून्यता हृदयस्यैव । ध्यानं जिह्मायनम् । अत्र मूर्च्छा मनोमोहः, प्रमूढता इन्द्रियमोहः ॥ २ ॥

कम्पते प्रदशेद्दन्तान् फेनोद्वामी श्वसित्यपि ।
परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ३ ॥

वातिकलक्षणमाह—कम्पत इत्यादि । श्वसिति खरश्वासो भवति । रूपाणीति प्राणिनः, 'नीलो मामनुधावति' इति सुश्रुतवचनात्, एवं पैत्तिके 'पीतो मामनु-धावति'–इति, एवं श्लैष्मिके 'श्वेतो मामनुधावति' इति ॥ ३ ॥

पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शकः ।
सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ४ ॥

पैत्तिकलक्षणमाह–पीतेत्यादि । पीतासृग्रूपदर्शक इति पीतलोहितवर्णसमस्त-वस्तुदर्शी । सतृष्णेत्यादि सतृष्णश्चासावुष्णश्चेति सतृष्णोष्णः, सतृष्णोष्णश्चासाव-नलव्याप्तलोकदर्शी चेति समासः ॥ ४ ॥

शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः ।
पश्येच्छुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ५ ॥

श्लैष्मिकलक्षणमाह—शुक्लेत्यादि। हृष्टाङ्गजो हृष्टरोमा। चिरादित्यनेन वातपित्तयोरचिरेण वेगमोक्ष इति सूचयति ॥ ५ ॥

सर्वैरेतैः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः।
अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः॥ ६॥
प्रस्फुरन्तं सुबहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम्।
नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत्॥ ७॥

सान्निपातिकलक्षणमाह—सर्वैरित्यादि। स चेति स सान्निपातिकः। क्षीणस्यैकदोषजोऽप्यसाध्यः। एवमनवश्च बोध्यः। प्रस्फुरन्तं प्रकम्पन्तम्। नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमिति नेत्राभ्यां विकृतिमासादयन्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः।
अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किंचिदथान्तरम्॥ ८॥
देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित्।
शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयाः॥ ९॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽपस्मारनिदानं समाप्तम्॥ २१॥

अपस्मारप्रकोपकालमाह—पक्षादित्यादि। पक्षात् पैत्तिकः, द्वादशाहाद्वातिकः, मासाच्छ्लैष्मिकः। द्वादशाहानन्तरं पक्षे वक्तव्ये तत्पूर्वं पक्षाभिधानं, तेनातोऽधिककालेनापि वेगं करोतीत्याहुः। किञ्चिदथान्तरमिति उक्तकालेभ्योऽर्वागपि दोषतारतम्यादिति। ननु, वेगं कृत्वाऽपस्मारारम्भको दोषोऽस्त्येव तत् कुतः सर्वदा वेगं न कुरुते? द्वादशाहादिष्वेव कुरुत इत्याह—देवे वर्षतीत्यादि। अयमभिसन्धिः—तेजोवनीप्लवनपयःसनाथं विद्यमानमपि बीजं कालविशेष एवाङ्कुरं जनयति, कालविशेषस्य सहकारित्वात्, तथा गतस्याप्यपस्मारस्य पुनरुद्भवः संभवति। शरदीति तत्कालोचितबीजाभिप्रायेण, तेन कानिचिद्बीजानि वर्षास्वपि भवन्तीति। अयं च न्यायश्चातुर्थिकज्वरादिष्वपि बोध्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामपस्मारनिदानं समाप्तम्॥ २१॥

अथ वातव्याधिनिदानम्।

रूक्षशीताल्पलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः।
विषमादुपचाराच्च दोषासृक्स्रवणादपि॥ १॥
लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामादिविचेष्टितैः।
धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात्॥ २॥
वेगसंधारणादामादभिघातादभोजनात्।
मर्माबाधाद्गजोष्ट्राश्वशीघ्रयानापतंसनात्॥ ३॥

देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली।
करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान्॥ ४॥

अपस्मारवद्वातविकाराणामप्याक्षेपकादीनां वेगकर्तृत्वादपस्मारानन्तरं वातव्याध्यारम्भः। ननु, वातव्याधिरिति कोऽर्थः? किं वात एव व्याधिर्वातव्याधिः, उत वातेन जनितो व्याधिर्वातव्याधिः? आद्ये स्वस्थेष्वपि प्रसङ्गः, द्वितीये ज्वरादिषु। उच्यते, व्याधिपदसामानाधिकरण्याद्विकृतो दुःखकारी वातो वातव्याधिः। उक्तं हि सुश्रुते,-"पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च" (सु. नि. स्था. अ० १) इति। वातजनितोऽसाधारणव्याधिर्वातव्याधिरिति विशेषणीयं, तेनोभयत्राप्रसङ्गः। यच्चोक्तं,—"कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः। कुर्यादाक्षेपकम्" इत्यादि, तत्रारम्भको वायुरेव, पित्तकफौ त्वनुबन्धाविति न विरोधः स्यात्। चरके हि द्विविधा व्याधय उक्ताः सामान्यजा नानात्मजाश्चेति, तत्र सामान्यजा ये वातादिभिः समस्तैर्व्यस्तैर्वा जन्यन्ते, यथा—ज्वरादयः, नानात्मजा ये नियतैकदोषजन्याः, यथा—आक्षेपकादयो ये वातेनैव जन्यन्ते, न स्वतन्त्रेण पित्तेन कफेन वा, तथौषचोषादयः पित्तेनैव, न वातेन कफेन च, तथा तृप्त्यादयः कफेनैव, न वातेन, न पित्तेन, एवं व्यवस्थिते वातव्याधिवत् पित्तकफव्याधी कस्मान्नोक्तौ? उच्यते,—वायोरतिबलत्वेनाशुकारित्वेन च गरीयस्त्वात्तद्विकाराणां दुःसाध्यत्वादाश्वेवात्ययकरत्वाद्विशिष्टचिकित्सात्वाद्वातव्याध्यभिधानं,नतु कफपित्तव्याध्यभिधानम्। अत एव चरकसुश्रुतादिष्वपि वातरोगाध्याय एव निर्दिष्टो, नतु पित्तकफरोगाध्यायः। चन्द्रिकाकारस्त्वाह,—पित्तकफयो रूपरसादियोगाद्दूष्यविशेषयोगाद्वा हरिद्राचूर्णसंयोगवदत्यन्तविसदृशा रसादिमन्तो विकाराः पृथङ्नामानो जायन्ते, वायोस्तु रूपरसाद्यभावाद्दूष्यनिरपेक्षा आक्षेपकादयो वातादनतिभिन्नरूपा नानात्मजाः, तेन वातविकाराः पृथगुच्यन्ते, नतु पित्तकफविकारा इति। एतत्तु बकुलकरप्रभृतयो नानुमन्यते, चरकविरोधात्। चरके हि पित्तकफयोरपि नानात्मजा उक्ताः, यथा,-"अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिंशत् पित्तविकाराः, विंशतिः श्लेष्मविकाराः" (च. सू. स्था. अ. २०)-इति। सुश्रुतेन तु शल्याध्यायिना पित्तकफनानात्मजा न दर्शिताः, पराधिकारेषु न विस्तरोक्तिरित्यभिप्रायेणेति। लङ्घनमुत्पतनं, उपवासस्यानशनशब्देन वमनादेश्च दोषस्रवणशब्देन वक्ष्यमाणत्वात्। प्लवनं बाहुभ्यां जलप्रतरणम्। आमादिति आमरसात्, तस्य कारणत्वं मार्गावरणद्वारेण नतु स्वरूपेण; आयासादिति पाठान्तरमयुक्तं, तस्य व्यायामशब्देनोक्तत्वात्। मर्माबाधान्मर्माभिघातात्। अपतंसनं गजादिभ्यः शीघ्रयानेन पतनं, उच्छ्वासावरोधो वा; धातुकर्षणमिति खरनादः॥ १-४॥

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम्।
आत्मरूपं तु यद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः॥ ५॥

पूर्वरूपादिकमाह-अव्यक्तमित्यादि। अव्यक्तमिति वक्ष्यमाणानां वातविकाराणां रूपमेवाव्यक्तं पूर्वरूपं, नतु ज्वरादिवद्विशिष्टमन्यत्। आत्मरूपमित्यादि तदेव व्यक्तमात्मरूपं दोषादिभेदेन सम्यक् प्रकाशितं स्वलक्षणमित्यर्थः। अपाय इति वायोश्चलत्वेन स्तम्भसंकोचकम्पादीनां कदाचिदभावात्, यदुक्तं,-"गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वाक्षेपकादिषु"-इति। लघुतेति शरीरस्य, वायुना सर्वधातुशोषणात्। अथवा अपायो लघुता इति सर्ववातविकाराणामपायोऽभावः, किं तदित्याह—लघुतेति।-वातलिङ्गानां लघुताऽत्यल्पत्वेनावस्थानं, नतु निःशेषनिवृत्तिः, यथा—बहिरायामनिवृत्तावपि न रूक्षत्वादिनिवृत्तिरित्याहुः॥ ५॥

संकोचः पर्वणां स्तम्भो भंगोऽस्थ्नां पर्वणामपि।
रोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः॥ ६॥
खाञ्ज्यपाङ्गुल्यकुब्जत्वं शोथोऽङ्गानामनिद्रता।
गर्भशुक्ररजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुप्तता॥ ७॥
शिरोनासाक्षिजत्रूणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम्।
भेदस्तोदोऽर्तिराक्षेपो मुहुश्चायास एव च॥ ८॥

करोति विविधान् व्याधीनिति यदुक्तं तद्याकरोति—संकोच इत्यादि। स्तम्भः पर्वणामेव। पाङ्गुल्यं पङ्गुता। शोथोऽङ्गानामिति बाहुमुखादीनाम्। अनिद्रतेत्यनेनाल्पनिद्रतेत्याहुः। गर्भशुक्ररजोनाश इति गर्भशय्याया वाताधिष्ठितत्वेन गर्भाग्रहणमिति जेज्जटः; गर्भादिविकृतिरप्यत्र द्रष्टव्या। स्पन्दनं कम्पनम्। हुण्डनं शिरःप्रभृतीनामन्तःप्रवेशो वक्रत्वं वा, धातूनामनेकार्थत्वात्। अन्ये त्वाहुः,—शिरोहुण्डनं केशभूमिस्फुटनं शंखललाटभेदश्च, नासाहुण्डनं घ्राणनाशः, अक्षिहुण्डनमक्षिव्युदासः, जत्रुहुण्डनं वक्षउपरोधः, ग्रीवाहुण्डनं ग्रीवास्तम्भः। भेद इति ओष्ठदन्तश्रोण्यादीनाम्। तोदः शूलम्। अर्तिः पीडा, सा च पादपार्श्वश्रोत्राक्षिवक्षसामिति जेज्जटः। आक्षेपश्च आक्षेपकादिषु वक्ष्यमाणः। आयासः श्रमः॥ ६-८॥

एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः।
हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत्॥ ९॥

हेत्वित्यादि। हेतुविशेष आवरणादिः, यथा—श्लेष्मावृतो मन्यास्तम्भकारी, स्थानविशेषः कोष्ठादिः,—यथा-पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजमित्यादि॥ ९॥

तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः।
ब्रध्नहृद्रोगगुल्मार्शः पार्श्वशूलं च मारुते॥ १०॥
सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जनम्।
वेदनाभिः परीताश्च स्फुटन्तीवास्य सन्धयः॥ ११॥

एतदेव विवृणोति (कोष्ठाश्रितवातलक्षणमाह)—तत्रेत्यादि। कोष्ठशब्देना-

विशेषात् सर्वे आमाशयादयो गृह्यन्ते, आमाशयादिगं तु पृथगपि वक्ष्यति। निग्रहोऽप्रवृत्तिः। त्रिकः कोशवङ्क्षणसन्धिः ॥ १०—११ ॥

ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः।
जङ्घोरुत्रिकपात्पृष्ठरोगशोषौ गुदे स्थिते ॥ १२ ॥
रुक् पार्श्वोदरहृन्नाभेस्तृष्णोद्गारविसूचिकाः।
कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयस्थिते ॥ १३ ॥

गुदस्थितवातलक्षणमाह—ग्रह इत्यादि। अश्मा अश्मरी। रोगो रुजा। गुद इत्युत्तरगुदे पक्वाशय इत्यर्थः, नतु गुदमात्रे; तथा सत्यश्मरीकर्तृत्वानुपपत्तेः॥१२–१३॥

पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च।
कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥ १४ ॥
श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्याद्दुष्टसमीरणः।

पक्वाशयस्थवातलक्षणमाह—पक्वाशयस्थ इत्यादि। ननु, पक्वाशयस्थ इति पुनरुक्तिः, गुदे स्थित इत्यनेनैवोक्तत्वात्। उच्यते, गुदे स्थित इति दृढबलस्य लक्षणं, पक्वाशयस्थ इति सुश्रुतस्य; उभयलिङ्गोपन्यासस्तु सकललिङ्गप्रदर्शनार्थमित्यविरोधः १४

त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते।
आतन्यते सरागा च पर्वरुक् त्वग्गतेऽनिले ॥ १५ ॥

त्वग्गतवातलक्षणमाह—त्वगित्यादि। आतन्यते विस्तार्यत एव। त्वग्गत इति उपधातुरूपां त्वचं प्राप्ते; चन्द्रिकाकारस्तु त्वक्शब्देन रसमाह, तेन रसगत इत्यर्थः। हृदयस्थस्य च रसस्यामाशयसामीप्यादामाशयगतवातलक्षणेनैव तदधिगते रसगतस्यानभिधानमिति कार्तिकः ॥ १५ ॥

रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः।
गात्रे चारूंषि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥ १६ ॥

असृग्गतवातलक्षणमाह—रुज इत्यादि। अरूंषि व्रणाः। भुक्तस्य स्तम्भो भुक्तवतो गात्रस्तम्भः, सन्तर्पणेन रक्तस्य वृद्धेः। अन्ये त्वसृग्गतवातलक्षणं न पठन्ति, वातरक्तेन सहाभेदात्; तन्न, अत्र दुष्टो वायू रक्तेनावृतः कुप्यति, वातरक्ते तु स्वकारणादुभावपि हस्त्यादिगमनकुपितौ विशिष्टसंप्राप्त्या हस्तपादगतावेव वातरक्ताख्यं विकारं जनयत इति ॥ १६ ॥

गुर्वङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं यथा।
सरुक् श्रमितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ १७ ॥
भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः।
अस्वप्नः संतता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ १८ ॥

मांसमेदोगतवातलक्षणमाह—गुर्वित्यादि। श्रमितं श्रान्तं निःसहमित्यर्थः। मांसमेदोगतवायोरेकलिङ्गत्वं, अदूरान्तरेण प्रत्यासत्तेराश्रयाभेदात्। एवं मज्जास्थि-

कुपितेऽपि वाच्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा।
विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ १९ ॥

शुक्रस्थवातलक्षणमाह—क्षिप्रमित्यादि । गर्भमिति दुष्टशुक्रारब्धत्वाद्गर्भस्य। विकृतिमिति गर्भस्य शुक्रस्य च ॥ १९ ॥

कुर्यात्सिरागतः शूलं सिराकुञ्चनपूरणम्।
स बाह्याभ्यन्तरायामं खल्लीं कौब्ज्यमथापि वा ॥ २० ॥
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्यात्स्नायुगतोऽनिलः।

सिरागतवातलक्षणमाह--कुर्यादित्यादि। आकुञ्चनं संकोचः। पूरणं स्थूलत्वं, यदुक्तमन्यत्र,–"सुप्तास्तन्व्यो बृहत्यो वा सिरा वाते सिरागते"--इति । खल्लीं वक्ष्यमाणाम् ॥ २० ॥

हन्ति सन्धिगतः सन्धीन् शूलाटोपौ करोति च ॥ २१ ॥

सन्धिगतवातलक्षणमाह–हन्तीत्यादि । हन्ति सन्धिगतः सन्धीनिति सन्धिविश्लेषं स्तम्भादिकं वा करोति ॥ २१ ॥

(प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च।
स्थानस्था मारुताः पञ्च यापयन्ति शरीरिणम् ॥)
प्राणे पित्तावृते छर्दिर्दाहश्चैवोपजायते।
दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैरस्यं च कफावृते ॥ २२ ॥
उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूर्च्छा भ्रमः क्लमः।
अस्वेदहर्षौ मन्दोऽग्निः शीतता च कफावृते ॥ २३ ॥
स्वेददाहौष्ण्यमूर्च्छाः स्युः, समाने पित्तसंवृते।
कफेन सक्ते विण्मूत्रे गात्रहर्षश्च जायते ॥ २४ ॥
अपाने पित्तयुक्ते तु दाहौष्ण्यं रक्तमूत्रता।
अधःकाये गुरुत्वं च शीतता च कफावृते ॥ २५ ॥
व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः।
स्तम्भनो दण्डकश्चापि शूलशोथौ कफावृते ॥ २६ ॥

पित्तकफावृतानां प्राणादीनामर्धार्धश्लोकेन लिङ्गान्याह–प्राण इत्यादि । गात्रहर्षो रोमाञ्चः। दण्डको दण्डवत् स्तम्भः । परस्परं च प्राणादीनामावरणानि विंशतिर्भवन्ति । यदुक्तं चरके,—"मारुतानां हि पञ्चानामन्योन्यावरणं शृणु" (च. चि. स्था. अ. २८)-इत्यादि। एषां च लक्षणं चरक एव द्रष्टव्यम् । विदेहे चैक एव वायुः स्थानकर्मभेदात् पञ्चधेत्याहुः, संसर्गिद्रव्यत्वेनैकाश्रये जलवत्पृथगवस्थानानुपपत्तेः। ईशानोऽप्याह,–यथैको देवदत्तः स्थानभेदात् गृहस्थो वानप्रस्थः, कर्मभेदात् कुम्भकारो मालाकार इत्युच्यते, तथा वायुरपीति ॥ २२–२६ ॥

यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ।
तदाऽऽक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः ॥ २७ ॥
मुहुर्मुहुश्चाक्षेपणादाक्षेपक इति स्मृतः ।

आक्षेपकस्य सामान्यलक्षणमाह—यदा त्वित्यादि । सर्वा इति ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्गाः । आक्षिपति देहं हस्त्यारूढपुरुषस्येव गात्रं चालयति । मुहुश्चर इति हेतुगर्भविशेषणम् । 'बहिश्चर' इति पाठान्तरे कोष्ठाद्बहिः शाखागतश्चरन्नाक्षेपकं करोतीत्यर्थः । चन्द्रिकाकारस्त्वेतन्नानुमन्यते, स्थानगाम्भीर्यादाक्षेपकस्य तदारम्भकवायोर्बहिश्चरत्वायुक्तत्वात् ॥ २७ ॥

क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ २८ ॥
पीडयन् हृदयं गत्वा शिरःशङ्खौ च पीडयन् ।
धनुर्वन्नमयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तदा ॥ २९ ॥
स कृच्छ्रादुच्छ्वसेच्चापि स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः ।
कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥ ३० ॥
दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति ।
हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ॥ ३१ ॥
वायुना दारुणं प्राहुरेके तदपतानकम् ।

अस्यैवावस्थाविशेषावपतन्त्रकापतानकावाह—क्रुद्ध इत्यारभ्य एके तदपतानकमित्यन्तेन । स्वैः कोपनैरित्यनेन रूक्षादिकुपितः स्वतन्त्रो नत्वावरणकुपित इतीशानः । निमीलिताक्षः स्तब्धाक्षो वा भवतीत्यर्थः । आक्षेपकश्चतुर्विधो भवति, दण्डापतानकोऽभ्यन्तरायामो बहिरायामोऽभिघातजश्चेति । दृढबलेन यद्यप्याक्षेपकात् पूर्वमन्तरायामबहिरायामौ पठितौ, तथाऽप्याक्षेपकविशेषावेतौ मन्तव्यौ, सुश्रुतदर्शनात् ॥ २८–३१ ॥

कफान्वितो भृशं वायुस्तास्वेव यदि तिष्ठति ॥ ३२ ॥
दण्डवत्स्तम्भयेद्देहं स तु दण्डापतानकः ।

एषां लक्षणमाह—कफान्वित इत्यादि । भृशं कफान्वित इत्यनेन पित्तमपि न वार्यत इत्याहुः । चरके त्वस्यासाध्यत्वं केवलवातजत्वेन द्रष्टव्यम् । यदाह,—"पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणीः स्तभ्नाति मारुतः । दण्डवत् स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः" (च. चि. स्था. अ. २८) इति । तास्विति सर्वधमनीषु ॥ ३२ ॥

धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञकः ॥ ३३ ॥

अन्तरायामबहिरायामयोः साधारणं रूपमाह—धनुस्तुल्यमित्यादि ॥ ३३ ॥

अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः ।
स्नायुप्रतानमनिलो यदाऽऽक्षिपति वेगवान् ॥ ३४ ॥
विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कफं वमन् ।

अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवम् ॥ ३५ ॥
तदाऽस्याभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ।
बाह्यस्नायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च ॥ ३६ ॥
तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वक्षःकट्यूरुभञ्जनम् ।

विशेषलक्षणमाह-अङ्गुलीत्यादि । वक्षो बाहुद्वयान्तरम् । हृदयं तदभ्यन्तरं अङ्गुलम् । स्नायुप्रतानं लतावदनेकप्ररोहं स्नायुजालं, स्नायुरित्युपलक्षणं, तेन सिरा-कण्डरयोरपि ग्रहणम् । यदुक्तं तन्त्रान्तरे,-"महाहेतुर्बली वायुः सिराः सस्नायु-कण्डराः । मन्यापृष्ठाश्रिता बाह्याः संशोष्यायामयेद्बहिः"-इत्यादि । अभ्यन्तरायामं क्रोडे नतं, बाह्यायामं पृष्ठे नतम् । अन्तरायामबहिरायामाभ्यां तन्त्रान्तरोक्तकुब्ज-स्यावरोधः । यदुक्तं,-"हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक् । क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्यात्तदा तं कुब्जमादिशेत्"-इति ॥ ३४-३६ ॥

कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः ॥ ३७ ॥
कुर्यादाक्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघातजम् ।

उक्तानामाक्षेपकप्रकाराणां कफपित्तानुबन्धमाह--कफपित्तान्वित इत्यादि । एतच्च दण्डापतानकलक्षणमेव जेज्जटेन व्याख्यातम् । पित्तकफानुबन्धश्चात्र शैत्य-शोथगुरुत्वानीत्यादिनोक्तलक्षण एव बोध्यः । चतुर्थमभिघातजमिति दण्डापतानका-दित्रितयापेक्षया चतुर्थत्वं, अभिघातजं दण्डाद्यभिघातकुपितवातजं, अस्य च लक्षणं "यदा तु धमनीः सर्वाः"-इत्यादिनोक्तसामान्यलक्षणं द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च यः ॥ ३८ ॥
अभिघातनिमित्तश्च न सिद्ध्यत्यपतानकः ।

असाध्यत्वमाह-गर्भपातेत्यादि । गदाधरस्त्वाह-कफपित्तान्वित इत्यादिना निमित्तभेदेनाक्षेपकश्चतुर्धेति, तद्यथा-एकः कफान्वितेन वातेन, द्वितीयः पित्ता-न्वितेन, तृतीयः केवलेन, चतुर्थोऽभिघातेनेति । अत्र पक्षे गर्भपातशोणिताति-स्रावजौ केवलवातेन ग्राह्यौ, एतेषां च मुहुर्मुहुराक्षेपणं बोध्यं, आक्षेपकविशेषत्वात् ॥

गृहीत्वाऽर्धं तनोर्वायुः सिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥ ३९ ॥
पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिबन्धान्विमोक्षयन् ।
कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ॥ ४० ॥
एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ।
सर्वाङ्गरोगस्तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ॥ ४१ ॥

पक्षवधमाह-गृहीत्वेत्यादि । अर्धमिति अर्धमर्यादयाऽर्धनारीश्वरवत् । पक्षं बाहुकक्षपार्श्वादिभागं, अन्यतरमिति वामं दक्षिणं वा । सन्धिबन्धान् कफसहित-स्नायुभिर्वृतान् मोक्षयन्निति गदाधरः, अत एव सिराः स्नायूर्विशोष्येत्युक्तम् । अर्धकाय इत्युक्तेऽपि कृत्स्नग्रहणं युगपत् सर्वार्धाङ्गव्याप्त्यर्थम् । अकर्मण्य ईषच्चेष्टा-

क्षमः । विचेतनोऽल्पचेतनः, ईषत्स्पर्शादिज्ञानवानित्यर्थः । तद्वच्चेत्यनेन सिराः स्नायूर्विशोष्य चेत्यादिसंप्राप्तिं लक्षणं चातिदिशति ॥ ३६–४१ ॥

दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ।
शैत्यशोथगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफान्विते ॥ ४२ ॥
शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।
साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥ ४३ ॥

तस्यैव साध्यासाध्यज्ञानार्थमाह–दाहेत्यादि । एतच्च लक्षणमन्यत्रापि वातरोगे द्रष्टव्यं, अत एव सामान्येन वायाविति कृतवान् । शुद्धः केवलः । अन्येनेति कफेन पित्तेन वा । क्षयहेतुकमिति धातुक्षयकुपितशुद्धवातजमिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि वा ।
हसतो जृम्भतो वाऽपि भाराद्विषमशायिनः ॥ ४४ ॥
शिरोनासौष्ठचिबुकललाटेक्षणसन्धिगः ।
अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः ।
वक्रीभवति वक्त्रार्धं ग्रीवा चाप्यपवर्तते ॥ ४५ ॥
शिरश्चलति वाक्संगो नेत्रादीनां च वैकृतम् ।
ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन्पार्श्वे च वेदना ॥ ४६ ॥
(यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलम् ।
वायुरूर्ध्वं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ॥)
तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविचक्षणाः ।

अर्दितमाह—उच्चैरित्यादि । अर्दयति पीडयति । अपवर्तते वक्रीभवति । चलति कम्पते । वाक्सङ्गोऽनिर्गमो वचनस्य । आदिशब्देन भ्रूगण्डादीनां ग्रहणम् । वैकृतं वेदनास्फुरणवक्रत्वादिकम् । ग्रीवेत्यादि, यस्मिन् पार्श्वेऽर्दितं तस्मिन् ग्रीवादीनां वेदनेति योज्यम् । तन्त्रान्तरे तु मुखार्धवच्छरीरार्धव्यापकोऽप्यर्दितः पठितः । यदाह दृढबलः,–"अर्धे तस्मिन् मुखार्धे वा केवले स्यात्तदर्दितम्" (च० चि० स्था० अ० २८) इति । ननु, यद्येवं तदाऽर्दितार्धाङ्गवातयोः को भेदः ? उच्यते, वेगित्वेनार्दिते कदाचिद्वेदना भवति, अर्धाङ्गवाते तु सर्वदैवेति भेदः, अथवा यथोक्तः सर्वलिङ्गोऽर्दितस्तद्विपरीतस्त्वर्धाङ्गवात इत्याहुः । सुश्रुतेन तु मुखमात्र एवार्दितः पठितः, अर्धशरीरस्यार्धाङ्गवातेन लब्धत्वात् । स एवात्र माधवेन लिखितः ॥ ४४–४६ ॥

क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ॥ ४७ ॥
न सिध्यत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ।

तस्यासाध्यलक्षणमाह––क्षीणस्येत्यादि । अनिमिषाक्षस्य निमेषासमर्थचक्षुषः । प्रसक्ताव्यक्तभाषिण इति प्रसक्तं प्रकर्षेण सक्तमप्रवृत्तं अव्यक्तं अप्रपीडितवर्णपदं भाषितुं

शीलं यस्य स तथा । अन्ये तु प्रसक्तं निरन्तरमाहुः; तन्न, चरके "दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ता काले सज्जति चास्य वाक्" (च. चि स्था. अ. २८)—इति वचनात् । त्रिवर्षमिति अतीतवर्षत्रयं; अथवा त्रयाणां मुखनासाचक्षुषां वर्षः स्रवणं यत्र तत्तथेत्याहुः ॥ ४७ ॥

गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेष्वाक्षेपकादिषु ॥ ४८ ॥

आक्षेपकादीनामर्दितान्तानां वेगित्वमाह—गत इत्यादि । स्वास्थ्यं पीडालाघवं भारापगमे सुखित्वव्यपदेशवत् ॥ ४८ ॥

जिह्वानिर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ।
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनुम् ॥ ४९ ॥
करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।
हनुग्रहः स तेन स्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ५० ॥

हनुग्रहमाह—जिह्वेत्यादि । हनुमूलस्थः कपोलमूलस्थः । हनुं स्रंसयित्वाऽधः कृत्वा । विवृत्तास्यत्वमास्यविवृतिं, संवृतास्यतामास्यसंवृतिं; सा च वायोरनियतकारित्वात् ॥ ४९–५० ॥

दिवास्वप्नासमस्थानविवृतोर्ध्वनिरीक्षणैः ।
मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणाऽऽवृतः ॥ ५१ ॥

मन्यास्तम्भमाह—दिवास्वप्नेत्यादि । स एवेति वातः ॥ ५१ ॥

वाग्वाहिनीसिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।
जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ५२ ॥

जिह्वास्तम्भमाह—वागित्यादि । वाग्वाहिनीसिरासंस्थ इति वाग्वाहिनी या सिरा तत्र संस्थ इति योज्यं, समस्तपक्षे "पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु–" इत्यनेन पुंवद्भावप्राप्तेः । अन्नपानवाक्येष्वनीशतेति अन्नपानाभ्यवहारवचनेष्वसामर्थ्यम् ॥

रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः सिराः ।
रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात्सिरोग्रहः ॥ ५३ ॥

सिराग्रहमाह—रक्तमित्यादि । मूर्धधरा इति ग्रीवागताः, तासां रूक्षत्वं वेदनावत्त्वं कृष्णत्वं च कुर्यात् । सोऽसाध्य इति स्वरूपेणैव, काकणकुष्ठवत् । शिरोग्रह इति पाठान्तरे शिरोधारकसिरादुष्ट्या शिरोवेदनाकारित्वात् 'शिरोग्रह' इति व्यपदेशः, लक्षणं तु तदेव ॥ ५३ ॥

स्फिक्पूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ।
गृध्रसी स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥ ५४ ॥
वाताद्, वातकफात्तन्द्रागौरवारोचकान्विता ।
[वातजायां भवेत्तोदो देहस्यापि प्रवक्रता ।
जानुकट्यूरुसंधीनां स्फुरणं स्तब्धता भृशम् ॥ ५५ ॥

वातश्लेष्मोद्भवायां तु निमित्तं वह्निमार्दवम्।
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च ॥ ५६ ॥]

गृध्रसीमाह--स्फिक्पूर्वेत्यादि। स्फिक् पूर्वा प्रथमतो ग्राह्या स्तम्भरुक्तोदैर्यस्याः सा स्फिक्पूर्वा; ईशानस्तु पूर्वा प्रथमा गृध्रसी वातादिति योजयति, एषा च व्याख्या स्फिक्शब्दस्य नपुंसकत्वेन 'पूर्वा स्फिक्कटीपृष्ठ'-इत्यादिपाठेन वोपपद्यते नान्यथा। 'स्फिक्पूर्वं' इति पाठान्तरं जानुजङ्घापदमित्यनेन योज्यम्। क्रमादिति न युगपत्। वातादिति छेदः। वातकफारब्धा गृध्रसी, सोक्तवातलक्षणयुक्ताऽपि तन्द्रागौरवादियुक्ता भवतीति गृध्रसीद्वयमुक्तम् ॥ ५४ ॥ ५६ ॥

तलं प्रत्यंगुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ॥ ५७ ॥
बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वाची चेति सोच्यते।

विश्वाचीमाह-तलमित्यादि। तलं हस्तस्योपरिभागः, तलशब्दोऽत्रोपरिवचनः, यथा-भूतलमिति गयदासः। तेनायमर्थः-बाह्वोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं, तत आरभ्य हस्ततलं लक्षीकृत्याङ्गुलीनां याः कण्डरास्ताः संदूष्य बाह्वोः कर्मक्षयकरी या सा विश्वाची, बाह्वोः कर्म ग्रहणाकुञ्चनादि, द्वित्वं चात्र संभवपरं, तेनैकबाह्वावपि भवति वातरक्तवत्। विश्वाची चेति चकारेण गृध्रसीविश्वाच्योः खल्लीसंज्ञां दर्शयति, तयोरपि करमूलावमोटनकारित्वात्, यदुक्तं हारीते,-"विश्वाची गृध्रसी चोक्ता खल्ली तीव्ररुजान्विता"-इति गयदासः। चक्रस्त्वाह-चरके 'खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी' (च. चि. स्था. अ. २८)-इत्यनेन विश्वाच्याः पृथगेव खल्ली पठिता, सुश्रुतेन तु खल्ली न पठितैव, नहि तेन तन्त्रान्तरोक्तसर्वविकाराः पठ्यन्ते, चरकोक्तपरस्परवातावरणलक्षणमेव न पठितं, हारीतेन तु तीव्ररुजायोगाद्गृध्रसीविश्वाच्योः खल्लीत्वं पठितं, भवति हि धर्मान्तरयोगात् कस्यचिद्विकारस्य रोगान्तरत्वं, यथा—अष्ठीलैव प्रत्यष्ठीला, अश्मर्येव शर्करा, पाण्डुरोग एव कामलेत्यादि ॥ ५७ ॥

वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः ॥ ५८ ॥
ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत्।

क्रोष्टुकशीर्षमाह-वातेत्यादि। वातशोणितज इति वातरक्ताख्यविकारजः, चिकित्साभेदार्थं पृथक् पठित इति गयदासः। वातशोणिताभ्यां जात इति जेज्जटः। दृश्यते ह्ययं वातरक्तव्यतिरेकेणापि, जानुदेशनियतत्वेन विशिष्टलक्षणत्वेन चेतरवातरक्तशोथाद्भेद इति। क्रोष्टुकशीर्षवत् शृगालमस्तकवत् स्थूलः ॥ ५८ ॥

वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ॥ ५९ ॥
खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुःसक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्।

खञ्जमाह-वायुरित्यादि। सक्थ्न ऊर्ध्वजङ्घायाः, कण्डरां महास्नायुं, आक्षिपेत् ईषत् क्षिपेत्, किंचिद्गतिमत्वादिति गयदासः। सक्थ्नोरिति द्विवचनेनैव द्वित्वे लब्धे द्वयोरिति पदेन नियमयति,-सक्थिद्वयस्यैव वधात् पङ्गुः, एकसक्थिवधात्

खञ्ज इति, वधश्चात्र गमनादिक्रियानाशः ॥ ५५ ॥

प्रक्रामन् वेपते यस्तु खञ्जन्निव च गच्छति ॥ ६० ॥
कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम्।

खञ्जविशेषमाह—प्रक्रामन्नित्यादि। प्रक्रामन्निति गमनमारभमाणो वेपते। प्रशब्दोऽयमादिकर्मणि। खञ्जन्निव गच्छति विकलयन्निव गच्छति, गमनारम्भेन वेपते तेन खञ्जादस्य भेदः। मुक्तसन्धिप्रबन्धनमिति शिथिलीकृतसन्धिबन्धनम्। कलायखञ्ज इति शास्त्रे रूढा संज्ञा; अयमेवान्यत्र खञ्जवात इत्युक्तः ॥ ६० ॥

रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ॥ ६१ ॥
वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम्।

वातकण्टकमाह—रुगित्यादि। यदा विषमपादन्यासकुपितः श्रमकुपितो वा वायुर्गुल्फे वेदनां जनयति, तं वातकण्टकमित्याहुः, अयमेवान्यत्र 'खुड्डकावात' इत्युक्तः ॥ ६१ ॥

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥ ६२ ॥
विशेषतश्चङ्क्रमतः पाददाहं तमादिशेत्।

पाददाहमाह—पादयोरित्यादि। विशेषतश्चङ्क्रमत इत्यनेन स्थितस्य मन्दो दाह इति दर्शयति। वैवर्ण्यादेरभावाद्वातरक्तादस्य भेदः ॥ ६२ ॥

हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां चापि सुप्तकौ ॥ ६३ ॥
पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपतः।

पादहर्षमाह—हृष्येत इत्यादि। हृष्येते हर्षयुक्तौ भवतः, हर्षश्च रोमाञ्चप्रायोऽन्तःशीतो झिणिझिणिवेद्वेदनाविशेष इत्याहुः, झिणिझिणि तु न चिरानुबन्धिनी केवलवातजेति भेदः ॥ ६३ ॥

अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनम् ॥ ६४ ॥

अंसेत्यादि। अंसेत्यादिना श्लोकार्धेनांसशोषः केवलवातज उच्यते। अंसबन्धकारकः श्लेष्मा अंसबन्धनः, एतदनन्तरं 'अंसशोषं जनयेत्' इति शेष इति कार्तिकः ॥ ६४ ॥

सिराश्चाकुञ्च्य तत्रस्थो जनयेदवबाहुकम्।

अवबाहुकमाह—सिराश्चेत्यादिना। तत्रस्थोंऽसदेशस्थः, सिरा आकुञ्च्यावबाहुकं जनयेत्। अयं वातकफजः। अन्ये तु मिलित्वाऽवबाहुकलक्षणमाहुः; तन्न, यतः सुश्रुतेनोक्तम्,—"अंसशोषावबाहुकयोर्बाहुमध्ये सिराव्यधः" (सु. शा. स्था. अ. ८)—इति। एतदनन्तरं सुश्रुतेन बाधिर्यं पठितं,—"यदा शब्दवहं वायुः (सु. नि स्था. अ. १)"—इत्यादिना, माधवेन तु प्रकरणानुरोधं मन्यमानेन कर्णरोग एव तत् पठितं किंतु सुश्रुतेन वातव्याधौ बाधिर्यं पठित्वाऽपि बाधिर्यकर्णशूलौ शालाक्येऽपि पठितौ, पुनरुक्तमिति चेत्; न, संप्राप्तिभेदभिन्नत्वात्; वातव्याधौ शब्दवहमित्यनेन

कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोदेश उक्तः, शालाक्ये च शब्दवहाः सिरा इत्युक्तम् । माधवेन तु कर्णरोगे शब्दाश्रवणत्वाविशेषादेतदेव तत्र पठितमित्यविरोधः ॥—

आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ॥ ६५ ॥
नरान्करोत्यक्रियकान्मूकमिन्मिनगद्गदान् ।

मूकादींस्त्रीनाह—आवृत्येत्यादि । अक्रियकान् अवचनक्रियकान्; नञयमभावे ईषदर्थे च । आद्यो मूकोऽवचनः, द्वितीयो मिन्मिनः सानुनासिकसर्ववचनः, तृतीयो गद्गदो लुप्तपदव्यञ्जनाभिधायी । एषां च समानकारणाभिधानेऽपि दुष्टेरुत्कर्षादिभिरदृष्टवशाद्वा भेद इत्युन्नेयम् ॥ ६५ ॥

अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता ॥ ६६ ॥
भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूनी नाम नामतः ।

तूनीमाह—अध इत्यादि । अध इति गुदोपस्थम् । वेदना शूलम् । वर्चोमूत्राशयोत्थिता पक्वाशयमूत्राशयोत्थिता, पक्वाशयमूत्रपुटयोर्व्यस्तसमस्तयोर्जाता । उपस्थं स्त्रीपुंसयोर्गुह्यम् । नामतः प्रसिद्धितः ॥ ६६ ॥

गुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोमं प्रधाविता ॥ ६७ ॥
वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूनीति सोच्यते ।

प्रतितूनीमाह—गुदेत्यादि । प्रतिलोममित्यूर्ध्वम् । वेगैर्वातकृतोद्गमैः । सेत्यनेन भिन्दतीवेत्यतिदिश्यते ॥ ६७ ॥

साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम् ॥ ६८ ॥
आध्मानमिति तं विद्याद्घोरं वातनिरोधजम् ।
विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् ॥ ६९ ॥
प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम् ।

आध्मानमाह—साटोपमित्यादि । साटोपमिति आटोपश्चलचलनमिति गयदासः, गुडगुडाशब्द इति कार्तिकः । आध्मातं वातपूर्णचर्मपुटकस्थानीयम् । उदरमिति पक्वाशयः, प्रत्याध्मानस्यामाशयसंभवत्वात् । घोरमिति कष्टप्रदम् । आमाशयसमुत्थत्वेन प्रत्यासत्त्या पार्श्वहृदययोरपि वेदनाशङ्कानिरासार्थमाह—विमुक्तेत्यादि । तदेवेत्यनेन साटोपादित्वमतिदिशति । कफव्याकुलितानिलं कफावृतवातम् ॥ ६८॥६९

नाभेरधस्तात्संजातः संचारी यदि वाऽचलः ॥ ७० ॥
अष्ठीलावद्घनो ग्रन्थिरूर्ध्वमायत उन्नतः ।
वाताष्ठीलां विजानीयाद्बहिर्मार्गावरोधिनीम् ॥ ७१ ॥
एतामेव रुजोपेतां वातविण्मूत्ररोधिनीम् ।
प्रत्यष्ठीलामिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थिताम् ॥ ७२ ॥

अष्ठीलामाह—नाभेरित्यादि । अष्ठीला उत्तरापथे वर्तुलः पाषाणविशेष इति जेज्जटमतानुवादी कार्तिकः, कर्मकाराणां वर्तुला दीर्घा लौहभाण्डीति गयदासः ।

ऊर्ध्वमायत उपरिदीर्घः । उन्नतस्तिर्यगुन्नतः । वातकृता अष्ठीला वाताष्ठीलेति स्वरूपपरं, व्यावृत्त्यभावात् । बहिर्मार्गावरोधिनीं वातमूत्रपुरीषावरोधिनीम् । एतामित्यादि सैव जठरे तिर्यगुत्थिता तिर्यगायता प्रत्यष्ठीलेति भेदः । वातविण्मूत्ररोधिनीमिति विशेषपरम् ॥ ७०-७२ ॥

मारुतेऽनुगुणे बस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्तते ।
विकारा विविधाश्चात्र प्रतिलोमे भवन्ति च ॥ ७३ ॥

अष्ठीलाव्यतिरिक्तामपि वातविकृतिं मूत्ररोधिनीमाह—मारुत इत्यादि । अनुगुणेऽनुलोमे, प्रतिलोमे मारुत इति संबन्धः । विकारा अश्मरीमूत्रकृच्छ्रादयः ॥७३॥

सर्वांगकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः ।

वेपथुवातविकारमाह—सर्वेत्यादि । शिरसः कम्प इति संबन्धः, शिर इत्यवयवोपलक्षणं, तेन हस्तादेरपि कम्पो वेपथुरित्यर्थः ॥

खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ॥ ७४ ॥
(अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन वा ।
करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्ध्ववातः स उच्यते ॥ ७५ ॥)

खल्लीत्यादि : खल्ली सिरावमोटन इति लोके । "अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन च । करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्ध्ववातं प्रचक्षते" इत्यत्राधिकं केचित् पठन्ति ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

स्थाननामानुरूपैश्च लिंगैः शेषान्विनिर्दिशेत् ।
सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ॥ ७६ ॥
हनुस्तम्भार्दिताक्षेपपक्षाघातापतानकाः ।
कालेन महता वाता यत्नात्सिध्यन्ति वा नवा ॥ ७७ ॥
नरान् बलवतस्त्वेतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ।

अनुक्तवातरोगसंग्रहार्थमाह—स्थानेत्यादि । स्थानानुरूपैर्लिङ्गैर्यथा—कुक्षिशूलं, नखभेद इत्यादि । नामानुरूपैर्लिङ्गैर्यथा—शूलमित्युक्ते कीलनिखातवद्वेदनाविशेष एवोच्यते, तथा भेदतोदादिभिरपि पीडाविशेष एव गम्यते । वाता इति वातविकाराः, कार्यकारणयोरभेदोपचारात्, वातादिति पाठे तु वाताद्ये हनुस्तम्भादय इति योज्यम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

विसर्पदाहरुक्सङ्गमूर्च्छारुच्यग्निमार्दवैः ॥ ७८ ॥
क्षीणमांसबलं वाता घ्नन्ति पक्षवधादयः ।
शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाध्मानंनिपीडितम् ।
रुजार्तिमन्तं च नरं वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ७९ ॥

वातोपद्रवानाह—विसर्पेत्यादि । वाता इति वातविकाराः, कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । वातादिति पाठे तु वातात् पक्षवधादय इति योज्यम् । शूनमित्यादि शूनं

सशोथम्। रूक्षत्वचं स्पर्शानभिज्ञत्वगिन्द्रियम्॥ ७८-७९॥

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतिस्थितः।
वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्वीतरोगः समाः शतम्॥ ८०॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने वातव्याधिनिदानं समाप्तम्॥ २२॥

इदानीं पञ्चविधस्यापि प्रकृतिस्थस्य वायोर्लिङ्गं कार्यं चाह—अव्याहतेत्यादि। यस्येति पुरुषस्य, अव्याहतगतिरनवरुद्धमार्गः, स्थानस्थः स्वाश्रयव्यवस्थितः, प्रकृतिस्थितोऽक्षीणश्चाप्रवृद्धः, एतद्विशेषणत्रयं हेतुहेतुमद्भावेन योज्यम्। वीतरोगो नीरोगः, कफपित्तदुष्टेरपि प्रेरकवातेनान्तरीयकत्वात्। अधिकं समाः शतमिति पञ्च दिनाधिकं सविंशं वर्षशतम्। यदाह वराह आयुर्निरूपणे,-"समाः षष्टिर्द्विघ्ना मनुजकरिणां पञ्च च निशाः"-इत्यादि॥ ८०॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां वातव्याधिनिदानं समाप्तम्॥२२॥

अथ वातरक्तनिदानम्।

लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः।
क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः॥ १॥
कुलत्थमाषनिष्पावशाकादिपललेक्षुभिः।
दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः॥ २॥
विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः।
प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम्।
स्थूलानां सुखिनां चापि कुप्यते वातशोणितम्॥ ३॥

वातव्याधिविशेषत्वात्तदनन्तरं वातरक्तमाह—ननु, सुश्रुते वातरोगाध्याय एव वातरक्तं पठितं तत् कुतोऽत्र संग्रहे पृथक् पाठः? उच्यते, सत्यपि वातरोगत्वे निदानवैशिष्ट्याद्विशिष्टदोषदूष्यख्यापनार्थं हस्तादिदेश एव संप्राप्तिकथनार्थं क्रियाविशेषख्यापनार्थं च पृथक्करणम्। अत एव चरकेऽपि वातव्याध्यनन्तरं पृथग्वातरक्ताधिकारः। ननु, रुजस्तीव्राः ससंतापा इत्यादिना रक्तगतस्य वातस्य लक्षणं वातव्याधावेवोक्तं, ततश्च वातरक्ताभिधानं पुनरुक्तं स्यात्, नैवं, वातरक्तं हि दुष्टेन वातेन दुष्टेन रक्तेन च विशिष्टसंप्राप्तिकं विकारान्तरमेव। उक्तं हि चरके,—"वायुः प्रवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि। क्रुद्धः संदूषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम्" (च. चि. स्था. अ. २९)—इति। रक्तगतवाते तु वात एव दुष्टो रक्तमदुष्टमेव गच्छतीति भेदः। लवणाम्लेत्यादि, क्लिन्नशुष्कशब्दौ मांसेन सबध्येते। पिण्याकस्तिलकल्कः। निष्पावः शिम्बिः, पललं मांसम्। प्रायश इत्यादि, सुकुमारा मृदुदेहावयवाः, तेषामल्पचेष्टत्वाल्लवणादिभी रक्तं कटुतिक्तप्रजागरादिभिश्च वातः कुप्यतीतीशानः॥ १-३॥

हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाह्यन्नं स विदाहोऽशनस्य।

कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च स्रस्तं दुष्टं पादयोश्चीयते तु।
तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम्॥ ४॥

संप्राप्तिमाह—हस्त्यश्वेत्यादि। हस्त्यादिगमनं वातवृद्धौ विशेषेण रक्तस्य द्रवस्याधोगमनेऽपि हेतुः, विदाह्यन्नं च शोणितवृद्धौ। हस्त्यादिगमनं विशेषेण पादेनापि गमनं हेतुरेव। तद्रक्तम्। संपृक्तं वायुना दूषितेन स्वहेतुवृद्धेन। तत्प्राबल्यादिति द्वयोर्दुष्टत्वेऽपि वातस्य प्राबल्याद्दोषत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तव्यपदेशः, नतु रक्तवात इति॥४

स्वेदोऽत्यर्थं नवा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक्।
सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः॥ ५॥
जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च॥ ६॥
कण्डूः सन्धिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत्।
वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम्॥ ७॥

पूर्वरूपमाह—स्वेदेत्यादि। स्वेदोऽत्यर्थं नवेति। घर्मागमनमत्यर्थं भवति सर्वथा वा न भवति, एतच्च व्याधिमहिम्ना कुष्ठवत्। क्षतेऽतिरुगिति यदि कारणान्तरात् स्यात्तदाऽतिशयं रुजा स्यात्, तद्देशस्य दुष्टत्वात्॥ ५-७॥

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणभञ्जनम्।
शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावता वृद्धिहानयः॥ ८॥
धमन्यंगुलिसन्धीनां संकोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक्।
शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः॥ ९॥
रक्ते शोथोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते।
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्ड्वक्लेदसमन्वितः॥ १०॥
पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा।
स्पर्शासहत्वं रुग्रागः शोथः पाको भृशोष्मता॥ ११॥
कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः।
कण्डूर्मन्दा च रुग्द्वन्द्वं सर्वलिङ्गं च संकरात्॥ १२॥

वातरक्तस्य दोषान्तरसंसर्गेण लक्षणान्याह—वातेऽधिक इत्यादि। वृद्धिहानय इति वातरक्तलक्षणानाम्। रक्त इत्यादि। रक्त इत्यत्र 'अधिक' इत्यनुवर्तनीयं, एवं वक्ष्यमाणपित्तादिषु। एतच्चारम्भकरक्तादन्यद्रक्तान्तरं बोध्यं, रक्तमपि रक्तान्तरदूषकं भवति। यदुक्तं दुष्टरक्तलक्षणे,—"पित्तवद्रक्तेनातिकृष्णं च (सु. सू. स्था, अ. १४)" इति। शमं नैति शान्तिं न याति। कफ इत्यादि। द्वन्द्वसर्वलिङ्गं च संकरादिति संकरात् द्विदोषत्रिदोषमेलकात् द्वन्द्वलिङ्गं सर्वलिङ्गं च क्रमाद्वातरक्तं भवति॥ ८॥ १२॥

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि।

आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमुपसर्पति ॥ १३ ॥

पादयोर्जातमप्रतिक्रियमाणं देशान्तरं व्याप्नोति, पादवद्धस्तयोरपि भवतीति दर्शयन्नाह--पादयोरित्यादि । आखोर्विषमित्यनेन मन्दविसर्पितां दर्शितवान्, एतद्वातरक्तं चरकेण द्विविधमुक्तम् । यदाह-"उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधं वात-शोणितम् । त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम्" (च० चि० स्था० अ० २६)-इति । सुश्रुतेन तु कुष्ठवदुत्पत्तौ उत्तानस्योत्तरकालं गम्भीरत्वमुक्तमिति मतभेद एव ॥ १३ ॥

आजानु स्फुटितं यच्च प्रभिन्नं प्रस्रुतं च यत् ।
उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः ॥ १४ ॥
वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितम् ।
अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः ॥ १५ ॥
संमूर्छामदरुक्तृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः ।
हिक्कापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः ॥ १६ ॥
अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहार्बुदाः ।
एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वाऽपि यत् ॥ १७ ॥
अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।
एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ १८ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने वातरक्तनिदानं समाप्तम् ॥ २३ ॥

असाध्यत्वादिकमाह-आजान्वित्यादि । आजानु जानुपर्यन्तं गतमसाध्यम् । तदा स्फुटितादिकं स्फुटितं दलितत्वक्, प्रभिन्नं विदीर्णत्वक्, उपद्रवैरित्यादौ आदिशब्देन वक्ष्यमाणानामस्वप्नादीनां ग्रहणम् । याप्यं संवत्सरोत्थितमित्यनेन संवत्सरादर्वाक् साध्यं, यदि स्फुटितत्वगादयो न भवेयुरित्याहुः । अस्वप्नेत्यादि । पाङ्गुल्यं पङ्गुता । मोहेनैकेनेति वचनात् पूर्वोक्तैः समस्तैर्द्वित्रादिभिश्चेति ज्ञापयतीति ॥ १४-१८ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां वातरक्तनिदानं समाप्तम् ॥ २३ ॥

अथोरुस्तम्भनिदानम् ।

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।
जीर्णाजीर्णे तथाऽऽयाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥ १ ॥
सश्लेष्ममेदःपवनः साममत्यर्थसंचितम् ।
अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

सक्थ्यस्थिनी प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च ।
तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ३ ॥
परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ।
ध्यानांगमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ ४ ॥
संयुक्तौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ।
तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥ ५ ॥

वातव्याधिविशेषत्वादूरुस्तम्भमाह—शीतोष्णेत्यादि । शीतोष्णग्रहणमनुक्तपरस्परविरोधिद्वन्द्वोपलक्षणार्थं, तेन गुरुस्निग्धाभ्यां लघुरूक्षयोर्ग्रहणं बोध्यमिति जेज्जटः । संशुष्कं कठिनं, द्रवविरोधित्वात् । जीर्णाजीर्ण इति प्रभूतं जीर्णं, स्तोकमजीर्णमित्याहुः, तस्मिन्, 'भोजने' इति शेषः । अत एव दृढबलेन,–"जीर्णाजीर्णे समश्नतः" (च० चि० स्था० अ० २७)–इति पठितम् । एते च यथासंभवं श्लेष्मादीनां हेतवः । सश्लेष्ममेदःपवन इति सश्लेष्ममेदश्चासौ पवनश्चेति सश्लेष्ममेदःपवन इति विग्रहः । इतरं दोषं पित्तम् । अस्यां संप्राप्तौ वातस्य प्राधान्यमुक्तं, अत एव सुश्रुतेन महावातव्याधावयं रोगः पठितः । चरके तु कफस्य प्राधान्यमुक्तम् । यदाह,–"ऊरू श्लेष्मा समेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु" (च. चि. स्था. अ. २७)–इत्यादि । तत्र चरके आवरकस्य श्लेष्मणः प्राक्चिकित्स्यत्वेन प्राधान्यं, आरम्भकत्वेन तु सुश्रुते पवनस्येति न विरोधः । परकीयाविवेत्यनेनोत्क्षेपणागमनादिष्वप्रभुत्वं दर्शयति । ध्यानादिभिर्ज्वरान्तैरुपलक्षितः 'पुरुष' इति शेषः ॥

प्राग्रूपं तस्य निद्राऽतिध्यानं स्तिमितता ज्वरः ।
रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्जङ्घोर्वोः सदनं तथा ॥ ६ ॥
वातशङ्किभिरज्ञानात्तस्य स्यात्स्नेहनात्पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥ ७ ॥
जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदने ।
पादं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ ८ ॥
संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः ।
अन्यस्येव हि संभग्नावूरू पादौ च मन्यते ॥ ९ ॥
यदा दाहार्तितोदार्तो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात्साधयेदन्यथा नवम् ॥ १० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने ऊरुस्तम्भनिदानं समाप्तम् ॥ २४ ॥

अनुपशयमाह–वातेत्यादि । वातशङ्किभिरिति सुप्तिसंकोचकम्पादिवातरोगसदृशलिङ्गदर्शनात्तच्छङ्किभिः । अज्ञानादनिश्चयात्, मोहादितीशानः । तत्रोपशयानुपशयज्ञानार्थं स्नेहनं, यदुक्तं चरके,–"गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेत" (च० चि० स्था० अ० ४)–इति, ततः स्नेहनादनुपशयो भवतीत्याह–

पादयोरित्यादि । उद्धरणमूर्ध्वचालनम् । आदाहवेदने इति आङ् ईषदर्थे, अन्ये त्वीषदर्थ एव नञमाहुः, उद्भूतदाहस्यासाध्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । 'आनाहवेप(द)ने' इति पाठान्तरमयुक्तं, चरकटीकाकारैः सर्वैरव्याख्यातत्वात् । व्याधिस्वभावादयं चोरुस्तम्भ एक एव त्रिदोषारब्धः, नतु वातादिभेदादनेकविधः । उक्तं हि चरके व्याधिसंख्यायां,-'एक एवोरुस्तम्भः' (च. सू. स्था. अ. १६)-इति । संभग्नाविति संभग्नाविव संभग्नौ ॥ ७-१० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामूरुस्तम्भनिदानं समाप्तम् ॥ २४ ॥

अथामवातनिदानम् ।

विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।
स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा ॥ १ ॥
वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति ।
तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥
वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः ।
स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥ ३ ॥
जनयत्याशु दौर्बल्यं गौरवं हृदयस्य च ।
व्याधीनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥
युगपत्कुपितावन्तस्त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।
स्तब्धं च कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते ॥ ५ ॥

ऊरुस्तम्भे वायुः साम इत्युक्तं, अतस्तदनन्तरमामवातनिदानमाह-विरुद्धेत्यादि विरुद्धाहारः संयोगादिविरुद्धः, विरुद्धा च चेष्टा यथा-अजीर्णे व्यायामव्यवायजलप्रतरणादि । स्निग्धं भुक्तवतो व्यायामं कुर्वत इति मिलितो हेतुः, न पृथक्त्वेन । श्लेष्मस्थानमामाशयसन्ध्यादि । तेन वातेन विदग्धो दूषितोऽसावामो धमनीः प्रतिपद्यते, 'धमनीभिः प्रपद्यत' इति पाठान्तरे श्लेष्मस्थानमिति योज्यम् । सोऽन्नजो रस इति आमः, अन्नरसस्यैवापक्वस्य तन्त्रान्तरे आमव्यपदेशात् । यदुक्तं,-"ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते" (वा. सू. स्था. अ. १३) इत्यादि । अन्यैरप्युक्तं,—"आमाशयस्थः कायाग्नेर्दौर्बल्यादविपाचितः । आद्य आहारधातुर्यः स आम इति कीर्तितः"-इति । अपरे त्वाहुः,-"अविपक्वमसंयुक्तं दुर्गन्धं बहु पिच्छिलम् । सदनं सर्वगात्राणामाम इत्यभिधीयते"-इति । अन्ये त्वाहुः, "आहारस्य रसः शेषो यो न पक्वोऽग्निलाघवात् । स मूलं सर्वरोगाणामाम इत्यभिधीयते"--इति । तथाचापरे,—"आममन्नरसं केचित्, केचित्तु मलसंचयम् । प्रथमां दोषदुष्टिं च केचिदामं प्रचक्षते"--

इति । नानावर्ण इति वातादिदूषितत्वाद्बहुवर्णः । युगपदित्यादि, वातकफौ युगपत्कुपितावन्तः कोष्ठे त्रिकसन्धिप्रवेशकौ भवतः, अथवा गात्रं स्तब्धं कुरुतः, त्रिकसन्धिषु प्रवेशस्तद्गतवेदनया बोध्यः ॥ १-५ ॥

अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा ह्यालस्यं गौरवं ज्वरः ।
अपाकः शूनताऽङ्गानामामवातस्य लक्षणम् ॥ ६ ॥

आमवातस्य सामान्यलक्षणमाह—अङ्गमर्द इत्यादि ॥ ६ ॥

स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।
हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु ॥ ७ ॥
करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ।
स देशो रुजतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ॥ ८ ॥
जनयेत्सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवम् ।
उत्साहहानिं वैरस्यं दाहं च बहुमूत्रताम् ॥ ९ ॥
कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययम् ।
तृट्छर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विड्विबद्धताम् ।
जाड्यान्त्रकूजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् ॥ १० ॥

तस्यैवातिवृद्धस्य लक्षणमाह—स इत्यादि । वृश्चिकैः सविषकीटविशेषैः । स इति आमवातः । जाड्यमकर्मण्यत्वम् । अन्यानुपद्रवान् संकोचखञ्जत्वादीन् ॥ ७-१० ॥

पित्तात्सदाहरागं च सशूलं पवनानुगम् ।
स्तिमितं गुरुकण्डूं च कफदुष्टं तमादिशेत् ॥ ११ ॥

तस्य विशेषलक्षणान्याह—पित्तादित्यादि ॥ ११ ॥

एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।
सर्वदेहचरः शोथः स कृच्छ्रः सान्निपातिकः ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने आमवातनिदानं समाप्तम् ॥ २५ ॥

तस्य साध्यत्वादिकमाह—एकेत्यादि ॥ १२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामामवातनिदानं समाप्तम् ॥२५॥

अथ शूलपरिणामशूलान्नद्रवशूलनिदानम् ।

दोषैः पृथक् समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् ।
सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ १ ॥

आमवातेऽपि शूलं भवतीत्यतस्तदनन्तरं शूलनिदानम् । ज्वरादिवच्छूलस्यापि प्रागुत्पत्तिरस्ति । यदाह हारीतः,—"अनङ्गनाशाय हरस्त्रिशूलं मुमोच कोपान्मकरध्वजश्च । तमापतन्तं सहसा निरीक्ष्य भयार्दितो विष्णुतनुं प्रविष्टः ॥ स विष्णु-

हुङ्कारविमोहितात्मा पपात भूमौ प्रथितः स शूलः । स पञ्चभूतानुगतं शरीरं प्रदूषयत्यस्य हि पूर्वसृष्टिः"-इति । एतेन शूल(लि)संभवत्वादस्य शूलमिति संज्ञा, शूलनिखातवद्वेदनाजनकत्वाच्च । तदाह वृद्धसुश्रुतः,—"शङ्कुस्फोटनवत्तस्य यस्मात्तीव्रा हि वेदना । शूलासक्तस्य भवति तस्माच्छूलमिहोच्यते" (सु० उ० तं० अ० ४२)-इति । कफपित्तादिशूलेष्ववश्यंभावी वायुरित्याह-सर्वेष्वित्यादि । प्रभुः कर्ता ॥ १ ॥

व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् ।
कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् ॥ २ ॥
कषायतिक्तातिविरूढजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकात् ।
विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाष्यात् ॥ ३ ॥
वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिकबस्तिदेशे ।
जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम् ॥ ४ ॥
मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपी विड्वातसंस्तम्भनतोदभेदैः ।
संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति ॥ ५ ॥

वातिकमाह—व्यायामेत्यादि । शीतजलातिपानाच्छीतलजलस्य प्रभूतपानात् । आढकी तुवरी, कोरदूषः कोद्रवः, विरूढजान्नमंकुरितधान्यकृतमन्नं, विरुद्धं क्षीरमत्स्यादिकं, वल्लूरं शुष्कमांसम् । यद्यपि सर्वैरेव वातकोपनैर्वातशूलं स्यात्तथाऽपि व्यायामादिपाठेनैतद्दर्शयति—व्यायामादयो यथा वातहेतवस्तथा शूलहेतवोऽपीति; दोषव्याधिहेतव इत्यर्थः । एवं पित्तशूलादिषु द्रष्टव्यम् । जीर्णे इत्याहारे । घनागमे वर्षासु, मेघोदये च । मुहुर्मुहुरुपशमप्रकोपौ वायोश्चलत्वेन ॥ २—५ ॥

क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः ।
कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः ॥ ६ ॥
ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याशु करोति शूलम् ।
तृण्मोहदाहार्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमचोषयुक्तम् ॥ ७ ॥
मध्यन्दिने कुप्यति चार्धरात्रे विदाहकाले जलदात्यये च ।
शीते च शीतैः समुपैति शान्ति सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च ॥ ८ ॥

पैत्तिकमाह—क्षारेत्यादि । क्षारः यवक्षारादिः मुष्ककादिकृतक्षारद्रव्यं च, तीक्ष्णोष्णं मरिचराजिकादि, विदाहि वंशकरीरादि, तैलं तिलविकृतिः, निष्पावः शिम्बिः, पिण्याको निःस्नेहः सर्षपादिकल्कः, कुलत्थयूषोऽत्र कुलत्थान्नपानोपलक्षणः । सौवीरं सन्धानविशेषः । रविप्रतापो रौद्रः । ग्राम्यातियोगो मैथुनातिसेवा । विदाहीति पूर्वं पठित्वापि अशनैर्विदग्धैरित्यनेनाविदाहिवस्तुनोऽपि दोषवशेन विदाहित्वं दर्शितम् । यदाह सुश्रुतः—"स्रोतस्यन्नवहे पित्तमग्नौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते" (सु. सू. स्था. अ. ४६) इति । विदाहकाल

इत्याहारस्य। जलदात्यये शरदि ॥ ६—८ ॥

आनूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभिः।
अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ९॥
हृल्लासकाससदनारुचिसंप्रसेकैरामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः।
भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रं सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च १०॥

श्लैष्मिकमाह—आनूपेत्यादि। आनूपवारिजं मांसादिकं, किलाटं तक्रकूर्चिका, कृशरा तिलतण्डुलमाषयवागूः। सूर्योदये प्रातः। कुसुमागमे वसन्ते ॥९-१०॥

सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलम्।
सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ११ ॥
आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यकानाहकफप्रसेकैः।
कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति ॥ १२ ॥

आमशूलमाह—आटोपेत्यादि। कफस्य लिङ्गेन कफशूलोक्तलिङ्गेन ११-१२

बस्तौ हृत्पार्श्वपृष्ठेषु स शूलः कफवातिकः।
कुक्षौ हृन्नाभिमध्येषु स शूलः कफपैत्तिकः ॥ १३ ॥
दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः।

वातपैत्तिकश्चरकोक्तवातपैत्तिकशूलस्थाने द्रष्टव्यः। एवं सान्निपातिकोऽपि उक्तदोषत्रयस्थाने। यदुक्तं—" वातात्मकं बस्तिगतं वदन्ति, पित्तात्मकं चापि वदन्ति नाभ्याम्। हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसंनिविष्टं, सर्वेषु देशेषु च सन्निपातात् "— इति ॥ १३ ॥

एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ॥ १४ ॥
सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः।

साध्यत्वादिलक्षणमाह—एकेत्यादि। भूर्युपद्रव इति। उपद्रवास्तु वेदनादयः। यदुक्तं—" वेदना च तृषा मूर्च्छा ह्यानाहो गौरवारुची। कासः श्वासश्च हिक्का च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः " इति ॥ १४ ॥

स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः संनिहितस्तदा ॥ १५ ॥
कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली।
भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ॥ १६ ॥
तस्य लक्षणमप्येतत्समासेनाभिधीयते।

परिणामशूलमाह—स्वैरित्यादि। अस्य च त्रिदोषजस्यापि नियतपरिणामकालसम्भवत्वेन पित्तोल्बणत्वं द्रष्टव्यम्। यदुक्तमन्यत्र—" बलासः प्रच्युतः स्थानात्पित्तेन सह मूर्च्छितः। वायुमादाय कुरुते शूलं जीर्यति भोजने। कुक्षौ जठरपार्श्वेषु नाभौ बस्तौ स्तनान्तरे। पृष्ठमूलप्रदेशेषु सर्वेष्वेतेषु वा पुनः। भुक्तमात्रेऽथवा वान्ते जीर्णेऽन्ने च प्रशाम्यति। षष्टिकव्रीहिशालीनामोदनेन विवर्धते। तत्प-

रिणामजं शूलं दुर्विज्ञेयं महागदम्। तमाहू रसवाहानां स्रोतसां दुष्टिहेतुकम्। केचिदन्नद्रवं प्राहुरन्ये तत्पक्तिदोषतः। पक्तिशूलं वदन्त्येके केचिदन्नविदाहजम्"- इति। भुक्ते जीर्यत्याहारे पच्यमाने॥ १५-१६॥

आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः॥ १७॥
स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक्।
तृष्णादाहारतिस्वेदं कट्वम्ललवणोत्तरम्॥ १८॥
शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः।
छर्दिहृल्लाससंमोहं स्वल्परुग्दीर्घसन्तति॥ १९॥
कटुतिक्तोपशान्तं च तच्च ज्ञेयं कफात्मकम्।
संसृष्टलक्षणं बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत्॥ २०॥
त्रिदोषजमसाध्यं तु क्षीणमांसबलानलम्।

तस्य वातादिभेदेन लक्षणान्याह--आध्मानेत्यादि। तृष्णादाहारतिस्वेदा यत्र सन्ति तत्तृष्णादाहारतिस्वेदम्। कट्वम्ललवणोत्तरं कट्वम्ललवणैर्वृद्धम्। शीतशमप्रायं शीतलोपशम (य) बहुलम्। छर्दिहृल्लाससंमोहलिङ्गानि यस्मिन् सन्ति तच्छर्दिहृल्लाससंमोहम्। दीर्घसन्ततीति चिरानुबन्धि॥ १७-२०॥

जीर्णे जीर्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते॥ २१॥
पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन च।
न शमं याति नियमात्सोऽन्नद्रव उदाहृतः॥ २२॥
(अन्नद्रवाख्यशूलेषु न तावत्स्वास्थ्यमश्नुते।
वान्तमात्रे जरत्पित्ते शूलमाशु व्यपोहति॥ १॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शूलपरिणामशूलान्नद्रवशूलनिदानं समाप्तम्॥ २६॥

त्रिदोषविकृतिविशेषमन्नद्रवाख्यं शूलमाह-जीर्ण इत्यादि। जीर्णे 'आहारे' इति शेषः, एवं जीर्यत्यजीर्णे वेत्यत्र, सर्वदेत्यर्थः। न शमं याति नोपशेत इत्यर्थः, न त्वसाध्यं, चिकित्साविधानादिति॥ २१-२२॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शूलनिदानं समाप्तम्॥२६॥

अथोदावर्तानाहानिदानम्।

वातविण्मूत्रजृम्भास्रक्षवोद्गारवमीन्द्रिय-।
क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्तसंभवः॥ १॥

उदावर्तेऽपि शूलं भवतीति शूलानन्तरमुदावर्तमाह-वातेत्यादि। अस्रमश्रु, इन्द्रियशब्देनात्र शुक्रं, क्षुत् बुभुक्षा। धृत्या वेगविधारणेन। एते वातादयस्त्रयो-

दश नियमार्थाः, तेनान्येषां क्रोधादीनां वेगविधारणं न तद्धेतुः, स्वास्थ्यहेतुत्वात् । यदाह चरकः–" लोभशोकभयक्रोधमानवेगान् विधारयेत् " (च. सू. स्था. अ. ७) इत्यादि । सर्वोदावर्तेषु च वायुरेव कारणम् । यदाह सुश्रुतः–" सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्तेषु कृत्स्नशः । वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये " (सु. उ. तं. अ. ५५) इत्यादि । उद्भूतेन वेगविधारणेनावृतस्य वायोर्वर्तनमित्युदावर्तनिरुक्तिः, अन्ये तु वायोरूर्ध्वमावर्तो गमनमित्युदावर्तमाहुः, तन्न, अश्रुस्रावादेरव्यापकत्वात्, छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन वा समाधेयम् ॥ १ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो ध्मानं क्लमो रुजा ।
जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ २ ॥
आटोपशूलौ परिकर्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः ।
पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ ३ ॥
बस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।
विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ४ ॥
मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात्पवनात्मकाः स्युः ।
तथाऽक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥ ५ ॥
आनन्दजं वाऽप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि ।
शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ६ ॥
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्धावभेदकौ ।
इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥ ७ ॥
कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथवाऽप्रवृत्तिः ।
उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति घोरा विकाराः पवनप्रसूताः ॥ ८ ॥
कण्डूकोठारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः ।
कुष्ठवीसर्पहृल्लासाश्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥ ९ ॥
मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।
शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहते च शुक्रे ॥ १० ॥
तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च क्षुधाभिघातात्कृशता च दृष्टेः ।
कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाविघाताद्धृदये व्यथा च ॥ ११ ॥
श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवाऽपि गुल्मः ।
जृम्भाऽङ्गमर्दोऽक्षिशिरोतिजाड्यं निद्राभिघातादथवाऽपि तन्द्रा ॥१२॥

उक्तवाताद्युदावर्तानां क्रमेण लक्षणमाह–वातेत्यादि । अन्ये इति तोदशूलादयः । मेहनं शेफः । विनाम आनाहपीडया (बन्धनवत्पीडया) नतगात्रत्वम् । वङ्क्षणयोरानाहो बन्धनवत्पीडा । नेत्रोदकमश्रु, प्राप्तमागतममुञ्चतो 'नरस्य' इति शेषः । चकारात्तन्त्रान्तरोक्तप्रतिश्यायहृद्रोगारुचिप्रभृतीनां ग्रहणम् । अर्धावभेदो-

ऽर्धशिरःशूलम्। कूजोऽव्यक्तभाषणमिति कार्तिकः। वायोरप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधः। घोरा विकारा पवनजा हिक्कादयः। मूत्राशये बस्तौ, 'मूत्रायन' इति पाठे स एवार्थः। वैशब्दः पादपूरणे। तत्स्रवणं शुक्रस्य स्यन्दनम्। अतिजाड्यं गौरवम्। "शिरोगात्राक्षिगौरवं–" इति तन्त्रान्तरे पाठः॥ २–१२॥

वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्तं करोति हि॥ १३॥
वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानि वै।
स्रोतांस्युदावर्तयति पुरीषं चातिवर्तयेत्॥ १४॥
ततो हृद्वस्तिशूलार्तो हृल्लासारतिपीडितः।
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः॥ १५॥
श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहतृषाज्वरान्।
वमिहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान्।
बहूनन्यांश्च लभते विकारान् वातकोपजान्॥ १६॥

वेगनिरोधजानुदावर्तानभिधाय रूक्षादिकुपितवातजमाह—वायुरित्यादि। उदावर्तयत्यावृणोति। अतिवर्तयेच्छोषयेत्। कृच्छ्रेण लभत इति कष्टेन प्रवर्तयति। अत्र केचित् सुश्रुतोक्तमसाध्यलक्षणं पठन्ति—" तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरुपद्रुतम्। शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्तिनमुत्सृजेत् " (सु. उ. तं. अ. ५५) इति॥ १३—१६॥

आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन।
प्रवर्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति॥ १७॥
तस्मिन् भवन्त्यामसमुद्भवे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहाः।
आमाशये शूलमथो गुरुत्वं हृत्स्तम्भ उद्गारविघातनं च॥ १८॥
स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे शूलोऽथ मूर्च्छा शकृतश्च छर्दिः।
शोथश्च पक्वाशयजे भवन्ति तथाऽलसोक्तानि च लक्षणानि॥ १९॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उदावर्तानाहनिदानं समाप्तम्।

इदानीं विगुणानिलजत्वेन समानचिकित्स्यत्वेनानाहमाह—आममित्यादि। नेति पूर्वेण सम्बध्यते। छर्दिरित्येक एव छकारश्छन्दोऽनुरोधात्। स्तम्भशब्दः कट्यादिः स्तब्धतावाची, मूत्रपुरीषयोश्चाप्रवृत्तिवाची। अलसोक्तानीति आध्मानवातनिरोधादीनि॥ १७—१९॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामुदावर्तानाहनिदानं समाप्तम्।

गुल्मनिदानम्।

दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः।

कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम्।
तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वहृन्नाभिबस्तयः ॥ १ ॥

गुल्मेऽप्यानाहो भवतीत्यानाहानन्तरं गुल्ममाह–दुष्टा इत्यादि। पञ्चधेति वातपित्तकफसन्निपातरक्तजाः। द्वन्द्वजास्तु प्रकृतिसमसमवेतत्वान्न पृथग्गण्यन्ते, अर्शोरोगवत्। कोष्ठान्तरामाशयादिमध्ये, ग्रन्थिरूपिणं गुडकाकारम्। तस्येत्यादि। एतदेव विवृणोति–पार्श्वेत्यादि। पार्श्वे द्वे गणनीये, अन्यथा पञ्चत्वानुपपत्तिः, अत एव 'पार्श्वे' इति द्विवचनान्तमेव क्वचित् पठ्यते ॥ १ ॥

हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः संचारी यदि वाऽचलः।
वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्तितः ॥ २ ॥

सामान्यगुल्मरूपमाह—हृदित्यादि। नाभिशब्देन बस्तिर्बोध्यः, सामीप्यात्, यथा गङ्गायां घोष इत्याहुः, बस्तेरपि गुल्माश्रयत्वेनोक्तत्वात्। अत एव 'हृद्बस्त्योरन्तरे' इति पाठान्तरम्। अन्ये त्वाहुः—बस्तौ विद्रधिरेव स्यान्नतु गुल्म इति। तन्न, बस्तेरपि गुल्मस्थानत्वात्, तथा च चरके–' पञ्चस्थानानि गुल्मस्य पार्श्वहृन्नाभिबस्तयः ' इति। एतत् पञ्चस्थानकथनं दोषजाभिप्रायेण, रक्तजस्य तु गर्भाशयः स्थानं, अथवा पार्श्वस्थितत्वाद्गर्भाशयस्य पार्श्वग्रहणेनैव ग्रहणम्। वृत्तो वर्तुलः। चयापचयवानिति कदाचिदुपचीयते, कदाचिदपचीयते; एतच्च सामान्योक्तमपि वातिके व्यवतिष्ठेत, तल्लक्षणे तदभिधानादिति जेज्जटः, गदाधरस्तु सामान्यलक्षणमाह, सर्वगुल्मानां वातमूलत्वात्। 'चयोपचयवान्' इति पाठान्तरे दोषस्य चयेनोपचयवानिति वृद्धिमानित्यर्थः। गुल्म इति लतादिपिहितसंस्थानविशेषादौ गुल्मव्यपदेशो लोके, तत्सादृश्यात् संचितपरिपिण्डितदोषेऽपि गुल्मसंज्ञेत्याहुः, वाप्यचन्द्रस्त्वाह—संपिण्डितदोषो गुडकेन मीयत इति निरुक्तिः ॥ २ ॥

स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः।
पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तं पञ्चविधत्वं विवृणोति—स इत्यादि। व्यस्तैरित्यनेनैकजो द्वन्द्वजोऽपि ग्राह्यः। पञ्चधा गुल्म इत्यनेन विरोध इति चेत्। न, नहि तत्रावधारणं कृतं, पञ्चधैवेति। अत एव सूत्रस्थाने चरकेण "पञ्च गुल्मा" (च. सू. स्था. अ. १९) इत्यभिधायापि "संसृष्टलिङ्गानपरांश्च गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम्" (च. चि. स्था. अ. ५)–इत्युक्तं, समानचिकित्स्यत्वेन तत्रान्तर्भावात्। रक्तेन चापर इति स्त्रीणामेव। वक्ष्यति हि,–"स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मः" (च. चि. स्था. अ. ५)—इति। रक्तं चात्रार्तवं न धातुरूपं, धातुरूपरक्तजस्तु गुल्मो यद्यप्यन्योऽस्ति तथाऽपि नैतत्संप्राप्तिको भवतीति पृथगुपदिश्यते। पृथग्ज्ञानानभिधानं तु पित्तगुल्मसमाननिदानचिकित्स्यत्वेन तत्रान्तर्भावात्, सुश्रुते रक्तातीसारवत्। विशेषलक्षणं च यदाह चरकः,–तृष्णाज्वरपरीदाहशूलस्वेदाग्निमार्दवैः। गुल्मिनामरुचौ

चापि रक्तमेवावसेचयेत्—" (च. चि. स्था. अ. ५) इति। धातुरूपरक्तजः स्त्रीणां पुंसां च भवतीति भट्टारहरिचन्द्रः । तथाच क्षारपाणिः,—"स्त्रीणामार्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजायते । अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसां च जायते"–इति । वाप्यचन्द्रस्त्वाह,–वातादिदोषजस्यैवापचाराद्रक्ते दुष्टे रक्तजव्यपदेशः, यथा चरके कफपित्तमेहानामतिकर्षणादुत्तरकालं वातसंसर्गे सति वातमेहत्वमुक्तम् । यदुक्तं,–"या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता वातोल्बणानां विहिता क्रिया सा । वायुर्हि मेहेष्वतिकर्षितेषु कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता--(च. चि. स्था. अ. ६)" इति । क्षारपाणेरप्येवमेवाभिप्रायः । यदि तु पृथक् स्यात्तदा तमपि नवमं लिङ्गस्थानादिभिरभिधास्यत्, न चोक्तः । जेज्जटगयदासाभ्यां तु हरिचन्द्रमतमेवानुमतमिति । सर्वगुल्मेषु वातकारणत्वं ज्ञेयम् । यदुक्तं चरके,–"गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः सर्वशो विधिवदाचरितव्या । मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं दोषमल्पमपि कर्म निहन्यात्–" (च. चि. स्था. अ. ५) इति; सुश्रुतेऽप्युक्तं,–"कुपितानिलमूलत्वात्संचितत्वान्मलस्य च । तुल्यत्वाद्वा विशालत्वाद्गुल्म इत्यभिधीयते"–(सु. उ. तं. अ० ४२) इति । न चैतावता नानात्मजत्वप्रसङ्गः, वातस्यानुबन्धरूपत्वात्, ज्वरे पित्तवत् । ननु, वाताव्यभिचाराद्द्विदोषजस्त्रिदोषजो वा गुल्मः स्यान्न केवलं कफजः पित्तजो वेति, ततश्च पञ्चधेति विरोधः । नैतत्, अनुबन्धरूपेण वातजव्यपदेशो, नत्वनुबन्ध्यरूपेणेति ॥३॥

उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्धतृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ।
आटोप आध्मानमपक्तिशक्तिरासन्नगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह–उद्गारेत्यादि । पुरीषबन्धो विड्बन्धः । तृप्तिरनन्नाभिलाषः । सुश्रुतेऽपि हि "द्वेषोऽन्ने" (सु. उ. तं. अ. ४२) इति पठितम् । अक्षमत्वमसामर्थ्यम् । आटोपोऽत्र रुजापूर्वकः क्षोभः, तनतनं वा, नतु गुडगुडाशब्दः, तस्यान्त्रकूजनेनैव गृहीतत्वात्, नाप्याध्मानं, तस्योपात्तत्वात् । अपक्तिशक्तिर्मन्दाग्निता; 'अपक्तृशक्तिः' इति पाठे स एवार्थः ॥ ४ ॥

अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवातताऽन्त्रविकूजनम् ।
आनाहश्चोर्ध्ववातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ ५ ॥

गुल्मसाधारणरूपमाह–अरुचिरित्यादि ॥ ५ ॥

रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥६॥
यः स्थानसंस्थानरुजां विकल्पं विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरं च हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजं च ॥ ७ ॥
करोति जीर्णे त्वधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात्स गुल्मो नच तत्र रूक्षं कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥ ८ ॥

वातिकमाह रूक्षेत्यादि । विषमातिमात्रमित्यन्नपानविशेषणम् । विचेष्टनं

विरुद्धचेष्टा बलवद्विग्रहादि। अतिमलक्षयो विरेकादिना। निरन्नता निराहारता। विकल्पशब्दः स्थानादिभिः प्रत्येकं योज्यः। स्थानविकल्पो यथा-कदाचिन्नाभौ, कदाचित्पार्श्वयोः, कदाचिद्वस्ताविल्यादिस्थानान्तरगमनम्। संस्थानविकल्पो यथा-कदाचिदल्पः, कदाचिन्महान्, वृत्तो, दीर्घो वेति। रुजाविकल्पो यथा-कदाचिदल्पा, कदाचिन्महती, तोदरूपा, भेदरूपा, अनेकरूपा वेति। नच तत्रोपशेते न सुखयति ॥ ६-८ ॥

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा।
आमाभिघातो रुधिरं च दुष्टं पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥९॥
ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्यति भोजने च।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥१०॥

पैत्तिकमाह-कट्वित्यादि। आमाभिघात इति विदग्धाजीर्णजनितदुष्टरसेनाभिभवः; अन्ये तु 'आमाभिघातौ' इति पठन्ति, तत्राम उक्तरूपः, अभिघातो लगुडादे रक्तदूषको ज्ञेयः। जीर्यतीति सप्तम्यन्तम्। व्रणवत् स्पर्शासह इति योज्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनं च संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च।
गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य सर्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥ ११ ॥
स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लासकासारुचिगौरवाणि।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥१२॥

श्लैष्मिकमाह-शीतमित्यादि। संपूरणं तृप्तिभोजनम्। सर्व इति वातजाद्युक्तः। निचयात्मकस्य सन्निपातजस्य। कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य ॥ ११ ॥ १२ ॥

निमित्तरूपाण्युपलभ्य गुल्मे द्विदोषजे दोषबलाबलं च।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांश्च गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥१३॥

द्व्यात्मकेषु त्रिष्वेकजहेतुलक्षणातिदेशार्थमाह-निमित्तेत्यादि। निमित्तानि च रूपाणि चेति द्वन्द्वः। दोषबलाबलं चेत्यनेन समद्विदोषद्वन्द्वजत्रयेणैकोल्बणादिद्विदोषजोऽपि ग्राह्य इति दर्शयति, अन्यथा बहुत्वापत्तेः। औषधकल्पनार्थमित्येकदोषजाभिहितचिकित्सामेलकेन तांश्चिकित्सेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

महारुजं दाहपरीतमश्मवद्घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम्।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥१४॥

सान्निपातिकमाह-महारुजमित्यादि। अश्मवद्घनोन्नतं पाषाणवत् कठिनमुन्नतं च। मन इत्यादि मनोऽपहारिणं मनोवैकल्यकारिणं, शरीरापहारिणं कृशत्ववैवर्ण्यकरं, अग्न्यपहारिणमग्निवैषम्यकरं, बलापहारिणमसामर्थ्यकरम्। ननु असाध्यमिति विरुद्धं, "सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः" (सु. उ. तं. अ.

४२) इति सुश्रुतवचनात्। नैवं, अयं च विकृतिविषमसमवेतोऽसाध्यः, प्रकृतिसमसमवेतस्तु साध्य इत्याहुः। ननु, सोऽप्यसाध्यः, यदाह सुश्रुतः—"सर्वात्मके सर्वरुजोपपत्तिस्तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः" (सु. उ. तं. अ. ४२) इति। उच्यते, तं चापीत्यपिशब्दादचिरोत्थितः साध्यो विश्वामित्रसंवादादिति गयदासः।

नवप्रसूताऽहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा।
वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम्।
पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणं चाप्यपरं निबोध॥ १५॥
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैश्चिरात्सशूलः समगर्भलिङ्गः।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः॥१६

रक्तगुल्ममाह-नवेत्यादि। आमगर्भं विसृजेदिति नवममासादर्वाक् प्रसूतेः ऋतावार्तवप्रवृत्तिकाले, अहितभोजनेति सम्बन्धः। एतच्चोपलक्षणार्थं, तेनाहाराचारादिकं ज्ञेयम्। यदाह चरकः–"ऋतावनाहारतया भयेन विरूक्षणैर्वेगविधारणैश्च। संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषैर्गुल्मः स्त्रियं रक्तभवोऽभ्युपैति" (च. चि. स्था. अ. ५) इति। पैत्तस्य पैत्तिकगुल्मस्य। विशेषणं पैत्तिकगुल्माद्विशेषलक्षणम्। पिण्डितः समुदितः। एवकारोऽत्रावधारणे। एतदेव स्फुटयति–नाङ्गैर्नावयवैश्चिरात् स्पन्दत इति सम्बन्धः। समगर्भलिङ्ग इति आर्तवादर्शनमुखस्रवणस्तनमुखकृष्णत्वदोहदादिगर्भलक्षणयुक्तः एतच्च व्याधिप्रभावात्, यथा–क्षयार्शसोः स्त्रीरिरंसाकृष्णत्वङ्नखादयः। अन्ये तु समगर्भलिङ्गोऽविकृतगर्भलिङ्ग इत्याहुः। उक्तविशेषणैरेव स्त्रीभवत्वे लब्धे स्त्रीग्रहणेन कुमारीमतिवृद्धां च निषेधयति, अनुद्भूतक्षीणरजस्कत्वात्तयोः। व्यतीतेऽतिक्रान्ते। गर्भसमानलिङ्गत्वेन संशयः-गर्भो वा, रक्तगुल्मो वा, इति; तच्छङ्कानिरासार्थं दशमे मासे व्यतीते इत्युक्तं, नवमदशमयोः प्रसवकालत्वादित्येके। तन्न, 'यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गैः" इत्यादिनैव विशेषदर्शनेन संशयस्य निवर्तितत्वात्। गर्भो हि निरन्तरं प्रत्यङ्गैर्निःशूलं स्पन्दते, गुल्मस्त्वेतद्विपरीतेन। किंच नवमे दशमे प्रसूत इत्युत्सर्गः, नतु नियमः, तदधिककालेऽपि प्रसवदर्शनात्, आगमाच्च। उक्तं हि चरके–" तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं पुष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात्" (च. शा. स्था. अः २) इति; तस्मान्नेदं दशममासव्यतिक्रमे चिकित्साविधानस्य प्रयोजनं, किन्तु व्याधिमहिम्ना तावतैव कालेन तस्य चिकित्सया सुखोच्छेदनमिति। यथा ज्वरे पुराण एव क्षीरपानविरेचने। उक्तं हि तन्त्रान्तरे–" रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्" इति। पुराणता चास्य दशममासव्यतिक्रमेणैव भवति। जेज्जटेनाप्युक्तं–यद्यर्वाग्रक्तभेदनं क्रियते तदा गर्भशय्यां क्षिणोति, तल्लीनत्वाद्रक्तस्य; एकादशमासे तु परिपिण्डितगुल्मे स्नेहादिनोपस्कृतदेहाया न गर्भशय्याया विकृतिमादधाति रक्तभेदनमिति॥ १५-१६॥

संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः।

कृतमूलः सिरानद्धो यदा कूर्म इवोत्थितः ॥ १७ ॥
दौर्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्द्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते स न सिध्यति ॥ १८ ॥
गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्द्यतीसारपीडितम् ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥ १९ ॥
श्वासः शूलं पिपासाऽन्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता ।
जायते दुर्बलत्वं च गुल्मिनो मरणाय वै ॥ २० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने गुल्मनिदानं समाप्तम् ॥ २८ ॥

चिरजस्यावस्थायामसाध्यत्वमाह—संचित इत्यादि । महावास्तुपरिग्रहः सकलोदरव्यापी । कृतमूलो धात्वन्तरावगाही । सिरानद्धः सिराजालवान् । हृदयादौ गृहीत्वा शोथो गुल्मिनं कर्षति, 'मरणाय' इति शेषः । ग्रन्थिमूढता ग्रन्थिरूपस्य गुल्मस्याकस्माद्विलयनमिति । ननु च, अन्तर्विद्रधिगुल्मयोः को भेदः, समानस्थानसंभवत्वात् । उच्यते, विद्रधिः पच्यते गुल्मो न पच्यते, निराश्रयत्वात् । यदाह सुश्रुतः,—"न निबन्धोऽस्ति गुल्मस्य विद्रधिः सनिबन्धनः । गुल्मस्तिष्ठति दोषे स्वे विद्रधिर्मांसशोणिते ॥ विद्रधिः पच्यते तस्माद्गुल्मः क्वापि न पच्यते" (सु० नि० स्था० अ० ९) इति । ननु, गुल्मोऽपि पच्यत एव । यदाह चरकः,—"विदाहशूलसंक्षोभस्वप्ननाशारतिज्वरैः । विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत्" (च० चि० स्था० अ० ५) इति । उच्यते—गुल्मो न पच्यते निराश्रयत्वात्; यदा तु कारणवशादाश्रयं मांसादिकमासादयति, वातोपशमनार्थं कृतस्वेदादिभिर्वा रक्तदुष्टिर्भवति तदा पच्यमानो विदाहनिमित्तकं विद्रधित्वमाप्नोति । उक्तं हि,—"स वै शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते" (च० सू० स्था० अ० १७) इति । न हि यस्मात् विकाराद्यदुत्पद्यते विकारान्तरं तत् स एव भवतीति; माभूत् प्लीहैवोदरं, अश्मर्यैव शर्करा, इत्यादि शास्त्रोक्तविरोधविस्तरः । तस्माद्विद्रधिः पच्यते, गुल्मो न पच्यत इति सिद्धान्तो निरपवादः । ये त्वन्तर्विद्रधिं न पठन्ति तेषामयमभिप्रायः,—गुल्मे पक्के विद्रधौ च पाटनशोधनरोपणादेः, अपक्के च विरेकलेपविम्लापनादेश्चिकित्सितस्य प्रायो विशेषाभावादलं पृथग्विकारस्वीकारेणेति ॥ १७–२० ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां गुल्मनिदानं समाप्तम् ॥२८॥

अथ हृद्रोगनिदानम् ।

अत्युष्णगुर्वन्नकषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः ।
संचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः ॥ १ ॥

गुल्मस्य हृदयं स्थानमुक्तं, अतो हृदयसंकीर्तनाद्धृद्रोगारम्भः । प्रसङ्गः सातत्येन

सेवा, अत्युष्णादयो यथायोग्यं वातादीनां क्रिमेश्च निदानमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः।
हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥ २ ॥

तस्य संप्राप्तिं सामान्यलक्षणं चाह–दूषयित्वेत्यादि। दूषयित्वा रसमिति रसस्य हृदयाश्रयत्वात्। विगुणाः कुपिताः। हृद्रोगमिति वाच्ये यद्बाधाग्रहणं, तद्दोषभेदेन बाधावैचित्र्यज्ञापनार्थं; बाधाशब्देन चात्र नानाविधा पीडेति जेज्जटः, भङ्गवत् पीडेति गयदासः। हृद्रोगमिति 'वा शोकष्यञ्रोगेषु–' इति रोगे परे हृदयस्य हृद्भावः, अथवा हृदो रोगो हृद्रोगः ॥ २ ॥

आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा।
निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि च ॥ ३ ॥

वातिकहृद्रोगलक्षणमाह––आयम्यत इत्यादि। आयम्यते आकृष्यत इव। तुद्यते सूच्येव। निर्मथ्यते दण्डेनेव। दीर्यते द्विधेव क्रियते। स्फोट्यते आरयेव। पाट्यते कुठारेणेव ॥ ३ ॥

तृष्णोष्मादाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदयक्लमः।
धूमायनं च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च ॥ ४ ॥

पैत्तिकलक्षणमाह–तृष्णेत्यादि। ऊष्मा किंचिद्दाहः। हृदयक्लमो हृदयाकुलत्वं, ग्लानिरिति यावत् ॥ ४ ॥

गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिः स्तम्भोऽग्निमार्दवम्।
माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥ ५ ॥

श्लैष्मिकमाह–गौरवमित्यादि। बलासावतते कुपितकफव्याप्ते, "दोषा दुष्टा दूषयितारो भवन्ति"–इत्यागमात् ॥ ६ ॥

विद्यात्त्रिदोषं त्वपि सर्वलिङ्गं तीव्रार्तितोदं क्रिमिजं सकण्डूम्।
उत्क्लेदः ष्ठीवनं तोदः शूलं हृल्लासकस्तमः।
अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोथश्च क्रिमिजे भवेत् ॥ ६ ॥

सान्निपातिकमाह–विद्यादित्यादि। सर्वलिङ्गमित्यनेन प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वमुक्तं, तेन चिकित्साऽप्यस्य प्रत्येकं वातादिजस्य या सा मिलितैव कार्या। अपचाराच्चेह ग्रन्थिरुत्पद्यते ततः क्रिमिसम्भवः। उक्तं हि चरकेण–" त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते। तिलक्षीरगुडादीनि ग्रन्थिस्तस्योपजायते। मर्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चास्योपगच्छति। संक्लेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः " (च. सू. स्था. अ. १७) इति। तस्यैवेदं लक्षणमाह–तीव्रार्तितोदं क्रिमिजं सकण्डूमिति। उत्क्लेद इत्यादिना तमोन्तं त्रिदोषजहृद्रोगलक्षणं, तत्र तोदशूले वातात्, उत्क्लेदहृल्लासौ कफात्, तमः पित्तात्, ष्ठीवनं कफपित्तात्, अरुचिरित्यादिना क्रिमिजस्येति जेज्जटः। गयदासस्त्वाह–श्यावनेत्रत्वपर्यन्तेन त्रिदोषजलक्षणमिति।

स्यादेतत्, त्रिदोषजपदं न तावदत्र सुश्रुतेन पठितं; अतः सर्वमेवोत्क्लेदादि शोथान्तं क्रिमिजलक्षणं भविष्यति : नैवं, " विद्यात्त्रिदोषं त्वपि सर्वलिङ्गं तीव्रार्तितोदं क्रिमिजं सकण्डूम् " (च. चि. स्था. अ. २६) इति दृढबलस्य वाक्यात् । उत्क्लेद इत्यादिस्त्वेक एव श्लोकः सुश्रुतेन पठितः, नतु पृथक् सन्निपातलक्षणं, तत-स्त्रिदोषजस्यानभिधाने सुश्रुते न्यूनत्वं स्यात् । त्रिदोषाश्मरीवत्तस्यासम्भव एवेति चेत्? नैवं, तन्त्रान्तरेषु पठितत्वात् । तथाच हारीतः-" सर्वाणि रूपाणि च सन्निपाताच्चिरोत्थितं चापि वदन्त्यसाध्यम् " इति । चरकेऽप्युक्तं-" हेतुलक्षण-संसर्गादुच्यते सान्निपातिकः " (च. सू. स्था. अ० १७) इति; तथा—" त्रिदो-षजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते " (च० सू० स्था० अ० १७) इत्यादि । कण्ठरवेण तु त्रिदोषजपदं यन्न पठितं सुश्रुतेन, तत् क्रिमिजस्यापि त्रिदोषजत्व-ख्यापनार्थमित्याचक्षते । ननु, दोषजावान्तरावस्थाविशेषत्वात् क्रिमिजोऽपि दोषज एव, तत् कथं हृदामयः पञ्चविध इति? नैवं, रोगजस्यापि रोगस्य पृथक्त्वदर्श-नात् । यदुक्तं—" निदानार्थकर "-इत्यादि । द्विदोषजस्त्वनुक्तोऽपि प्रकृतिसम-वायत्वाद्बोध्यः ॥ ६ ॥

क्लमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।
क्रिमिजे क्रिमिजातीनां श्लैष्मिकाणां च ये मताः ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने हृद्रोगनिदानं समाप्तम् ॥ २६ ॥

सर्वेषामुपद्रवानाह—क्लम इत्यादि । श्लैष्मिकाणां ये उपद्रवास्ते क्रिमिजहृद्रोगेऽपि स्युः । ते च हृल्लासास्यस्रवणाविपाकादयः ॥ ७ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां हृद्रोगनिदानं समाप्तम् ॥२६॥

अथ मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
आनूपमांसाध्यशनादजीर्णात्स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाऽष्टौ ॥१॥
पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य बस्तौ ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ २ ॥

सप्तोत्तरे मर्मशते त्रीणि मर्माणि शिरोहृदयबस्तयः प्रधानानि । तत्र हृदयगत-विकारानभिधाय बस्तिगतविकारानाह—व्यायामेत्यादि । मूत्रकृच्छ्राणीति मूत्रस्य कृच्छ्रेण महता दुःखेन प्रवृत्तिः । अष्टाविति दोषैः पृथक् त्रीणि, सन्निपातेनैकं, शल्यजपुरीषजशुक्रजाश्मरीजानीत्येकैकानि । ननु, शर्कराजं मूत्रकृच्छ्रं सुश्रुतेन पठितं; तच्चात्र संग्रहेऽपि पठितं, ' अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे '-इत्यादिना; तत् कथमष्टौ? नव प्राप्नुवन्ति । उच्यते, शर्करा अश्मरीभेद एव ।

यदाह दृढबलः—" एषाऽश्मरी मारुतभिन्नमूर्तिः स्याच्छर्करा मूत्रपथात् क्षरन्ती " (च० चि० स्था० अ० २६) इति । अतोऽश्मरीजेनैव शर्कराजग्रहणमिति मन्यमानो दृढबलोऽष्टावित्यपठत् ॥ १-२ ॥

तीव्रार्तिरुग्वङ्क्षणबस्तिमेढ्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।
पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ ३ ॥
बस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्भवन्ति तत्कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम् ॥४॥

मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु वा ।
मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भृशदारुणम् ॥ ५ ॥
वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ।
शकृतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः ॥ ६ ॥
आध्मानं वातशूलं च मूत्रसङ्गं करोति च ।
अश्मरीहेतु तत्पूर्वं मूत्रकृच्छ्रमुदाहरेत् ॥ ७ ॥
शुक्रे दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधाविते ।
सशुक्रं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्बस्तिमेहनशूलवान् ॥ ८ ॥

मूत्रकृच्छ्रस्य वातजादिभेदेन लक्षणान्याह—तीव्रेत्यादि । सलिङ्गस्य समेढ्रस्य । सपिच्छं पिच्छिलम् । कृच्छ्रतमं कष्टसाध्यम् । कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रम् । मूत्रवाहिष्विति मूत्रवहस्रोतःसु । अश्मरीहेतु तत्पूर्वमिति अश्मरीहेत्विति लक्ष्यपदं, तत्पूर्वमिति लक्षणपदं, तत्पूर्वमश्मरीपूर्वकम् ॥ ३-८ ॥

अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसंभवलक्षणे ।
विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्तयतो मम ॥ ९ ॥
पच्यमानाऽश्मरी पित्ताच्छोष्यमाणा च वायुना ।
विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता ॥१०॥
हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निश्च दुर्बलः ।
तया भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रं च दारुणम् ॥ ११ ॥
मूत्रवेगनिरस्ताभिः प्रशमं याति वेदना ।
यावदस्याः पुनर्नैति गुडिका स्रोतसो मुखम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मूत्रकृच्छ्रनिदानं समाप्तम् ॥ ३० ॥

मूत्रकृच्छ्रहेतुत्वेनोक्तयोरश्मरीशर्करयोः समानतामवान्तरभेदं चाह—अश्मरीत्यादि अश्मरी शर्करा चैवेत्यनन्तरं 'एते' इत्यध्याहार्य तुल्यसंभवलक्षणे इत्यनेन द्विवचनान्तेन संबन्धनीयं, यथा—"तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी"—इत्यादिवत् । तुल्यः संभव उत्पत्तिकारणं लक्षणं च ययोस्ते तथा, 'तुल्ये संभवलक्षणैः' इति पाठान्तरे तुल्ये सदृशे, कैरित्यत उक्तं—संभवलक्षणैरिति, 'तुल्या

सम्भवलक्षणैः ” इति पाठान्तरे स एवार्थः । विशेषणं विशेषः । तमेव विवृणोति–पच्यमानेत्यादि । कफसंधानं कफेनावयवसंश्लेषः, कफ एव वा सन्धानं कफसंधानं, संधीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या । तेन पित्तपाकवातशोषौ सन्धानविमोक्षहेतुत्वेनोक्तौ । क्षरन्तीति बस्तितः । चरके हि–“ स्याच्छर्करा मूत्रपथात् क्षरन्ती ” (च० चि० स्था० अ० २६) इत्येवं पठितम् । कुक्षौ शूलमिति सम्बन्धः । तया शर्करयेति ॥ ६–१२ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूत्रकृच्छ्रनिदानं समाप्तम् ॥ ३० ॥

अथ मूत्राघातनिदानम् ।

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश ।
प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः ॥ १ ॥

मूत्रविकारसाधर्म्यान्मूत्राघातानाह–जायन्त इत्यादि । मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोश्चायं विशेषः—मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रत्वमतिशयितं, ईषद्विबन्धः, मूत्राघाते तु विबन्धो बलवान्, कृच्छ्रत्वमल्पमिति । मूत्रविघाताद्यैर्मूत्रवेगविधारणादिभिः, आद्यशब्देन पुरीषशुक्रवेगविघातादीनां रूक्षाशनादीनां च ग्रहणम् । वातकुण्डलिकादयस्त्रयोदशेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्बस्तौ सवेदनः ।
मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥ २ ॥
मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्तते ।
वातकुण्डलिकां तां तु व्याधिं विद्यात्सुदारुणम् ॥ ३ ॥

वातकुण्डलिकामाह–रौक्ष्यादित्यादि । आविश्येत्यावृत्य; ‘ आविध्य ’ इति पाठान्तरे स एवार्थः । चरति गच्छति । विगुणः कुपितः । कुण्डलीकृत इति वात्यावद्बस्तावेव भ्रमंस्तिष्ठतीति ॥ २–३ ॥

आध्मापयन्वस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुश्चलोन्नताम् ।
कुर्यात्तीव्रार्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम् ॥ ४ ॥

अष्ठीलामाह—आध्मापयन्नित्यादि । रुद्ध्वेति बस्तिगुदमेव । अष्ठीलातुल्यत्वादष्ठीला, स च वातव्याधावुक्ता ॥ ४ ॥

वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ।
निरुणद्धि मुखं तस्य बस्तेर्बस्तिगतोऽनिलः ॥ ५ ॥
मूत्रसङ्गो भवेत्तेन बस्तिकुक्षिनिपीडितः ।
वातबस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ६ ॥

वातबस्तिमाह—वेगमित्यादि । बस्तिकुक्षिनिपीडित इति बस्तौ कुक्षौ च निपीडितः संपिण्डितो वायुरिति सम्बन्धः, बस्तिकुक्षी निपीडयन् ’ इति पाठान्तरे

बस्तिकुक्ष्यो रुजाकर इति ॥ ५-६ ॥

चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥

मूत्रातीतमाह--चिरमित्यादि। त्वरया न प्रवर्तत इति मूत्रमित्यर्थः। मेहमानस्य मूत्रं त्यजतः। 'वहमानस्य' इति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ७ ॥

मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्तहेतुकः।
अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशम् ॥ ८ ॥
नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनम्।
तन्मूत्रजठरं विद्यादधोबस्तिनिरोधनम् ॥ ९ ॥

मूत्रजठरमाह-मूत्रस्य वेग इत्यादि। तदुदावर्तहेतुक इति मूत्रवेगधारणजनितोदावर्तनिमित्तः। अधोबस्तिनिरोधनमिति बस्तेरधोभागे विबन्धकारकम् ॥८-९॥

बस्तौ वाऽप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः।
मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥ १० ॥
स्रवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाऽथ नीरुजम्।
विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥ ११ ॥

मूत्रोत्सङ्गमाह--बस्तावित्यादि। नाले मेढ्रे, मणौ मेढ्राग्रे। प्रवृत्तं सज्जेतेति संसक्तं सन्न प्रवर्तते। सरक्तं वा प्रवाहत इति प्रवाहणकुपितवायुना बस्त्यादिभेदजनितरक्तयुक्तं मूत्रं प्रवर्तते ॥ १०-११ ॥

रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ।
मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥ १२ ॥

मूत्रक्षयमाह-रूक्षस्येत्यादि। तदाह्वयमिति मूत्रक्षयाख्यं, कारणे कार्योपचारात् ॥ १२ ॥

अन्तर्बस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत्।
अश्मरीतुल्यरुग्ग्रन्थिमूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥ १३ ॥

मूत्रग्रन्थिमाह-अन्तरित्यादि। अन्तर्बस्तिमुखे बस्तिमुखस्याभ्यन्तरे। ग्रन्थिर्गुडकाकारः। ननु, स्थानवेदनाकारणानामभिन्नत्वादश्मर्या सह को भेदः? उच्यते, अश्मर्यां पित्तादिकं संहन्यते, अत्र तु रक्तमेव। उक्तं हि तन्त्रान्तरे-"रक्तं वातकफाद्दुष्टं बस्तिद्वारे सुदारुणम्। ग्रन्थिं कुर्यात् स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतम्। अश्मरीसमशूलं तं रक्तग्रन्थिं प्रचक्षते"-इति। विशेषज्ञानं तु कुत इति चेत्? अश्मरीपूर्वरूपोक्तस्य मूत्रे बस्तगन्धत्वादेर्भावाभावाभ्याम् ॥ १३ ॥

मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम्।
स्थानाच्च्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ॥ १४ ॥
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते।

मूत्रशुक्रमाह--मूत्रितस्येत्यादि। मूत्रितस्य मूत्रवेगितस्य। स्थानाच्च्युतं

स्वस्थानाद्भ्रष्टं शुक्रम् ॥ १४ ॥

व्यायामाध्वातपैःपित्तं बस्तिं प्राप्यानिलान्वितम्॥१५॥
बस्तिं मेढ्रं गुदं चैव प्रदहेत्स्रावयेदधः ।
मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा ॥ १६ ॥
कृच्छ्रात्पुनः पुनर्जन्तोरुष्णवातं ब्रुवन्ति तम् ।

उष्णवातमाह—व्यायामेत्यादि ।—व्यायामाद्विरोधिसौम्यधातुक्षयात्तेजोवृद्धया पित्तवृद्धिः । अनिलान्वितमनिलसंयुतम् । 'अनिलावृत्तं' इति पाठान्तरं सुगमम् । सरक्तमीषल्लोहितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् ॥ १७ ॥
कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं श्वेतं रक्तं घनं सृजेत् ।
सदाहं रोचनाशङ्खचूर्णवर्णं भवेत्तु तत् ॥ १८ ॥
शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ।

मूत्रसादमाह—पित्तमित्यादि । संहन्येते स्त्यानीक्रियेते । शुष्कमल्पं, तन्मूत्रं पित्तेन रोचनाभं, कफेन शङ्खचूर्णाभं, समस्तवर्णमुक्तसकलवर्णं सन्निपातात् ॥

रूक्षदुर्बलयोर्वातेनोदावृत्तं शकृद्यदा ॥ १९ ॥
मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः ।
विड्गन्धं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥

विड्विघातमाह—रूक्षेत्यादि । अनुपद्येत प्राप्नुयात् । विड्गन्धमित्यत्र वाशब्दो द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥ २० ॥

द्रुताध्वलङ्घनायासैरभिघातात्प्रपीडनात् ।
स्वस्थानाद्बस्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ २१ ॥
शूलस्पन्दनदाहार्तो बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि ।
पीडितस्तु सृजेद्धारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्तिमान् ॥ २२ ॥
बस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम् ।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः ।

बस्तिकुण्डलमाह—द्रुतेत्यादि । लङ्घनमुत्पतनम् । उद्वृत्तः स्वस्थानादूर्ध्वं गतः । गर्भवदिति गर्भिण्या उदरान्तर्गतापत्यवत्; एतेन बस्तिपुटस्य पार्श्वगमनं दर्शितम् । पीडित इति नामेरधः । उद्वेष्टनार्तिरुद्वेष्टनरूपाऽऽर्तिः । शस्त्रविषोपमं शस्त्रविषसदृशमिति विभिन्नार्थसूचनार्थं प्रसिद्धानुभवोपदर्शनार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

तस्मिन्पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ॥ २३ ॥
श्लेष्मणा गौरवं शोथः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम् ।

वातस्यैव दोषान्तरानुबन्धिनो लक्षणमाह—तस्मिन्नित्यादि । श्लेष्मणा अन्विते

तस्मिन्निति बोद्धव्यम्॥ २३॥

श्लेष्मरुद्धबिलो बस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति॥ २४॥
अविभ्रान्तबिलः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः।

तस्यैव साध्यत्वासाध्यत्वमाह—श्लेष्मरुद्धबिल इत्यादि। बिलं बस्तिमुखशुषिरम्। पित्तोदीर्ण उपचितपित्तः, स एवाविभ्रान्तबिलोऽनावृतबिलः। कफेन कुण्डलीकृतोऽसाध्य इति बोध्यम्। अकुण्डलीकृतस्तु साध्यत्वेनोक्तः॥ २४॥

स्याद्बस्तौ कुण्डलीभूते तृण्मोहः श्वास एव च॥ २५॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मूत्राघातनिदानं समाप्तम्।

कुण्डलीभूतस्यैव लिङ्गमाह—स्यादित्यादि। एतौ विड्विघातबस्तिकुण्डलौ सुश्रुतेन न पठितौ, तेन हि मूत्रोदकसादमेव द्विधा पठित्वा द्वादश मूत्राघाता इत्युक्तं, सर्वानभिधानं तु पराधिकारत्वेनेति मन्तव्यम्॥ २५॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूत्राघातनिदानं समाप्तम्।

अथाश्मरीनिदानम्।

वातपित्तकफैस्तिस्रश्चतुर्थी शुक्रजाऽपरा।
प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्मर्यः स्युर्यमोपमाः॥ १॥
विशोषयेद्बस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा।
यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः॥२॥
नैकदोषाश्रयाः सर्वाः,

मूत्ररोधित्वसाधर्म्यादश्मरीमाह—वातेत्यादि। श्लेष्माश्रया इति श्लेष्मसमवायिकारणाः, शुक्रजां विना; तत्र शुक्रस्यैव समवायिकारणत्वात्। तथाच दृढबलः,—"विशोषयेद्बस्तिगतं सशुक्रम्" (च. चि. स्था. अ. २६) इत्यादि, एतच्च सामान्योक्तमपि विशेषेण संबध्यते। यथा—हल्ङ्यादिसूत्रे 'दीर्घात्' इति विशेषणं ङ्याभ्यां संबध्यते, नतु हला। अत एवात्र प्रायोग्रहणं कृतवान्। अन्ये तु शुक्राश्मर्यामपि कफकारणत्वमिच्छन्त्येव, विरोधाभावात्। प्रायःशब्दश्चात्र विशेषार्थः। यमोपमा इति असति चिकित्सितेऽवश्यमेव मारकत्वात्। पित्तेष्विवेति वातशोषितेषु। नैकदोषाश्रया इति त्रिदोषजाः, उद्रिक्तदोषेण व्यपदेशः॥ १॥ २॥

अथासां पूर्वलक्षणम्।

बस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक्॥ ३॥
मूत्रे बस्तसगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः।

पूर्वरूपमाह—अथेत्यादि। बस्तसगन्धत्वं बस्तसमानगन्धत्वम्॥ ३॥

सामान्यलिङ्गं रुङ्नाभिसेवनीबस्तिमूर्धसु॥ ४॥
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गे निरोधिते।

तद्व्यपायात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् ॥ ५ ॥
तत्संक्षोभात्क्षते सास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत्।

तासां सामान्यलक्षणमाह—सामान्येत्यादि। रुक् शूलं, बस्तिमूर्धा नाभेरधोदेशः। विशीर्णधारं सविच्छेदधारम्। तया अश्मर्या। मार्गो मूत्रवाहिस्रोतः। तद्व्यपायाद्वायुना कदाचिदश्मरीकृतमार्गरोधव्यपगमात्। मेहेत् मूत्रयेत्। अच्छमनाविलम्। गोमेदकोपममिति गोमेदको लोहितमणिस्तद्वर्णम्। तत्संक्षोभान्निरुद्धमार्गमूत्रेण पीडनादश्मरीसंघट्टनाद्वा क्षते जाते मूत्रवहादौ, सास्रं सरक्तं मूत्रं प्रवर्तते। आयासात् प्रवाहणादिजनितक्लमात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

तत्र वाताद्भृशं चार्तो दन्तान् खादति वेपते ॥ ६ ॥
गृह्णाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं क्वणन्।
सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्मेहति बिन्दुशः ॥ ७ ॥
श्यावारुणाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव।

वातजामाह—तत्रेत्यादि। क्वणन् आर्तनादं सानिलं कुर्वन्। सशब्दं, मूत्रप्रवृत्त्यर्थं कृतातिकुन्थनात्। मेहति बिन्दुश इति बिन्दुं बिन्दुं मूत्रयति, "बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्" इति अल्पार्थे शस्प्रत्ययः। श्यावेत्यादि।—अश्मर्या आकारकथनं, एतच्चाकृष्टानां प्रत्यक्षसंवादेन शास्त्रप्रामाण्यख्यापनार्थमित्याहुः, आकृष्टासु दोषोचितचिकित्सार्थमित्यन्ये ॥ ६ ॥ ७ ॥

पित्तेन दह्यते बस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् ॥ ८ ॥
भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्तपीताऽसिताऽश्मरी।

पित्तजामाह—पित्तेनेत्यादि। पच्यमानः क्षारेणेव। ऊष्मवान् उष्णस्पर्शः। असिता कृष्णा ॥ ८ ॥

बस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ॥ ९ ॥
अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाऽथवा सिता।

श्लेष्मजामाह—बस्तिरित्यादि। श्लक्ष्णा मसृणा। मधुवर्णा ईषत् पिङ्गलशुक्ला ॥

एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा ॥ १० ॥
आश्रयोपचयाल्पत्वाद्ग्रहणाहरणे सुखाः।

एता इति त्रिदोषजा बालानां स्युः, तेषां तन्निदानाभ्यासात्। भूयसा प्रायेण, तेन महतामपि त्रिदोषजा भवन्ति। तेषामेव बालानां ग्रहणाहरणे सुखा इति संबन्धः। आश्रयोपचयाल्पत्वादिति आश्रयो बस्तिः, उपचयः स्थौल्यं, तयोरल्पत्वं; तच्च तद्देहाल्पत्वात्। आहरणं पाटनादिपूर्वकमाकर्षणं, ग्रहणं तदर्थमेवाङ्गुलिभ्यां धारणम्। उक्तं हि सुश्रुते, "प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनशीतस्निग्धमधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति, तेषामेवाल्पबस्तिकायत्वादल्पमांसोपचयाच्च बस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति" (सु. नि. स्था. अ. ३) इति ॥१०॥

शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ॥ ११ ॥
स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः।
शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी ॥ १२ ॥
बस्तिरुङ्मूत्रकृच्छ्रत्वमुष्कश्वयथुकारिणी।
तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥ १३ ॥
पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्

शुक्राश्मरीमाह–शुक्रेत्यादि। तुशब्दोऽवधारणे, तेन महतामेव नतु बालानां, तेषां वक्ष्यमाणसंप्राप्तेरभावात्; नतु शुक्राभावात्, अन्यथा षड्धातुकत्वं स्यात्। शुक्रधारणादुपस्थितशुक्रवेगस्य मैथुनाकरणात्। मुष्कयोरन्तरे 'मेढ्रेण सह' इति शेषः। सुश्रुते हि 'मेढ्रवृषणयोरन्तरे' (सु. नि. स्था. अ. ३) इत्येवोक्तम्। मेढ्रवृषणमध्यगतबस्तिमुख इत्यर्थः, तत्रैव शुक्रवहस्रोतसो बस्तिमुखेन सह संबन्धात्। तथाभूतं शुक्रमेवाश्मरीति। बस्तिरुग्बस्तिशूलं, मुष्कश्वयथुकारिणी वृषणयोः शोथकारिणी। तस्यां शुक्राश्मर्याम्। एति वर्तते। तुशब्दोऽवधारणे। अवकाशेऽस्मिन्निति मेढ्रवृषणयोरन्तरे। अस्मिन्नेव पीडिते सति विलीयते प्रविलयमापद्यत इत्यर्थः। अत एव सुश्रुतः—"पीडितमात्रे च तस्मिन्नेवावकाशे प्रविलयमापद्यते" (सु. नि. स्था. अ. ३) इति ॥ ११—१३ ॥

अश्मर्येव च शर्करा।

सैवावस्थाभेदादश्मरी शर्करा, पञ्चमी भवतीत्याह—अश्मर्येव चेति। चकारात् सिकतापि भवतीति मन्तव्यम्। अत एव "शर्करा सिकतान्विता" इति वक्ष्यति। शर्करासिकतयोश्च महत्त्वाल्पत्वाभ्यां भेदः ॥—

अणुशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे ॥ १४ ॥
निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे निरुध्यते।
मूत्रस्रोतः प्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् ॥ १५ ॥
दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमथारुचिम्।
पाण्डुत्वमुष्णवातं च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम् ॥ १६ ॥

कथमश्मरी शर्करा भवतीत्याह–अणुश इत्यादि। अणुशोऽल्पशः। अत्रार्थे सुश्रुतः—"पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः। सा भिन्नमूर्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते" (सु. नि. स्था. अ. ३) इति। मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्तेति मूत्रमार्गगा सती संलग्नेत्यर्थः ॥ १४–१६ ॥

प्रशूननाभिवृषणं बद्धमूत्रं रुजातुरम्।
अश्मरी क्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विता ॥ १७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽश्मरीनिदानं समाप्तम् ॥ ३२ ॥

असाध्यलक्षणमाह—प्रशूनेत्यादि । रुजातुरं शूलपीडितमित्यर्थः । १७ ॥

इति श्रीविजयरक्षितकृतायां मधुकोशव्याख्यायामश्मरीनिदानं समाप्तम् ॥३२॥

अथ प्रमेहप्रमेहपिडकानिदानम् ।

आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि ।
नवान्नपानं गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् ॥ १ ॥

चन्द्रोदयप्रणयपीवरदुग्धसिन्धुपूरभ्रमं वहति यद्गुणकीर्तिगुच्छः ।
तेन व्यधायि गुरुणा विजयेन शिष्यप्रेम्णाऽश्मरीरुगवधेर्मधुकोषबन्धः ॥१॥
श्रीकण्ठदत्तभिषजा गुरुभक्तिलेशादारभ्यते प्रभृति सम्प्रति मेहरोगात् ।
सूक्तीर्विचिन्त्य मधुशीकरमुद्गिरन्तीष्टीकाकृतः कतिपयस्य तदीयशेषः ॥ २ ॥

अश्मरीरोगानन्तरं बस्तिविकृतिसाम्यात्प्रमेहनिदानमुच्यते—आस्यासुखमित्यादि । आस्या उपविष्टस्य चेष्टोपरमः, तेन कृतं सुखमास्यासुखं, एवं स्वप्नसुखमिति द्रष्टव्यम् । तेनासनादिदोषादास्याद्दुःखं स्वप्नदुःखं वा न प्रमेहहेतुः । गुडवैकृतमिति गुडविकाराः शर्करादयस्तथा गुडकृताश्च भक्ष्याः । प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वमित्यनुक्तहेतुसंग्रहार्थमुक्तम् । एष साधारणो हेतुः प्रमेहस्य; विशेषहेतुस्तु चरके निदानस्थाने—" हायनकोद्दालक " इत्यादिना कफजस्य, " उष्णाम्ललवण " इत्यादिना पित्तजस्य, ' कटुतिक्तकषाय ' (च. नि. स्था. अ. ४) इत्यादिना वातजस्याभिहितः । एतेन सामान्यहेतुसहितो विशिष्टहेतुः कफजादिप्रमेहस्य । किंच कफजनिदानमप्येतदास्यासुखादि बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो बस्तिगतः प्रदूष्य ।
करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥२॥
क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून् संदूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च ।
साध्याः कफोत्था दश, पित्तजाः षड् याप्या, न साध्यः पवनाच्चतुष्कः ३
समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥

कफपित्तवातजमेहानां क्रमेण सम्प्राप्तिमाह—मेद इत्यादिना । अत्र कफजा एव मेहा भूयस्त्वेन साध्यत्वेन चादावुच्यन्ते । तानेवेति मेदोमांसशरीरजक्लेदान् । उष्णैरिति उष्णवीर्यस्पर्शैर्द्रव्यैः । क्षीणेषु दोषेष्विति प्रवृद्धत्वेनैव क्षीणेषु, न तु समानापेक्षया क्षीणेषु; अनेन वृद्धे कफे पित्ते वा यो वायुर्लङ्घनादिना क्रमेण वृद्धो भवति, स नेहासाध्यमेहचतुष्टयप्रकरणे विवक्षित इति सूच्यते । तत्र हि चिकित्साविधानात् साध्यत्वमस्ति । यदुक्तं—" या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता वातोल्बणानां विहिता क्रिया सा । वायुर्हि धातुष्वतिकर्षितेषु कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता " (च. चि. स्था. अ. ६) इति । दोषेष्विति कफपित्तेषु, द्वयोश्च बहु-

वचनं व्यक्त्यपेक्षया बहुत्वात्। अवकृष्येति बस्तिमुखं नीत्वा। धातूनिति वसामज्जौजोलसीकाख्यान्। समक्रियत्वादिति कफस्य दोषस्य दूष्यस्य च मेदःप्रभृतेः समानत्वात् कटुतिक्तादिक्रियायाः। अत्र व्याधिमहिम्ना तुल्यदूष्यता साध्यताया हेतुः। तेन "न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत्" (च. सू. स्था. अ. १०) इति चरकवचनं कष्टसाध्यतार्थं नाद्भावनीयम्। यदुक्तं-"ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता। रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्" इति। विषमक्रियत्वादिति पित्तस्य प्रमेहप्रधानदूष्यस्य च मेदःप्रभृतेश्चान्योन्यविपरीतक्रियत्वात्, पित्तहरं हि मधुरादि मेदस्करं, मेदोहरं च कटुकादि पित्तकरमिति क्रियावैषम्यं, अत्र व्याधिस्वभावो हेतुः, तेनान्येषु व्याधिषु परस्परविरुद्धदोषदूष्यसंसर्गेऽप्युभयप्रत्यनीकभेषजविधिरविरोधीति। महात्ययत्वादिति मज्जादिगम्भीरधात्वपकर्षकत्वेन बहुव्यापत्तिकरत्वात्; आशुकारित्वादितीशानः। चकाराद्विषमक्रियत्वं च वातजानां समुच्चीयते ॥ २-३ ॥

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा, मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः ॥
मज्जा रसौजः पिशितं च दूष्याः, प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ ४ ॥

सर्वमेहानां दोषदूष्यसंग्रहमाह-कफ इत्यादिना। वसा मांसस्नेहः, सर्वदेहस्नेह इत्यन्ये। लसीकोदकविशेषः। यथाह चरकः-"यत्तु मांसत्वगन्तरे उदकं तल्लसीकाशब्दं लभते" (च. शा. स्था. अ. ७) इति। रसौज इति रसश्च ओजश्च इति द्वन्द्वः। ओजश्चात्रार्धाञ्जलिपरिमितं श्लेष्मरूपम्, यदुक्तं-"श्लेष्मलस्यौजसोऽर्धाञ्जलिः परिमाणम्" (च. शा. स्था. अ. ७) इति। नत्वष्टबिन्द्वात्मकं, तस्य भ्रंशेन मरणाभिधानात्। ननु, रस एवोजौ रसौज इति कुतो न कल्प्यते? रसोप्योजःशब्देनोच्यते; यदुक्तं-"तस्मिन् काले पचत्यग्निर्यदन्नं कोष्ठमागतम्। मलीभवति तत् प्रायः कल्प्यते किंचिदोजसे" (च. चि. स्था. अ. ८) इति, ओजसे इति रसायेत्यर्थः। नैवं, ओजसो हि मधुमेहे दूष्यत्वेनोक्तत्वात्, ओजःशब्दोपादानवैफल्याच्च। यद्यप्यत्र बहूनि मेदःप्रभृतीनि दूष्यत्वेनोच्यन्ते, तथाऽपि पूर्वं मेदोमांसशरीरजक्लेदानां सर्वमेहेष्ववश्यम्भाविदूष्यत्वेन पृथगभिधानम्। मज्जादयस्तु मेहविशेषे दूष्याः। तद्यथा-लसीकावसामज्जौजांसि वातिके, न पैत्तिके, न श्लैष्मिके। ईशानः पुनराह-रसरक्तशुक्राणि सर्वमेहेषु कदाचिद्दूष्यन्ते न त्ववश्यमिति। किंच सर्वमेहानामिव दोषत्रयजन्यत्वं सकलदूष्याश्रयित्वं च 'कफः सपित्त' इत्यादिनोपदर्श्यते। मेदोमांसादीनि त्वत्यन्तदूष्योपदर्शनार्थं पृथगुक्तानि। अतश्चरकेऽपि कियन्तःशिरसीयाध्याये सकलमेहवाचकमधुमेहकथने दोषत्रयप्रकोपोऽभिहितः। तथाहि-"समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः। दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्याय्यते पुनः" (च० सू० स्था० अ० १७) इति। तथा सुश्रुतोऽप्याह-"वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा मेहान् जनयति" (सु० नि० स्था० अ० ६)

इत्यादि । कफादीनां द्व्यल्बणादिसंसर्गस्यानन्त्येन सर्वमेहावस्थाविशेषेण मधुमेहेन च संख्याधिक्यप्रसङ्गनिरासायावधारणार्थमाह–विंशतिरेव मेहा इति ॥ ४ ॥

दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रूपं पाणिपादयोः ।
दाहश्चिक्कणता देहे तृड् स्वाद्वास्यं च जायते ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह–दन्तादीनामित्यादि । आदिशब्देन नयनतालुकर्णादीनां ग्रहणम् । यदुक्तं सुश्रुते—" तालुगलजिह्वादन्तेषु मलोत्पत्तिः " (सु० नि० स्था० अ० ६) इति । अत्र च मलभूयस्त्वं मेदोदोषात् । चिक्कणता देहे मेदःकफदुष्टेः । अत्र चकारात् सुश्रुतोक्तकेशजटिलीभावनखातिवृद्धी बोध्ये । एतच्च व्याधिविशेषनियतमेव, येनान्यत्र विद्यमानाऽपि कफमेदोदुष्टिर्नैवं कर्तुं क्षमा ॥ ५ ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ।
दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ६ ॥
मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ।

सामान्यलक्षणमाह–सामान्यमित्यादि । प्रभूतेत्यादि प्रभूतमूत्रत्वं दूष्यद्रवधातुसम्बन्धात्, आविलत्वं दोषदूष्यसंसर्गात् । ननु, कथं कफेन दश, पित्तेन षडित्यादिव्यवस्था ? यतः कारणभेदात् कार्यभेद इत्याशङ्क्याह,—दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषत इति । तेषां दोषदूष्याणामुत्कर्षापकर्षकृतात् संयोगभेदाद्भेदो मेहेषु भवति । यथा—पञ्चानां वर्णानां श्वेतकृष्णपीतलोहितश्यावानां संयोगभेदादनेकपिङ्गलपाटलादिभेदाः । सुश्रुतेऽप्युक्तं–"यथा पञ्चानां वर्णानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण कपिलादिनानावर्णोत्पत्तिरेवं दोषादिसंसर्गान्मेहानां नानात्वम्" (सु० नि० स्था० अ० ६) इति । संयोगभेदप्रतीतिः कुत इत्यत आह—मूत्रेत्यादि । मूत्रवर्णादिभेदं दृष्ट्वा कारणानां समानानां भेदः कल्पनीयः, यथा—मृदादिकारणकलापस्याभेदेऽपि कुम्भकारादिसंयोगभेदादुदञ्चनादिप्रपञ्चभेदः । ननु, उदञ्चनादौ कुम्भकारादिप्रयत्नभेदात् संयोगभेदः, अत्र तु कः संयोगभेदहेतुः ? उच्यते, तत्तदाहारादिकमदृष्टं च भवतीत्यदोषः ॥ ६ ॥

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ७ ॥
मेहत्युदकमेहेन किंचिदाविलपिच्छिलम् ।
इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ ८ ॥
सान्द्रीभवेत् पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ।
सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ॥ ९ ॥
संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितम् ।
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ १० ॥
मूर्ताणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ।
शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ॥ ११ ॥

शनैः शनैः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति।
लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम्॥ १२॥

अत्र कफस्य श्वेतशीतमूर्तपिच्छिलाच्छस्निग्धगुरुमधुरसान्द्रप्रसादमन्देषु गुणेषु मध्ये कुत्रचित् किंचिद्गुणप्रकर्षादुदकमेहादयो दश दृश्यन्त इत्याह—अच्छमित्यादि। सान्द्रप्रसादस्त्वेक एव गुणो गणनीयः, सान्द्रमेहव्यपदेशस्त्वेकदेशेन भविष्यतीति। एतैश्च श्वेतादिभिर्गुणैर्व्यस्तैः समस्तैश्च योगाद्दश मेहा न तु यथाक्रमं, "येन गुणेनैकेनानेकेन वा भूयस्तरमुपसृज्यते तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति" (च. नि. स्था. अ. ४) इति चरकवचनात्। नच यथा दशभिर्गुणैर्दश मेहान् करोति तथा संसर्गविकल्पान्तरेणापरानपि कुतो न करोतीत्याशङ्कनीयं, भावस्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात्, अदृष्टकल्पनायाश्चानर्हत्वात्। तत्र श्वेताच्छशीतैर्गुणैरुदकमेहः; मधुरशीताभ्यामिक्षुमेहः; सान्द्रपिच्छिलाभ्यां सान्द्रमेहः, अच्छेन पित्तानुरागिणा सुरामेहः; शुक्लेन पिष्टमेहः, अत्र पिष्टवदित्यालेपनपिष्टवत्, श्वेतस्निग्धाभ्यां शुक्रमेहः, अत्र शुक्राभमिति सर्वमेव मूत्रं शुक्रतुल्यं, शुक्रमिश्रं वेति शुक्राभशुक्रमिश्रं, वास्तवशुक्रमिश्रत्वे तु कफजस्याप्यसाध्यत्वं स्यादिति, वाप्यचन्द्रस्तु शुक्रस्य मूत्रेण गुणकृतं सादृश्यं, शुक्रमिश्रं वेति च शुक्रगुणानां संयुक्तसवायान्मूत्रे दर्शनमित्याह; सान्द्रमूर्ताभ्यां सिकतामेहः, अत्र मूर्ताणूनिति मूर्तान् कठिनान्, अणून् अल्पान्, मलानिति बहुवचनं दोषाणामवयवबहुत्वात् जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमिति वाप्यचन्द्रः, मलोऽत्र प्रकरणात् कफः, गुरुमधुरशीतैः शीतमेहः, मन्दमूर्ताभ्यां शनैर्मेहः, पिच्छिलेन लालामेहः। चरके सुरामेहस्थाने सान्द्रप्रसादमेहः पठितः, तथा पिष्टमेह; शुक्लमेहशब्देन, तेनैव शीतमेहलालामेहौ पठितौ, पित्तजश्च कालमेहः, सुश्रुतस्तु चरकोक्तशीतमेहलालामेहयोः स्थाने फेनमेहलवणमेहौ, कालमेहस्थाने चाम्लमेहं पठितवान्। सामञ्जस्यं चात्र नास्त्येव, परस्परलक्षणसंवादाभावात्, स्मृतिद्वैधवत् सर्वं प्रमाणम्॥७-१२॥

गन्धवर्णरसस्पर्शैः क्षारेण क्षारतोयवत्।
नीलमेहेन नीलाभं कालमेही मसीनिभम्॥ १३॥
हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासंनिभं दहत्।
विस्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम्॥ १४॥
विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः।

पित्तात्तु षड्भिः पित्तगुणैः क्षारनीलकालपीतलोहितविस्रैर्यथाक्रमं क्षारमेहादयः षट्, तान् गन्धवर्णरसस्पर्शैरित्यादिना दर्शयति–गन्धेत्यादि। नीलाभमिति चासपक्षप्रभं, चासः 'स्वर्णचूड' इति लोके ख्यातः क्वचित् 'टाक्सना चासः' इति गदाधरः तत्पक्षश्च स्निग्धनीलो भवति। दहदिति मूत्रविशेषणम्। दहन्निति पाठान्तरे दाहमनुभवन् पुरुषः॥ १३॥ १४॥

वसामेही वसामिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः ॥ १५ ॥
मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।
कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ॥ १६ ॥
हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।
सलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति ॥ १७ ॥

वातेन यथाक्रमं वसामज्जौजोलसीकाभिर्यथाक्रमं वसामेहादयः, तानाह—वसेत्यादि । अयं वसामेहः सुश्रुते सर्पिर्मेहनाम्ना, क्षौद्रमेहश्चरके मधुमेहनाम्ना पठितः॥

अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः ।
उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ १८ ॥
बस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
दाहस्तृष्णाऽम्लिका मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥ १९ ॥
वातजानामुदावर्तः कम्पहृद्ग्रहलोलताः ।
शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ २० ॥

इदानीं कफजादिमेहानां कृच्छ्रसाध्यत्वमसाध्यत्वं च ज्ञापयितुं भेदेनोपद्रवानाह—अविपाकोऽरुचिरित्यादि । कफजे कास आर्द्रः, वातजे शुष्कः । तोदः संसर्गिवातजन्यः, मेहानां त्रिदोषजन्यत्वात् । मुष्कावदरणं पाकेन । अम्लिका अम्लोद्गारः । लोलता सर्वरसभक्षणेच्छा, इयं तु प्रभावाद्धातुक्षयाद्वा भवति, यथा वातग्रहण्यां 'गृद्धिः सर्वरसानां' इत्युक्तम् ॥ १८-२० ॥

यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव च ।
पिडकापीडितं गाढः प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ २१ ॥

असाध्यतामाह—यथोक्तोपद्रवाविष्टमित्यादि । उक्तैरविपाकादिभिरन्यैश्च सुश्रुताद्युक्तैरुपद्रवैः, तद्यथा—कफजे आलस्यास्योपदेहशैथिल्यकफप्रसेकमक्षिकोपसर्पणादिकं, पित्तजे पाण्डुरोगादिकम् । अतिप्रस्रुतमिति अतिशयं धातुमूत्रस्रावयुक्तम् । पिडकापीडितमिति शराविकादिपिडकापीडितम् । गाढः कालप्रकर्षात् । यद्यपि पिडका अप्युपद्रवत्वेनाभिमताः, यदुक्तं चरके,—"उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां तृष्णातीसारज्वरदाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाः पूतिमांसपिडकालजीविद्रध्यादयः" (च. नि. स्था. अ. ४)-इति, तथाऽपि पिडकानां पृथगुत्पादसूचनार्थं पृथक्करणम् । उक्तं च चरके,—"विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः" (च. सू. स्था. अ. १७) इति । अन्यदप्यसाध्यलक्षणं बोद्धव्यम् । यदाह चरकः,—"सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः । साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम्" (च० चि० स्था० अ० ६) इति । अस्यार्थः,—ये कफजाः साध्यास्ते सपूर्वरूपाः सन्तोऽसाध्याः, पित्तकृतास्तु याप्या ये ते सपूर्वरूपा एवा-

साध्याः। सर्वरोगाणामेव यद्यपि पूर्वरूपानुवृत्तावसाध्यत्वमुक्तं, तथाऽप्यत्रासकल-पूर्वरूपान्वयेऽसाध्यत्वं, अन्यत्र तु सकलपूर्वरूपान्वये सतीति विशेषः। क्रमेणेति स्वनिदानक्रमेण। तेन निजहेत्वादिकृता ये वातजाश्चत्वारो मेहास्ते पूर्वरूपरहिता अपि नहि साध्याः, ये तु पश्चाद्धात्वपकर्षणाद्वातानुबन्धेन वातजास्ते साध्या याप्या वा। अत एवोक्तं,–"या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता वातोल्बणानां विहिता क्रिया सा" (च० चि० स्था० अ० ६) इत्यादि ॥ २१ ॥

जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात्।
ये चापि केचित्कुलजा विकारा भवन्ति तांस्तान् प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥

असाध्यतायाः प्रकारान्तरमाह—जात इत्यादि। श्लेष्ममेदसोरतिदुष्ट्या मूत्र-मेदःश्लेष्मणामतिमाधुर्यान्मधुमेहिना जातो यः प्रमेही स चाप्यसाध्यो भवतीति। बीजदोषादिति प्रमेहारम्भकदोषदुष्टबीजजातप्रमेहित्वात्। मधुमेहशब्देन चात्र मेहमात्रमुच्यते, यदि तु वातिक उपेक्षितो वा मेहो मधुमेह उच्यते, तदा चेतर-प्रमेहयुक्तमातृपितृजनितप्रमेहिणो नासाध्यत्वमुक्तं स्यात्, किंच मधुमेहिना जनि-तस्य मधुमेहित्वमेव कारणानुरूपतया युक्तं, ततश्च मधुमेही मधुमेहिना (वा) जातो न साध्य इति वक्तुमुचितं, तस्यासाध्यत्वमपि न वक्तव्यं, मधुमेहस्यासाध्यत्वादेव। अन्यत्रापि मधुमेहशब्देन मेहमात्रमुक्तम्। यथा,–"गुल्मी च मधुमेही च राज-यक्ष्मी च यो नरः। अचिकित्स्या भवन्त्येते बलमांसपरिक्षयात्" (च. इं. स्था. अ.६) इति। यदि ह्यत्र मधुमेहोऽभीष्टः स्यात्तदा बलमांसपरिक्षयादिति न कृतं स्यात्, तस्य स्वरूपत एवासाध्यत्वात्। यथा कियन्तःशिरसीयाध्याये–"उपेक्षयाऽस्य जायन्ते पिडका माधुमेहिकाः" (च. सू. स्था. अ. १७) इत्यादिना या मधु-मेहसंबन्धित्वेनोक्तास्ता एव "प्रमेहिणां याः पिडका मयोक्ताः" (च० चि० स्था० अ० ६) इत्यन्तेन च चिकित्सास्थाने प्रमेहिमात्रसंबन्धितयाऽनूद्य चिकि-त्सायां संयोजिताः। तस्माद्भाविनीं मधुमेहतामाश्रित्य सर्व एव मेहा मधुमेह-शब्दवाच्याः। उक्तं हि वाग्भटे,–"मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति। सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः" (वा० नि० स्था० अ० १०) इति। गदाधरेण तु पिडकासंबन्धेनैव मधुमेहत्वमुक्तं, यतश्चरके कियन्तःशिरसीयाध्याये (च० सू० स्था० अ० १७) मधुमेहमभिधाय पिडका उक्ता इति। तन्न मनोहरं, तत्र मधुमेहशब्देन प्रमेहमात्राभिधानात्। यदि तु मधुमेह एवाभीष्टः स्यात्, तदा 'उपेक्षयाऽस्य जायन्ते'–इत्युपेक्षणाभिधानमनुपपन्नं स्यात्, पिडकानां च मधुमेह-भवानां चिकित्सोपदेशो व्यर्थः स्यादिति। कुलजमेहस्यासाध्यताप्रसङ्गेनापरेषामपि कुलजानामसाध्यत्वमाह–ये चापीत्यादि। केचिदिति कुष्ठादयः। कुलजा इति पितृपितामहादिसंभूताः। एतेन प्रमेहिपितृपितामहमातामहस्यापि प्रमेहमसाध्यं दर्शयति। ननु, यस्य पितामहः प्रमेही तस्य पिताऽपि प्रमेही, प्रमेहिजातत्वात्;

तथाच सति 'जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात्'- इत्यनेनैव गतार्थम् । नैवं, न हि प्रमेहिना जात इत्येतावता उत्पन्नमात्र एव प्रमेही भवति, किं तर्हि कालवशेन दुष्टेरभिव्यक्तया; यथा-कुष्ठिजातस्य कुष्ठं; एतेन यदाऽनतिदुष्टबीजेन प्रमेहिजातेन पित्रा जन्यते पुरुषः प्रमेही सोऽप्यसाध्य इति । कुलजा इत्यनेनैव मेहस्याप्यसाध्यतायां लब्धायां पुनस्तद्वचनं प्रमेहाणां प्रायेण सन्तानानुबन्धित्वप्रदर्शनार्थम् । उक्तं च-' प्रमेहोऽनुसङ्गिनाम् ' (च० सू० स्था० अ० २५) इति ॥ २२ ॥

सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।
मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥ २३ ॥
मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा ।
क्रुद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ॥ २४ ॥
आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।
क्षणात्क्षीणः क्षणात्पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥ २५ ॥
मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २६ ॥

उपेक्षया हि पित्तकफजानामपि मधुमेहत्वं प्रदर्शयितुमाह-सर्व एवेत्यादि । धातुक्षयावरणाभ्यां कुपितवातेन मधुमेहसम्भवमाह-मधुमेह इत्यादि । मधुसममिति ' मूत्रं ' इति शेषः । स इति मधुमेहः । सावरणलिङ्गमाह-आवृत इत्यादि । आवृत इति आवृतवातकृतः । दोषलिङ्गानीति येन पित्तादिना आवृतस्तस्य वातस्य च लिङ्गानि प्रदर्शयति । अनिमित्तमकस्मात् । क्षीणः क्षणात् क्षणात्पूर्ण इति आवरणेन पुनः पूर्णो भवन् कृच्छ्रसाध्यो भवति । तथाच चरकः-"समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः । दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्याय्यते पुनः " (च० सू० स्था० अ० १७) इति । धातुक्षयकुपितवातजस्य तु केवलवातजमेव लिङ्गम् । गदाधरस्त्वाह-मधुमेहः सावरणवायुनैव क्रियते । यदाह चरकः-" तैरावृतगतिर्वायुरोज आदाय गच्छति । यदा बस्तिं तदा कृच्छ्रो मधुमेहः प्रवर्तते " (च० सू० स्था० अ० १७) इति । केवलवातजेषु तु कषायादिवमनाद्यतियोगादिकृतेषु धातुक्षयजेषु वायोरावरणं नास्तीति भेदः । मधुमेहशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह-मधुरं यच्च मेहेष्वित्यादि ॥ २३-२६ ॥

शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी ।
मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २७ ॥
विद्रधिश्चेति पिडकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।
सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ २८ ॥

प्रमेहोपेक्षया पिडकासम्भवं दर्शयितुमाह-शराविकेत्यादि । इह दशपिडकासु

विनतायाः पाठो भोजविरुद्धः, भोजे हि नव पिडकाः; तद्यथा—" शराविका सर्षपिका कूर्मिका जालिनी तथा । कुलत्थिकाऽलजी पुत्री विदारी विद्रधी तथा ॥ नवैताः पिडका ज्ञेयाः "–इत्यादि । कुलत्थिका भोजे मसूरिका ज्ञेया; किन्तु भोजे एव विनता न्यूनेति वक्तुं सुकरं, सुश्रुते चरके च विनताया दर्शनात् । चरके तु सप्त पिडकाः । तद्यथा—" शराविका कच्छपिका जालिनी सर्षपी तथा । अलजी विनताख्या च विद्रधी चेति सप्तमी " (च० सू० स्था० अ० १७) इति । तत्र प्रायोभावात् सप्तानामभिधानम् । यतस्तेनैव कियन्तःसिरसीये " तथाऽन्याः पिडकाः सन्ति " इत्यादिनाऽधिकपिडकासम्भवः सूचितः । प्रमेहोपेक्षयेत्यभिधानं मधुमेहेन प्रमेहमात्रेण च पिडकासम्भवं दर्शयति । अत एव " विना प्रमेहमप्येताः " (च० सू० स्था० अ० १७) इत्यत्र प्रमेहमात्रग्रहणं कृतम् । धामस्विति स्थानेषु ॥ २७–२८ ॥

अन्तोन्नता तु तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ।
गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी ॥ २९ ॥
सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ।
जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥ ३० ॥
अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा ।
महती पिडका नीला विनता नाम सा स्मृता ॥ ३१ ॥
महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिडका चापि पुत्रिणी ।
मसूराकृतिसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका ॥ ३२ ॥
रक्ता सिता स्फोटचिता दारुणा त्वलजी भवेत् ।
विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ॥ ३३ ॥
विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा ।

सर्वासामाकृतिमाह–अन्तोन्नतेत्यादि । तद्रूपेति शरावरूपा । अल्पाचिता अल्पपिडकान्तराचिता । विद्रधेर्लक्षणैर्युक्तेत्यभिधानेन विद्रधेरस्या भेदो बोध्यः ॥२९–३३॥

ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तन्मयाः ॥ ३४ ॥
विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।
तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ ३५ ॥

पिडकानामारम्भककारणमाह—ये यन्मया इत्यादि । तन्मया इति निर्देशः क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति ङीपं बाधित्वा टापा साधनीयः । तद्दोषं मत्वा कैश्चित् ' तत्कृताः ' इति पाठान्तरं कृतम् । अयमत्र पिण्डार्थः—यो यद्दोषोल्बणो मेहस्तद्दोषोल्बणैव पिडका भवन्ति । ननु, जालिन्यां तीव्रदाहः पठितः, स च पित्तकृतः, भोजेऽपि जालिनी पित्तकृतैव पठिता, यथा—" परस्पराभिसम्बन्धा पिडका चैकदेशजा । पित्तोत्कटा दाहवती भृशरुग् जालिनी मता"

इति । तत्कथं जालिन्यां पित्तजत्वनियमाद्ये यन्मयेत्यादिग्रन्थार्थसंगतिः ? नैवं प्रचुरपिडकानां तन्मयत्वेन बाहुल्येनाभिधानं; यथा—छत्रिणो गच्छन्तीति गदाधरः; किंवा स्वमहिम्ना जालिनी पित्तप्रधाना भवति, श्लेष्मवातजमेहभवत्वेन श्लेष्मवातप्रधाना च; तेन दोषत्रयप्रधानत्वात् सर्वदा सा भवति । अन्यस्त्वाह—तीव्रदाहत्वं पित्तोत्कटत्वं च पैत्तिकमेहजायां जालिन्यामवगन्तव्यं, अन्यमेहजा त्वन्यदोषोत्कटा निर्दाहा च । अत एव चरके जालिनी कफोल्बणा निर्दाहा एव पठिता। तद्यथा—" शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहाः । जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्ममेदसाम् ॥ स्तब्धा सिराजालवती स्निग्धस्रावा महाश्रया । रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी " (च. सू. स्था. अ. १७)—इति । न चातिप्रसक्तिः, उक्तं हि चरके समर्थ्यते, अस्मिंश्च समाधाने ये यन्मया इत्यादि न व्याहन्यते । चरकभोजवचनयोश्चाविरोधार्थं यत्नान्तरं मृग्यम् । कार्तिकस्त्वाह—पाककाले पित्तोत्कटत्वं, "तस्माद्धि सर्वान् परिपाककाले पचन्ति शोथांस्त्रय एव दोषाः" (सु. सू. स्था. अ० १७) इति वचनात्, एतत्तु सर्वत्राविशेषान्नाद्रियते ॥३४-३५॥

गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्मसु चोत्थिताः ।
सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पिडकाः परिवर्जयेत् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने प्रमेहप्रमेहपिडकानिदानं समाप्तम्॥३३॥

असाध्यपिडकालक्षणमाह—गुद इत्यादि । सोपद्रवा इति उपद्रवाश्च तृट्कासादयः । यथाह चरकः—" तृट्कासमांससंकोचमोहहिक्कामदज्वराः । विसर्पमर्मसंरोधाः । पिडकानामुपद्रवाः " (च० सू० स्था० अ० १७) इति । पिडकास्तु प्रायेणाधःकाय एव, दोषदूष्याणामधःप्रसरणात्, " रसायनीनां च दौर्बल्यान्नोर्ध्वमुत्तिष्ठन्ति प्रमेहिणां दोषाः " (सु० चि० स्था० अ० १२) इति वचनाच्च । केचिदाहुः–स्त्रीणां प्रमेहो न भवतीति । तथाच तन्त्रान्तरे–" रजःप्रसेकान्नारीणां मासि मासि विशुध्यति । सर्वं शरीरं दोषाश्च न प्रमेहन्त्यतः स्त्रियः " इति । किन्तु स्त्रीषु प्रमेहदर्शनात्, एतद्धेतुबलादन्यरोगासम्भवत्वाच्चैतत् प्रायोवादमाश्रित्योक्तम् । मेहनिवृत्तिलक्षणं च सुश्रुते पठितम् । तद्यथा–" प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलम् । विशदं तिक्तकटुकं तदाऽऽरोग्यं प्रचक्षते " (सु० चि० स्था० अ १२) इति ॥ ३६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां प्रमेहप्रमेहपिडकानिदानं समाप्तम् ॥३३॥

अथ मेदोरोगनिदानम् ।

अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः ।
मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदः प्रवर्धयेत् ॥ १ ॥

मेदसाऽऽवृतमार्गत्वात् पुष्यन्त्यन्ये न धातवः ।
मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥ २ ॥
क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनैः ।
युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः ॥ ३ ॥
मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥ ४ ॥
मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
चरन् सन्धुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥
तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारमभिकाङ्क्षति ।
विकारांश्चाप्नुते घोरान् कांश्चित् कालव्यतिक्रमात् ॥ ६ ॥
एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।
एतौ तु दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥ ७ ॥
मेदस्यतीव संवृद्धे सहसैवानिलादयः ।
विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥ ८ ॥
मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मेदोनिदानं समाप्तम् ॥ ३४ ॥

'विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदस' इत्यत्र मेदःसंकीर्तनान्मेदोदुष्टेरभिधानं, मेदोदुष्ट्या च स्थौल्यम् । मधुरोऽन्नरस इति मधुरप्राय आम इवान्नरसः संभवन् स्नेहान्मेदो जनयति । सुश्रुतेऽप्युक्तं—" आम इवान्नरसो मधुरतरश्च भवति "–इत्यादि । ननु मेदस्विनस्तीक्ष्णाग्नित्वात् कथमाम इवान्नरसो भवति ? यदुक्तं चरकेण–" चरन् सन्धुक्षयत्यग्निं " (च. सू. स्था. अ. २१) इति । अग्नौ च मन्दे आमोत्पादः, यदाह–"आमाशयस्थः कायाग्नेर्दौर्बल्यादविपाचितः । आद्य आहारधातुर्यः स आम इति कीर्तितः "–इति । उच्यते, श्लेष्मलाहाराध्यशनशीलत्वेन कदाचित् कालव्यतिक्रमभोजनेन च बहुविकारकरणाभिव्यापत्तेरन्नरसस्यामतुल्यता, अथवा मधुरतरान्नरसोपलिप्तेऽन्नवहस्रोतसि सर्व एवान्नरसो मधुरतरो निष्पद्यते, यथा पित्तयुक्तेऽन्नवहस्रोतसि मधुररसस्यापि विदाहः । यदुक्तं,–"स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्तौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते" (सु० सू० स्था० अ० ४६) इति, स चामतुल्यत्वादाम इत्युच्यते । अशक्तः सर्वकर्मस्विति मेदसः सौकुमार्यात् । क्षुद्रश्वासः 'रूक्षायासोद्भव' इत्यादिनाऽभिहितः । क्रथनमकस्मादुच्छ्वासावरोधः । चरन् सन्धुक्षयत्यग्निमिति मेदोरुद्धमार्गत्वात् कुम्भकारपवनन्यायेनान्तर्बलवान् वृद्धो वायुरग्निं दीपयति । अतिवृद्धस्तु वायुरग्निवैषम्यजनकः । विकारांश्चाप्नुते घोरानिति वातविकाराणामन्यतमान्,

कालव्यतिक्रमात् भोजनकालव्यतिक्रमात् । विकारान् दारुणानिति, प्रमेहपिडका-ज्वरभगन्दरविद्रधिवातरोगाणामन्यतमान् । अयथोपचयोत्साह इति अयथावन्मांसोपचय उत्साहश्च यस्य स तथा ॥ १—६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मेदोनिदानं समाप्तम् ॥ ३४ ॥

अथोदरनिदानम् ।

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च ।
अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसंचयात् ॥ १ ॥

उदरोत्सेधसाधर्म्यादुदरनिदानम् । उदरस्य विशेषेण वह्निदुष्टिजन्यत्वमाह—रोगा इत्यादि । अग्निमान्द्यं च दोषत्रयजनकम् । यदुक्तं-"वर्षास्वग्निबले हीने कुप्यन्ति पवनादयः" (च० सू० स्था० अ० ६) इति । मलिनैरिति अत्यर्थदोषजनकैर्विरुद्धाध्यशनादिभिः । मलसंचयादिति मला दोषाः पुरीषादयश्च, तेषामतिवृद्धत्वात् । तन्त्रान्तरं च,-"अतिसंचितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् । उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः" इति । यद्यपि मन्दाग्नित्वमलिनान्नत्वयोः प्रत्येकमपि दोषत्रयजनकत्वमस्ति तथाऽप्यत्रोभयहेतुजनकत्वेन दोषदुष्टिप्रकर्षः ख्याप्यते, अत एव दुष्टिप्रकर्षख्यापनार्थं मलसंचयादित्यत्र संपूर्वं कृतवान् ॥ १ ॥

रुद्ध्वा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः ।
प्राणाग्न्यपानान् संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ २ ॥

संप्राप्तिमाह—रुद्ध्वेत्यादि । स्वेदाम्बुवाहीनीति स्वेदवहान्यम्बुवहानि च । अनयोश्च भेदः, " उदकवहानां स्रोतसां तालु मूलं क्लोम च; स्वेदवहानां स्रोतसां मेदो मूलं, लोमकूपाश्च " (च. वि. स्था. अ. ५) इत्यनेनोक्तो ज्ञेयः । स्रोतोरोधश्चात्र बहिरेव न पुनरन्तः । यदुक्तं चरके —" स्वेदस्तु बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिस्तिर्यगवतिष्ठमानस्य एवोदकमाप्याययति" (च. चि. स्था. अ. १३) इति । अत एवोदरपूर्णताऽन्नरसेन । प्राणाग्नीति पुनरग्निदूषणाभिधानेन मन्दस्याप्यग्नेः पुनर्दोषकृतं सुतरां मान्द्यं बोधयति । दोषसंचयगतेनापि वायुना प्राणापानयोर्दूषणं न विरुद्धं, यतो वायुना वाय्वन्तरदुष्टिः क्रियत एव । सुश्रुते तु पूर्वरूपमस्योक्तं, तद्यथा,-"तत्पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षावलीविनाशो जठरे हि राज्यः । जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो बस्तौ रुजः पादगतश्च शोथः" (सु. नि. स्था. अ. ७)-इति ॥ २ ॥

आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता ।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ॥ ३ ॥
दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ।
पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ॥ ४ ॥

संभवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु।

उदराणां सामान्यरूपमाह—आध्मानमित्यादि। दुर्बलाग्निरिति मन्दोऽग्निर्यद्यप्यत्र हेतुस्तथाऽप्यग्नेरतिशयदौर्बल्यं लिङ्गत्वेन ज्ञेयम्। उदराण्यष्टाविति यकृद्दाल्युदरस्य प्लीहोदरेण सार्धं समानचिकित्स्यतया तथोत्पत्तिविशिष्टदकोदरात् क्रमेण भूतदकोदरस्यापि समानलिङ्गचिकित्सितत्वेनाभिन्नत्वादष्टावेवोदराणि भवन्ति। प्लीहोदरादीनि च यद्यपि चत्वारि दोषजानि, तथाऽपि हेतुलिङ्गचिकित्साभेदात् पृथगुक्तानि ॥ ३ ॥ ४ ॥

तत्र वातोदरे शोथः पाणिपान्नाभिकुक्षिषु ॥ ५ ॥
कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनम्।
शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसंग्रहः ॥ ६ ॥
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिह्रासवत्।
सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णसिराततम् ॥ ७ ॥
आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च।
वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतो गतिः ॥ ८ ॥

वातोदरलक्षणमाह—तत्रेत्यादि। अकस्माद्वृद्धिह्रासवदिति अनियतवृद्धिह्रासयुक्तमुदरम्। आध्मातदृतिवदिति वातपूर्णचर्मपुटवदिति ॥ ५—८ ॥

पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता।
भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ ९ ॥
पीतताम्रसिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते।
धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १० ॥

पैत्तिकमाह—पित्तेत्यादि। दह्यत इति उदरमात्रं दह्यते। दाहस्तु सकलदेहस्यैव बोद्धव्यः। धूमायते धूम इवोर्ध्वमेति। क्षिप्रपाकमिति क्षिप्रपाकाज्जलोदरतां यातीत्यर्थः। प्रदूयते व्यथते ॥ ९ ॥ १० ॥

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्वयथुगौरवम्।
निद्रोत्क्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥ ११ ॥
उदरं स्तिमितं स्निग्धं शुक्लराजीततं महत्।
चिराभिवृद्धं कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ १२ ॥

स्त्रियोऽन्नपानं नखलोममूत्रविडार्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः।
यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा ॥ १३ ॥
तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्युः सुघोरं जठरं त्रिलिङ्गम्।
तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥ १४ ॥
स चातुरो मुह्यति हि प्रसक्तं पाण्डुः कृशः शुष्यति तृष्णया च।
दूष्योदरं कीर्तितमेतदेव,

सन्निपातोदरमाह-स्त्रिय इत्यादि। स्त्रीग्रहणमविवेकिसंनिहितजनोपलक्षणम्। गरं संयोगजं विषम्। दुष्टमम्बु सगरप्राणितृणपर्णादिकोथयुतं, विषमेवाग्न्याद्युपहतं मन्दप्रभावं वा दूषीविषमुच्यते। यदुक्तं-" जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा। स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति " (सु. क. स्था. अ. २) इति। तेनाशु रक्तमिति विषस्याग्नेयत्वेन रक्तदुष्टिः। कुपिताश्च दोषा इति स्वभावाद्दोषत्रयप्रकोपकं विषं भवति। तच्छीतवातादिषु कुप्यतीति। दूष्योदरं कीर्तितमेतदेवेति एतदेव सन्निपातोदरं दूष्योदरं कीर्तितं न पुनरधिकमित्यर्थः। रक्तं दूष्यं दूषयित्वा भवतीति दूष्योदरं; किंवा परस्परं दूषयन्तीति दोषा एव दूष्यास्तैः कृतमुदरमिति॥ ११—१४॥

प्लीहोदरं कीर्तयतो निबोध॥ १५॥

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसृक् कफश्च।
प्लीहाभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धौ प्लीहोत्थमेतज्जठरं वदन्ति॥ १६॥
तद्वामपार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र।
मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः।
सव्यान्यपार्श्वे यकृति प्रवृद्धे ज्ञेयं यकृद्दाल्युदरं तदेव॥ १७॥

प्लीहोदरमाह—प्लीहेत्यादि। असृक्कफश्चेत्यसृग्दुष्ट्यैव तत्तुल्यकारणतया पित्तदुष्टिरप्युच्यते, विदाहिना रक्तं पित्तं च दूष्यते; अत एव पश्चाद्वक्ष्यति-'कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः' इति। अत्र पित्तस्य लिङ्गं मन्दज्वरः, कफस्य लिङ्गं मन्दाग्नित्वमिति गदाधरः। प्लीहोदर एव यकृद्दाल्युदरस्यावरोधं दर्शयन्नाह-सव्यान्यपार्श्व इत्यादि। सव्यान्यपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे। तदेवेति तादृशमेव, प्लीहोदरसममेव न विलक्षणमित्यर्थः। यकृद्दालयति दोषैर्भेदयतीति यकृद्दाल्युदरम्॥ १५—१७॥

उदावर्तरुजानाहैर्मोहतृड्दहनज्वरैः।
गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात्॥ १८॥

तत्र दोषसम्बन्धमाह—उदावर्तेत्यादि। उदावर्तरुजानाहैर्वातं, मोहतृड्दहनज्वरैः पित्तं, गौरवारुचिकाठिन्यैः कफं जानीयात्॥ १८॥

यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत्।
संचीयते तस्य मलः सदोषः शनैः शनैः संकरवच्च नाड्याम्॥ १९॥
निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम्।
हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति॥ २०॥

बद्धगुदमाह—यस्यान्त्रमन्नैरित्यादि। उपलेपिभिः पिच्छिलैरन्नैः शाकशालुकादिभिः। पिहितं विबद्धम्। यथावदिति यथार्हम्। मलः पुरीषम्। सदोष इति दोषत्रयसहितः। नाड्यामित्यन्त्रनाड्याम्। संकरवदिति संमार्जनीक्षिप्यमाण-

तृणाद्यवकरो यथा चीयते क्रमेण तथेत्यर्थः । बद्धगुदमिति गुदोपर्यन्त्रस्य बद्धत्वाद्बद्धगुदम् । यदुक्तं चरके,–"पक्ष्मबालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे" (च. चि. स्था. अ. १३) इति । पुरीषायतनस्य रुद्धत्वात् हृन्नाभिमध्येऽन्नपाकस्थाने वृद्धिः, गुदमात्रनिरोधे तु मलदोषैर्गुदादूर्ध्वमेवोदरवृद्धिः स्यात् ॥ १९ ॥ २० ॥

शल्यं तथाऽन्नोपहितं यदन्त्रं भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात्स्रुतोऽन्त्रात्सलिलप्रकाशः स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥२१॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत्परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं,

क्षतोदरमाह–शल्यमित्यादि । शल्यं कण्टकशर्करादि । अन्नोपहितमन्नयुक्तम् । भुक्तमागतमिति अर्थतः पाकाशयात्, विलोमेनागतमन्त्रं भिनत्ति, ऋज्वागतं हि शल्यमपि नान्त्रभेदकम् । अन्यथा वेति जृम्भणात्यशनाभ्यामन्त्रं भिद्यते । यदुक्तं चरके,–"शर्करातृणलोष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः । भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तैर्जृम्भयाऽत्यशनेन वा" (च. चि. स्था. अ. १३) इति । स्रुत इति गलितः । स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूय इति बहु यथा भवति तथाऽन्त्रात् स्रुतः, दोषजेषु पुनरुपस्नेहन्यायेनाल्प एव स्रावो भूयः पुनःपुनर्गुदतश्च स्रवेत् । तुशब्दश्चार्थे, भूयःशब्दोऽत्रावर्तनीयः, तेनोक्ता व्याख्या साध्वी भवति । ननु, भिन्नान्त्रात्तिर्यगत्र स्रावनिर्गमः, तत्कथं 'स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूय' इत्युपपद्यते ? नैवं, सच्छिद्रान्त्रमार्गेण बहिर्गतस्यातिवृद्धस्य पुनरागमनादुपस्नेहन्यायाद्वा गुदतः स्राव उपपन्न एव । चरकेऽप्युक्तं,–"पूरयन् गुदमन्त्रं च जनयत्युदरं नृणाम्" (च. चि. स्था. अ. १३) इति । स्रावेण द्रवस्य निम्नगत्वान्नाभेरधो जठरं वृद्धिमेति, एतच्छिद्रोदरं जलोदरमिति भण्यत इति गदाधरः । यतश्चरकेणोक्तं,—"तदधो नाभेः प्रायोऽभिनिर्वर्तमानं जलोदरं स्यात्" (च० चि० स्था० अ० १३) इति । तदन्ये नानुमन्यन्ते, यतश्छिद्रोदरं शीघ्रं जलोदरतां यातीत्यभिप्रायेण चरकेणोक्तं, अन्यथा दकोदरं पृथङ्न स्यात् ॥ २१ ॥

दकोदरं कीर्तयतो निबोध ॥ २२ ॥

यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दूष्यन्ति हि तद्वहानि ॥२३॥
स्नेहोपलिप्तेष्वथवाऽपि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि समाततं पूर्णमिवाम्बुना च ।
यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥ २४ ॥

उत्पत्तिविशिष्टं दकोदरमाह—यः स्नेहपीत इत्यादि। स्नेहपीत इति कर्तरि क्तः, तेन स्नेहं पीतवानित्यर्थः । दूष्यन्तीति स्वकर्मसु दुष्टानि भवन्ति । तद्वहानि उदकवहानि । तेष्विति उदकवहस्रोतःसु । पूर्ववदिति यथा पूर्वमुक्तम् । अन्नरस उपस्नेह-

न्यायेन बहिर्निःसृत्योदरं जनयतीत्यर्थ इति जेज्जटः । गदाधरस्त्वाह–क्षतान्त्रोदरे यथा अधोनाभेरुदराभिवृद्धिर्गुदस्रावश्च तथा जलोदरेऽपि भवतीति । ननु, सर्वेषामेवोपस्नेहन्यायेन बहिर्निःसृतान्नरसमूलत्वात् कथमनुदकत्वं ? नैवं, तेषु हि प्रथमतो नातिमन्दत्वादग्नेरन्नरसस्याल्पत्वाच्चानुदकत्वं, अल्पत्वेन तद्व्यपदेशात्; अत्र तु प्रागेव भूरिजलोत्पत्तिरिति विशेषः । समाततं वेदनया विस्तार्यमाणमिवोदरं भवति । यथा दृतिः क्षुभ्यतीति दृतिरिव जलपूर्णा क्षुभ्यतीति, अन्तर्जलचलमिव धत्ते । शब्दायते गुडगुडायते ॥ २२—२४ ॥

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥ २५ ॥
पक्षाद्बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रं चोदरं नृणाम् ॥ २६ ॥

उदररोगस्य साध्यत्वादिलक्षणमाह–जन्मनैवेत्यादि । जन्मनैवोदरमिति उत्पत्तिमात्रेणैव । अजातोदकस्योदरस्य लक्षणं चरकेऽवगन्तव्यं, तद्यथा,–"अशोथमरुणाभासं सशब्दं नातिभारिकम् । सदा गुडगुडायन्तं सिराजालगवाक्षितम् ॥ नाभिं विष्टभ्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति । हृद्वङ्क्षणकटीनाभिगुदप्रत्येकशूलिनः ॥ कर्कशं सृजतो वातं नातिमन्दे च पावके । लालया विरसे चास्ये मूत्रेऽल्पे संहते विशि ॥ अजातोदकमित्येतैर्युक्तं विज्ञाय लक्षणैः"—(च० चि० स्था० अ० १३) इति । अत्र कर्कशमिति वेगवन्तम् । जातोदकलक्षणं च चरके यथा,–"कुक्षेरतिमात्रं वृद्धिः सिरान्तर्धानगमनं, उदकपूर्णदृतिसमानक्षोभस्पर्शनं च भवति"—(च० चि० स्था० अ० १३) इति । पक्षादित्यादि । बद्धगुदमुदरं पक्षादूर्ध्वं विनाशाय भवतीति । जातोदकं पक्षात् । प्रायोग्रहणेन कदाचित् पक्षादूर्ध्वमपि न विनाशाय, तथा शल्यशास्त्राभिमतया चिकित्सया कदाचिज्जातोदकं छिद्रान्त्रं बद्धगुदं च सिध्यतीति दर्शयति । जातोदकं छिद्रान्त्रं च विनाशाय पक्षादूर्ध्वमिति संबन्ध इति केचित् ॥ २५ ॥ २६ ॥

शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणं च वर्जयेत् ॥ २७ ॥
पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोथातीसारपीडितम् ।
विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विवर्जयेत् ॥ २८ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उदरनिदानं समाप्तम् ॥ ३५ ॥

साध्यतयाऽभिहितानामप्यवस्थाविशेषेणासाध्यतामाह–शूनाक्षमित्यादि । 'उदरिणं' इति शेषः । कुटिलोपस्थमिति वक्रमेहनम् । उपक्लिन्नतनुत्वचमिति उपक्लिन्ना तन्वी त्वक् यस्य तम् । अग्निपरिक्षीणमिति अग्निक्षयश्च यद्यप्युदरे पूर्वमेव भवति, तथाऽप्यत्र विशेषेणाग्निक्षयो लक्षणान्तरयुक्तश्चासाध्यतालिङ्गं सम्भवतीति

ज्ञेयम् ॥ १७-२८ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायामुदरनिदानं समाप्तम् ॥ ३५ ॥

अथ शोथनिदानम् ।

रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःसिराः ।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् ॥ १ ॥
उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः ।
सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकम् ॥ २ ॥
दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ।

उदरे शोथस्योपद्रवत्वेनोक्तत्वात्तदनन्तरं शोथनिदानम् । तस्य संप्राप्तिमाह-रक्तपित्तकफानित्यादि । रक्तपित्तकफान् स्वहेतुभिः स्वातन्त्र्येण दुष्टान् कुपितान्, दुष्टः स्वहेतुकुपितो वायुर्बहिःसिरा बाह्या अगम्भीराः सिरा नीत्वा गमयित्वा, तै रक्तपित्तकफै रुद्धगतिरावृतमार्गो वायुरुत्सेधमुच्छ्रायं कुर्यादिति योजना । बहिःसिराशब्देनात्रागम्भीरतयोक्तानां स्रोतसामपि ग्रहणम् । त्वङ्मांससंश्रयमित्यनेन व्रणशोथाद्भेदं दर्शयति, अष्टसु व्रणवास्तुषु व्रणशोथस्य सम्भवात् । यदुक्तं सुश्रुतेन- " त्वङ्मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिकोष्ठमर्माणीत्यष्टौ व्रणवास्तूनि भवन्ति " (सु. सू. स्था. अ. २२) इति । संहतं संहतात्मकम् । कुतः संहतात्मकमित्यत आह-निचयादत इति । अतोऽस्मात् पूर्वोक्ताद्रक्तसहितदोषत्रयसमुदायात्; एतेन रक्तसहितत्रिदोषजन्यत्वमस्योक्तं भवति । सर्वमित्यादि-सर्वमिति पूर्वेण संबध्यते, सर्वमुत्सेधं शोथमाहुरित्यर्थः । हेतुविशेषैरिति दोषत्रयाभिघातप्रभृतिभिः कारणभेदैर्यो रूपभेदस्तस्मात् सर्वं नवात्मकमाहुरिति पूर्वक्रियया सम्बन्धः । 'सर्वहेतुविशेषैः' इति पाठान्तरे सर्वेषां हेतुविशेषैरित्यर्थः । द्वयैरिति द्वन्द्वैः, सर्वैस्त्रिभिः १-२॥

तत्पूर्वरूपं दवथुः सिरायामोऽङ्गगौरवम् ॥ ३ ॥

पूर्वरूपमाह-तदित्यादि । दवथुरुपतापः । सिरायामः सिराप्रसरणवत् पीडा ३॥

शुद्ध्यामयाभुक्तकृशबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा ।
दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणं च ॥ ४ ॥
अर्शांस्यचेष्टा न च देहशुद्धिर्मर्मोपघातो विषमा प्रसूतिः ।
मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥

पूर्वरूपानन्तरं कामचारान्निदानमाह-शुद्ध्यामेयत्यादि । शुद्धिर्वमनविरेचनादिः, आमया ज्वरादयः, अभुक्तमभोजनं, विगुणं च भोजनं, तैः कृशानामबलानां च क्षारादिसेवा निजस्य श्वयथोर्हेतुः । दध्यादयः स्वतन्त्रा एव हेतवः, आममपक्वं, दुष्टं दोषजनकं मन्दकनवोदकादि, गरं संयोगजं विषम् । अचेष्टा निष्क्रियत्वम् । न च देहशुद्धिरिति शोधनार्हेऽपि दोषे देहाशुद्धिः । मर्मोपघात इह

दोषकृत एव ज्ञेयः, बाह्यहेतुजस्तु मर्मोपघात आगन्तुशोथहेतुरेव : विषमा प्रसूतिरामगर्भपतनादिकाः । मिथ्योपचारोऽसम्यक्करणमसम्यगुपचारः । प्रतिकर्मणां वमनादीनाम् ॥ ४-५ ॥

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमूष्माऽथ सिरातनुत्वम् ।
सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ ६ ॥

सामान्यलिङ्गमाह-सेत्यादि । सगौरवमिति अनवस्थितत्वविशेषणं, तथा सोत्सेधमिति च ॥ ६ ॥

चलस्तनुत्वक् परुषोऽरुणोऽसितः सुषुप्तिहर्षार्तियुतोऽनिमित्ततः ।
प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो दिवाबली च श्वयथुः समीरणात् ॥७॥

वातशोथलिङ्गमाह—चल इत्यादि । तनुत्वक् अबहलत्वक् । असितः कृष्णः । सुषुप्तिः स्पर्शाज्ञता; हर्षो झिणिझिणिवद्वेदना, किंवा रोमहर्षः । अनिमित्ततः प्रशाम्यतीति वायोश्चलत्वेन कदाचिन्निमित्तं विनाऽपि लीनो भवति; निमित्तत इति पाठे स्नेहोष्णमर्दनादेर्निमित्ततः प्रशाम्यति उपशमं प्राप्नोतीति, उपशयार्थमेतदुक्तम् । प्रोन्नमति प्रपीडित इति प्रपीडितः सन्नन्तरुन्नमतीत्यर्थः । दिवाबलीति दिवा बलवान्, नत्वबली । स्नेहोष्णमर्दनाद्यैश्च प्रशाम्येत्, स च वातिकः, "यश्चाप्यरुणवर्णाभः शोथो नक्तं प्रणश्यति" (च. सू. स्था. अ. १८) इति चरकवचनात् ७॥

मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान् भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः ।
य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत् स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥ ८ ॥

पैत्तिकमाह—मृदुरित्यादि । उष्यत इति दह्यते ॥ ८ ॥

गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्द्यकृत् ।
स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो न चोन्नमेद्रात्रिबली कफात्मकः॥९॥

कफजमाह—गुरुरित्यादि । अरोचकान्वित इति अरोचकव्याधिसहचारी । कृच्छ्रजन्मप्रशम इति चिरोत्पत्तिविनाशः । रात्रिबलीति रात्रौ स्रोतोऽवरोधजेन देहक्लेदेनाचेष्टया च कफस्य वृद्धत्वात्तज्जः शोथो बलवान् भवति; दिवा तु स्फुटस्रोतसि शरीरे सचेष्टे च न कफो बली भवति, किं तर्हि वायुः, तेन तज्जः शोथो दिवाबली भवति ॥ ९ ॥

निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद्द्विदोषजः ।
सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १० ॥

व्यामिश्रौषधविधानार्थं क्वापि क्वापि प्रकृतिसमसमवेता अपि शिष्यहितैषितया द्वन्द्वसन्निपाता अतिदेशेन पठ्यन्ते, ये तु विकृतिविषमसमवेतास्तान् कण्ठरवेण पठति; अतोऽतिदेशेन द्वन्द्वत्रयसन्निपातानाह- निदानाकृतिसंसर्गादित्यादि । व्यामिश्रलक्षण इति मिलितवातादित्रयलिङ्गः । अनेनैव सर्वाकृतिरित्यस्यार्थे सिद्धे तदभिधानं वातादिप्रत्येकं कृत्स्नलिङ्गनियमार्थम् ॥ १० ॥

अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः।
हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः ॥ ११ ॥
रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान्।
भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ १२ ॥

अभिघातजं श्वयथुमाह—अभिघातेनेत्यादि। अभिघातेन यः शोथः स शस्त्रादिभिर्भवति। हिमानिलोदध्यनिलैरिति हिमानिलैरुदध्यनिलैश्च, उदधिः समुद्रः। भल्लातकपिच्छुजै रसैः शूकैरिति भल्लातकरसैः कपिकच्छ्वाः शूकैश्च। कपिकच्छुः शूकशिम्बी ॥ ११–१२ ॥

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात्।
दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि ॥ १३ ॥
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंकरात्।
विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ॥ १४ ॥
मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः।

विषजमाह—विषज इत्यादि। सविषप्राणिनः सर्पादयस्तेषां परिसर्पणं भ्रमणं तस्मात्, सविषप्राणिनां मूत्रणाच्च। दंष्ट्रादन्तेति दंष्ट्रा कुटिला 'दाढ' इति ख्याता; तद्विपरीतश्च दन्तो, गोबलीवर्दन्यायात्। विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसंकरादिति सविषप्राणिनां विण्मूत्राद्युपहतं मलवच्च वस्त्रं यत्तस्य संस्पर्शात्। अवलम्बी अधोगमनशीलः। शीघ्रः शीघ्रोत्पत्तिः। अयं चागन्तुरपि विशिष्टलिङ्गचिकित्सोपयोगात् पृथक् पठितः ॥ १३–१४ ॥

दोषाः श्वयथुमूर्ध्वं हि कुर्वन्त्यामाशयस्थिताः ॥ १५ ॥
पक्वाशयस्था मध्ये तु वर्चःस्थानगतास्त्वधः।
कृत्स्नदेहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ॥ १६ ॥

यत्रस्था दोषा यत्र देशे शोथं कुर्वन्ति तमाह—दोषा इत्यादि। ऊर्ध्वमिति उरःप्रभृत्यूर्ध्वदेहे। मध्ये इति उरःपक्वाशयमध्ये। अध इति पक्वाशयादधः। सर्वसरं सर्वशरीरसरणशीलम् ॥ १५–१६ ॥

यो मध्यदेशे श्वयथुः स कष्टः सर्वगश्च यः।
अर्धाङ्गे रिष्टभूतः स्याद्यश्चोर्ध्वं परिसर्पति ॥ १७ ॥
श्वासः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च।
यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति श्वयथुं तं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥
अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः।
पुरुषं हन्ति नारीं च मुखजो गुह्यजो द्वयम्।
नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ १९ ॥
विवर्जयेत्कुक्ष्युदराश्रितं च तथा गले मर्मणि संश्रितं च।

स्थूलः खरश्चापि भवेद्विवर्ज्यो यश्चापि बालस्थविराबलानां ॥२०॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शोथनिदानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

अतःपरं कृच्छ्रादिभेदमाह—यो मध्यदेश इत्यादि । मध्यदेहगस्य कष्टत्वं तद्देशगशोथप्रभावात् । सर्वग इति सर्वदेहगामी । सर्वज इति पाठान्तरे सर्वजः सान्निपातिकः । रिष्टभूत इति रिष्टतुल्यः, भूतशब्द उपमाने; यथा–मातृभूतः पितृभूत इति । व्याधेरेवात्र रिष्टभूतत्वं तस्य च निमित्तकृतत्वाद्भूतशब्द उपात्त इति कार्तिकः । अन्ये तु भूतशब्दं स्वरूपवचनमाहुः । यश्चोर्ध्वं परिसर्पतीति पुरुषविषयकमेतत्, चकारात् स्त्रियाश्चोपरिजो योऽधो याति स गृह्यते, तथा गुह्यजो यः सर्वगः । वचनं हि–" यस्तु पादाभिनिर्वृत्तः शोथः सर्वाङ्गगो भवेत् । पुरुषं हन्ति, नारीं च मुखजो, गुह्यजो द्वयम् "–(च. सू. स्था. अ. १८) इति । अनन्योपद्रवकृत इति अन्यस्य उपद्रवा अन्योपद्रवास्तद्विरहिता अनन्योपद्रवाः, एतेनायमर्थः–शोथस्यैव ये उपद्रवास्तैः कृतः, ते च–" श्वासः पिपासा दौर्बल्यं ज्वरश्छर्दिररोचकः । हिक्कातीसारकासाश्च शोथिनं क्षपयन्ति हि " (सु. चि. स्था. अ. २३) इति सुश्रुतोक्ताः । चरकेऽप्युक्तं–" छर्दिस्तृष्णाऽरुचिः श्वासो ज्वरोऽतीसार एव च सप्तकोऽयं सदौर्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः "–(च. चि. स्था. अ. १८) इति । अथवा अन्यमुपद्रवं करोतीति अन्योपद्रवकृन्निदानं, नान्योपद्रवकृदनन्योपद्रवकृत्, ततः स्वनिदानात्, ' जातः ' इति शेषः, तेन शोथजनकनिदानादेवोत्पन्न इत्यर्थः । पाण्डुरोगादौ तु यः शोथः पादसमुत्थितः सोऽन्योपद्रवकृतो निदानान्तराज्जातः, साध्य एव । ' आननोपद्रवगत ' इति पाठान्तरेऽयमर्थः–पादयोरुत्थितः पूर्वं पश्चादाननमुपद्रवेण प्रसारेणोपद्रवत्वेन वा गतः । तथाच तन्त्रान्तरं–" पादप्रवृत्तः श्वयथुर्नृणां य प्राप्नुयान्मुखम् । स्त्रीणां वक्त्रादधो याति बस्तिजश्च न सिद्ध्यति " इति । क्षारपाणिनाऽप्युक्तम्–" ऊर्ध्वगामी नरं पद्भ्यामधोगामी मुखात् स्त्रियम् । उभयं बस्तिसंजातः शोथो हन्ति न संशयः"–इति । गुह्यज इति बस्तिजातः । द्वयमिति नरं नारीं च । असाध्यः पुरेरित इति ' अर्धाङ्गे रिष्टभूत इत्यादिना १७–२०

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शोथनिदानं समाप्तम् ॥३६॥

अथ वृद्धिनिदानम् ।

क्रुद्धोऽनूर्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥ १ ॥
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः ।
दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ॥ २ ॥
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ।

शोथत्वसामान्याच्छोथानन्तरं वृद्धिरभिधीयते । वृद्धेः संप्राप्तिमाह—क्रुद्धो

ऽनूर्ध्वगतिवायुरित्यादि । अनूर्ध्वगतिरधोगतिर्वायुर्मुष्कौ प्राप्य चरन् गच्छन्, वङ्क्षणतो मेढ्रजङ्घासन्धेः सकाशात्, फलकोषाभिवाहिनीरिति फलं च कोषश्च फलकोषौ, अथवा फलयोः कोषौ, तद्वहा धमनीश्च प्रपीड्य संदूष्य, वृद्धिं करोति । फलकोषयोरिति द्विवचनमुपलक्षणं, तेनैककोषेऽपि दृश्यमाना वृद्धिः संगता । स वृद्धिरिति "क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्"—इत्यनेन क्तिजन्तो वृद्धिशब्दः पुंलिङ्गः, क्तिन्नन्तस्तु स्त्रीलिङ्गः, वृद्धिः कुरण्डोऽभिधीयते । संख्येयनिर्देशादेव संख्यायां लब्धायां सप्तधेति वचनं न्यूनाधिकसंख्यानिरासार्थं, तेन द्वन्द्वजादिवृद्धेरधिकाया निरासः, असंभवस्तु तस्या व्याधिस्वभावात्, मूत्रान्त्रवृद्धयोर्वातवृद्धयन्तर्भावात् न्यूनसंख्यानिरासार्थमनयोर्वातजत्वेऽपि निमित्तचिकित्साभेदात् पृथगभिधानं, निमित्तभेदनिबन्धन एव व्याधिभेदः । यदुक्तं,—"दोषदूष्यसंसर्गादायतनविशेषान्निमित्ततश्चैषां व्याधीनां भेदः" (सु० सू० स्था० अ० २४) इति । अत आह—मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलमिति ॥ १ ॥ २ ॥

वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥ ३ ॥
पक्वोदुम्बरसंकाशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ।
कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक् ॥ ४ ॥
कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः ।
कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥ ५ ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ॥ ६ ॥
मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः ।

वातजादीनां मूत्रजान्तानां वृद्धीनां क्रमेण लक्षणान्याह–वातेत्यादि । अहेतुरुगिति अनिमित्ततो दाहादिरुक् । रक्तजे 'कृष्णस्फोटावृत इति' पित्तजवृद्धिलिङ्गादधिकं, तेन हेतुलिङ्गचिकित्साभेदाद्रक्तजवृद्धिः पृथग्गण्यते । मेदोजे तालफलोपम इति पक्वतालफलमिव नीलवर्तुलः । मूत्रजे मूत्रकृच्छ्रमिति मूत्रकृच्छ्रवद्वेदना । चालयन् फलकोषयोरिति फलकोषयोश्चालयन् चलो भवन्नितस्ततो गच्छन् सोऽधः स्यात् । चालयन्निति स्वार्थिको णिच् ॥ ३-६ ॥

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥ ७ ॥
धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः ।
क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ॥ ८ ॥
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।
कुर्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ॥ ९ ॥
उपेक्षमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः ।
प्रपीडितोऽन्तःस्वनवान् प्रयाति प्राध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ १० ॥

अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ।

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने वृद्धिनिदानं समाप्तम् ॥ ३७ ॥

अन्त्रवृद्धिमाह—वातकोपिभिरित्यादि । धारणं वेगस्योपस्थितस्य, ईरणमप्राप्तस्य । क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैरिति बलवद्विग्रहधनुराकर्षणादिभिः । क्षुद्रान्त्रावयवमिति बृहदन्त्रव्युदासार्थम् । विगुणीकृत्येति संकुचीकृत्य । द्विगुणीकृत्येति पाठान्तरे संकोचेन द्विगुणीकृत्य । स्वनिवेशात् स्वस्थानात् । तदा वङ्क्षणसन्धिस्थः सन् वङ्क्षणसन्धौ ग्रन्थिरूपमसाध्यं श्वयथुं करोति, तत्र ग्रन्थिरूपेण स्थित्वा कालान्तरेण फलकोषं गच्छतीति । तां मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तम्भवतीमुपेक्षमाणस्य अचिकित्सतः पुरुषस्य। अत्र भोजः; "अन्त्रं द्विगुणमादाय जन्तोर्नयति वङ्क्षणम् । वङ्क्षणात्तद्रुजायुक्तं फलकोषं प्रपद्यते"-इति । प्रध्मापयन्निति उच्छूनयन् । असाध्योऽयमिति कथं ? यतोऽस्य चिकित्साभिहिता; नैवं, अप्राप्तफलकोषायामयं चिकित्साविधिः, प्राप्तफलकोषा त्वसाध्या; याप्यायां वा तस्यां चिकित्साविधिः । यदुक्तं भोजे,- "याप्यां तामन्त्रजां विदुः"-इति । ब्रध्ननिदानं तु तन्त्रान्तरे पठ्यते । तद्यथा,- "अत्यभिष्यन्दिगुर्वन्नसेवनान्निचयं गतः । करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु ॥ ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत्"—इति ॥ ७-१० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां वृद्धिनिदानं समाप्तम् ॥ ३७ ॥

अथ गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदनिदानम् ।

निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ।
महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ १ ॥

वृद्धियुक्तमुष्कसमानलिङ्गत्वात्तदनन्तरं गलगण्डनिदानम् । तस्य सामान्यलिङ्गमाह—निबद्धः श्वयथुरित्यादि । निबद्धोऽनुबन्धवान्। मुष्कवदण्डवत्। भोजेऽप्युक्तं,- "महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्यागलाश्रयम्। लम्बन्तं मुष्कवद्दृष्ट्वा गलगण्डं विनिर्दिशेत्-" इति ॥ १ ॥

वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो मन्ये च संश्रित्य तथैव मेदः ।
कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥ २ ॥

तस्य संप्राप्तिमाह—वात इत्यादि । वातकफमेदांसि पृथक् गलगण्डकारणानि, तेन त्रय एव गलगण्डाः, पैत्तिकस्तु न भवत्येव, व्याधिस्वभावात्, चातुर्थकज्वरवत् । चातुर्थके हि वचनं—" चातुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः । जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः " (च. चि. स्था. अ. ३) इति । क्रमशः इत्यनेन शनैरेव वर्धनं दर्शयति । स्वलिङ्गैः समन्वितमिति ' निबद्धः श्वयथुः ' इत्यादिनोक्तगलगण्डलिङ्गैरन्वितम् ॥ २ ॥

तोदान्वितः कृष्णसिरावनद्धः श्यावोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु।
पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको यदृच्छया पाकमियात्कदाचित्॥ ३॥
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः।

वातजमाह—तोदान्वित इत्यादि। चिरवृद्धिरिति विकारप्रभावात् वातजोऽपि चिरेण वर्धते। यदृच्छया पाकमियादिति कारणाप्रतिनियमेन कदाचित् पाकं याति, कारणाप्रतिनियमश्च बाह्योऽभिप्रेतः, आभ्यन्तरं तु पाककारणं पित्तं रक्तं च नियतमेव। कदाचिदिति न सर्वकालम्। "यदृच्छया चैव भवेत् कदाचित्" इति पाठान्तरे 'पाक' इति शेषः॥ ३॥

स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डूः शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु॥ ४॥
चिराभिवृद्धिं भजते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित्।
माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः॥ ५॥

श्लेष्मजमाह—स्थिर इत्यादि। सवर्ण इति प्रकृतिसमवर्णः॥ ४—५॥

स्निग्धो गुरुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदोभवः कण्डुयुतोऽल्परुक् च।
प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः॥ ६॥
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेऽनुशब्दं कुरुते च नित्यम्।

मेदोजमाह-स्निग्ध इत्यादि। देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्त इति देहक्षये क्षयं, देहवृद्धौ च वृद्धिं यातीत्यर्थः। गलेऽनुशब्दमिति अनुनादं करोति। "गले तु शब्दम्" इति पाठान्तरं सुगमम्॥ ६॥

कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्तम्॥ ७॥
क्षीणं च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरं चापि विवर्जयेच्च।

असाध्यतामाह—कृच्छ्राच्छ्वसन्तमित्यादि। कृच्छ्राच्छ्वसन्तं दुःखेन श्वासविमोक्षकारिणम्। भिन्नस्वरं स्वरभेदवन्तम्॥ ७॥

कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवङ्क्षणेषु॥ ८॥
मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः।

स्थानतुल्यतया गण्डमालामिहैवाह,—कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैरित्यादि। कर्कन्धुः, शृगालकोलिः, कोलं बृहद्बदरम्। मेदःकफाभ्यामिति मेदो दूष्यं, कफो दोषोऽत्रारम्भकः, मेदःकफौ प्राधान्येनोक्तौ, तेन वातपित्तसंबन्धोऽप्यत्र द्रष्टव्यः। यदाह भोजः,—"वातपित्तकफा वृद्धा मेदश्चापि समाचितम्। जङ्घयोः कण्डराः प्राप्य मत्स्याण्डसदृशान् बहून्॥ कुर्वन्ति ग्रथितांस्तेभ्यः पुनः प्रकुपितोऽनिलः। तान् दोषानूर्ध्वगो वक्षःकक्षमन्यागलाश्रितः। नानाप्रकारान् कुरुते ग्रन्थीन् सा त्वपची मता। तां तु मालाकृतिं विद्यात्कण्ठहृद्धनुसन्धिषु। गण्डमालां विजानीयादपचीतुल्यलक्षणाम्" इति। स्याद्गण्डमालेति मालातुल्यगण्डयोगाद्गण्डमाला। गलमात्र एव गण्डमाला चरके पठिता। यथा—" मेदःकफाच्छोणितसंच-

योत्थो गलस्य मध्ये गलगण्ड एकः। स्याद्गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः" (च. चि. स्था. अ. १२) इति ॥ ८ ॥

ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ॥ ९ ॥
कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासज्वरच्छर्दियुतास्त्वसाध्याः ॥१०॥

गण्डमालातुल्यतयाऽपचीमाह–ते ग्रन्थय इत्यादि। ते इति गण्डमालारम्भकदोषदूष्यकृता ये ग्रन्थयस्त एवेत्यर्थः। कालानुबन्धं चिरमिति चिरकालानुबन्धम्। सैवापचीति तादृशी अमालारूपा अपची भण्यते। सैवापचीति इतिशब्देनाभिहितत्वात् प्रवदन्तीति क्रियायोगेऽपि न द्वितीया। अपचीनिरुक्तिश्चापरापरोपचीयमानतया। अत एव "चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति" (सु. नि. स्था. अ. ११) इति सुश्रुतः। चयप्रकर्षश्चापरापरभवनेनैव, साधुत्वं च नैरुक्तेन विधिना। यदुक्तम्— "वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्" इति। अत एवोक्तं–नश्यन्ति भवन्ति चान्य इति। साध्याः स्मृता इति छेदः। पीनसादिभिरुपद्रवैरसाध्याः। अयं तु ग्रन्थिश्चरके गण्डमालायामस्ति, संग्रहकारेण तु गण्डमालया सह तुल्यत्वादपच्या अपच्यामेव पठितः ॥ ९–१० ॥

वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः संदूष्य मेदश्च तथा सिराश्च।
वृत्तोन्नतं विग्रथितं च शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥ ११ ॥

अनन्तरमपचीगण्डकतुल्यतया ग्रन्थिमाह–वातादय इत्यादि। वातपित्तकफाः प्रत्येकं दुष्टाः दुष्टिश्चात्र वृद्धिरेव न क्षयः, क्षीणानां विकारकरणाक्षमत्वात्। यद्येवं तर्हि कथं वातादिक्षये मन्दचेष्टादयः? उच्यते, तत्क्षये विरोधिदोषकोपात्, यथा मधुरस्निग्धादिभिर्वाते क्षीणे तत्समानत्वाच्छ्लेष्मा प्रकुप्यति। वचनं हि–" वृद्धिश्चापि विरोधिनाम्" इति। संदूष्य मेदश्च मांसमसृक् सिराश्चेत्यनेन मेदोजः कफसम्बन्धाद्यो भवति तथा सिराजोऽपि वायुना सिरादुष्ट्या यो जन्यते स उच्यते। एवं पञ्च ग्रन्थयः। तथेति संदूष्य। मांसमसृगिति अत्रासृजः क्रमोल्लङ्घनेन पाठोऽप्राधान्यप्रतिपादनार्थः, विसर्पे तु शोणितमेव प्रधानम्। अत एव क्वचित् चकारमप्राधान्यसूचकं निवेश्य 'असृक् च' इति पाठः। चरके तु ग्रन्थिर्ग्रथितकफज एव ग्रन्थिविसर्पशब्देनोक्तः। वृत्तोन्नतमिति वृत्तं वर्तुलं, उन्नतमुच्छूनम्। विग्रथितं कठिनं कर्कशं वा; विग्रथितत्वादेव ग्रन्थिरिति संज्ञा ॥ ११ ॥

आयम्यते वृश्च्यति तुद्यते च प्रत्यस्यते मथ्यति भिद्यते च।
कृष्णो मृदुर्बस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥१२॥

अनिलग्रन्थिमाह–आयम्यत इत्यादि। आयम्यते आकृष्य दीर्घीक्रियते। वृश्च्यतीति छिनत्तीव, अत्र दिवादेराकृतिगणत्वात् श्यन्प्रत्ययः। प्रत्यस्यते

क्षिप्यते, मथ्यदि आलोडयतीव, अत्रापि पूर्ववत् समाधानम् । भिद्यते विदीर्यत इव। अस्रं स्रावम् ॥ १२ ॥

दन्दह्यते धूप्यति वृश्च्यते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि।
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्ताद्भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् १३

पित्तग्रन्थिमाह—दन्दह्यत इत्यादि । दन्दह्यते अत्यर्थं दह्यते अग्निनेव। पापच्यते भृशं पच्यत इव क्षारेण, किंवा उत्क्वथ्यत इव । प्रज्वलतीव ज्वलन् भस्मीभवतीव ॥ १३ ॥

शीतोऽविवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डुः पाषाणवत् संहननोपपन्नः।
चिराभिवृद्धश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनं च पूयम् ॥ १४ ॥

कफग्रन्थिमाह—शीत इत्यादि । अविवर्णः प्रकृतिवर्णः, ईषद्विवर्ण इति कश्चित्। पाषाणवत् संहननोपपन्न इति पाषाणवत् कठिन इत्यर्थः, किंवा पाषाणवद्भवति। संहननोपपन्न इति संघातान्वितो महानित्यर्थः ॥ १४ ॥

शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः स्निग्धो महान् कण्डुयुतोऽरुजश्च।
मेदःकृतो गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याकसर्पिःप्रतिमं तु मेदः ॥ १५ ॥

मेदोजग्रन्थिमाह-शरीरेत्यादि । शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिरिति शरीरवृद्धिक्षयाभ्यां यथाक्रमं वृद्धिहानी यस्य स तथा । मेदोजेष्वेवं युक्तिर्धातुस्वभावात् चिरस्थायित्वाद्वा। गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याकसर्पिःप्रतिमं तु मेद इति भिन्ने सति पिण्याकस्तिलकल्कः, सर्पिरत्र स्त्यानं, तत्सदृशं मेदः स्रवति । भोजेन तु मेदोग्रन्थेः संप्राप्तिः पठ्यते। यथा,-"मेदो वायुर्यदा मांसे निक्षिपेदथवा त्वचि। तत्र मेदोभवो ग्रन्थिः श्यावो भवति पाण्डुरः ॥ कृशः कृशे महान् स्थूले ग्रन्थिर्भिन्नश्च पीडितः। तिलकल्कनिभः स्रावो घृतवच्चास्य जायते"-इति ॥ १५ ॥

व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुस्तु सिराप्रतानम्।
संकुच्य संपिण्ड्य विशोष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥
ग्रन्थिः सिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात् सरुजश्चलश्च।
स चारुजश्चाप्यचलो महांश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः ॥१७॥

सिराजग्रन्थेः संप्राप्तिमाह-व्यायामजातैरित्यादि । संकुच्येत्यन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः, तेन संकोच्येत्यर्थः। संपिण्ड्येति संहतीकृत्य। उन्नतमाशु वृत्तमिति अस्य सामान्यलक्षणेनैव सिद्धे पुनस्तदुक्तिरतिशयार्थम् । स च सिराजो ग्रन्थिर्यदि सरुजश्चलश्च स्यात्तदा कृच्छ्रसाध्यः । स चारुजश्चापीत्यादिना न साध्यः। स चेति चकारेणारुजत्वादिधर्मयोगादपरेऽपि ग्रन्थयोऽसाध्या इति सूचयति। यदुक्तं भोजे,-"पञ्चैतानरुजो ग्रन्थीन् मर्मजानचलांस्त्यजेत् । कपोलगलमन्यासु दुश्चिकित्स्याश्च सन्धिषु"-इति। अन्ये तु मांसासृग्भ्यां षष्ठं ग्रन्थिं वदन्त एवं पठन्ति, "मांसास्रजं चार्बुदलक्षणेन तुल्यं हि दृष्टं त्वथ लक्षणज्ञैः" इति। किंत्वनार्षोऽयं

पाठः, भोजादिसमानतन्त्रेष्वदृष्टत्वात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकम् ॥ १८ ॥
कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति ।
वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा वा ॥ १९ ॥
तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति ।

मांसशोणितदूष्यसाम्यादर्बुदाभिधानम् । तस्य संप्राप्तिमाह—गात्रप्रदेशे क्वचिदित्यादि । क्वचिदेवेत्यनेनानियतदेशे, न पुनरपचीवन्नियतदेशे । 'संमूर्च्छिता' इति पाठान्तरे संमूर्च्छिता वृद्धाः, दूष्यसंसृष्टा इति कार्तिकः । मांसमसृक् प्रदूष्येति सर्वार्बुदसाधारणं दूष्यं, मांसार्बुदमेदोर्बुदयोस्तु विशेषेण मांसदुष्टिः, मांसार्बुदमेदोर्बुदयोरपि तद्दूषको दोषोऽस्ति, तेन तत्रापि दोषकर्तृतया संप्राप्तिरियं भवति । मांसोच्छ्रयमिति मांसोच्छ्रयतया प्रतीयमानम् । मेदोजेऽपि मांसमुद्गतं भवति । अत्यगाधमिति दूरानुप्रविष्टं, अत एवानल्पमूलमित्युक्तम् । वातादिभिस्तदर्बुदं जायते, तेन षडर्बुदानि भवन्ति । ग्रन्थेः समानानीति वातपित्तकफमेदोग्रन्थिभिर्वातपित्तकफमेदोर्बुदानां लक्षणानि समानानि, शोणितजमांसजयोस्तु लक्षणं पृथक् वक्ष्यति ॥ १८ ॥ १९ ॥

दोषः प्रदुष्टो रुधिरं सिराश्च संकुच्य संपिण्ड्य ततस्त्वपाकम् ॥२०॥
सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसाङ्कुरैराचितमाशुवृद्धम् ।
करोत्यजस्रं रुधिप्रवृत्तिमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं तु ॥ २१ ॥
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवेदर्बुदपीडितस्तु ।

रक्तार्बुदमाह—दोषः प्रदुष्ट इत्यादि । संकुच्येति अन्तर्भावितोऽत्र ण्यर्थः । अपाकमीषत्पाकं, तेन सास्रावमित्युपपन्नं भवति । दोष उन्नह्यति उच्छ्रितो भवति । सास्रावमीषत्स्रावम् । मांसपिण्डमाशुवृद्धं शीघ्रवर्धनं, मांसाङ्कुरैराचितं करोति, तथा अजस्रं रुधिरप्रवृत्तिमपि करोति, रुधिरं चात्राधिष्ठानभूतं सिरागतं प्रवर्तते न तु पाकात्, ईषदेव स्रावस्य क्लेदरूपस्योक्तत्वात् ; किंवा उन्नह्यतीत्यन्तर्भावितण्यर्थः, तेन मांसपिण्डमुन्नाहयति उद्गतं करोति । 'दोषाः प्रदुष्टा' इति पाठपक्षे 'सास्रावमुन्नह्य हि' इति पाठः । उन्नह्य उन्नाह्य अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् । हि पादपूरणे ॥ २० ॥ २१ ॥

मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं जनयेद्धि शोथम् ॥ २२ ॥
अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यम् ।
प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ॥ २३ ॥
मांसार्बुदं त्वेतदसाध्यमुक्तं,

मांसजन्यसंप्राप्तिमाह—मुष्टिप्रहारादिभिरित्यादि । अश्मोपमं पाषाणवत् कठि-

नम्। अप्रचाल्यं स्थिरम्। यद्यपि रक्तमांसार्बुदयो रक्तमांसयोर्हेतुत्वेनोक्तिस्तथाऽपि रक्तजे पित्तं, मांसजे वायुरारम्भकः, एवमपि ताभ्यां घृतदुग्धन्यायेन व्यपदेशः। मांसपरायणस्य मांसाशनशीलस्य। तस्य चातिमात्रं मांसवृद्धिः, "मांसं मांसेन वर्धते" इत्यभिधानात्॥ २२-२३॥

साध्येष्वपीमानि तु वर्जयेच्च।
संप्रस्रुतं मर्मणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यम्॥ २४॥

साध्येष्वप्यसाध्यप्रकारानाह—साध्येष्वपीत्यादि संप्रस्रुतं स्रावयुक्तं, स्रावश्चात्रापाकित्वेऽपि त्वगवदरणान्मनागवगन्तव्यः। स्रोतःसु नासादिषु। अचाल्यं स्थिरम्॥ २४॥

यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यर्बुदमर्बुदज्ञैः।
यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वा द्विरर्बुदं तच्च भवेदसाध्यम्॥२५॥

अध्यर्बुदमाह—यज्जायत इत्यादिना। अधिकमर्बुदमध्यर्बुदं, एतद्द्विरर्बुदमेव। यद्द्वन्द्वजातं युगपत् क्रमाद्वेति द्वन्द्वजातं युग्मेन जातं, युगपदेकदा क्रमेण वा, तद्द्विरर्बुदं न साध्यम्। तथाच भोजः—"अर्बुदे त्वर्बुदं जातं द्वन्द्वजं चानुजं च यत्। द्विरर्बुदमिति ज्ञेयं तच्चासाध्यं विनिर्दिशेत्" इति॥ २५॥

न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोबहुत्वाच्च विशेषतस्तु।
दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनाच्च तेषां सर्वार्बुदान्येव निसर्गतस्तु॥ २६॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदनिदानं समाप्तम्॥ ३८॥

अर्बुदानां पाकाभावे हेतुमाह—न पाकमायान्तीत्यादि। सर्वार्बुदानि पित्तरक्तजान्यपि न पाकमायान्ति, कुत इत्यत आह—कफाधिकत्वान्मेदोबहुत्वाच्च। ननु, अपच्यामपि विशेषतः कफमेदसी अधिके, अथ च तस्याः पाकोऽस्त्येव, इत्यत आह—दोषस्थिरत्वादिति। अपच्यां कालान्तरेण हि रक्तपित्तमधिकं पाकमारभते, तच्चेह दोषस्थिरत्वात् सदा सदृशदोषत्वाद्ग्रथितत्वाच्च न पाकारम्भकम्। अन्ये तु दोषस्थिरत्वादिति दोषोच्छ्रायरूपशोथकाठिन्यादित्याहुः, तदप्रयोजनकं, अन्यत्र दोषोच्छ्रायशोथकाठिन्येऽपि पाकदर्शनात्। अथ कुतोऽत्रोक्तहेतुसम्पदित्याह—निसर्गतस्त्विति। निसर्गतो व्याधिस्वभावात्। भोजेऽप्युक्तं—"न पच्यते स्थिरत्वाच्च ग्रथितत्वात् स्वभावतः" इति॥ २६॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायां गलगण्डगण्डमालापचीग्रन्थ्यर्बुदानिदानं समाप्तम्।

अथ श्लीपदनिदानम्।

यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण।

तच्छ्लीपदं स्यात् करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः ॥ १ ॥
वातजं कृष्णरूक्षं च स्फुटितं तीव्रवेदनम्।
अनिमित्तरुजं तस्य बहुशो ज्वर एव च ॥ २ ॥
पित्तजं पीतसंकाशं दाहज्वरयुतं मृदु।
श्लैष्मिकं स्निग्धवर्णं च श्वेतं पाण्डु गुरु स्थिरम् ॥ ३ ॥

उत्सेधसाधर्म्यादर्बुदेन सह कफसम्बन्धाव्यभिचारसाम्याच्चाथ श्लीपदनिदानम्। तस्य संप्राप्तिमाह—य इत्यादि। वङ्क्षणावस्थानमेवास्य पूर्वरूपम्। क्रमेणेति शनैः शनैः। तच्छ्लीपदं स्यादित्यनेन निरुपाधिरेवेयं संज्ञेति दर्शयति, अन्ये शिलावत् पदं श्लीपदमिति वदन्ति, नैरुक्त्येन च विधिना साधुत्वम्। करकर्णादिगतश्लीपदानां यथोक्तसंप्राप्त्यभावात् केचिदाहुरिति परमतेनोक्तिः ॥ १–३ ॥

वल्मीकमिव संजातं कण्टकैरुपचीयते।
अब्दात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः ॥ ४ ॥

एषामसाध्यतामाह—वल्मीकमिवेत्यादि। संजातं प्रवृद्धं सत् वल्मीकवद्बहुशिखराकारं ग्रन्थिभिरुपचितं यद्भवति तदसाध्यम्। अन्ये तु पुनरमुं ग्रन्थिं कफजलक्षणत्वेन वर्णयन्ति, तन्न मनो धिनोति, सुश्रुते वल्मीकवज्जातस्यासाध्यत्वेनाभिधानात्। तद्यथा—"तत्र संवत्सरातीतमतिमहद्वल्मीकमिव संजातं संप्रस्रुतमिति वर्जनीयानि भवन्ति:" (सु. नि. स्था. अ. १२) इति। अब्दात्मकमित्यादि—अब्दात्मकं संवत्सरातीतं, अब्दमेकमिति पाठे तु 'अतिक्रान्तं' इति शेषः। महदिति अत्यन्तमुच्छूनम्। वर्जनीयं विशेषत इति प्रत्याख्येयम् ॥ ४ ॥

त्रीण्यप्येतानि जानीयाच्छ्लीपदानि कफोच्छ्रयात्।
गुरुत्वं च महत्वं च यस्मान्नास्ति कफं विना ॥ ५ ॥

श्लीपदेषु कफस्याव्यभिचारेण प्राधान्यमाह—त्रीण्यप्येतानीत्यादि। ननु, यद्यव्यभिचारी सर्वत्र कफः कथं तर्ह्येकदोषजत्वव्यपदेशः, सर्वस्य द्विदोषजत्वप्रसङ्गात्? उच्यते, अनुबन्धोऽत्र कफः, न त्वनुबन्ध्यः, एतेनात्र न द्विदोषजप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वर्तुषु च शीतलाः।
ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः ॥ ६ ॥

श्लीपदसंभवहेतुं देशमाह—पुराणोदकेत्यादि। अनूपदेशे हि सलिलं पतितं बहूदकं निम्नतया न शोषमुपयाति, जाङ्गले त्वाग्नेयोन्नतभूभागत्वान्न पुराणोदकभूयिष्ठता। स्तिमितस्यानूपस्य मन्दातपत्वेनोष्णर्तावपि शीतत्वमित्यत उक्तं-सर्वर्तुषु च शीतला इति। करकर्णादिगतश्लीपदसंदेहे कोपद्वारेण ज्वरेण च श्लीपदावधारणं करणीयम् ॥ ६ ॥

यच्छ्लेष्मलाहारविहारजातं पुंसः प्रकृत्याऽपि कफात्मकस्य।

सास्रावमत्युन्नतसर्वलिङ्गं सकण्डुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने श्लीपदनिदानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

अपरमसाध्यलक्षणमाह–यदित्यादि । अत्युन्नतसर्वलिङ्गमिति येन दोषेणारब्धं श्लीपदं तस्यात्युन्नतानि अतिवृद्धानि सर्वाणि लिङ्गानि यत्र तत्तथा । सकण्डुरमिति अत्यन्तकण्डुमत् । श्लेष्मयुतमिति श्लेष्मानुगम् ॥ ७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तविरचितायां मधुकोशव्याख्यायां श्लीपदनिदानं समाप्तम् ॥३६॥

अथ विद्रधिनिदानम् ।

त्वग्रक्तमांसमेदांसि संदूष्यास्थिसमाश्रिताः ।
दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥ १ ॥
महामूलं रुजावन्तं वृत्तं वाऽप्यथवाऽऽयतम् ।
स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः ॥ २ ॥
पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।
षण्णामपि हि तेषां तु लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

शोथत्वसामान्याद्विद्रधिनिदानम् । तस्य संप्राप्तिमाह–त्वग्रक्तमांसमेदांसीत्यादि । घोरमित्यन्येभ्योऽपि शोथसमुत्थानेभ्यो ग्रन्थ्यादिभ्य आशुकारित्वाद्दारुणम् । उच्छ्रिता भृशमिति अत्यर्थं वृद्धाः । आस्थिसमाश्रिता इत्यनेन स्थानसंश्रयोऽभिहितः उच्छ्रिता भृशमित्यनेन प्रकोप आविष्कृतः, एतेनैवान्तरीयकतया चयप्रसरावप्याक्षिप्तौ मन्तव्यौ । महामूलमस्थ्यादिसमाश्रयणाद्गम्भीरमूलम् । रुजावन्तमिति उत्पत्तावेव रुजाप्रकर्षवन्तं, अतिशायेन मतुप् । वृत्तमित्यादि ।––वृत्तं वर्तुलम् । आयतं दीर्घम् । वृत्तायताभ्यां ग्रन्थ्यादिविलक्षणता । विद्रधिरिति ख्यात इति इतिशब्देन निरुपाधिसंकेतमात्रा विद्रधिसंज्ञेति दर्शयति । चरके तु विदाहप्रकर्षाद्विद्रधिसंज्ञा । यदुक्तं,—"स वै शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते" (च. सू. स्था. अ. १७) इति ॥ १–३ ॥

कृष्णोऽरुणो वा विषमो भृशमत्यर्थवेदनः ।
चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिर्वातसंभवः ॥ ४ ॥

वातिकमाह–कृष्ण इत्यादि । विषमो भृशमिति कदाचिदल्पः कदाचिन्महान् । चित्रोत्थानप्रपाक इति चित्रौ नानाविधौ वायोर्विषमक्रियत्वादुद्गमप्रपाकौ यस्य स तथा॥

पक्वोदुम्बरसंकाशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।
क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसंभवः ॥ ५ ॥

पैत्तिकमाह—पक्वेत्यादि । ज्वरदाहावुत्थानकाल एव, पाककाले तु प्रकर्षवन्तौ ताविति विशेषः ॥ ५ ॥

शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्निग्धोऽल्पवेदनः ।

चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसंभवः ॥ ६ ॥

कफजमाह-शरावेत्यादि । शरावसदृश इति महत्त्वसूचनपरम् ॥ ६ ॥

तनुपीतसिताश्चैषामास्रावाः क्रमशः स्मृताः ।

पाकानन्तरं संभूतास्रावलिङ्गमाह-तनुपीतसिताश्चैषामित्यादि । क्रमश इति यथाक्रमं, तेन वातेन तनुः, पित्तेन पीतः, कफेन सितः, तनुस्रावे वातानुरूपो वर्णो ज्ञेयः ॥

नानावर्णरुजास्रावो घाटालो विषमो महान् ॥ ७ ॥
विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः ।

सन्निपातजमाह-नानेत्यादि नानावर्णरुजास्राव इति नानाशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते, नाना बहुविधा वर्णाः कृष्णपीतशुक्लवर्णाः, रुजास्तोददाहकण्ड्वादिकाः, तनुपीतसिता आस्रावाश्च यस्य स तथा । अन्यत्र शोथे पाककाले नानारुजा, अत्र तु सर्वदा । घाटाल इति घाटा अस्यास्ति स घाटाल इति मत्वर्थीयो लच्, अत्युच्छ्रिताग्रत्वेन घाटाल इव । विषमोऽसाध्यत्वात् । विषमं पच्यत इति चिराचिरगम्भीरोत्तानोर्ध्वानूर्ध्वभेदेन विषमं यथा भवति तथा पच्यत इति । विषममसमम् । ननु, विषमपाकित्वं वातिके विद्रधावुक्तं, तथाऽनुपक्रान्ते च शोथे; यथा— " योऽभ्युत्थितोऽल्पो यदि वा महान् स्यात् क्रियां विना पाकमुपैति शोथः । विशालमूलो विषमो विदग्धः स कृच्छ्रतां यात्यवगाढदोषः " (सु. सू. स्था. अ. १७) इति; अतः संशये कथं मिथो भेदप्रतीतिः ? उच्यते, वातिकेऽप्रतीकारेणैव विषमपाकित्वं, इह पुनः प्रतीकारेऽपि वैषम्यं, वातिके तु पाकमात्रवैषम्यं, न तु गाम्भीर्यादिना, अतो वातिकः साध्यः ॥ ७ ॥

तैस्तैर्भावैरभिहते क्षते वाऽपथ्यकारिणः ॥ ८ ॥
क्षतोष्मा वायुविसृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ।
ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ॥ ९ ॥
आगन्तुर्विद्रधिर्ह्येष पित्तविद्रधिलक्षणः ।

अभिघातजस्यागन्तोः संप्राप्तिमाह-तैस्तैरित्यादि । तैस्तैरिति काष्ठलोष्टपाषाणादिभिः, अभिहत इति असृतरक्तस्य मथितपिच्चितादेरुपलक्षणं, क्षय इति स्रुतरक्तस्य छिन्नभिन्नादेः; द्वयोरभिहतयोरपथ्यकारिण इति विशेषणम् । क्षतोष्मेति क्षतशब्दस्य हिंसामात्रपरिग्रहात् क्षताभिहतयोरप्यूष्मा क्षतोष्मशब्देनोच्यते । वायुविसृत इति क्षते रक्तक्षयादभिहतेऽभिघातादेव वातकोपः कुपितेन वातेन हेतुभूतेन विसृतः प्रसृतो वायुविसृतः । यद्यप्ययं वातपित्तरक्तजस्तथाऽपि प्रागभिघातसंभवत्वेनागन्तुः, वातपित्तरक्तजानां जनकत्वेनैव विलक्षणाऽस्य संप्राप्तिः । पित्तविद्रधिलक्षण इति अत्रोक्तज्वरादिव्यतिरिक्तसंस्थानवर्णवेदनादिपित्तविद्रधिलिङ्गयुक्त

इत्यर्थः ॥ ८—९ ॥

कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाकरः ॥ १० ॥
पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ।

रक्तजमाह—कृष्णेत्यादि । पित्तविद्रधिलिङ्गातिदेशेन लब्धावपि दाहज्वरौ तीव्रताविशेषार्थमुक्तौ । श्याव इति पित्तविद्रधिलिङ्गातिदेशेन प्रसक्तस्य पक्वोदुम्बर-संकाशस्यापवादः । भोजप्रभृतयस्तु धातुरक्तजं विद्रधिं परित्यज्य मक्कल्लसंज्ञयाऽऽर्तवलक्षणरक्तजं पठन्ति । तेषां मते आर्तवजेन सह षड्विद्रधयः, सुश्रुते तु धातुरक्तजोऽपि तथा मक्कल्लसंज्ञकोऽपि विद्रधिः सामान्येन रक्तज एवेति षड्विद्रधय इति बोद्धव्यम् ॥ १० ॥

पृथक् संभूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् ॥ ११ ॥
वल्मीकवत् समुन्नद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ।
गुदे बस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्क्षणयोस्तथा ॥ १२ ॥
वृक्कयोः प्लीह्नि यकृति हृदि वा क्लोम्नि वाऽप्यथ ।
तेषामुक्तानि लिङ्गानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ १३ ॥
अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गं शृणु विशेषतः ।
गुदे वातनिरोधश्च बस्तौ कृच्छ्राल्पमूत्रता ॥ १४ ॥
नाभ्यां हिक्का तथाऽऽटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम् ।
कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्क्षणोत्थे तु विद्रधौ ॥ १५ ॥
वृक्कयोः पार्श्वसंकोचः प्लीह्न्युच्छ्वासावरोधनम् ।
सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि कासश्च जायते ॥
श्वासो यकृति हिक्का च क्लोम्नि पेपीयते पयः ॥ १६ ॥

अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं साध्यतामसाध्यतां च प्रतिपादयितुमाभ्यन्तर-विद्रधिमाह—पृथगित्यादि । इयमधिकविधानार्थमुक्ताऽपि संप्राप्तिर्विद्रधेः पुनरुच्यते । आभ्यन्तरस्य रक्तजस्य तथाऽऽगन्तोश्च विद्रधेर्दोषेण व्यपदेशादियमेव तत्रापि संप्राप्तिर्ज्ञेयेति कश्चित् । बाह्यागन्तुवदाभ्यन्तरागन्तुसंप्राप्तिरित्यर्थः । क्षतजस्याभ्य-न्तराभावान्न निर्दिष्टः क्षतज इति तु जेज्जटः । गुल्मरूपिणमिति गुल्मवत् संहतम् । एतदाभ्यन्तरविद्रधीनां समान्यरूपं; विशेषलक्षणं तु बाह्यविद्रधिलक्षणैरेव ज्ञेयम् । वल्मीकवत् समुन्नद्धं समन्तादुन्नतं; एतदपि पच्यमानावस्थायां सर्वेषां समानम् । बस्तिमुख इति बस्तिमुख एव, विद्रध्याधारभूतमांसादिसंभवात्, न बस्तौ, तस्य तनुत्वात् । आटोपो रुजापूर्वकक्षोभः । मारुतकोपनमिति मार्गावरोधाद्वायोः कोपः । वृक्कयोरिति वृक्कमग्रमांसम् । सर्वाङ्गप्रग्रहः प्रत्यङ्गव्यथा, सर्वसिराधिष्ठानत्वाद्धृद-यस्य । क्लोम्नीति क्लोम वृक्कादूर्ध्वं पिपासास्थानम् । पेपीयते पय इति पुनः पुनर्जलं पातुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ११–१६ ॥

नाभेरुपरिजाः पक्का यान्त्यूर्ध्वमितरे त्वधः।

स्रावनिर्गममार्गमाह—नाभेरित्यादि। उपरिजा वृक्कप्लीहादिजाः। यान्ति स्रवन्ति। नाभिजस्तूभयमार्गस्रावी, ऊर्ध्वाधःस्रावश्च तथागतित्वाद्वातस्य। यदाह हारीतः—"ऊर्ध्वं प्रभिन्नेषु मुखान्नराणां प्रवर्ततेऽसृक्सहितोऽपि पूयः। अधःप्रभिन्नेषु च पायुमार्गात्, द्वाभ्यां प्रवृत्तिस्त्विह नाभिजेषु" इति। इतर इति नाभिबस्तिवंक्षणजाः॥

अधःस्रुतेषु जीवेत्तु स्रुतेषूर्ध्वं न जीवति॥ १७॥
हृन्नाभिबस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु बाह्यतः।
जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन॥ १८॥
साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः सान्निपातिकः।
आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोथवदादिशेत्॥ १९॥
आध्मातं बद्धनिष्यन्दं छर्दिहिक्कातृषान्वितम्।
रुजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम्॥ २०॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने विद्रधिनिदानं समाप्तम्॥ ४०॥

साध्यत्वादिकमाह—अध इत्यादि। अधःस्रुतेष्विति स्वयमेव यदा नाभ्यादिजा भिन्ना अधः स्रवन्ति तदा जीवति। स्रुतेषूर्ध्वं न जीवतीति ऊर्ध्वं पूयस्यासम्यङ्निर्गमान्न जीवनम्। हृन्नाभिबस्तिवर्ज्या इति प्लीहक्लोमादिजाः। भिन्नेषु बाह्यत इति वैद्यव्यापारेण भिन्नेषु; अन्ये मर्माद्याशयजेषु स्वयमेव भिन्नेष्विति व्याचक्षते, अन्तर्भिन्नेष्वप्यधःस्राविषु जीवनोक्तेः। नेतरेष्विति हृन्नाभिबस्तिजेषु भिन्नेषु तेषां मर्मत्वात् बाह्या आभ्यन्तरा वा वर्ज्याः। कदाचनेति पाके अपाके वा। तथाच भोजः—"असाध्यो मर्मजो ज्ञेयः पक्वोऽपक्वश्च विद्रधिः। सन्निपातोत्थितोऽप्येवं पक्व एव तु बस्तिजः। त्वग्जो नाभिरधो यश्च साध्यो मर्मसमीपजः। अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरिनाभिजः" इति। अत्र मर्मजशब्देन हृदयनाभिजावुच्येते। बद्धनिष्यन्दमिति बद्धमूत्रम्। एतद्बस्तिजे प्रायः॥ १७—२०॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां विद्रधिनिदानं समाप्तम्॥४०॥

अथ व्रणशोथनिदानम्।

एकदेशोत्थितः शोथो व्रणानां पूर्वलक्षणम्।
षड्विधः स्यात् पृथक्सर्वरक्तागन्तुनिमित्तजः॥ १॥
शोथाः षडेते विज्ञेयाः प्रागुक्तैः शोथलक्षणैः।
विशेषः कथ्यते चैषां पक्वापक्वादिनिश्चये॥ २॥

प्रायेण चिकित्सासाधर्म्यात् भाविव्रणत्वसम्बन्धतुल्यत्वाच्च व्रणशोथनिदान-

माह—एकदेशोत्थित इत्यादि। षड्विध इति संख्याकथनं द्वन्द्वजनिषेधार्थम्। प्रागुक्तैरिति आमपक्वैषणीयोक्तैः, तत्र हि "वातश्वयथुररुणः कृष्णो वा परुषो मृदुरनवस्थितः" (सु. सू. अ. १७) इत्यादिना षट्शोथलक्षणान्युक्तानि। विशेषः कथ्यते चैषामिति तत्रानुक्तो विशेषः कथ्यत इत्यर्थः। पक्वापक्वादिनिश्चय इति अत्रादिशब्देन पच्यमानस्य परिग्रहः॥ १-२॥

विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थश्चाचिराच्चिरम्।
कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवः॥ ३॥

वातादिभेदेन विशेषलक्षणमाह—विषममित्यादि। पित्तवदिति पित्तशोथवदचिरं पच्यते॥ ३॥

मन्दोष्मताऽल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता।
मन्दवेदनता चैतच्छोथानामामलक्षणम्॥ ४॥
दह्यते दहनेनेव क्षारेणेव च पच्यते।
पिपीलिकागणेनेव दश्यते छिद्यते तथा॥ ५॥
भिद्यते चैव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताड्यते।
पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुद्यते॥ ६॥
सोषाचोषो विवर्णः स्यादङ्गुल्येवावघट्यते।
आसने शयने स्थाने शान्तिं वृश्चिकविद्धवत्॥ ७॥
न गच्छेदाततः शोथो भवेदाध्मातबस्तिवत्।
ज्वरस्तृष्णाऽरुचिश्चैव पच्यमानस्य लक्षणम्॥ ८॥

पच्यमानलक्षणमाह—दह्यत इत्यादि। पच्यमानशोथे पित्तलिङ्गान्येव भूयसा भवन्ति, विदाहस्य पित्तप्रकोपजत्वात्, विदाहश्चात्र दोषादीनामेव। तेन ज्वरतृष्णारुच्यादयोऽत्र पित्तलिङ्गानि। छिद्यत इति द्विधा क्रियत इव। भिद्यत इति विदार्यते। सोषाचोष इति उषा दाहः, चोषः पार्श्वस्थाग्निसंतापवद्व्यथा, ताभ्यां सह वर्तते यः स तथा॥ ५-८॥

वेदनोपशमः शोथोऽलोहितोऽल्पो न चोन्नतः।
प्रादुर्भावो वलीनां च तोदः कण्डूर्मुहुर्मुहुः॥ ९॥
उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचाम्।
वस्ताविवाम्बुसंचारः स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीडिते॥ १०॥
पूयस्य पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडिते।
भक्ताकाङ्क्षा भवेच्चैतच्छोथानां पक्वलक्षणम्॥ ११॥

पक्वलक्षणमाह—वेदनोपशम इत्यादि। दाहादिवेदनोपशान्तिः, विदाहोपशमेन पित्तस्याबलवत्त्वात्। तोदः कण्डूश्चात्र वातकफलिङ्गम्। प्रादुर्भावो वलीनामिति मांसशैथिल्याद्वलीसंभवः। उपद्रवाणां प्रशम इति पित्तकोपजनिता उषा-

चोषतृष्णारुच्यादयो रोगा एव उपद्रवास्तेषां प्रशमः । निम्नता स्वरूपतः, अङ्गुलीपीडनाद्वा । स्फुटनं 'त्वचामिति किंचित्त्वगवदरणम् । बस्ताविवेत्यादि ।—बस्तिश्चर्मपुटकं, पूयस्येत्यत्र 'संचार' इति शेषः । अयमर्थः—बस्तौ यथाऽम्बुसंचारस्तथा शोथेऽङ्गुलिपीडिते सति पूयस्य संचारः । पीडयत्येकमन्तमन्ते च पीडित इति एकमन्तं देशं, अन्ते अवयवे पीडिते पीडयत्यवगाहते, 'पूय' इति शेषः ॥६–११॥

नर्तेऽनिलाद्रुङ्न विना च पित्तं पाकः कफं चापि विना न पूयः ।
तस्माद्धि सर्वान् परिपाककाले पचन्ति शोथांस्त्रय एव दोषाः ॥१२॥

एकदोषारब्धेऽपि शोथे पाककाले सर्वदोषसंबन्धमाह—नर्तेऽनिलाद्रुगित्यादि । रुग्रुजा तोदादिरूपा । सुश्रुते,—"त्रिभिरेतैः शोणितचतुर्थैश्च शरीरमिदं धार्यते" (सु. सू. स्था. अ. २१) इति द्वितीयदर्शने शोणितप्राधान्याख्यापकमाश्रित्योक्तम्,—"कालान्तरेणाभ्युदितं तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य । पचत्यतः शोणितमेष पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः" (सु. सू. स्था. अ. १७) इति । अत्र दर्शने पित्तं विदाहकुपितं शोणितं दूष्यं कर्मभूतं पचति, वातकफौ वशे कृत्वा क्रोडीकृत्य, हीनार्थो वा वशेशब्दः, वातकफौ हीनौ कृत्वेत्यर्थः, शोणितं कर्तृभूतं वा तेन पक्तयनुकूलत्वाद्विवक्षितं, पूर्वदर्शने कफात् पूयः, अत्र दर्शने शोणितात् पूय इति विशेषः । गम्भीरपाके शोथे सकलामपच्यमानलक्षणानुदयादज्ञायमाने लक्षणान्तरमुक्तं सुश्रुतेन । तद्यथा,—"कफजेषु खलु शोथेषु गम्भीरगतित्वादभिघातजेषु वा केषुचिदसमस्तं पक्वलक्षणं दृष्ट्वा पक्वमपक्वमिति भिषङ्मोहमुपैति, यत्र हि त्वक्सवर्णता शीतशोथताऽल्परुजताऽश्मवद्घनता च, न तत्र मोहमुपेयात्" (सु. सू. स्था. अ. १७)—इति । अस्यार्थः—यदा रागदाहादिवेदनासमुदयानन्तरं त्वक्सवर्णतादीनि भवन्ति तदा न मोहमज्ञानतामुपेयात् पक्वमेवेति निश्चिनुयात् । गदाधरेण तु त्वक्सवर्णतादीनि संशयहेतून्युक्तानि, यतस्तेन "गम्भीरपाकित्वादन्तः पाको बहिः पुनस्त्वक्सावर्ण्यं, गम्भीरपाकित्वादेव बहिः शीतता, कफारब्धत्वान्मन्दरुजताऽश्मवच्च घनता"—इत्यभिधाय "शेषं पक्वलक्षणैर्जानीयात्"—इत्युक्तम् १२

कक्षं समासाद्य यथैव वह्निर्वाय्वीरितः संदहति प्रसह्य ।
तथैव पूयो ह्यविनिःसृतो हि मांसं सिराः स्नायु च खादतीह ॥१३॥

अविनिःसृतस्य पूयस्य दोषमाह—कक्षमित्यादि । कक्षं समासाद्येति कक्षं तृणादिगहनम् ॥ १३ ॥

आमं विदह्यमानं च सम्यक् पक्वं च यो भिषक् ।
जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥ १४ ॥
यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यो वा पक्वमुपेक्षते ।
श्वपचाविव मन्तव्यौ तावनिश्चितकारिणौ ॥ १५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने व्रणशोथनिदानं समाप्तम् ॥ ४१ ॥

श्वपचाविव चण्डालाविव, मन्तव्यौ ज्ञातव्यौ । शेषास्तस्करवृत्तय इति लोभमात्रप्रयुक्तत्वात्तस्करा इव शेषाः ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां व्रणशोथनिदानं समाप्तम् ॥ ४१ ॥

अथ शारीरव्रणनिदानम् ।

द्विधा व्रणः स विज्ञेयः शारीरागन्तुभेदतः ।
दोषैराद्यस्तयोरन्यः शस्त्रादिक्षतसंभवः ॥ १ ॥
स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः ।
तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसंभवः ॥ २ ॥
तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुष्ट्यवदारणैः ।
व्रणं पित्तकृतं विद्याद्गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः ॥ ३ ॥
बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः ॥ ४ ॥
रक्तो रक्तस्रुती रक्तात्

शोथानामनुपक्रान्तानां व्रणभावापत्तेर्व्रणनिदानमाह–द्विधेत्यादि । ' व्रण गात्रविचूर्णने '–इत्यस्माद्धातोर्व्रणस्य साधुत्वमुक्तम् । व्रणनिरुक्तिश्च सुश्रुतेन कृता । यथा–" वृणोति यस्माद्रूढेऽपि व्रणवास्तु न नश्यति । आदेहधारणाज्जन्तोर्व्रणस्तस्मान्निरुच्यते " (सु. सू० स्था० अ० २१) इति । अन्य इत्यागन्तुः । आगन्तुव्रणे यद्यपि दोषस्तत्कालं तदात्वे न संचयकोपप्रसरणशाली विकारकरणसमर्थः कल्पयितुं शक्यते, तथाऽपि सप्तरात्रं क्षतोष्मनिर्वापणाय मधुसर्पिरुपयोगात् शीतक्रियाविधानाच्च निजव्रणविलक्षणचिकित्सार्थं व्यपदिश्यते ॥ १–४ ॥

द्वित्रिजः स्यात्तदन्वयैः ।

रक्तस्यैकैकस्मिन् दोषे द्वन्द्वे च प्रसरमाह–द्वित्रिजः स्यात्तदन्वयैरिति । रक्तान्वयैरेकैकदोषैर्द्वन्द्वैश्च, रक्तान्वितैरेकैकदोषैर्द्विजो व्रणः, रक्तान्वितैर्द्वन्द्वत्रयैस्त्रिजः; एवं दोषत्रयेऽपि रक्तसम्बन्ध ऊहनीयः, एवं पञ्चदशधा प्रसरा दोषाणामुपगृहीतो भवति । अथवाऽयमर्थः–तदन्वयैर्दोषद्वन्द्वत्रयान्वयैः, तेन दोषद्वयान्वयेन द्विजो द्वन्द्वजो व्रणः, दोषत्रयान्वयेन त्रिजः सन्निपातजः—

त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ॥ ५ ॥
धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः ।
गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ॥ ६ ॥
सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ।

साध्यत्वादिकमाह–त्वगित्यादि । सुखे देश इति मर्मरहिते देहावयवे । अनु-

पद्रव इति ज्वरतृष्णाद्युपद्रवरहितः। धीमत इति हिताहितज्ञस्य। काले सुखे इति हेमन्ते शिशिरे च। अन्यतमैरिति उक्तानां गुणानां मध्ये एकतमैर्गुणैः ॥५-६॥

पूतिः पूयातिदुष्टासृक्स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः ॥ ७ ॥
दुष्टो व्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः।

दुष्टव्रणलिङ्गमाह–पूतिरित्यादि। पूयातिदुष्टासृक्स्रावीति पूययुक्तमतिदुष्टं रक्तं सततं स्रवतीत्यर्थः। उत्सङ्गी कोटरवान्। चिरस्थितिरित्यनेन बहुलदोषसम्बन्धं दर्शयति। तथाचोक्तम्, 'अनात्मवतामज्ञैश्चोपक्रान्ता व्रणाः प्रदूष्यन्ति, वृद्धत्वाद्दोषाणाम्" (सु० सू० स्था० अ० २२) इति। दुष्टव्रण इत्यत्र 'परिभावित' इति शेषः। अतिगन्धादिरिति आदिशब्देन वर्णस्राववेदनाकृतयो गृहीताः, अतिशब्देन च विशिष्यन्ते। शुद्धलिङ्गविपर्यय इति वक्ष्यमाणशुद्धलिंगविपरीतः पूतित्वादियोगादेव। 'पूतिपूयातिदुष्टासृक्स्रावी'–इति क्वचित् पाठे पूतिशब्दः पूयदुष्टासृग्विशेषणम् ॥ ७ ॥

जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्पवेदनः ॥ ८ ॥
सुव्यवस्थो निरास्रावः शुद्धो व्रण इति स्मृतः।

शुद्धव्रणलक्षणमाह–जिह्वेत्यादि। जिह्वातलाभ इति जिह्वातलवदाभा प्रभा यस्य स तथा, तलशब्दः स्वरूपवचनः। जिह्वातलाभशब्दश्चात्र मृदुश्लक्ष्णस्निग्धशब्दैः प्रत्येकमभिसम्बध्यते; तेन जिह्वातलाभो मृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धश्चेत्याहुः। सुव्यवस्थ इति उत्सन्नोत्सङ्गित्वरहितः। निरास्राव इति दोषकृतस्रावरहितः। चरके तु पठ्यते—"नातिरक्तो नातिपाण्डुर्नातिस्रावो न चातिरुक्। न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गी, शुद्धो रोप्यः परं व्रणः" (च० चि० स्था० अ० २५) इति, तद्दर्शनादत्र निरास्रावत्वं दोषकृतस्रावहीनत्वं, विगतवेदनत्वं च वाताद्युक्तवेदनारहितत्वम्। व्रणस्रावकृतवेदनायुक्तत्वं पुनरस्त्येव, अत एव रूढलिङ्गे अरुजमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ ९ ॥
स्थिराश्च पिडकावन्तो रोहतीति तमादिशेत्।

रुह्यमाणलक्षणमाह—कपोतेत्यादि। कपोतवर्णप्रतिमा इति पाण्डुधूसराः। स्थिरा अदरणाः। 'चिपिटिकावर्णा' इति पाठान्तरे चिपिटिका मांसचेली, तद्वर्णाः ॥

रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम् ॥ १० ॥
त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत्।

सम्यग्रूढलक्षणमाह—रूढवर्त्मानमित्यादि। रूढवर्त्मानमिति वर्त्म व्रणमार्गो व्रणवास्तु रूढो यस्य तम्। अन्तःपूयाभावादशूनमरुजं च त्वक्सवर्णं त्वचा समानवर्णम्। समतलमिति समं तलेन जिह्वातलेन करतलेन वा, अग्रन्थिमित्यनेनोपर्युच्छूनताया निषेधः, समतलेन त्वधोनिम्नताया निषेधः ॥ १० ॥

कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥ ११ ॥

व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः।
वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं च यः स्रवेत् ॥ १२ ॥
आगन्तुजो व्रणः सिद्ध्येन्न सिद्ध्येद्दोषसंभवः।

व्याधिविशेषेण व्रणस्य कृच्छ्रसाध्यत्वमाह–कुष्ठिनामित्यादि। कुष्ठे विशेषेणात्यन्तदोषदूषितरक्तादिदूष्यत्वेन सर्वदा दुष्टिरधिकेति कृच्छ्रसाध्यत्वम्। विषजुष्टानामिति दूषीविषार्तानाम्। शोषे मधुमेहे च धातुक्षयात्, व्रणे च रक्तस्रावादाहारसंयमनादधिका दुष्टिः। वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं च यः स्रवेदिति मज्जा अस्थिस्नेहः, मस्तुलुङ्गं घृतिका। न सिध्येद्दोषसंभव इति दोषैरतिदूषितानां वसादीनां स्रावस्य बहुव्यापत्तिकरत्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥

मद्यागुर्वाज्यसुमनःपद्मचन्दनचम्पकैः ॥ १३ ॥
सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षूणां व्रणाः स्मृताः।

रिष्टरूपां गन्धविकृतिमाह–मद्यागुर्वाज्येत्यादि। सुमना जाती, सगन्धाः समानगन्धाः, दिव्यगन्धा अपरिकल्पिताद्भुतपारिजातादिगन्धाः ॥ १३ ॥

ये च मर्मस्वसंभूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ॥ १४ ॥
दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं बहिः शीताश्च ये व्रणाः।
दह्यन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ॥ १५ ॥
प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः।
प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा येषां च मर्मसु ॥ १६ ॥
क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः।
वर्जयेदपि तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥ १७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शारीरव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४२ ॥

ये च मर्मस्वसंभूता इति मर्मसु न जाता अपि भृशवेदनाः, मर्मजातत्वेन हि भृशवेदनावत्त्वं युक्तम्। प्राणमांसक्षय इति प्राणक्षयेण शक्तिक्षयः, मांसक्षयेण चोपचयक्षयः। अनुक्तमप्यशेषं रिष्टं संगृह्णन्नाह–क्रियाभिरित्यादि ॥ १४–१७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शारीरव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४२ ॥

अथ सद्योव्रणनिदानम्।

नानाधारमुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः।
भवन्ति नानाकृतयो व्रणास्तांस्तान्निबोध मे ॥ १ ॥
छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च।
घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २ ॥

शारीरव्रणमभिधायागन्तुव्रणमाह–नानाधारमुखैरित्यादि। नाना धारा मुखानि

च येषां तानि तथा । स्थानविशेषोऽपि शस्त्रनिपाततुल्यत्वेनाकृतिशेषे हेतुरित्यत उक्तं-नानास्थाननिपतितैरिति ॥ १ ॥ २ ॥

तिर्यक् छिन्न ऋजुर्वाऽपि यो व्रणस्त्वायतो भवेत् ।
गात्रस्य पातनं तच्च छिन्नमित्यभिधीयते ॥ ३ ॥

छिन्नलक्षणमाह ·तिर्यगित्यादि । तिर्यगिति तिर्यग्व्यस्थितः । छिन्नश्छेदसम्पन्नः । ऋजुरवक्रः । गात्रस्य पातनमिति गात्रावयवस्य तदेकदेशरूपस्य वा गात्रस्य पातनम् ॥ ३ ॥

शक्तिदन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो हतः ।
यत्किंचित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ॥ ४ ॥

भिन्नलक्षणमाह — शक्तीत्यादि । विषाणं दन्तः शृङ्गं च । एतद्भिन्नलक्षणं पारिभाषिकं, तेन व्यध एवाशयदेशे भेद उच्यते, आशयदेशरहिते तु व्यधः । यत्किंचिदित्यादि । यस्य मूत्ररुधिरादेर्य आशयो भिन्नः स तत् प्रस्रवेत्, तेन बस्तिर्भिन्नो मूत्रं, रुधिराशयो रुधिरमिति ॥ ४ ॥

स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥ ५ ॥
तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।
मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ॥ ६ ॥
मूर्च्छा श्वासस्तृषाऽऽध्मानमभक्तच्छन्द एव च ।
विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदास्रावोऽक्षिरक्तता ॥ ७ ॥
लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ।
हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि विशेषं चात्र मे शृणु ॥ ८ ॥
आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।
आध्मानमतिमात्रं च शूलं च भृशदारुणम् ॥ ९ ॥
पक्वाशयगते चापि रुजा गौरवमेव च ।
अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥ १० ॥

यत्र भूयसामाशयानां स्थाने भेदव्यपदेशस्तमाह—स्थानानीत्यादि । आमस्य स्थानमामाशयः, अग्नेः पच्यमानाशयः, मलस्य पक्वाशयः, मूत्रस्य बस्तिः, रुधिरस्य यकृत्प्लीहानौ, हृत् हृदयं, उण्डुक इक्षुरसपाकमलवद्यः शोणितमलस्तज्ज उण्डुकः, स चान्त्रदेशे व्यवस्थितः पुरीषाधानमिति, फुप्फुस इति हृदयस्य वामपार्श्वे (रक्ताधारः) 'फुप्फुस' इति ख्यातः । मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छतीति बस्त्यादौ भिन्ने मेहनगुदाभ्यां रक्तं निःसरति, आमाशयादिभेदे तु मुखघ्राणाभ्यां रक्तनिर्गमः । स्वेदास्राव इति स्वेदस्यात्यन्तस्रुतिः । पार्श्वयोश्चापीति

शूलमिति संबन्धः। मे इत्यव्ययं मत्त इत्यर्थः। आमाशयस्थ इत्यादि आध्मानं रक्तावततत्वाद्वायोः। रुजा शूलम्। गौरवं रक्तबहुत्वात्। अधःकाये विशेषेण शीततेति व्याधिप्रभावात्॥ ५–१०॥

सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना।
उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्दिशेत्॥ ११॥

विद्धलक्षणमाह–सूक्ष्मास्यशल्येत्यादि। आशयं विनेति उक्तामाद्याशयं विना उत्तुण्डितमनिर्गतशल्योपलक्षणं, तेनानुत्तुण्डितमुत्तुण्डितं च विद्धं गृह्यते, निर्गतेन च निर्गतमुखं विद्धं सर्वथा निर्गतं च गृह्यते, तेन तन्त्रान्तरे "विद्धमुत्तुण्डितमनुत्तुण्डितं भिन्नं निर्भिन्नम्"–इति यच्चतुष्प्रकारमभिहितं तत् सर्वं संगृहीतम्॥११॥

नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम्।
विषमं व्रणमङ्गे यत्तत् क्षतं त्वभिधीयते॥ १२॥

क्षतमाह—नातिच्छिन्नमित्यादि। नातिच्छिन्नमिति नावगाढच्छेदम्। नातिभिन्नमिति नातिविदीर्णाशयम्। उभयोर्लक्षणान्वितमिति स्तोकच्छेदस्तोकावदरणयोगादुभयलक्षणयुक्तम्। विषमं व्रणमङ्गे यदिति अङ्गवैषम्यकरं व्रणं यत्तत् क्षतम्॥

प्रहारपीडनाभ्यां तु यदङ्गं पृथुतां गतम्।
सास्थि तत् पिच्चितं विद्यान्मज्जरक्तपरिप्लुतम्॥ १३॥

पिच्चितलक्षणमाह–प्रहारेत्यादिना। प्रहारो मुद्गरादिना, पीडनं कपाटादिना। पृथुतामिति चिप्पिटताम्। मज्जरक्तपरिप्लुतमित्यनेन व्रणभावात् मज्जरक्तागमं दर्शयति। तेन यत् व्रणं पिच्चितं, तद्भग्नस्य तथा सद्योव्रणस्य च चिकित्साविषयम्॥

घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम्।
उषास्रावान्वितं तच्च घृष्टमित्यभिधीयते॥ १४॥

घृष्टलक्षणमाह—घर्षणादित्यादि। घर्षणात् कर्कशवस्त्रादिना। विगतत्वचमिति पाठं त्यक्त्वा विगतत्वचेति पाठः साधुः, विगतत्वचोपलक्षितमङ्गम्। उषा ऊष्मनिर्गमवद्व्यथा॥ १४॥

श्यावं सशोथं पिडकाचितं च मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनं च।
मृदून्नतं बुद्बुदतुल्यमांसं व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति॥ १५॥

त्वचोऽतीत्य सिरादीनि भित्त्वा वा परिहृत्य वा।
कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान्॥ १६॥

कोष्ठभेदमाह—त्वच इत्यादि। त्वच इति सप्त त्वचः। सिरादीनीति मांसस्नाय्वस्थिसन्धीनि। परिहृत्य वेति परिहारपक्षेऽपि कोष्ठभेदस्य संगतत्वात्, सिराव्यधलिङ्गं चात्रैव "सुरेन्द्रगोपप्रतिमं" इत्यादिना व्यक्तीभविष्यति। उक्तानिति प्रनष्टशल्यविज्ञानीये। तत्र ह्युक्तं—"कोष्ठगते त्वाटोपानाहौ मूत्रपुरीषाहारदर्शनं च व्रणमुखाद्भवति (सु. सू. स्था. अ. २६) इति॥ १५–१६॥

तत्रान्तर्लोहितं पाण्डुशीतपादकराननम्।
शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धं च विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

असाध्यकोष्ठभेदलिङ्गमाह—तत्रेत्यादि। तत्र कोष्ठे। अन्तर्लोहितमिति अभ्यन्तरस्थितरक्तं, अनिःसृतरक्तमिति यावत्। आनद्धमित्यानाहवन्तम् ॥ १७ ॥

भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च।
स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्ववातस्तीव्रा रुजा वातकृताश्च तास्ताः ॥१८॥
मांसोदकाभं रुधिरं च गच्छेत् सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव।
दशार्धसंख्येष्वथ विक्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिंगमुक्तम् ॥ १९ ॥

मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिमर्मसु पञ्चसु क्षतेषु सामान्यलिङ्गमाह–भ्रम इत्यादि। विचेष्टनं विरुद्धचेष्टनं करचरणादिक्षेपादिकम्। ग्लानिर्बलक्षयः। स्रस्ताङ्गता अङ्गसन्धिविश्लेषवद्व्यथा। मूर्च्छनमिन्द्रियमोहः। इन्द्रियार्थोपरम इन्द्रियाणां स्वविषयेषु रूपादिषु उपरमो ग्रहणाशक्तिः। दशार्धसंख्येषु पञ्चसु ॥ १८–१९ ॥

सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवेत्तत्क्षतजश्च वायुः।
करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् सिरासु विद्धास्वथ वा क्षतासु ॥
कौब्ज्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च।
चिराद्व्रणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २१ ॥
शोषाभिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः सर्वत एव शोथः।
क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात् सर्वकर्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥ २२ ॥
घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्ववस्थासु च नैति शान्तिम्।
भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्रस्तमस्थिविद्धं पुरुषं व्यवस्येत् ॥ २३ ॥

सिरादयो मर्मरूपा अमर्मरूपाश्च सन्ति, तत्र पूर्वं मर्मरहितानां सिरादीनां विद्धलिङ्गमाह–सुरेन्द्रगोपेत्यादि। यथोक्तानिति शोणितवर्णनीयोक्तान्। तत्र चोक्तं– "तदतिप्रवृत्तं शिरोऽभितापमान्ध्यमाक्षेपादींश्च करोति" (सु. सू. स्था. अ. १४) इति। विद्धासु बाणादिना। क्षतासु खड्गादिना। कौब्ज्यं कुब्जता। तुमुला गहनाः। सन्धिष्वचलाचलेष्विति अचलेषु निश्चेष्टेषु, चलेषु चेष्टावत्सु, सन्धयश्चलाचलभेदेन द्विविधाः। तथाच सुश्रुतः–' शाखासु हन्वोः कट्यां च चेष्टावन्तश्च सन्धयः। शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञातव्याः स्थिरा बुधैः" (सु. शा. स्था. अ. ५) इति

यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिङ्गानि मर्मस्वभिताडितेषु।

मर्मरहितानां सिरादीनां विद्धलक्षणमभिधाय सिरादिमर्मविद्धलिङ्गमतिदेशयन्नाह–यथास्वमेतानीत्यादि। विभावयेच्चेति चकारो भिन्नक्रमे; तेन एतानि लिङ्गानि तथा सामान्यलिङ्गानि च जानीयादित्यर्थः।

पाण्डुर्विवर्णः स्पृशितं न वेत्ति यो मांसमर्मण्यभिपीडितः स्यात् ॥२४॥

अनुक्तमांसमर्मणो विद्धस्य लिङ्गमाह–पाण्डुर्विवर्ण इत्यादि। ननु, सिरादि-

विद्धलिङ्गवत् मांसविद्धलिङ्गमपि पूर्वं कुतो नोपदिष्टं? उच्यते, केवलमांसविद्धस्याबहुव्यापत्करत्वात् पूर्वमनुपादानम् ॥ २४ ॥

विसर्पः पक्षघातश्च सिरास्तम्भोऽपतानकः ।
मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥ २५ ॥
कासश्छर्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥ २६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने सद्योव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४३ ॥

सर्वव्रणानामुपद्रवानाह—विसर्प इत्यादि ॥ २५–२६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां सद्योव्रणनिदानं समाप्तम् ॥४३॥

अथ भग्ननिदानम् ।

भग्नं समासाद्द्विविधं हुताश काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ।
उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्तितं च तिर्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट् च ॥ १ ॥

आगन्तुसामान्याद्भग्ननिदानम् द्विविधं हि भग्नं सव्रणमव्रणं च, तत्र सव्रणमभिधायाव्रणमाह—भग्नं समासादित्यादि । हुताश इति अग्निवेशसंबोधनं, चरके हुताशशब्देनाग्निवेशोऽभिधीयते, एकदेशेनापि समुदायप्रतीतेः । काण्डे च सन्धौ चेति सन्धिविच्छिन्नमेकं, द्वितीयं काण्डभग्नं, काण्डमस्थिकाण्डः, काण्डेन च नलककपालवलयतरुणरुचकानां ग्रहः, तत्र भग्नं काण्डभग्नं, द्वयोरस्थ्नोः सन्धानं सन्धिः तद्विश्लेषः सन्धिमुक्तम् । तत्र सन्धाविति सन्धौ मुक्ते 'लिङ्गमभिधीयते' इति शेषः । ननु कथं सन्धिमुक्तं भग्नमुच्यते? अस्थ्नां हि भङ्गो युक्तः । उच्यते, अस्थिविश्लेषोऽत्र भङ्गोऽभिप्रेतः, स च काण्डभग्ने सन्धिमुक्ते चास्तीति न दोषः ॥१॥

प्रसारणाकुञ्चनवर्तनोग्रा रुक् स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् ।
सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गम्

सन्धिभग्नस्य सामान्यलिङ्गमाह—प्रसारणेत्यादि । प्रसारणाकुञ्चनवर्तनेोग्रा रुगिति प्रसारणादिषु उग्रा रुक् । वर्तनं निष्क्रियतयाऽवस्थानम् ॥

उत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात् ॥ २ ॥
विशेषतो रात्रिभवा रुजा च विश्लिष्टजे तौ च रुजा च नित्यम् ।
विवर्तिते पार्श्वरुजश्च तीव्रास्तिर्यग्गते तीव्ररुजा भवन्ति ॥ ३ ॥
क्षिप्तेऽति शूलं विषमत्वमस्थ्नोः क्षिप्ते त्वधो रुग्विघटश्च सन्धेः।

उत्पिष्टादिलिङ्गमाह—उत्पिष्टसन्धेरित्यादि । उत्पिष्टं द्वाभ्यामस्थिभ्यां सन्धौ घर्षणम् । श्वयथुः समन्तादिति उभयभागे शोथः, उभयतः सन्ध्यस्थ्नोर्घर्षितत्वात् । विशेषतो रात्रिभवा रुजा चेति अभिघातकुपित एव रात्रौ शैत्येनात्यन्तं वृद्धो वायुः

रुजां करोति । अत्र चूर्णितत्वेन मार्गावरणाद्वातकोप इत्यर्थः । विश्लिष्टज इति विश्लिष्टजाते सन्धिमुक्ते, विश्लिष्टं मनाक् सन्धिविश्लेषः शिथिलतामात्रं, विश्लिष्टमिति भावे क्तः । तौ चेति विश्लिष्टे रात्रिरुजासमन्ताच्छोथौ, समन्ताच्छोथोऽप्यत्राल्पो बोध्यः, सन्धेरनभि(ति)घातात् । सन्धिविक्रियया अस्थ्नोरपसृतत्वान्मध्यनिम्नत्वं, "उत्पिष्टमथ विश्लिष्टं सन्धिं वैद्यो न घट्टयेत्"-(सु. चि. स्था. अ. २) इति वचनात्, मनाग्विक्रियया वा । रुजा च नित्यमिति सर्वदा रुजा बलवती भवतीत्युत्पिष्टाद्विशेषः । विवर्तिते इति 'सन्धौ' इति शेषः, विवर्तिते विपरीतं वर्तिते, विवर्तनं सन्धौ द्वयोरस्थ्नोर्विवृतिर्विभ्रमणमनार्जवता । पार्श्वरुजश्च तीव्रा इति आभ्यन्तरसन्धिस्थानयोः पार्श्वसन्ध्यस्थ्नोः पार्श्वगमनत्वात्तीव्राः पार्श्वरुजः । तिर्यग्गत इति तिर्यक्क्षिप्ते । अत्र ह्येकं सन्ध्यस्थि सन्धिस्थानं त्यक्त्वा तिर्यग्याति । क्षिपतीति अतिक्षिप्ते, 'ऊर्ध्वं' इति शेषः । अत्र ह्येकास्थिविक्रियया उभयास्थिविक्रियया वा द्वयोरप्यस्थ्नोः परस्परातिक्रमणं दूरगमनं वा, विश्लिष्टे तु मनाक् शिथिलतामात्रं, अधःक्षिप्ते तु किंचिदधोगमनमिति विशेषः । 'विषमाश्च सक्थ्नोः' इति पाठे तु 'रुज-' इति शेषः । क्षिप्ते त्वधोरुग्विघटश्च सन्धेरिति अधःक्षिप्ते रुक् रुजा, सन्धेर्विघटश्च विघट्टनम् ' विरुद्धचेष्टा विघटस्य ' इति पाठान्तरे विघटितस्य सन्धेरित्यर्थः । अत्र अधोऽस्थिगमनम् । अधः क्षिप्तवदूर्ध्वं क्षिप्तस्याप्यभिधाने प्राप्ते, अनुक्तिरतिक्षिप्तेऽवरोधात् ॥ २ ॥ ३ ॥

काण्डे त्वतः कर्कटकाश्वकर्णविचूर्णितं पिच्चितमस्थिछल्लिका ॥ ४ ॥
काण्डेषु भग्नं ह्यतिपातितं च मज्जागतं च स्फुटितं च वक्रम् ।
छिन्नं द्विधा द्वादशधाऽपि काण्डे स्रस्ताङ्गता शोथरुजातिवृद्धिः ॥५॥
संपीड्यमाने भवतीह शब्दः स्पर्शासहं स्पन्दनतोदशूलाः ।
सर्वास्ववस्थासु न शर्मलाभो भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ॥ ६ ॥

अतःपरं काण्डभग्नमभिधीयते—काण्डे त्वत इत्यादि । काण्डे इत्यत्र भग्नमिति शेषः । अत इति अतः परम् । कर्कटकेति उभयोः पार्श्वयोर्निपीडनेनाहतावनतं, अत एव मध्ये ग्रन्थिरिवोन्नतं, कर्कटतुल्यत्वात् कर्कटकम् । अश्वकर्णेति अश्वकर्णवत् विपुलास्थिनिर्गमादश्वकर्णम् । विचूर्णितमिति चूर्णमस्थि, तच्च शब्दस्पर्शाभ्यामवगन्तव्यम् पिच्चितमिति यन्त्रितं बहुशोथम् । अस्थिछल्लिकेति छल्लं वल्कलं तदत्रास्तीत्यस्थिछल्लिका, अत्र मत्वर्थीयष्ठिकन् । अत्र तु आ न भवति, वृद्धेरनित्यत्वात् । एषा पार्श्वगतस्तोकास्थिविश्लेषाद्भवति । 'अस्थिछल्लितम्' इति वा पाठः, छल्लमस्य संजातमिति छल्लितम् । काण्डेषु भग्नमित्यनेन काण्डभग्नमभिधीयते, प्रसारणे कम्पमानं काण्डभग्नम् । यद्यपि काण्डभग्नं सर्वमेव कर्कटादि, तथाऽपि विशिष्टे काण्डभग्ने काण्डभग्नसंज्ञेयं बोद्धव्या । यथा—जाङ्गलशब्दो जङ्गलाद्यष्टविधमांसवर्गे सामान्ये विशेषे पुनरेणादावेव च वर्तते । अतिपातितमिति अस्थि निःशेषतश्छिन्नमतिपातितम् । मज्जा-

गतमिति अस्थ्यवयवोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जानं निःसारयतीति मज्जागतम् । स्फुटितं स्तोकं बहुधा विदीर्णं शूकपूर्णमिव वेदनावत्। वक्रमिति अविमुक्तास्थि कुब्जीभूतं वक्रम् । वक्रताऽपि भग्नत्वं ज्ञेयम् । छिन्नं द्विधेति एकमणुविदीर्णं, बहुविदीर्णमन्यत्, एकं विदीर्णं संलग्नं, अपरं विदीर्णं, द्विधाभूतं; अन्यस्तु विपुलैकविदरणमित्याह; सुश्रुते एतत् पाटितसंज्ञम् । काण्डभग्नस्य द्वादशविधत्वं नियमयति—काण्ड इति । अत्र भग्नमिति शेषः । अपिशब्दोऽत्र भिन्नक्रमः, स चावधारणार्थं, तेन छिन्नमित्यत्र सम्बध्यते । छिन्नमेव द्विधा न कर्कटादि ॥ ४-६ ॥

भग्नं तु काण्डे बहुधा प्रयाति समासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥७॥

काण्डभग्नस्य द्वादशप्रकारादप्यधिकत्वमाह—भग्नमित्यादि । समासतो नामभिरेव तुल्यमिति संक्षेपतो नामानुरूपमेतदवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अल्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।
उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ ८ ॥

कष्टसाध्यतामाह—अल्पेत्यादि । वातात्मकस्येति वातप्रकृतेः । उपद्रवैरिति उपद्रवा ज्वराध्मानमूत्रपुरीषसङ्गादयः ॥ ८ ॥

भिन्नं कपालं कट्यां तु सन्धिमुक्तं तथा च्युतम् ।
जघनं प्रतिपिष्टं च वर्जयेद्धि विचक्षणः ॥ ९ ॥
असंश्लिष्टकपालं च ललाटे चूर्णितं च यत् ।
भग्नं स्तनान्तरे पृष्ठे शङ्खे मूर्ध्नि च वर्जयेत् ॥ १० ॥

असाध्यतामाह—भिन्नं कपालमित्यादि । भग्नमिति वाच्ये भिन्नमिति यत् कृतं तत् कपालानां प्रायशो भेदात् । अत एवोक्तं—" कपालानि विभज्यन्ते " (सु. शा. स्था. अ. ५) इति । ननु, कट्यस्थ्नः कपालसंज्ञाया अभावात् कथमुच्यते भिन्नं कपालं कट्यामिति ? तदुक्तं सुश्रुते—" जानुनितम्बांसगण्डतालुशंखवंक्षणशिरःसु कपालानि" (सु० शा० स्था० अ० ५) इति; उच्यते, नितम्बग्रहणेन तत्र कटीग्रहणाददोषः; अथवा सर्वं कपालसंज्ञितमस्थिभिन्नं, तथा कट्यां चास्थिभिन्नं वर्जयेत् । असंश्लिष्टकपालं चेति तु नियमार्थं; तेन ललाटे कपालस्यासंश्लिष्टस्यासाध्यत्वं, नान्यथा भिन्नस्येति । भिन्नं कपालमिति काण्डभग्नमेतत् । सन्धिमुक्तमिति नानाविधमपि सन्धिमुक्तं कट्यां न सिध्यतीति । च्युतमिति अधःक्षिप्तं, अन्यस्तु विश्लिष्टमाह; अथवा कट्यां सन्धिमुक्तं च्युतलक्षणं न सर्वम् । जघनं प्रतिपिष्टं चेति जघनस्थाने पिष्टमुत्पिष्टमेतत्तथा च्युतमिति च । सन्धिमुक्तं पुनर्विशेषार्थमुक्तं, विशेषाभिधानादन्यस्य कटीसन्धिमुक्तस्य कदाचित् साध्यता सूच्यते, अत एव चिकित्सिते " ततः स्थानस्थिते सन्धौ " (सु० चि० स्था० अ० ३) इति वक्ष्यति । असंश्लिष्टकपालं च ललाटे चूर्णितं य यदिति यथा अविद्यमानसंश्लेषं यत् कपालं तथा ललाटे चूर्णितं च यत् विघटितसन्धि

तदसाध्यम् । भग्नमिति सामान्येन सन्धिमुक्तं काण्डभग्नं गृह्यते । अन्ये तु भग्नमित्यनेन काण्डभग्नविशेषं ' प्रसारणे कम्पमानं ' इत्यनेनोक्तं वदन्ति । उक्तं च भालुकिना–" शंखे मूर्ध्नि स्तनान्तरे वा काण्डभग्नं मरणाय " इति । स्तनान्तरे उरसि, मूर्ध्नि चूडास्थाने ॥ ९–१० ॥

सम्यक् सन्धितमप्यस्थि दुर्निक्षेपनिबन्धनात् ।
संक्षोभाद्वाऽपि यद्गच्छेद्विक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥ ११ ॥

सर्वेषामनवधानतोऽसाध्यत्वमाह—सम्यगित्यादि । सन्धितं संयमितम् । दुर्निक्षेपनिबन्धनादिति दुःस्थापनात्तथा दुष्टबन्धनात् । संक्षोभाद्वेति अभिघातभयादिसंक्षोभात् । अयमर्थः —सम्यक् संयमितमपि दुःस्थापनात्, सुन्यस्तमपि दुष्टबन्धनात्, सुन्यस्तं सुबद्धमपि संक्षोभाद्विकृतमसाध्यम् ॥ ११ ॥

तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि च ।
कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने भग्ननिदानं समाप्तम् ॥ ४४ ॥

अस्थिविशेषेण भग्नविशेषमाह—तरुणास्थीनीत्यादि । नम्यन्ते वक्रीभवन्ति, तेनात्र वक्रलक्षणं भग्नम् । घ्राणकर्णाक्षिपुटेषु तरुणं कोमलमस्थि । भिद्यन्ते नलकानि चेति अस्थ्यन्तरानुप्रवेशाद्भिद्यन्ते, अतिपातितलक्षणेन च भग्नेन नलकानि युज्यन्ते; अन्ये तु द्वादशविधमपि भग्नमत्रेच्छन्ति । कपालानि विभज्यन्त इति कपालेषु विदरणलक्षणो भङ्गः । ' विभिद्यन्ते ' इति पाठान्तरं, अर्थस्तु स एव । रुचकानि दन्ताः, तेषु स्फुटितलक्षणो भङ्गः । अस्थीनि पञ्चविधानि तरुणनलककपालवलयरुचकभेदात् । रुचकानि चेति चकाराद्वलयान्यपि स्फुटितानि भवन्तीति । एतत् सुश्रुते स्फुटितं भग्नम् ॥ १२ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां भग्ननिदानं समाप्तम् ॥ ४४ ॥

अथ नाडीव्रणनिदानम् ।

यः शोथमाममतिपक्वमुपेक्षतेऽज्ञो
यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य
स्थानानि पूर्वविहितानि ततः स पूयः ॥ १ ॥

भग्नस्यापि व्रणस्योपेक्षया नाडी भवति, अतोऽनन्तरं नाडीमाह–यः शोथमित्यादि । उपेक्षत इति पीडनशोधनादिकं न करोति । प्रचुरपूयमित्यनेन गम्भीरपाकित्वमुक्तम् । असाधुवृत्तोऽहिताहाराचारः । स्थानानि पूर्वविहितानीति व्रणस्रावविज्ञानीयोक्तानि त्वङ्मांससिरास्नायुसन्ध्यस्थिकोष्ठमर्माणि ॥ १ ॥

तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यते तु नाडीव यद्वहति तेन मता तु नाडी।

तस्येति पूयस्य । नाडीवेति अन्तःशुषिरलतादिनाडीवत् ।–

दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च

संमूर्च्छितैरपि च शल्यनिमित्ततोऽन्या ॥ २ ॥

तासां कालान्तरसंभवेन दोषानुबन्धेन संख्यामाह–दोषैस्त्रिभिरित्यादि । दोषैः पृथक् तिस्रः । एकशश्च संमूर्च्छितैरिति प्रत्येकं वृद्धया मिश्रीभूतैस्त्रिभिश्चतुर्थी, कार्तिकस्तु सन्निपतितैरित्यध्याहार्य एकशश्च सन्निपतितैरन्या । संमूर्च्छितैः संश्लिष्टैरपरास्तिस्रः । अत एवोक्तं सुश्रुते,–"दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात्" (सु० चि० स्था० अ० ५) इति । व्यतिकरप्रभवा द्वन्द्वप्रभवाः, अपिचकारौ सार्थकावित्याहुः । न चोक्तपञ्चसंख्याहानिः, अस्मिन् पक्षेऽतिदेशेनोक्तयोर्द्वन्द्वसन्निपातयोः सर्वत्रागणनात् । शल्यनिमित्ततोऽन्येति आगन्तुरपरेत्यर्थः । इति पञ्च नाड्यः ॥ २ ॥

तत्रानिलात् परुषसूक्ष्ममुखी सशूला

फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपासु ।

वातजामाह—तत्रेत्यादि । अधिकं स्रवति क्षपास्विति शैत्ये वातवृद्धे रात्रावधिकं स्रवणम् ॥

पित्तात्तृषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता

पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ॥ ३ ॥

पित्तजामाह—पित्तादित्यादि । अधिकमुष्णमहःसु चेति दिवा औष्ण्येन पित्तकोपात्॥ ३ ॥

ज्ञेया कफाद्बहुघनार्जुनपिच्छिलास्रा

स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रवृद्धा ॥

कफजामाह–ज्ञेयेत्यादि । बहुघनार्जुनपिच्छिलास्रेति अत्रार्जुनः श्वेतः, घनः सान्द्रः, आस्रशब्द आस्रावशब्दैकदेशपाठः, पदेऽपि पदैकदेशप्रयोगात् । यथा "जे प्रोष्ठपदानाम् "–इत्यत्र जे इत्यनेनैव जात इत्युच्यते । पिच्छिलासुरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । आसुशब्दः संपदादिषु पाठात् क्विबन्तः, तुगभावस्त्वागमानित्यत्वात्—

दाहज्वरश्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा

यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ॥ ४ ॥

तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रकोपा-

द्धोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ।

त्रिदोषजामाह-दाहेत्यादि । अभिहितानीति प्रत्येकं वातादिजनाडीकथितानि । असुक्षयकरीमिति मारणात्मिकां, कालरात्रिं मरणकारिणीं यमभगिनीमिव ।

' गतिं त्वसुहरां ' इति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥

नष्टं कथंचिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ॥ ५ ॥
सा फेनिलं मथितमुष्णमसृग्विमिश्रं
स्रावं करोति सहसा सरुजा च नित्यम् ।

शल्यनिमित्तामाह–नष्टमित्यादि । नष्टमदृश्यमानम् । कथंचिदिति वेगक्षयादिकारणानामनियमार्थमुक्तम् । अनुमार्गं मार्गं लक्षीकृत्य । केचित् 'अणुमार्गं' इति पठित्वा शल्यविशेषणतया योजयन्ति । किंत्वस्मिन् पक्षेऽणुमार्गत्वेनैव शल्यस्यादर्शने प्रयुक्ते कथंचिदिति निरर्थकं स्यात् । उदीरितेष्विति त्वगादिषु । फेनिलं फेनवन्तम् । मथितमुन्मथितम् । उष्णमुष्णस्पर्शम् । एते च धर्माः प्रसारणाकुञ्चनाद्यै चलता शल्येन मांसादिक्षोभेन भवन्ति ॥ ५ ॥

नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येच्छेषाश्चतस्रः खलु यत्नसाध्याः ॥ ६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने नाडीव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४५ ॥

असाध्यत्वादिकमाह–नाडीत्यादि । ननु, नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येदिति पुनरुक्तं, असुक्षयकरीमित्येनैनवासाध्यत्वस्योक्तत्वात् । नैवं, अयं ग्रन्थः सुश्रुतेन निदानस्थानोक्तमेव त्रिदोषनाड्या असाध्यत्वमनूद्य तदन्यासां शेषत्वनिश्चयेन यत्नसाध्यत्वप्रतिपादनाय चिकित्सिते पठितः, स एवात्र माधवकरेण लिखित इत्यदोषः ।

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां नाडीव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४५ ॥

अथ भगन्दरनिदानम् ।

गुदस्य द्व्यंगुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिडिकाऽऽर्तिकृत् ।
भिन्ना भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो मतः ॥ १ ॥

नाडीविशेषत्वात् संख्यासाम्याच्च भगन्दरनिदानम् । भगन्दरपूर्वरूपपिडकामाह–गुदस्येत्यादि । क्षेत्रे देशे । सैव भिन्ना भगन्दरः । निरुक्तिरस्य सुश्रुतेन कृता । तद्यथा,–"गुदभगबस्तिप्रदेशदारणात् भगन्दराः" (सु. नि. स्था. अ. ४) इति । भगशब्दो गुदाद्युपलक्षणम् । भोजेऽप्युक्तं,–"भगं परिसमन्ताच्च गुदं बस्तिं तथैव च । भगवद्दारयेद्यस्मात्तस्माज्ज्ञेयो भगन्दरः" इति । पूर्वरूपं त्वस्य सुश्रुते पठ्यते, यथा,–"कटीकपालवेदना गुदकण्डुर्दाहः शोथश्च गुदस्य भवति" (सु. नि. स्था. अ. ४) इति । एतत् सामान्यं पूर्वरूपम् । कटीकपालमत्र कटीफलकम् । पञ्चविध इति संख्याकथनं रक्तजद्वन्द्वजभगन्दरसंभावनानिरासार्थम् ॥ १ ॥

कषायरूक्षैस्त्वतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिडकां करोति याम् ।
उपेक्षणात् पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिन्नाऽरुणफेनवाहिनी ॥ २ ॥

तत्रागमो मूत्रपुरीषरेतसां व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेत् ।

शतपोनकमाह—कषायेत्यादि । अपानदेश इति गुददेशे । उपेक्षणादिति विम्लापनाद्यकरणात् । रुजा च भिन्नेति रुजा रुजान्विता, अर्शआदेराकृतिगणत्वादच्, भिन्ना विदीर्णा । व्रणैरनेकैः शतपोनकं वदेदिति शतपोनकतुल्यत्वात् शतपोनकः, शतपोनकश्चालनिका, सहस्रधारेत्यन्ये, किंवा शतपोनकः शूकदोषे पठितो विकारः "छिद्रैरणुमुखैः"–इत्यादिना, किंतु यदि शूकदोषपठितशतपोनकतुल्यत्वमस्य तदा छिद्रैरणुमुखैरित्यादिनिमित्तस्योभयत्र पठितत्वात् किं तत्सादृश्यप्रवृत्तेयं संज्ञा, सा वा एतत्सादृश्यप्रवृत्तेति दुर्विज्ञानात्तत्रापि चालनिकातुल्यत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्यमानेन जेज्जटेन चालनिकातुल्यत्वमत्र वर्णितम् । शतपोनकवदनेकमुखत्वे वातिकभगन्दरस्वभाव एव हेतुः ॥ २ ॥

प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिडकां गुदाश्रिताम् ॥३॥
तदाऽऽशुपाकाहिमपूतिवाहिनीं भगन्दरं तूष्ट्रशिरोधरं वदेत् ॥ ४ ॥

उष्ट्रग्रीवलक्षणमाह—प्रकोपणैरित्यादि । तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीमिति तदेति तत्काले, पित्तजत्वेनाशुपाका च सा अहिमपूतिवाहिनी उष्णपूतिवाहिनी च सा आशुपाकाहिमपूतिवाहिनी ताम् । अत्र पिडकावस्थागतगलवक्रत्वेनोष्ट्रग्रीवाकारत्वं, तेनोष्ट्रग्रीवसंज्ञा ॥ ३ ॥ ४ ॥

कण्डूयनो घनस्रावी कठिनो मन्दवेदनः ।
श्वेतावभासः कफजः परिस्रावी भगन्दरः ॥ ५ ॥

परिस्राविणमाह—कण्डूयन इत्यादि । परिस्रावी कफजः, स च घनस्रावयोगात् परिस्रावी ॥ ५ ॥

बहुवर्णरुजास्रावा पिडका गोस्तनोपमा ।
शम्बूकावर्तवन्नाडी शम्बूकावर्तको मतः ॥ ६ ॥

सन्निपातजं शम्बूकावर्तमाह—बहुवर्णरुजास्रावेत्यादि । प्रत्येकदोषजभगन्दरपठितवर्णवेदनाः स्रावश्च । शम्बूकावर्तवत् पूर्णनद्याः शम्बूकावर्तवदावर्तनं वेदना दोषगतिविशेषाद्भवन्तीति शम्बूकावर्तः । तथाच भोजः,–"नदीनां परिपूर्णानां शम्बूकावर्तका यथा । समुत्तिष्ठन्ति वेगेन तोयवेगसमीरिताः" इति ॥ ६ ॥

क्षताद्गतिः पायुगता विवर्धते ह्युपेक्षणात् स्युः क्रिमयो विदार्य ते ।
प्रकुर्वते मार्गमनेकधा मुखैर्व्रणैस्तदुन्मार्गि भगन्दरं वदेत् ॥ ७ ॥

उन्मार्गिभगन्दरमागन्तुमाह–क्षताद्गतिरित्यादि । क्षतादिति कण्टकादिघातात् । विदार्य त इति ते क्रिमयो विदार्य मार्गं प्रकुर्वत इति योजना । अनेकधा मुखैरनेकमुखैः । अत्रोन्मार्गेण क्रिमिकृतविमार्गेण पुरीषादिगमनादुन्मार्गिसंज्ञा ज्ञेया । तन्त्रान्तरे त्वर्शोभगन्दरः पठितः । तद्यथा,–"कफपित्ते तु पूर्वोत्थे दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः । अर्शोमूले ततः शोथः कण्डूदाहार्तिमान् भवेत् ॥ स शीघ्रं पक्वभिन्नोऽस्य

क्लेदयन् मूलमर्शसः । स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शोभगन्दरः" इति । अयमन्यतमस्मिन् शतपोनकादीनां दोषलक्षणदर्शनादन्तर्भाव्यः ॥ ७ ॥

घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः।
तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ ८ ॥

प्रतीकारप्रयत्नायाह–घोरा इत्यादि । दुःखा इति दुःखप्रदाः । क्षतजश्च विशेषत इति क्षतजोऽपि विशेषमनेकव्रणयोगं क्रिमिसंभवादिकं च वीक्ष्यासाध्यः, अत एव चिकित्सितेऽसाध्यतां प्रतिज्ञाय क्रियां वक्ष्यति । विशेषत इति ल्यब्लोपे पञ्चमी, विशेषतोऽतिशयादसाध्य इत्यर्थः, यापनार्थं क्रियाविधिरिति । क्वचित् 'क्षतजश्च भगन्दरः' इति पाठः । क्षतजो विशेषतः साधयितुं घोरोऽसाध्य एव, स्रावरूपविशेषस्य युक्तत्वादिति गदाधरः ॥ ८ ॥

वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च।
भगन्दरात् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने भगन्दरनिदानं समाप्तम् ॥ ४६ ॥

अवस्थायामसाध्यतामाह—वातमूत्रपुरीषाणीत्यादि । भगन्दरात्स्रवन्त इत्यत्र 'अमी विशेषा' इति शेषः ॥ ९ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां भगन्दरनिदानं समाप्तम् ॥ ४६ ॥

अथोपदंशनिदानम्।

हस्ताभिघातान्नखदन्तपातादधावनाद्रत्यतिसेवनाद्वा।
योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधापचारैः ॥ १ ॥

स्थानप्रत्यासत्तेरुपदंशनिदानमाह–हस्तेत्यादि । नखदन्तपातादिति बलवदनुरागोदयान्नखदन्तच्छेदस्थानत्वेनानुक्तेऽपि मेहने नखदन्तपातः, यदुक्तं कामशास्त्रे– "शास्त्रस्य विषयस्तावद्यावन्मन्दरसा नराः । प्रवृत्ते रतिचक्रे तु न शास्त्रं नापि च क्रमः" (का. सू. सां. अ. अ. २) इति । कलहादिवशाद्वा मेहने नखदन्तपातः । अधावनादप्रक्षालनात् । रत्यतिसेवनादिति व्यवायस्यात्यन्तसेवनात् । योनिप्रदोषादिति दीर्घकर्कशरोमादियोगाद्योनिदुष्टेः । शिश्ने मेहने । विविधापचारैरिति अशुद्धसलिलप्रक्षालनब्रह्मचारिणीगमनादिभिः । उपदंशसंज्ञा च दंशनोपाधिमन्तरेणापि रूढा बोद्धव्या । यद्यप्यभिघातक्षते मेहने उपदंश आगन्तुः षष्ठः सम्भाव्यते, तथाऽपि तस्य दोषलिङ्गयुक्ततया दोषज एवान्तर्भावः ॥ १ ॥

सतोदभेदैः स्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्व्यवस्येत् पवनोपदंशम्।
पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः पित्तेन

पैत्तिकमाह–पीतैरित्यादि । स्फोटैरित्यनुसंजनीयम् । एवमुत्तरत्रापि–

रक्तात् पिशितावभासैः ॥ २ ॥

स्फोटैः सकृष्णै रुधिरं स्रवन्तं रक्तात्मकं पित्तसमानलिङ्गम्।
सकण्डुरैः शोथयुतैर्महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन॥ ३॥

रक्तजमाह–रक्तादित्यादि। रक्तात् पिशितावभासैरिति मांसवत्ताम्रैः स्फोटैः रक्ताच्छोणितादुपदंशं व्यवस्येत्। 'रक्तैः' इति पाठान्तरे रक्तैः शोणितैः ॥ २ ॥३

नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम्।

सन्निपातजमाह–नानाविधेत्यादि। नानाविधस्रावरुजोपपन्नमिति प्रत्येकदोषोक्तस्राववेदनायुक्तम्। त्रिमलोपदंशमिति त्रिदोषोपदंशम्।

विशीर्णमांसं क्रिमिभिः प्रजग्धं मुष्कावशेषं परिवर्जयेच्च॥ ४॥

असाध्यतामाह–विशीर्णेत्यादि। मुष्कावशेषमिति विशीर्णसमस्तमेहनमांसत्वेनावशिष्टफलकोषमात्रम्॥ ४॥

संजातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः।
कालेन शोथक्रिमिदाहपाकैर्विशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन॥ ५॥

उपक्रमे चिकित्साकरणार्थमाह–संजातेत्यादि। विषये प्रसक्त इति अतिव्यवायरतः, कालेन चिरकालेन॥ ५॥

अङ्कुरैरिव संघातैरुपर्युपरि संस्थितैः।
क्रमेण जायते वर्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा॥ ६॥
कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ सर्वसन्धिगताऽपि वा।
(सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा।)
लिङ्गवर्तिरभिख्याता लिङ्गार्श इति चापरे॥ ७॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने उपदंशनिदानं समाप्तम्॥ ४७॥

एकस्थानत्वेनात्र लिङ्गार्श आह–अंकुरैरित्यादि। अंकुरैरंकुरसदृशैरीषद्दीर्घैः, संघातैर्मांसप्रतानैः, 'संजातैः' इति पाठे 'मांसैः' इति शेषः। ताम्रचूडशिखोपमेति ताम्रचूडः कुक्कुटः, तच्चूडातुल्या। सन्धाविति मेढ्रन्ध्रसन्धौ, सर्वसन्धिगतेत्यनेन सर्वसन्धेरुक्तत्वात्। एषा त्रिदोषजा, अत एव 'सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा'–इति क्वचित् पाठः। सुश्रुते क्वचित् स्त्रीणामप्युपदंशः पठ्यते। यथा, 'मेढ्रसंधौ व्रणाः केचित् केचित् सर्वाश्रयास्तथा। कुलत्थाकृतयः केचित् केचित् पद्मदलोपमाः। रुजादाहार्तिबहुलाः कृष्णास्तोदसमन्विताः। शीघ्रं केचिद्विसर्पन्ति शनैः केचित्तथाऽपरे। स्त्रीणां पुंसां च जायन्ते उपदंशाः सुदारुणाः" इति। किंतु समानतन्त्रेष्वदर्शनादेतदनार्षमाहुः॥ ६–७॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायामुपदंशनिदानं समाप्तम्॥ ४७॥

अथ शूकदोषनिदानम्।

अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः।
व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः॥ १॥

समानस्थानत्वाच्छूकदोषनिदानमाह-अक्रमादित्यादि। शूको जलशूकः, स तु विषजन्तुर्जलमलोद्भवः सशूकः, तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो वात्स्यायनाद्युक्तो योगः शूक उच्यते; तस्य दोषो वैकृतमसम्यक्करणात्, ततो वा दोषो वातादिः, तत्कृतो वा विकारः, " दोषा अपि व्याध्याख्यां लभन्ते "-इत्यमागात् अत एव शूकदोषविवरणे शूकदोषनिमित्ता व्याधय एव बोद्धव्याः। एवं च यदत्र 'कुम्भिका रक्तपित्तोत्था' इत्यादिकारणान्तरोपवर्णनं तत् शूककृतरक्तपित्तादिरूपं ज्ञेयम्। अन्ये त्वादिशब्दलोपात् शूकादिदोषनिदानमाहुः। आदिशब्देन दुष्टयोनिगूढान्तर्लोमदुर्भगागमनादि गृह्यते, तन्न मनोहरं, 'वृद्धिं योऽभिवाञ्छति' इत्यनेन विशेषणेन दुष्टयोन्यादेरयोग्यस्य ग्रहीतुमनर्हत्वात्। अन्ये तु दुष्टयोन्यादीन्युपदंशहेतुत्वेनोक्तत्वान्नानुमन्यन्ते, तदनैकान्तिकं, एकजातीयहेतूनामनेकरोगकरणदर्शनात्। अक्रमादित्यनुचितवृद्धिक्रमात्, अनुचिता च वृद्धिर्भूरिविकारकरजलशूकयोगानामवचारणात्, जलशूकयोगानां वात्स्यायनादौ विस्तरः। यथा,-"भल्लातकास्थिजलशूकमथाब्जपत्रमन्तर्विदह्य मतिमान् सह सैन्धवेन। एतद्विरूढबृहतीफलतोयपिष्टमालेपनं महिषविड्विमलीकृतेऽङ्गे॥ स्थूलं महत्तरतुरङ्गमतुल्यमाशु शेफं करोत्यभिमतं न हि संशयोऽस्ति" इत्यादि। यच्च जलशूकरहितमश्वगन्धादितैलं तदुचितमेव लिङ्गवर्धनम्। यदुक्तं,—'अश्वगन्धावरीकुष्ठमांसीसिंहीफलान्वितम्। चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत्। स्तनलिङ्गकर्णपालिवर्धनं म्रक्षणादिदम्" इति। गदाधरस्त्वाह लिङ्गवृद्धिरेव कामपरायणनिन्दितपुरुषैः क्रियमाणा अक्रमः। दश चाष्टौ चेत्यष्टादश, संख्येयनिर्देशादेव लब्धायां संख्यायां पुनस्तदुक्तिः संमूढपिडकादौ द्वित्वशङ्कानिरासार्थम्॥ १॥

गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भुग्नहेतुका।
पिडका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा॥ २॥

सर्षपिकामाह—गौरेत्यादि। शूकदुर्भुग्नहेतुकेति दुर्भुग्नशूकहेतुकेत्यर्थः। पिडकादिषु उभयवचनमिति (?) परनिपातः। दुर्भुग्नो दुरवचारितः। 'शूकदुर्भगहेतुका' इति पाठान्तरे शूकनिमित्ता दुष्टयोनिनिमित्ता चेत्यर्थः॥ २॥

कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाऽष्ठीलिका भवेत्।

अष्ठीलिकामाह-कठिनेत्यादि। विषमैर्भुग्नैरिति वक्ष्यमाणशूकैरित्यनेन संबध्यते विषमैरित्यप्रशस्तैः। अष्ठीलिका लौहकारस्य भाण्डीविशेषः, तत्तुल्यत्वादष्ठीलिका॥

शूकैर्यत् पूरितं शश्वद्ग्रथितं नाम तत् कफात्॥ ३॥

ग्रथितमाह—शूकैरित्यादि । शूकैर्यत् पूरितं शश्वद्ग्रथितमिति शूकैः सर्वदा पूरितं लिङ्गं यत् ग्रन्थिलं तत् ग्रथितमित्यर्थः, ग्रन्थितुल्यत्वात् ग्रथितसंज्ञा ॥ ३ ॥

कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा ।

कुम्भिकामाह—कुम्भिकेत्यादि । कुम्भी कुम्भीडुलता, तस्याः फलं कुम्भी; तद्धितस्य लुक्, इवे प्रतिकृतौ कन्, कुम्भीफलवत् कुम्भिका । अशुभेति शुभं शुक्लं तद्विरोधे नञ्, कृष्णेत्यर्थः । ' आशुजा ' इति पाठान्तरम्—

तुल्यजां त्वलजीं विद्याद्यथाप्रोक्तां विचक्षणः ॥ ४ ॥

अलजीमाह—तुल्यजामित्यादि । तुल्यजामिति प्रमेहपिडका अलजी तत्तुल्यसंभवा, सा च रक्ताऽसिता स्फोटचिता । तुल्यत्वमेव विवृणोति—यथाप्रोक्तामिति, अलजी यथा प्रोक्ता यादृशलक्षणा तथेयमपीत्यर्थः । एषा च कारणचिकित्साभेदात् प्रमेहं विना लिङ्ग एव सम्भवाच्च ततः पृथग्भूता ज्ञेया ॥ ४ ॥

मृदितं पीडितं यच्च संरब्धं वातकोपतः ।

मृदितमाह—मृदितमित्यादि । पीडितमिति अधिकृतत्वात् शूकपातानन्तरं पीडितमिति ज्ञेयं, पीडितं ' लिङ्गं ' इति शेषः, संरब्धं सशोथम् ।

पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडका भवेत् ॥ ५ ॥

संमूढपिडकामाह—पाणिभ्यामित्यादि । पाणिभ्यां भृशसंमूढे इत्यधिकारात् पातितशूके लिङ्गे पाणिभ्यां भृशसंमूढे पिच्चितावर्तते, अत्रापि 'वातकोपात्' इत्यनुवर्तते ॥ ५ ॥

दीर्घा बह्वयश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ।
सोऽधिमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत् ॥ ६ ॥

अधिमन्थमाह—दीर्घा इत्यादि । कफासृग्भ्यामिति शूकपातकृताभ्याम् । एवमन्यत्रापि सामान्येन शूकदोषाभिहिते शूकपातोऽनुक्तोऽपि ज्ञेयः । वेदनारोमहर्षकृदिति वेदनया रोमहर्षं करोति ॥ ६ ॥

पिडका पिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसंभवा ।
पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ ७ ॥

पुष्करिकामाह—पिडकेत्यादि ॥ ७ ॥

स्पर्शहानिं तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् ।

स्पर्शहानिमाह—स्पर्शहानिं त्वित्यादि—

मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा तु या ॥ ८ ॥
व्याधिरेषोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजा ।

उत्तमामाह—मुद्गमाषेत्यादिना । एषोत्तमा व्याधिः शूकाजीर्णनिमित्तजा भवति, शूकाजीर्णं पुनः पुनर्दुरवचारितशूकविकृतिरूपमेव । व्याधिरेषोत्तमो नामेति पाठान्तरे एषोत्तम इति निर्देशः पूर्वत्रासिद्धविधेरनित्यत्वात् साधुः ॥ ८ ॥

छिद्रैरणुमुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः ॥ ६ ॥
वातशोणितजो व्याधिः स ज्ञेयः शतपोनकः ।

शतपोनकमाह—छिद्रैरणुमुखैरित्यादिना । छिद्रैरिति दुरवचारितशूकदोषजनितवातशोणितजैः । चितमुपचितम्, अत एव चिकित्सायां लेखनोपदेशः । शतपोनकश्चालनिका, तत्तुल्यत्वात् शतपोनकः ॥ ६ ॥

वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् ॥ १० ॥

त्वक्पाकमाह—वातपित्तकृत इत्यादि । शूकदोषेषु क्वचित् कस्यचिद्दोषस्याभिधानं शूकविशेषादाहाराचारभेदाच्च समर्थनीयम् ॥ १० ॥

कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्निपीडितम् ।
यस्य वास्तुरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥ ११ ॥

शोणितार्बुदमाह—कृष्णैः स्फोटैरित्यादिना । पिडकाभिरिति स्वल्पाभिर्निपीडितं लिङ्गमिति बोद्धव्यम् । यस्य वास्तुरुज इति वास्तु व्रणाधिष्ठानं, तत्र रुजः, अगाधोच्छ्रितमांसशोथत्वात् । 'बस्तिरुजश्चोग्रा' इति पाठान्तरम् । अर्बुदं दुरवचारितशूकजशोणितकृतम् ॥ ११

मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससंभवम् ।

मांसार्बुदमाह—मांसदोषेणेत्यादि । मांसदोषेणेति शूकपातानन्तरं प्रहारादिना कृतेन मांसदोषेण ।

शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ॥ १२ ॥
विद्यात्तं मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं भिषक् ।

मांसपाकमाह-शीर्यन्ते यस्येत्यादि। शीर्यन्ते गलन्ति, सर्वाश्च वेदना इति वातपित्तकफजाः ॥ १२ ॥

विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमिति निर्दिशेत् ॥ १३ ॥

विद्रधिमाह—विद्रधिमित्यादि । सन्निपातेन यथोक्तमिति 'नानावर्णरुजास्रावः' इत्यादिना सन्निपातजविद्रधिलक्षणं विद्रधिमिह जानीयादित्यर्थः ॥१३॥

कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि वा ।
पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ॥ १४ ॥
कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।
सन्निपातसमुत्थांस्तु तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥ १५ ॥

तिलकालकमाह-कृष्णानीत्यादि । चित्राणीति नानावर्णानि । सविषाणीति शूकानां सविषत्वेऽपि विशेषार्थमुक्तम् । कालानीति कृष्णानि, कृष्णतिलतुल्यत्वात्तिलकालकसंज्ञा। शीर्यन्ते गलन्ति ॥ १४–१५ ॥

तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः ।

विद्रधिश्च न सिद्ध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥ १६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शूकदोषनिदानं समाप्तम् ॥ ४७ ॥

शूकदोषेष्वसाध्यानाह–तत्र मांसार्बुदमित्यादि । यच्चेति चकारोऽयं भिन्नक्रमः, स च न सिद्ध्यतीत्यनन्तरं द्रष्टव्यः, तेन साध्यताऽप्येषामचिरत्वादिना भवति, अत एव प्रत्याख्याय चिकित्साविधानमुपपन्नमिति गदाधरः । दुर्ज्ञानात् साध्ये एवासाध्यतारोपादसम्पूर्णावस्थायामसाध्येऽपि क्रियासिद्धेश्च मा निवर्ततां भिषगिति प्रत्याख्याय चिकित्सां कारुणिकतया आचार्य उपदिशतीति मन्तव्यम् ॥ १६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शूकदोषनिदानं समाप्तम् ॥४८॥

अथ कुष्ठनिदानम्।

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां छर्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥ १ ॥
व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् ।
घर्मश्रमभयार्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ॥ २ ॥
अजीर्णाध्यशिनां चैव पञ्चकर्मापचारिणाम् ।
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ॥ ३ ॥
माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम् ।
व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां च भजतां दिवा ॥ ४ ॥
विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ॥ ५ ॥
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ।
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव च ॥ ६ ॥

अष्टादशसंख्यारूपेण तुल्यत्वात् कुष्ठनिदानमुच्यते । विशेषेण कुष्ठजनकं निदानमाह–विरोधीनीत्यादि । विरोधीनि "न मत्स्यान् पयसाऽभ्यवहरेत्" (च. सू. स्था. अ. २६) इत्यादिनोक्तानि । भजतामिति पूर्वेण संबध्यते । आगतामिति उपस्थितवेगाम् । वेगांश्चान्यानिति मूत्रपुरीषादिवेगान् । व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्त्वेति भुक्त्वा व्यायाममतियुज्य सन्तापमतियुज्य निषेविणामिति एतयोरेव सेवनशीलानां, निषेविणामित्यनेन सह प्रथमतः संबन्धे कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यात्, ततश्च व्यायामस्यातिसन्तापस्यातिनिषेविणामिति प्रयोगः प्रसज्येत । 'शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणां' इति पाठान्तरे शीतोष्णादीनां यदा येन क्रमेण सेव्यत्वमुक्तं, तद्वैपरीत्येन तान् सेव्यमानानां; शीतोष्णलङ्घनाहारानित्यनन्तरं प्रतीति द्रष्टव्यं, तेन शीतोष्णादीन् प्रति यः क्रमस्तं मुक्त्वा एतेषामेव निषे-

विणाम् । घर्मश्रमभयार्तानामिति घर्मादिभिरार्तत्वे सति द्रुतमविश्रम्य शीताम्बुसेविनाम् । घर्म आतपः । अजीर्णाध्यशिनामिति अजीर्णमाममन्नं, अपक्वमिति यावत्, तद्भुञ्जानानां; अध्यशिनामाहारे एवापरिणते भुञ्जानानाम् । अशिनामिति अजीर्णाधिशब्दाभ्यां सह सम्बध्यते । पञ्चकर्मापचारिणामिति पञ्चकर्मणि क्रियमाणेऽपचारिणाम् । नवान्नदधिमत्स्यानीति अतिशब्दो नवान्नादिभिः सर्वैः सम्बध्यते । व्यवायं चाप्यजीर्ण इति विदग्धादिरूपे अजीर्णे । धर्षयतामिति अभिभवताम् । पापं कर्म च कुर्वतामित्यनेनैव विप्रादिधर्षणे लब्धे पुनस्तद्वचनं विशेषार्थम् । दोषदूष्यसंग्रहमाह—वातादय इत्यादिना । वातादीनां त्रित्वे प्रतीतेऽपि त्रय इति वचनं सर्वकुष्ठेषु मिलितानामेव त्रयाणां दुष्टिप्रदर्शनार्थम् । द्रव्यसंग्रह इति द्रव्यमारम्भकं कारणमुच्यते, यथा—" रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा "-(च. सू. स्था. अ. १) इति । अर्थलब्धमपि सप्तकमिति पदं सर्वत्र सप्तकनियमार्थं पुनरुक्तम् । ननु, विसर्पाणां समुत्पादे एतावत्येव सामग्री, यदुक्तं-" रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः । विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः " (च. चि. स्था. अ. २१) इति । लसीकया च तत्रोदकमुच्यते, तत् किंनिबन्धनः कुष्ठविसर्पयोर्भेदः ? उच्यते, कुष्ठं चिरक्रियैः स्थिरैरप्रबलरक्तपित्तैर्दोषैर्जन्यते, विसर्पस्त्वचिरविसर्पणशीलैः प्रबलरक्तपित्तैः, कुष्ठे गुरुप्रधर्षणपरद्रव्यापहारादयो निमित्तं न विसर्पे । अन्ये त्वाहुः—विसर्पा वातादिभिरेकैकशोऽपि भवन्ति, यदुक्तं-" पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रयः " (च. चि. स्था. अ. २१) इति, कुष्ठं तु त्रिदोषजमेवेति । किं त्वेतत्समाधानं त्रिदोषत्वेऽपि विसर्पाणामेकदोषजकुष्ठवदेकदोषजत्वकीर्तनं सङ्गतमिति न मनोहरम्। अतः कुष्ठानीति अत इत्यस्मात् दोषदूष्यसमुदायात्। सप्त चैकादशैव चेति विच्छेदपाठेन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशानां क्षुद्रत्वमिति बोधयति ॥ १–६ ॥

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ।
सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ॥ ७ ॥

कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽप्युल्बणदोषेण सप्तप्रकारतामाह—कुष्ठानीत्यादि । दोषैः पृथक् त्रयः, द्वन्द्वैस्त्रयः, समागतैः सन्निपातैरेक इति सप्तत्वम् । व्यपदेशोऽधिकत्वत इति यथा-वातेन कुष्ठं कापालमित्यादि ॥ ७ ॥

अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ॥ ८ ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरास्थितिः ।
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽतिकोपनम् ॥ ६ ॥

रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्।

पूर्वरूपमाह—अतिश्लक्ष्णेत्यादिना। अतिश्लक्ष्णोऽतिमसृणः। खरो रूक्षः (खरः कर्कशः), अतिश्लक्ष्णो वा खरो वा स्पर्शः। स्वेदास्वेदौ स्वेदवहस्रोतोऽवरोधानवरोधकृतौ। स्वापः स्पर्शाज्ञानम्। कोठोन्नतिः वरटीदष्टसंकाशः शोथः कोठः, तस्योन्नतिः। शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिश्च व्रणानामेव। निमित्तेऽल्पेऽतिकोपनमिति अन्यथाऽपि दुष्टशोणितत्वाद्व्रणानां देहगतानामल्पेऽपि हेतौ कोपः। कुष्ठलक्षणमग्रजमिति कुष्ठानां पूर्वरूपमित्यर्थः॥ ८—९॥

कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु॥ १०॥
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्।
रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम्॥ ११॥
उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत्।
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम्॥ १२॥
कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते।
कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम्॥ १३॥
यदृश्यजिह्वसंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते।
सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम्॥ १४॥
सोत्सेधं च सरागं च पुण्डरीकं तदुच्यते।
श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति॥ १५॥
प्रायश्चोरसि तत् सिध्ममलाबुकुसुमोपमम्।
यत्काकणन्तिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनम्॥ १६॥
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति।

सप्तमहाकुष्ठानां लक्षणमाह—कृष्णारुणकपालाभमित्यादि। कृष्णारुणकपालाभं कृष्णारुणकपालवर्णं, कपालं खर्परशकलम्। परुषं खरस्पर्शम्। तनु तनुत्वक्, विषमं दुश्चिकित्स्यम्। रोमपिञ्जरमिति रोमभिः पिञ्जरं कपिलरोममित्यर्थः। स्थिरं कठिनम्। स्त्यानमार्द्रं सजलं वा। उत्सन्नमण्डलमुन्नतमण्डलम्। कृच्छ्रं कृच्छ्रसाध्यम्। अन्योन्यसंयुक्तमिति अपरापरैर्मिलितम्। ऋष्यजिह्वासंस्थानमिति ऋष्यो नीलाण्डो हरिणः, तस्य जिह्वाकारम्। पुण्डरीकदलोपममिति पुण्डरीकं रक्तपद्मं तत्पत्रोपमं, तेन सश्वेतं रक्तपर्यन्तम्। सरागमिति सलोहितं, मध्ये श्वेतलोहितमित्यर्थः। श्वेतं ताम्रमिति श्वेतलोहितात्मकम्। प्रायश्चोरसीत्युरसि तद्बाहुल्येन भवति, कफप्रधानत्वात्। प्रायोग्रहणादन्यत्रापि भवति। यत् काकणन्तिकावर्णमिति काकणन्तिका गुञ्जा, गुञ्जासवर्णत्वेन च मध्ये कृष्णमन्ते रक्तं, अथवा मध्ये रक्तमन्ते कृष्णम्। कुष्ठत्वेनैव त्रिदोषलक्षणत्वे सिद्धे त्रिदोषलिङ्गमिति पुनरुक्तं प्रबलदोषत्रयलिङ्गत्वोपदर्शनार्थम्। इति सप्तमहाकुष्ठानि। महत्त्वं चैषां शीघ्रमुत्त-

रोत्तरधात्ववगाहनबहुदोषजत्वक्रियाभूयस्त्वयोगात्॥ १०-१६॥

अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम्॥ १७॥
तदेककुष्ठं, चर्माख्यं बहलं हस्तिचर्मवत्।
श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम्॥ १८॥
वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्।
कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्॥ १९॥
सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम्।
रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद्गलत्यपि।
तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते॥ २०॥
सूक्ष्मा बह्वयः पिडकाः स्रावक्त्यः
पामेत्युक्ताः कण्डुमत्यः सदाहाः।
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च॥ २१॥
स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः।
रक्तं श्यावं सदाहार्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम्॥ २२॥
सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका।

अतः परमेकादशक्षुद्रकुष्ठान्युच्यन्ते—अस्वेदनमित्यादि। महावास्तु महास्थानम्। मत्स्यशकलोपममिति मत्स्यस्य त्वक्सदृशम्। चर्माख्यं चर्मकुष्ठम्। बहलमपत्तलम्। किणखरस्पर्शमिति किणो व्रणस्थानम्। परुषं रूक्षम्। वैपादिकमिति विपादिकायाः स्वार्थेऽण्। गण्डैरिति स्फोटैः। दद्रुमण्डलमिति मण्डलरूपतयोत्पादाद्दद्रुमण्डलमिति कीर्तनम्। ननु, कथमस्य चरके क्षुद्रत्वेनाभिधानं, सुश्रुते महाकुष्ठे दद्रोरुक्तत्वात्, तथा सिध्म चरके महाकुष्ठे, सुश्रुते क्षुद्रकुष्ठे दर्शितम्। उच्यते—असिता दद्रुरवगाढमूला सुश्रुते महाकुष्ठं, असिततरदद्रुश्चरकेऽनवगाढमूला क्षुद्रकुष्ठं, सुश्रुते असिततरदद्रवाविसर्पकुष्ठेऽन्तर्भावः, विसर्पणयोगात्, तथाऽवगाढं सिध्मचरके महाकुष्ठं, सिध्मपुष्पिका तु त्वङ्मात्रगता सुश्रुते क्षुद्रकुष्ठं, असितदद्रौ असितसिध्मनोऽवरोध इति गदाधरः। जेज्जटस्त्वाह—चरकोक्तं सिध्मैव सुश्रुते दद्रुशब्दाभिहितं, नामभेदः केवलं परं न वस्तुभेदः, सन्ति ह्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानीत्यविरोधः। किंत्वियमसाध्वी व्याख्या, लक्षणवैलक्षण्यात्, किंच चरकसुश्रुतयोः कुष्ठं प्रति बहुप्रकारो विरोधः; तथाहि—सुश्रुतोक्तमरुणं न चरके पठ्यते, मण्डलं चरकोक्तं न सुश्रुते; क्षुद्रकुष्ठे चरकोक्तचर्माख्यालसकशतारुप्रभृतीनि न सुश्रुते, सुश्रुतोक्तक्षुद्रकुष्ठा रकसादयश्च न चरके, तस्मादयं समाधिरुचितः—कुष्ठानामसंख्येयत्वमिति केचित् चरके केचित् सुश्रुते कुष्ठप्रकारा उच्यन्ते। उक्तं हि चरके—

" कुष्ठं सप्तविधं, अष्टादशविधं, असंख्येयं वा " (च. नि. स्था. अ. ५) इति । यद्गलत्यपीति गलति विदीर्यते । शतारुरिति बहुव्रणयोगान्वितं नाम । " सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिके "ति अत्र कफकार्यं कण्डूः, बहुस्रावत्वं पित्तात्, श्यावत्वं वातात्, एवं सर्वत्र दोषत्रयलिङ्गमूह्यम् । ननु, एककुष्ठमारभ्य विचर्चिका-पर्यन्तेन द्वादशक्षुद्रकुष्ठानि भवन्ति, तत्कथमेकादश इति ? उच्यते, विचर्चिकैव पादयोर्भवन्ती विदारणयोगाद्विपादिका भवति, तेन न संख्यातिरेकः । तथा च भोजः—" दोषाः प्रदूष्य त्वङ्मांसं पाणिपादसमाश्रिताः । पिडकां जनयन्त्याशु दाहकण्डूसमन्विताम् । दाल्यते त्वक् खरा रूक्षा पाण्योर्ज्ञेया विचर्चिका । पादे विपादिका ज्ञेया स्थानान्यत्वाद्विचर्चिका " इति गदाधरः । अन्ये त्वाहुः—सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरित्यभिधानेन पामैव तीव्रदाहबृहत्स्फोटयुक्ता कच्छून ततो भिन्नेति ।

खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम् ॥ २३ ॥
पित्तात्प्रकथितं दाहरागस्रावान्वितं मतम् ।
कफात्क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवम् ॥ २४ ॥
द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ।

दोषत्रयनियतं कुष्ठलिङ्गमाह–खरं श्यावारुणमित्यादि । श्यावारुणमिति श्यावं वा अरुणं वा भवति । चरके कुष्ठमधिकृत्य दोषविशेषकुष्ठजनकहेतूनां परस्परं ज्ञाप्य-ज्ञापकत्वमुक्तं, यथा–" कुष्ठविशेषैर्दोषा दोषविशेषैः पुनश्च कुष्ठानि । ज्ञायन्ते ते हेतुं हेतुस्तांश्च प्रकाशयति " (च. चि. स्था. अ. ७) इति ॥ २३–२४ ॥

त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यं च जायते ॥ २५ ॥
त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्तनम् ।
कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ॥ २६ ॥
बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः ।
तोदः स्फोटः स्थिरत्वं च कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥ २७ ॥
कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां संभेदः क्षतसर्पणम् ।
मेदः स्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥ २८ ॥
नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसंभवः ।
स्वरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जसमाश्रिते ॥ २९ ॥
दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः ।
यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम् ॥ ३० ॥

इदानीमुत्तरोत्तरसप्तधातुगतकुष्ठस्य लक्षणं क्रमेणाह–त्वक्स्थे वैवर्ण्यमित्यादि। त्वक्शब्देनात्र रसोऽभिधीयते, धातुप्रस्तावात्, त्वक्शब्देन रसस्याभिधानं तात्स्थ्यात्, जेज्जटस्तु त्वचमेवाह । बाह्यायास्त्वचश्चरके उदकधरत्वेनोक्ते रसग्रहण-स्यानर्हत्वाद्द्वितीयाऽसृग्धराऽत्रोक्ता, उदकाच्च रसो भिन्नः, तथाह्युक्तम्–" उदकं

दशाञ्जलिमितं, रसो नवाञ्जलिमितः" (च० चि० स्था० अ० ७) इति । रसं विहाय रक्ताद्युक्तिश्च प्रागेव रसं क्रोडीकृत्य तिर्यक्सिरागतैर्दोषैः कुष्ठजननात् सिरासु रक्तव्यवस्थितेश्चेति तस्याशयः । साक्षाद्रस इत्यनभिधानाद्बृहत्कुष्ठं रसगतं न भवतीति नाशङ्कनीयम् । यतः सुश्रुतेनैवोक्तं–" तेषां तु महत्त्वं सर्वधात्वनुसारित्वात् " (सु० नि० स्था० अ० ५) इति, सर्वशब्देन च रसस्यापि ग्रहणम् । भोजेऽप्युक्तं–" प्रदुष्टाः प्रच्युता दोषा रसासृङ्मांससंश्रिताः । कुष्ठानि जनयन्त्याशु शरीरेषु शरीरिणाम् "–इति । " त्वक्स्रावो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्तनम् " इत्येतत् केचिच्छोणितगतस्यैव लिङ्गं मन्यन्ते, अन्ये रसगतस्येति । इह रौक्ष्यं स्वेदातिप्रवृत्तिर्लोमहर्षश्च कुष्ठारम्भकदोषैः स्वेदवहस्रोतोदुष्ट्या भवति । यदुक्तं–" स्वेदवाहिषु दुष्टेषु पारुष्यं रोमहर्षणम् । अतिस्वेदनमस्वेदः परिदाहश्च जायते " इति । विपूयक इति विशेषेण पूययोगित्वम् । कौण्यं करभङ्गः । अङ्गानां संभेद इति अङ्गानां भङ्गः । प्रागुक्तानि तथैव चेति रसरक्तमांसधातुगतकुष्ठलिङ्गानीत्यर्थः, एतच्चैकत्राभिहितमपि क्रमेण परापरधातुदुष्टौ पूर्वपूर्वधातुदुष्टिलिङ्गख्यापनपरं, न्यायस्य समानत्वात् । यदुच्यते—" समानेष्वर्थेष्वेकत्राभिहितो विधिरन्यत्राप्यासंजनीयः " इति । शुक्रगतकुष्ठलिङ्गमाह–दम्पत्योरित्यादि । कुष्ठं शुक्रगतमपत्येन व्यज्यत इत्यर्थः । अत्र शुक्रदुष्टिलक्षणप्रस्तावेन तत्तुल्यकार्या स्त्रीगताऽऽर्तवदुष्टिरप्युक्ता । तदपीत्यपिशब्दात् पूर्वोक्तान्यपि रसादिमज्जान्तर्गतकुष्ठलिङ्गानि भवन्ति । कुष्ठितमिति संजातं कुष्ठमस्येति तारकादित्वादितच् । अत्र दुष्टं शुक्रमार्तवं वा सर्वथा बीजत्वानुपघातादपत्यजनकं, परन्तु विकृतं जनयतीति द्रष्टव्यम् ।

साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकं च यत् ।
मेदसि द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम् ॥ ३१ ॥
क्रिमितृड्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत्त्रिदोषजम् ।
प्रभिन्नं प्रस्नुताङ्गं च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ॥ ३२ ॥
पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह मानवम् ।

साध्यादिभेदमाह–साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थमित्यादि । वातश्लेष्माधिकं च यदिति एककुष्ठकिटिभादिवर्ज्यम् । मज्जास्थिसंश्रितमिति अत्र मज्जास्थिप्रत्यासत्त्या शुक्रगतस्याप्यसाध्यत्वं बोद्धव्यम् । प्रभिन्नमिति विदीर्णम् । पञ्चकर्मगुणातीतमिति पूर्वरूपक्रियया सह रसादिधातूनां चतुर्णां क्रियाकलापाः पञ्चकर्माणि, तेषां गुणा वीर्याणि, तान्यतीतो यः स तथा, अस्थिमज्जागत इत्यर्थः, ताश्च क्रियाः पूर्वरूपे शोधनमुभयतः, त्वक्प्राप्ते शोधनालेपनादि, रक्तप्राप्ते शोधनालेपनकषायपानशोणितावसेकादि, एवं मांसमेदसोरपि द्रष्टव्यमिति । अथवा पञ्चकर्माणि वमनादीनि, तेषां गुणाः फलानि, तान्यतीतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वातेन कुष्ठं कापालं, पित्तेनौदुम्बरं कफात्॥ ३३ ॥
मण्डलाख्यं विचर्ची च ऋष्याख्यं वातपित्तजम्।
चर्मैककुष्ठं किटिभं सिध्मालसविपादिकाः ॥ ३४ ॥
वातश्लेष्मोद्भवाः,श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी।
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ३५ ॥
सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वत्रिकं दद्रु सकाकणम्।
पुन्डरीकर्ष्यजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु॥ ३६ ॥

कुष्ठेषु चिकित्सार्थं प्रधानं दोषमाह—वातेन कुष्ठं कापालमित्यादि। विचर्च्यपि कफात्तथेति श्लेष्मपित्तात्, तेन दद्रुप्रभृति चर्मदलान्तं श्लेष्मपित्तजमित्यर्थः। पूर्वत्रिकमिति कापालोदुम्बरमण्डलाख्यं, अतः सप्तमहाकुष्ठादन्यत् क्षुद्रकुष्ठम्॥३३-३६॥

कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं वारुणं भवेत्।
निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्॥ ३७ ॥
वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥ ३८ ॥
सकण्डुरं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्।
वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्॥ ३९ ॥

त्वग्दुष्टितुल्यत्वादत्रैव किलासमाह—कुष्ठैकसंभवमित्यादि। कुष्ठेन सह एकं समानं विरुद्धाशनपापकर्मादि संभवो निदानं यस्य तत्तथा, कुष्ठेन सह समानचिकित्सितत्वं च बोद्धव्यं, "कुर्याच्चास्मै कुष्ठोक्तं विधानम्" इति वचनात्। चरके त्वस्य हेतुविशेषोऽपि पठ्यते, यथा,-"वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो निन्दा गुरूणां गुरुधर्षणं च। पापक्रिया पूर्वकृतं च कर्म हेतुः किलासस्य विरोधि चान्नम्" (च. चि. स्था. अ. ७) इति। किलासमेव मांसमेदःसमाश्रयणयोगत्वादरुणं श्वित्रं च भण्यते, त्वग्गतमेव किलासं, तस्य लक्षणं निर्दिष्टमपरिस्रावीति। स्रावो हि रक्तादिदुष्ट्या भवति, तेनास्य त्वग्गतत्वेन स्रावाभावः। उक्तं च,-"त्वग्गतं च यदस्रावि तत् किलासं प्रकीर्तितम्" इति। त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति त्रिधातुस्त्रयो दोषास्तथा रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्तथा, अथवा त्रिधातुः रक्तमांसमेदांसि उद्भवाय संश्रयो यस्य तत्तथा, दोषास्तु सर्वसाधारणत्वाल्लभ्यन्त एव। ननु, यदि धातुत्रयाश्रितं किलासं, तत्कथं "यदा त्वचमतिक्रम्य तद्धातूनवगाहते। हित्वा किलाससंज्ञां च कुष्ठसंज्ञां लभेत्तदा" इति विश्वामित्रवचनं किलाससंज्ञाप्रतिक्षेपकं न विरुध्यते? तथा "त्वग्गतमेव किलासं" (सु. नि. स्था. अ. ५) इति सुश्रुतेऽवधारणं विरुद्धं? उच्यते, विश्वामित्रवचनस्य तावदयमर्थः प्रत्येतव्यः- यदोक्तरक्तादिगतसमस्तकुष्ठलक्षणजनकतया धातूनवगाहते तदा न तत् किलासं, किं तर्हि कुष्ठजनकहेत्वन्तरबृंहितदोषोपप्लवात् धातून् दूषयेत्, तथा हेतुलक्ष्यलक्षण-

मरुणादिकुष्ठं तत्, अन्यदितररक्तादिगतकुष्ठलिङ्गव्यतिरिक्तमुत्पादसमकालभाविरक्तताम्रादिवर्णतामात्रकारकं रक्तादिगतदोषजन्यं किलासमेव, अन्यथा रक्तादिगतकिलासलक्षणेन चरकोक्तेन विरोधः स्यात्। स यदाह-"दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते। श्वेतं मेदःस्थिते श्वित्रं गुरु तच्चोत्तरोत्तरम् (च. चि. अ. ७) इति। चरके हि किलासस्यैव धातुत्रयसंबन्धकृतवर्णेन दारुणादिसंज्ञान्तरमात्रं कृतं, सुश्रुतेऽपि त्वग्गतमेवेत्यनेन रक्तादिदुष्ट्या विशिष्टरक्तादिगतमहाकुष्ठलिङ्गरहितत्वं, तथा क्षुद्रकुष्ठवद्युगपद्रक्तलसीकात्वङ्मांसदूषकत्वविरहः ख्याप्यते, अथवा एवकारोऽयोगव्यवच्छेदे, यथा-नीलं सरोजं भवत्येवेति। उक्तप्रकारेण धातुत्रयमात्रगतत्वेनैकदोषजत्वेन चास्य कुष्ठाद्भेदः, 'श्वित्रसंज्ञां लभेत्तदा' इति जेज्जटपाठे तु श्वित्रसंज्ञामात्रव्यवहारः किलासस्य, न पुनरर्थभेदः कश्चिदिति। भालुकिना तु धातुभेदेन किलासस्य संज्ञान्तरं दर्शितं,-"वारुणं तत्तु विज्ञेयं मांसधातुसमाश्रयम्। मेदःश्रितं भवेच्छ्वित्रं दारुणं रक्तसंश्रयम्"-इति। तथा चरकेऽपि,-"दारुणं वारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः" (च. चि. स्था. अ. ७) इति। तेनेहापि तथा बोद्धव्यम् क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेद्वर्णैर्नैवेदृगुभयमिति ईदृशमेव वर्णेनारुणं ताम्रं श्वेतं च किलासं रक्तमांसमेदःसु यथाक्रमेणादिशेत्। उभयमिति व्रणजं दोषजं च तच्छ्वित्रं भवति, तथाच भोजः-"श्वित्रं तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथा। तत्र मिथ्योपचाराद्धि व्रणस्य व्रणजं स्मृतम्॥ दोषजं च द्विधा प्रोक्तमात्मजं परजं तथा। परसंस्कारसंस्पर्शाद्यत्तत् परजमुच्यते। तदात्मजं विजानीयाद्यद्देहेष्वनिलादिजम्"-इति। रक्तादिधातुत्रयगतस्य च किलासस्य दूष्यप्रभावाद्यस्य कस्यापि दोषस्य सम्बन्धनियता एवारुणादयो वर्णा बोद्धव्याः, यदि तु तत्र दोषनियतो वर्णः कल्प्यते तदा वर्णातिदेशो व्यर्थः स्यात्, वाताद्रूक्षारुणमित्यादिनैव सिद्धत्वात्। यद्येवं दोषेणात्र वर्णाभिधानं विफलं? निर्विषयत्वात्, नैवं, त्वङ्मात्रगते किलासे दोषवर्णस्य चरितार्थत्वात्। हन्त तर्हि कथं रक्तादिगतत्वमस्य निश्चेतव्यं? त्वग्गते स्वभावेनारुणादिवर्णस्य सद्भावेन सन्दिग्धत्वात्। उच्यते, क्रमेणारुणादिवर्णोत्पादाद्रक्तादिगतत्वं निश्चेतव्यं, उत्पत्तिमात्रे त्वरुणादियोगात्त्वग्गतत्वमिति ३७-३९

अशुक्लरोमाऽबहुलमसंश्लिष्टमथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा॥ ४०॥
गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्।
वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता॥ ४१॥

तस्य साध्यत्वमसाध्यत्वं चाह—अशुक्लेत्यादि। अशुक्लरोम कृष्णरोम, अबहुलं तनु, असंश्लिष्टं परस्परमसंयुक्तम्। अनग्निदग्धजं अग्निदग्धजं यन्न भवति, एतत् साध्यम्। अतोऽन्यथा अतोऽन्यथोक्तसर्वप्रकारमसाध्यं, चरकेऽप्येवंविधस्यासाध्यत्वमुक्तम्। यथा,-"यच्छुक्लरोम बहुलं यत् संलग्नं परस्परम्। यच्च वर्षगणोपेतं

तच्छ्वित्रं नैव सिध्यति" (च. चि. स्था. अ. ७)-इति गुह्यपाणितलौष्ठेष्विति तलमत्र पादतलं, सुश्रुते "अन्ते जातं" इति सामान्येन निर्देशात् ॥४०॥४१॥

प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात् सहभोजनात्।
एकशय्यासनाच्चैव वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥ ४२ ॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च।
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने कुष्ठनिदानं समाप्तम् ॥ ४६ ॥

कुष्ठस्य संसर्गजप्रसङ्गेन सर्वानेव संसर्गजान् रोगानाह-प्रसङ्गादित्यादि । प्रसङ्गो मैथुनं, अथवा प्रसङ्गः सातत्यं, तेन कृतात् गात्रसंस्पर्शादेः । औपसर्गिकरोगा इति औपसर्गिकाः पापरोगादयो भूतोपसर्गजाश्च। संक्रामन्ति आविशन्ति। रोगसंक्रान्तिश्च कुष्ठिप्रभृतिपापिजनसंसर्गेण पापसंक्रान्तेर्विकारप्रभावाद्वा बोद्धव्या ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां कुष्ठनिदानं समाप्तम् ॥ ४६ ॥

अथ शीतपित्तोदर्दकोठनिदानम्।

शीतमारुतसंस्पर्शात्प्रदुष्टौ कफमारुतौ।
पित्तेन सह संभूय बहिरन्तर्विसर्पतः ॥ १ ॥

त्वग्दुष्टिदोषत्रयजन्यत्वसामान्यात् कुष्ठानन्तरं शीतपित्तोदर्दादिनिदानम्। तस्य दोषत्रयजन्यत्वमाह—शीतमारुतसंस्पर्शादित्यादि। पित्तेन सह संभूयेति स्वहेतूपचितेन पित्तेन संभूय मिलित्वा। बहिरन्तरिति बहिस्त्वचि, अन्तः शोणितादौ, विसर्पतः प्रसरतः ॥ १ ॥

पिपासारुचिहृल्लासदेहसादाङ्गगौरवम्।
रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

पूर्वरूपमाह—पिपासेत्यादि । रक्तलोचनता प्रभावात् । पूर्वरूपस्य लक्षणमिति पूर्वरूपस्य स्वरूपमित्यर्थः, न तु लक्षणमत्र लिङ्गं, पिपासादिव्यतिरिक्तस्य पूर्वरूपस्याभावात् ॥ २ ॥

वरटीदष्टसंस्थानः शोथः संजायते बहिः।
सकण्डूस्तोदबहुलश्छर्दिज्वरविदाहवान् ॥ ३ ॥
उदर्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे।
वाताधिकं शीतपित्तमुदर्दस्तु कफाधिकः ॥ ४ ॥

उदर्दलक्षणमाह–वरटीत्यादि । सकण्डूस्तोदबहुलश्छर्दिज्वरविदाहवानिति अत्र कण्डूः कफात्, तोदो वातात्, छर्दिज्वरविदाहाः पित्तादिति दोषत्रयलिंगम्। अनयोः शीतपित्तोदर्दयोः समानसंस्थानत्वेऽपि वाताधिकं शीतपित्तं, कफाधिकं उदर्दः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सोत्सङ्गैश्च सरागैश्च कण्डूमद्भिश्च मण्डलैः।
शैशिरः कफजो व्याधिरुदर्द इति कीर्तितः ॥ ५ ॥

उदर्दस्य धर्मान्तरमाह--सोत्संगैरित्यादि। उत्सङ्गैर्मध्यनिम्नैः, शैशिर इति शिशिरसम्भवः ॥ ५ ॥

असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च।
उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शीतपित्तोदर्दकोठनिदानं समाप्तम्।

त्वग्दुष्टिसाम्यादत्रैव कोठोऽभिधीयते–असम्यग्वमनेत्यादि। असम्यक्त्वं वमनस्यायोगमिथ्यायोगादिना, तथोदीर्णानां पित्तश्लेष्मान्नानां निग्रहो वेगविधारणं, तैर्मण्डलानि जायन्ते, स कोठः, अथवाऽयमर्थः–असम्यग्वमनोदीर्णौ पित्तश्लेष्माणौ, तथाऽन्ननिग्रह उपस्थितवेगस्यान्नस्य निग्रहश्छर्दिनिग्रह इति यावत्, तैर्हेतुभिर्भवन्ति। वमनस्य चासम्यक्त्वमयोगमिथ्यायोगाभ्यां ज्ञेयं, अतियोगस्य तु पित्तश्लेष्मकोठाकरत्वात्। एतेन हेतुलक्षणभेदाद्भिन्नः कोठ उदर्दात्। कोठो निरनुबन्धः। तथा चोक्तं–" क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः"–इति। सानुबन्ध उत्कोठोऽभिधीयते। सानुबन्धता च पुनःपुनर्भवनेन ॥ ६ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शीतपित्तोदर्दकोठनिदानं समाप्तम् ॥५०॥

अथाम्लपित्तनिदानम्।

विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्नभुजो विदग्धम्।
पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदन्ति सन्तः ॥ १ ॥

कोठहेतौ पित्तश्लेष्मोल्लेखात् पित्तश्लेष्ममिलितरूपस्याम्लपित्तस्य निदानम्। निदानपूर्वकमम्लपित्तस्य स्वरूपमाह–विरुद्धेत्यादि। विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि, दुष्टं व्यापन्नमन्नं, विदाहिस्थाने विदग्धेति पाठान्तरे विदग्धं भर्जितं; पित्तप्रकोपिपानान्नभुज इति पित्तप्रकोपि पानं तक्रसुरादि, अन्नमाशुधान्यमाषादि; पित्तप्रकोपिपानान्नग्रहणेनैवाम्लविदाहिनो ग्रहणे सिद्धे तदभिधानं विशेषार्थं, ' पित्तप्रकोपणाद्यन्नभुज ' इति पाठान्तरे आदिशब्दात् कफादिप्रकोपणमन्नं गृह्यते। एवंविधपानान्नमुपभुञ्जानस्य विदग्धं कुपितं, स्वहेतूपचितं पुरा यदिति वर्षासु जलौषधिगतविदाहादिभिः स्वहेतुभिरुपचितं संचयमापन्नम्। यदुक्तं–" वर्षास्वम्लविपाकित्वादद्भिरौषधिभिस्तथा " (च. चि. स्था. अ. ३) इति। विदाहाद्यम्लगुणोद्रिक्तं पित्तमम्लपित्तम् ॥ १ ॥

अविपाकक्लमोत्क्लेशतिक्ताम्लोद्गारगौरवैः।

हृत्कण्ठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं वदेद्भिषक् ॥ २ ॥

तस्य लिङ्गमाह–अविपाकेत्यादि। अविपाक इत्याहारापाकः, क्लमोऽनायासजः श्रमः। अम्लपित्ते पित्तं प्रधानं, वातकफावप्यत्रानुगौ गौरवोद्गारकम्पादिना ज्ञेयौ ॥२॥

तृड्दाहमूर्च्छाभ्रममोहकारि प्रयात्यधो वा विविधप्रकारम्।
हृल्लासकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वकरं कदाचित्॥ ३ ॥

तस्य कदाचिदधऊर्ध्वगमनभेदाद्वि (द्वि) विधस्याधोगतिं तावदाह–तृड्दाहेत्यादि। मूर्च्छा सर्वथा ज्ञानशून्यत्वं, मोहो विपरीतज्ञानम्। प्रयात्यधो वेत्यत्र वाशब्दो भाव्यूर्ध्वगमनापेक्षया। विविधप्रकारमिति हरित्पीतकृष्णरक्तादिबहुवर्णत्वदुर्गन्धित्वयोगान्नानाविधम्। कदाचिदिति न सर्वकालम् ॥ ३ ॥

वान्तं हरित्पीतकनीलकृष्णमारक्तरक्ताभमतीव चाम्लम्।
मांसोदकाभं त्वतिपिच्छिलाच्छं श्लेष्मानुजातं विविधं रसेन ॥४॥
भुक्ते विदग्धे त्वथवाऽप्यभुक्ते करोति तिक्ताम्लवमिं कदाचित्।
उद्गारमेवंविधमेव कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजं च ॥ ५ ॥
करचरणदाहमौष्ण्यं महतीमरुचिं ज्वरं च कफपित्तम्।
जनयति कण्डूमण्डलपिडकाशतनिचितगात्ररोगचयम् ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वगतिमाह–वान्तमित्यादि। नीलं स्निग्धकृष्णं, कृष्णं मर्दनाञ्जनवद्रूक्षकृष्णं, आरक्तमीषल्लोहितं, रक्तमन्तर्लोहितम्। मांसोदकाभमिति मांसधावनतोयाभं कृष्णलोहितमित्यर्थः। विविधं रसेनेति रसेन लवणकटुतिक्ताख्येन नानारूपम्। करोति तिक्ताम्लवमिमिति तिक्तस्य अम्लस्य वा वमिं करोति। उद्गारमेवंविधमेवेति अत्र करोतीति सम्बध्यते, एवंविधमिति अम्लतिक्तम्। कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजं चेति अत्रापि करोतीति सम्बध्यते। कण्डूमण्डलपिडकाशतनिचितगात्ररोगचयमिति कण्ड्वादिनिचितगात्रं च रोगचयं चेति द्वन्द्वः, तेन कण्ड्वादिनिचितगात्रं रोगचयं च करोतीत्यर्थः, रोगचयोऽविपाकोत्क्लेशादिः ॥ ४—६ ॥

रोगोऽयमम्लपित्ताख्यो यत्नात् संसाध्यते नवः।
चिरोत्थितो भवेद्याप्यः कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचित् ॥ ७ ॥

साध्यत्वादिकमाह—रोग इत्यादि। कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचिदिति हिताहाराचारशीलिनः कस्यचिच्चिरोत्थितोऽपि कृच्छ्रसाध्यः ॥ ७ ॥

सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत्।
दोषलिङ्गेन मतिमान् भिषङ्मोहकरं हि तत् ॥ ८ ॥
कम्पप्रलापमूर्च्छाचिमिचिमिगात्रावसादशूलानि।
तमसो दर्शनविभ्रमविमोहहर्षाण्यनिलकोपात् ॥ ९ ॥
कफनिष्ठीवनगौरवजडतारुचिशीतसादवमिलेपाः।
दहनबलसादकण्डूनिद्राश्चिह्नं कफानुगते ॥ १० ॥

उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसंभवे भवत्यम्ले।
(तिक्ताम्लकटुकोद्गारहृत्कुक्षिकण्ठदाहकृत् ॥ ११ ॥)
भ्रमो मूर्च्छारुचिश्छर्दिरालस्यं च शिरोरुजा।
प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽम्लपित्तनिदानं समाप्तम् ॥ ५१ ॥

तत्रैव केवलानिलकफानिलकफमात्राणां संसर्गमाह–सानिलमित्यादि। भिषङ्मोहकरमिति तस्योर्ध्वाधःप्रवर्तमानत्वेन छर्दतीसाराभ्यां सकाशाद्भेदस्य दुर्ज्ञेयत्वाद्वैद्यमोहकरत्वम्। सादवमिलेपा इत्यत्र सादोऽङ्गसादः, लेपः श्लेष्मलिप्तास्यता। दहनबलसादेति सादशब्दो दहनबलाभ्यां संबध्यते ॥ ८–१२ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायामम्लपित्तनिदानं समाप्तम् ॥ ५१ ॥

अथ विसर्पनिदानम्।

लवणाम्लकटूष्णादिसंसेवादोषकोपतः।
विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥
पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रयः।
वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ॥ २ ॥
चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः।
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः ॥ ३ ॥
यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः।

अम्लपित्तसंभवच्छर्दिवेगविधारणाद्रक्तदुष्टौ सत्यां विसर्पोत्पत्तेर्हेतुसाम्यात्तदनन्तरं विसर्पनिदानम्। छर्दिवेगविघातस्य रक्तदूषकत्वे चरकवचनं यथा,–"छर्दिवेगप्रतीघातात् काले चानवसेचनात्। शरत्कालप्रभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति"–(च. सू. स्था. अ. २४) इति। तस्य निदानपूर्विकां संख्यां निरुक्तिं चाह–लवणाम्लेत्यादि। 'विसर्पो न ह्यसंसृष्टो रक्तपित्तेन लक्ष्यते' इति वचनात् लवणाम्लादिकं विशेषेण रक्तपित्तनिदानमुक्तम्। संसेवया सततसेवया दोषकोपः संसेवादोषकोपस्ततः। अत्र, आदिग्रहणाच्चरकोक्तानां हरितशाकशिण्डाकीप्रभृतीनां ग्रहणम्। सप्तधेति उल्बणैकैकदोषजास्त्रयः, सन्निपातज एकः, त्रयो द्वन्दजाः, इति सप्तप्रकारत्वमुक्तम्। सर्वतः परिसर्पणादिति सर्वतः परिसर्पणात् परिसर्पः, विविधं सर्पणाद्विसर्पः। यदुक्तं चरके—"विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः। परिसर्पोऽथवा नाम्ना सर्वतः परिसर्पणात्" (च. चि. स्था. अ० २१) इति ॥ १—३ ॥

रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ॥ ४ ॥
विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः।
तत्र वातात् स वीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥ ५ ॥

शोथस्फुरणनिस्तोदभेदायासार्तिहर्षवान्।
पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः॥ ६॥
कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक्।
सन्निपातसमुत्थश्च सर्वलिङ्गसमन्वितः॥ ७॥

सर्वेषामेव रक्तादिदूष्यचतुष्टयदोषत्रयजन्यत्वमाह—रक्तमित्यादि। विसर्पस्य समानसामग्रीकत्वेऽपि कुष्ठाद्भेदः कुष्ठाध्याये एव निरूपितः। दोषशब्देनैव वातादिग्रहणे सिद्धे मला इति यत् कृतं, तदत्यर्थदुष्ट्या शरीरमलिनीकरणत्वं दोषाणां प्रतिपादयितुम्। सन्निपातजेऽसाध्यत्वमपि "सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति" (सु० नि० स्था० अ० १०) इति वचनात्। तेन विकृतिविषमसमवेतत्वमस्य। चरके त्वन्तर्जबहिर्जभेदेन विसर्पः पठितः। यदाह—"मर्मोपघातात् संमोहादयनानां विघट्टनात्। तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमं च प्रवर्तनात्। विद्याद्विसर्पमन्तर्जमाशु चाग्निबलक्षयात्। अतो विपर्ययाद्बाह्यमन्यं विद्यात् स्वलक्षणैः" (च० चि० स्था० अ० २१) इति॥ ४—७॥

वातपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः।
ग्रन्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः॥ ८॥
करोति सर्वमङ्गं च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत्।
यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत् स सः॥ ९॥
शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाऽऽशु च चीयते।
अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतं स च॥ १०॥
मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः।
व्यथतेऽङ्गं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत्॥ ११॥
हिक्कां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना।
क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु॥ १२॥
चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहप्रमोहवान्।
दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते॥ १३॥

आग्नेयविसर्पमाह-वातपित्तादित्यादि। दीप्ताङ्गारावकीर्णवदिति ज्वलदङ्गारैरेव व्याप्तमङ्गं मन्यते। शान्ताङ्गारासित इति निर्वाणाङ्गारवत् कृष्णवर्णः स देशो भवति। नीलो रक्तो वेति स देशः स्निग्धनीलो रक्तो वा भवति। अग्निदग्ध इवेति अग्निदग्धदेश इव। शीघ्रगत्वादिति शीघ्रकारित्वात्। मर्मानुसारी हृदयाद्यनुसारी। व्यथतेऽङ्गमित्यत्रान्तर्भावितो ण्यर्थः, तेन व्यथयतीत्यर्थः। निद्रां चेत्यत्र हरेदिति सम्बध्यते। शर्म सुखम्। दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रामिति निद्रां मरणरूपां प्राप्नोति ८—१३

कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम्।
रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्नायुमांसगम्॥ १४॥

दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।
ग्रन्थीनां कुरुते मालां सरक्तां तीव्ररुग्ज्वराम् ॥ १५ ॥
श्वासकासातिसारास्यशोषहिक्कावमिभ्रमैः ।
मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युताम् ॥ १६ ॥
इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ।

ग्रन्थिविसर्पमाह—कफेन रुद्ध इत्यादि । कफेनेति स्वहेतुकुपितेन, पवनः स्वहेतुकुपितः, तेन कफमारुतजत्वमस्योपपन्नं भवति । भित्त्वा तं बहुधा कफमिति कफं विस्तार्य । रक्तं वेति दूषयित्वेत्यनेन वक्ष्यमाणेन सम्बध्यते । दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनामिति वृत्तं वर्तुलं, स्थूलमुच्छूनं, खरं कठिनं, एवंरूपाणां ग्रन्थीनां मालां करोति, अयं च ग्रन्थिविसर्पः सुश्रुतेऽपचीसंज्ञया पठ्यते ॥ १४–१६ ॥

कफपित्ताज्ज्वरः स्तम्भो निद्रा तन्द्रा शिरोरुजा ॥ १७ ॥
अङ्गावसादविक्षेपौ प्रलेपारोचकभ्रमाः ।
मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम् ॥ १८ ॥
आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ।
प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् ॥ १९ ॥
पिडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ।
स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोथवान् गुरुः ॥ २० ॥
गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ।
पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुसिरागणः ॥ २१ ॥
शवगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ।

कर्दमविसर्पमाह—कफपित्तादित्यादि । स्तम्भ इति गात्रस्य स्तब्धता, आमोपवेशनमामस्य वर्चसस्त्यजनम् । स च सर्पति प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशमिति कफपित्तयोरामाशयस्थत्वात् प्रायेणामाशये भवन्नेकदेशव्यापी भवतीत्यर्थः । पिडकैरिति पिडकाभिः । मलिन इति मलदिग्धः । गम्भीरपाक इत्यन्तःपाकः, प्राज्योष्मा प्रचुरोष्मा । स्पष्टस्नायुसिरागण इति पूतिमांसगलेन स्नाय्वादीनां स्पष्टता । कर्दमाख्यमुशन्ति तमिति तं कर्दमसारूप्यात् कर्दमाख्यमिच्छन्ति ॥१७–२१॥

बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ २२ ॥
वीसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चितम् ।
स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाढ्यं श्यावशोणितम् ॥ २३ ॥
ज्वरातिसारौ वमथुस्त्वङ्मांसदरणं क्लमः ।
अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ॥ २४ ॥

क्षतविसर्पमाह—बाह्यहेतोरित्यादि । अयं च पित्तजे विसर्पेऽन्तर्भावनीयः, तेन न संख्याधिक्यम् । तथाच भोजः—" शस्त्रप्रहारैस्तैस्तैस्तु व्याडदन्तनखैरपि । क्षते

वाऽप्यथवा भग्ने बहुदोषस्य देहिनः। रक्तं पित्तं च कुपितं व्रणमाशु प्रपद्यते। कुरुतस्ते समेते तु व्रणशोथं सुदारुणम्। आचितं तनुविस्फोटैः कृष्णैः पीतकसन्निभैः। पित्तवीसर्पवल्लिङ्गं तस्य शेषं विनिर्दिशेत्" इति ॥ २२—२४ ॥

सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति।
पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः
कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव ॥ १५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने विसर्पनिदानं समाप्तम् ॥ ५२ ॥

साध्यत्वादिकमाह—सिध्यन्तीत्यादि। पित्तात्मकोऽञ्जनवपुरिति अत्यन्तमुद्रिक्तपित्तोऽञ्जनसमवर्णतनुः, अग्निविसर्पाख्यो न साध्य इति व्याख्यानयन्ति। कृच्छ्राश्च मर्मस्विति असाध्यत्वेन कृच्छ्रत्वं बोद्धव्यम्। यदाह भोजः,—"वर्ज्यस्तु क्षतजस्तेषां सन्निपातात्तु यो भवेत्। भिषजा जानता त्याज्याः सर्व एव तु मर्मजाः" इति ॥२५॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां विसर्पनिदानं समाप्तम् ॥५२॥

अथ विस्फोटनिदानम्।

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च।
तथर्तुदोषेण विपर्ययेण कुप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु ॥ १ ॥
त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थीनि प्रदूष्य च।
घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वान् ज्वरपुरःसरान् ॥ २ ॥

प्रायेण दोषदूष्यचिकित्सासाम्याद्विस्फोटनिदानमाह—कट्वित्यादि। अजीर्णाध्यशनातपैश्चेति अजीर्णाशनमपक्वद्रव्यस्याशनं, अध्यशनमजीर्णे भोजनं, अथवा अजीर्णं स्वरूपतो हेतुरध्यशनं च। ऋतुदोषेणेति शीतोष्णादीनामतियोगेन। विपर्ययेणेति ऋतुविपर्ययश्च ऋतुस्वभावस्यान्यथाभावः। एभिर्हेतुभिर्यथासंभवं प्रत्येकं दोषत्रयप्रकोपो बोद्धव्यः। ज्वरपुरःसरानित्यनेन ज्वरस्य पूर्वरूपतां दर्शयति ॥१॥२॥

अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः।
क्वचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः ॥ ३ ॥
शिरोरुक्शूलभूयिष्ठं ज्वरस्तृट् पर्वभेदनम्।
सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥ ४ ॥
ज्वरदाहरुजास्रावपाकतृष्णाभिरन्वितम्।
पीतलोहितवर्णं च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥ ५ ॥
छर्द्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपांडुताः।
अवेदनश्चिरात्पाकी स विस्फोटः कफात्मकः ॥ ६ ॥

वातपित्तकृतो यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम्।
कण्डूस्तैमित्यगुरुभिर्जानीयात्कफवातिकम् ॥ ७ ॥
कण्डूर्दाहो ज्वरश्छर्दिरेतैस्तु कफपैत्तिकः।

विस्फोटस्वरूपमाह—अग्निदग्धनिभा इत्यादि। रक्तपित्तजा इति सर्वत्रैव विस्फोटे रक्तपित्तयोरव्यभिचारित्वं, यथा शूले वातस्य, वातानुबन्धोऽप्यत्र बोद्धव्यः। यदाह भोजः,—"यदा रक्तं च पित्तं च वातेनानुगतं त्वचि। अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः सर्वदेहगान् ॥ सज्वरान् सपरीदाहान् विद्याद्विस्फोटकांस्तु तान्" इति ॥ ३-७ ॥

मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते च कठिनोऽल्पप्रपाकवान् ॥ ८ ॥
दाहरागतृषामोहच्छर्दिमूर्च्छारुजाज्वराः।
प्रलापो वेपथुस्तन्द्रा सोऽसाध्यः स्यात्त्रिदोषजः ॥ ६ ॥

सान्निपातिकलक्षणमाह—मध्य इत्यादि। मध्ये निम्नोन्नतोऽन्ते चेति मध्ये निम्नोऽन्ते चोन्नत इत्यर्थः। निम्नोन्नत इति प्रयोगोऽसिद्धस्यानित्यत्वेन। एवं संपूर्णलक्षणो यस्त्रिदोषजः सोऽसाध्यः ॥ ८ ॥ ६ ॥

रक्ता रक्तसमुत्थाना गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः।
वेदितव्यास्तु रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ॥ १० ॥
न ते सिद्धिं समायान्ति सिद्धैर्योगशतैरपि।
एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ॥
सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ ११ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने विस्फोटनिदानं समाप्तम् ॥ ५३ ॥

रक्तजलक्षणमाह—रक्ता इत्यादि। रक्तसमुत्थाना इति लक्ष्यपदं, वेदितव्यास्तु रक्तेनेति लक्षणपदं, यथा अश्मरीहेतु तत्पूर्वमिति, अयमर्थः—रक्तसमुत्थानाश्च विस्फोटा भवन्ति ते च कथं विज्ञेया इत्यत उक्तं वेदितव्यास्तु रक्तेनेति, अथवा रक्तसमुत्थाना इति रक्तं समुत्थापयन्तीति निरुच्य रक्तच्छर्दनमभिमतमाचार्यस्य, वेदितव्यास्तु रक्तेनेति पदस्य कारणद्योतकस्याव्यवस्थानात्। घोरोऽत्यन्तदुःखदः। भूर्युपद्रव इति अत्र विसर्पोक्त एवोपद्रवो ज्ञेयः ॥ १० ॥ ११ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां विस्फोटनिदानं समाप्तम् ॥ ५३ ॥

अथ मसूरिकानिदानम्।

कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः।
दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥ १ ॥
क्रूरग्रहेक्षणाच्चापि देशे दोषाः समुद्धताः।
जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्गताः ॥ २ ॥

मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः।
तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गात्रभङ्गोऽरतिर्भ्रमः॥ ३ ।
त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररागश्च जायते।

विस्फोटप्रभेदत्वात् प्रायेण तुल्यनिदानत्वाच्च मसूरिकानिदानम्। तस्या निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह–कट्वम्लेत्यादि। विरुद्धाध्यशनाशनैरिति विरुद्धैरन्नैरध्यशनैश्च, 'विरुद्धाध्यशनेन तु' इति पाठो वा। दुष्टनिष्पावशाकाद्यैरिति दुष्टं व्यापन्नमन्नं, निष्पावः शिम्बिबीजं, आद्यशब्दान्मध्वालुकादिग्रहणम्। प्रदुष्टपवनोदकैरिति विषकुसुमादिसंस्पर्शात् प्रदुष्टः पवनस्तथोदकं च तैः। क्रूरग्रहेक्षणाच्चेति शनैश्चरादयो देशक्षोभकराः क्रूरग्रहास्तेषामीक्षणात्। दुष्टरक्तेन सङ्गता इत्यनेन रक्तस्य कट्वम्लादिभिर्हेतुभिर्विशेषेण कोपं दर्शयति। अत एवोक्तं तन्त्रान्तरे–" पित्तं शोणितसंसृष्टं यदा दूषयति त्वचम्। तदा करोति पिडकाः सर्वगात्रेषु देहिनाम्। मसूरमुद्गमाषाणां तुल्याः कोलोपमा अपि। मसूरिकास्तु ता ज्ञेयाः पित्तरक्ताधिका बुधैः" इति॥ १–३॥

स्फोटाः श्यावारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयाऽन्विताः॥ ४॥
कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसंभवाः।
सन्ध्यस्थिपर्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिः क्लमः॥ ५॥
शोषस्ताल्वोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता।

वातजामाह–स्फोटा इत्यादि। चिरपाका इति विकारप्रभावात्॥ ४–५॥

रक्ताः पीतासिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः। ६।
भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः।
विड्भेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णाऽरुचिस्तथा॥ ७॥
मुखपाकोऽक्षिरागश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः।

पित्तजामाह–रक्ता इत्यादि। ज्वरस्तीव्रः सुदारुण इति तीव्रश्चण्डवेगः, सुदारुणो बहुदुःखेनातिदुःसहः॥ ६—७॥

रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः॥ ८॥
कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग्गात्रगौरवम्।
हृल्लासः सारुचिर्निद्रा तन्द्रालस्यसमन्विताः॥ ९॥
श्वेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कण्डूरा मन्दवेदनाः।
मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्तिताः॥ १०॥

रक्तजामाह–रक्तजायामित्यादि। एते विकाराः पित्तलक्षणा इति पित्तजमसूरीलक्षणत्वेन उक्ता 'रक्ताः पीतासिताः स्फोटा' इत्यादयो ये ये विकारास्ते रक्तजायां भवन्ति। अत्र कफजामनुक्त्वैव पित्तजाया अनन्तरं रक्तजाया उक्तिः पित्तलक्षणस्यातिदिष्टस्याव्यवहितत्वेन सुखग्रहणार्थं, रक्तरससमत्वाद्रक्तमलत्वाद्वा

पित्तस्य पित्तजामभिधायास्याः कथनं, सर्वत्र कृतस्य समर्थनाय ॥ ८-१० ॥

नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजः।
चिरपाकाः पूतिस्रावाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥ ११ ॥
कण्ठरोधारुचिस्तम्भप्रलापारतिसंयुताः।
दुश्चिकित्स्याः समुद्दिष्टाः पिडकाश्चर्मसंज्ञिताः ॥ १२ ॥

सान्निपातिकलक्षणमाह—नीला इत्यादि। चिपिटविस्तीर्णा इति चिपिट-श्चिउडा इति ख्यातः, तद्वद्विस्तृताः। चर्मसंज्ञिता इति 'चर्मदल' इति ख्याताः।

रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः।
कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्विकाः ॥ १३ ॥

मसूरिकायाः प्रकारं रोमान्तिकामाह—रोमकूपोन्नतिसमा इत्यादि। रागिण्य इति लोहिताः, ज्वरपूर्विका इति ज्वरपूर्वरूपाः ॥ १३ ॥

तोयबुद्बुदसंकाशास्त्वग्गतास्तु मसूरिकाः।
स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च ॥ १४ ॥
रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः।
साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च ॥ १५ ॥
मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाका घनत्वचः।
गात्रशूलतृषाकण्डूज्वरारतिसमन्विताः ॥ १६ ॥
मेदोजा मण्डलाकारा मृदवः किंचिदुन्नताः।
घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः ॥ १७ ॥
संमोहारतिसंतापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत्।
क्षुद्रा गात्रसमा रूक्षाश्चिपिटाः किंचिदुन्नताः ॥ १८ ॥
मज्जोत्था भृशसंमोहवेदनारतिसंयुताः।
छिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति हि ॥ १९ ॥
भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वतः।
पक्वाभाः पिडकाः स्निग्धाः सूक्ष्माश्चात्यर्थवेदनाः ॥ २० ॥
स्तैमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः।
शुक्रजायां मसूर्यां तु लक्षणानि भवन्ति हि ॥ २१ ॥
निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न तु जीवितम्।
दोषमिश्रास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः ॥ २२ ॥
त्वग्गता रक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा।
श्लेष्मपित्तकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः ॥ २३ ॥

रसादिसप्तधातुगतमसूरिकालिङ्गमाह—तोयबुद्बुदसंकाशा इत्यादि। अत्र दुष्ट-

दूष्यप्रभावात्तोयबुद्बुद्संकाशादीनि दोषलक्षणानि च भवन्ति, दोषमन्तरेण दूष्यदुष्टेरभावात्, अत एव वक्ष्यति–' दोषमिश्राश्च सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः ' इति। त्वक्शब्देनात्र रसोऽभिधीयते, धातुगतप्रस्तावात्। त्वग्गताः साध्याः, अल्पदोषसम्बन्धाद्रक्तजाया अपि साध्यत्वेनाभिधानात्। मांसस्थाः कृच्छ्रसाध्याः, अत्यवगाढदोषदुष्टेः। मेदोजायां कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेदित्यनेनात्यन्तकृच्छ्रसाध्यत्वं बोधयति, अस्थिमध्यस्थितत्वान्मज्ज्ञः। क्षुद्रा इत्यादिना अस्थिमज्जगतयोः समानं लिङ्गम्। मज्जोत्था इत्यत्र मज्जग्रहणादस्थ्नोऽपि ग्रहणं, आधारत्वात्, अत एव वक्ष्यति– ' भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वतः ' इति। मर्मधामानीति मर्मस्थानानि। पक्वाभा इत्यादिना शुक्रजाया लिङ्गम्। दृश्यते न तु जीवितमिति गम्भीरधातुगतदोषदुष्टेः शुक्रजाया असाध्यत्वम्। अस्य न्यायस्य समानतया अस्थिमज्जगतयोरप्यसाध्यत्वं बोद्धव्यम्॥ १४–२३॥

वातजा वातपित्तोत्थाः श्लेष्मवातकृताश्च याः।
कृच्छ्रसाध्यतमास्तस्माद्यत्नादेता उपाचरेत्॥ २४॥
असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम्।
प्रवालसदृशाः काश्चित् काश्चिज्जम्बूफलोपमाः॥ २५॥
लोहजालसमाः काश्चिदतसीफलसंनिभाः।
आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः॥ २६॥

वातजा इत्यादि। वातजादयः सन्निपातोत्थान्ता असाध्याः। एतासां संमूर्च्छनविशेषजनितवक्ष्यमाणप्रवालादिवर्णयोगादसाध्यत्वं, तेनैतद्वर्णविरहे वातजायाश्चिकित्साविधिरप्युक्त उपपद्यत इति केचित्। अन्ये तु वातजादय एताः स्वरूपत एवासाध्याः, चिकित्सोक्तिस्तु वातजादीनां महात्ययनिषेधार्थं, लिङ्गान्तरसम्भवार्थं च तासां वक्ष्यामि लक्षणमित्युक्तमित्याहुः। तासामिति, असाध्यवातजादीनाम्। लोहजालसमा इति जालं जालकं गुडकमिति यावत्, तद्वत्कृष्णवर्णाः। अतसीफलसंनिभा इति उमाफलवर्णतुल्यवर्णाः। अनुक्तवर्णान्तरसंग्रहार्थमाह–आसां बहुविधा इत्यादि। दोषभेदत इति वातपित्तादिदोषविशेषात्, दुष्टिविशेषादित्यन्ये।

कासो हिक्का प्रमेहश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः।
प्रलापश्चारतिर्मूर्च्छा तृष्णा दाहोऽतिघूर्णता॥ २७॥
मुखेन प्रस्रवेद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा।
कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा श्वसित्यत्यर्थवेदनम्॥ २८॥
मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरैः।
लक्षणानि च दृश्यन्ते न दद्यादत्र भेषजम्॥ २९॥

सर्वमसूरिकाया आवस्थिकं लिङ्गमाह–कास इत्यादि। ज्वरस्तीव्रः सुदारुण इति अत्र सुदारुण इति परेण सम्बध्यते, तेन सुदारुणः प्रलापः। अतिघूर्णता

जिह्मायनम्। तथा घ्राणेन चक्षुषेत्यत्र रक्तं स्रवेदिति सम्बध्यते। श्वसितीति श्वासो भवति ॥ २७-२९ ॥

मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्राणेन निश्वसेत्।
स भृशं त्यजति प्राणान् तृषार्तो वायुदूषितः ॥ ३० ॥

सामान्येनासाध्यत्वमाह–मसूरिकाभिभूतो य इत्यादि। घ्राणेन निःश्वसेदिति मुखव्यतिरेकेण घ्राणेनैव निःश्वसेत्, सर्ववाक्यानामवधारणफलत्वात् ॥ ३० ॥

मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मणिबन्धके।
तथांऽसफलके चापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मसूरिकानिदानं समाप्तम् ॥ ५४ ॥

मसूरिकाया उपद्रवमाह–मसूरिकान्ते इत्यादि। दुश्चिकित्स्य इति दुःशब्दोऽयं निषेधे, तेनासाध्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मसूरिकानिदानं समाप्तम् ॥५४॥

अथ क्षुद्ररोगनिदानम्।

स्निग्धाः सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसंनिभाः।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिकाः ॥ १ ॥

विसर्पादीनामक्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानामभिधानेन क्षुद्रहेतुलक्षणचिकित्सितानां क्षुद्ररोगाणां पारिशेष्यात् क्षुद्ररोगनिदानम्। ननु, यदि क्षुद्रत्वमेषां हेतुलक्षणचिकित्साल्पत्वेन तर्हि अग्निरोहिणीवल्मीकादीनां त्रिदोषत्वेन हेत्वादिबाहुल्यात् कथं क्षुद्रत्वं? नैवं, बाहुल्येन तावत्, छत्रिणो गच्छन्तीतिवत्, किंवा अवान्तरभेदविरहः क्षुद्रत्वं, येनात्र वक्तव्यानामजगल्लिकादीनां न दोषदूष्यादिकृतभूरिसंख्याभेदेन व्रणज्वरादिवन्निर्देशः, किन्तु प्रत्येकं स्तोकसंख्ययाभिधानं तेषाम्। अन्यस्त्वाह–क्षुद्रशब्दोऽल्पे रौद्रे च वर्तते, तेन यथायोग्यं सर्वत्र व्यवस्था दृश्यते, रौद्रे क्षुद्रशब्दो यथा–" क्षुद्रा मृगा यत्र शान्ताश्चेरुरन्यैः समं मृगैः " इति। क्षुद्राणां बालानां रोगाः क्षुद्ररोगा इति केचित्। एवमप्यजगल्लिकाहिपूतनादीनामेव परिग्रहो न त्वन्येषाम्। संक्षेपेण चतुश्चत्वारिंशद्विकारानत्र वक्तव्यान् क्रमेण दर्शयति–स्निग्धेत्यादि। भोजे तु मूषिकाकर्णमुष्ककोशफलार्शःप्रभृतयोऽधिकविकाराः पठ्यन्ते, ते च सुश्रुते विकारस्यानन्त्यादनुमता एव। बालानामिति प्रायोभावित्वादुक्तं, तेनाबालानामपि दृश्यमानाः संगच्छन्ते ॥ १ ॥

यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता।
पिडका कफवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥ २ ॥

यवप्रख्यामाह–यवाकारेत्यादि। यवाकारेति यववन्मध्ये स्थूला ॥ २ ॥

घनामवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलाम्।

अन्त्रालजीमल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ ३ ॥

अन्त्रालजीमाह–घनामित्यादि। अन्त्रालजी स्नायुगता भोजवचनादवगन्तव्या। यदुक्तं–"श्लेष्मानिलौ श्रितौ स्नायुं पिडकां परिमण्डलाम्। दुष्टौ जनयतोऽवक्त्रामल्पपूयामकण्डुराम्। आमोदुम्बरसंकाशां विद्यादन्त्रालजीं तु ताम्" इति ॥३॥

विवृतास्यां महादाहां पक्वोदुम्बरसंनिभाम्।
विवृतामिति तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ॥ ४ ॥

विवृतामाह–विवृतास्यामित्यादि। पित्तनाधिकपाकाद्विवृतमुखतायां विवृतासंज्ञा।

ग्रथिताः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोपमाः।
कफानिलाभ्यां पिडका ज्ञेयाः कच्छपिका बुधैः ॥ ५ ॥

कच्छपिकालक्षणमाह–ग्रथिता इत्यादि। दारुणाः कठिनाः। मध्योन्नतत्वेन पर्यन्ताल्पत्वेन च कच्छपिकासंज्ञा ॥ ५ ॥

ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः।
ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम् ॥ ६ ॥
मुखैरनेकैः स्रुतितोदवद्भिर्विसर्पवत्सर्पति चोन्नताग्रैः।
वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥ ७ ॥

वल्मीकलक्षणमाह–ग्रीवांसेत्यादि। वल्मीकवदित्यनेन प्रचुरशिखरत्वेन समुच्छ्रितत्वं दूरावगाढमूलत्वं च ख्याप्यते। अत एव चिकित्सायामवगाढमूलशोधनार्थमग्निक्षाराभ्यां चिकित्सेदित्युक्तम् ॥ ६—७ ॥

पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम्।
इन्द्रविद्धां तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥ ८ ॥

इन्द्रविद्धामाह–पद्मकर्णिकवदित्यादि। पद्मकर्णिकवन्मध्ये इति पद्मवराटवत् ॥८॥

मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिडकाचितम्।
रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम् ॥ ९ ॥

गर्दभिकामाह—मण्डलमित्यादि। गर्दभिका यद्यपि समानतन्त्रे न पठ्यते तथाऽपि सर्वत्र सुश्रुतेऽभिधीयते; अविगीतपाठेन व्यवस्थितैव ॥ ९ ॥

वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिजः।
स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥ १० ॥

पाषाणगर्दभलक्षणमाह–वातेत्यादि। स्थिरः कठिनः, पाषाणवत् काठिन्यात् पाषाणगर्दभः। पाषाणगर्दभः 'गलवट्ट' इति ख्यातः ॥ १० ॥

कर्णस्याभ्यन्तरे जातां पिडकामुग्रवेदनाम्।
स्थिरां पनसिकां तां तु विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥ ११ ॥

पनसिकामाह–कर्णस्येत्यादि। एषा भोजे 'समन्ततः' इति वचनात् कर्णस्य बहिरपि भवतीति केचिद्व्याचक्षते। यदुक्तं–" कफवातौ प्रकुपितौ मांसमाश्रित्य

कर्णयोः। समन्ततः परिस्तब्धां कुरुतः पिडकां स्थिराम्। विषमां दाहसंयुक्तां विद्यात् पनसिकां तु ताम्" इति। तत्तु न सम्यक्, समन्तत इत्यस्य कर्णाभ्यन्तर एवोपपन्नत्वात्। दृश्यते बाह्यरन्ध्रे शालूकाकारेयमिति केचित्। अस्यां वातकफजायां भोजे दाहपाठो विकृतिविषमसमवायादधिष्ठानभूतरक्तप्रभावाद्वाऽवगन्तव्यः ॥११॥

विसर्पवत्सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान्।
दाहज्वरकरः पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥ १२ ॥

जालगर्दभलक्षणमाह—विसर्पवदित्यादि। अपाकवानिति ईषत्पाकवान्, पित्तकृतत्वेन सर्वथा पाकाभावस्यायुक्तत्वादिति चक्रः, किंन्तु पाकरहित एवायमुपलभ्यते। पित्तादित्युद्भूतपित्तात्, तेन भोजोक्तं पित्तोल्बणदोषत्रयजन्यत्वमस्याविरुद्धं भवति। स यदाह—" पित्तोत्कटास्त्रयो दोषा जनयन्ति त्वगाश्रिताः। श्यावं रक्तं तनुं शोथमपाकं बहुवेदनम्। विसर्पिणं सदाहं च तृष्णाज्वरसमन्वितम्। विसर्पमाहुस्तं व्याधिमपरे जालगर्दभम्" इति। जतुकर्णस्त्वाह—" पित्ताधिकस्तत्र तीव्रदाहो रक्तपाको विसर्पज्वरकरो जालगर्दभः"—इति। अयमग्निवात इति ख्यातो विकारः ॥ १२ ॥

पिडकामुत्तमाङ्गस्थां वृत्तामुग्ररुजाज्वराम्।
सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेल्लिकाम् ॥ १३ ॥
बाहुपार्श्वांसकक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम्।
पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामित्यभिनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥

इरिवेल्लिकालक्षणमाह—पिडकामित्यादि। सर्वात्मिकां सर्वलिङ्गामिति सर्वात्मिकां सर्वदोषजाम्। सर्वात्मिकामित्यनेनैव सर्वलिङ्गत्वे सिद्धे पुनः सर्वलिङ्गामिति वचनं विकृतिविषमसमवायारब्धलिङ्गव्यतिरेकेण प्रत्येकदोषलिङ्गयुक्ततां ख्यापयति॥१३–१४॥

एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसंनिभाम्।
त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धमालां प्रचक्षते ॥ १५ ॥

गन्धमालामाह—एकामित्यादि। एकामेतादृशीमिति कक्षोक्तैककृष्णस्फोटसदृशीम् ॥ १५ ॥

कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसंनिभाः ॥ १६ ॥
सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा हन्ति मानवम्।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सर्वदोषजाम् ॥ १७ ॥

अग्निरोहिणीलक्षणमाह—कक्षेत्यादि। सप्ताहाद्वा दशाहाद्वेत्यभिधानमसाध्यत्वख्यापकमनुपक्रमाद्बोद्धव्यम्। उपक्रमात् पुनरियं साध्यैव, अत एवास्याश्चिकित्साभिधानं चरकेणाप्यग्निरोहिण्यां प्रत्यभिहितं,—"सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुणसंमताः। ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्यारम्भेण वा पुनः" (च. सू. स्था. अ.

१८) इति । तन्त्रान्तरमपि,—"पित्तरक्तोत्कटा दोषाः प्रदीप्ताङ्गारसंनिभान्। कक्षभागेषु कुर्वन्ति तीव्रदाहरुजाज्वरान्॥ मांसावदारणान् स्फोटान् ये हन्युरनुपक्रमात्। पक्षाद्दशाहादर्वाग्वा सा ज्ञेया वह्निरोहिणी" इति । वातपित्तकफाधिक्याद्यथाक्रमं सप्ताहादिविकल्पः॥ १६ ॥ १७ ॥

नखमांसमधिष्ठाय वायुः पित्तं च देहिनाम्।
कुर्वाते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत्॥ १८ ॥
तदेवाल्पतरैर्दोषैः परुषं कुनखं वदेत्॥ १९ ॥

चिप्पमाह – नखेत्यादि । तं व्याधिं चिप्पमिति चिप्पमङ्गुलीवेष्टकमिति ख्यातम्। चरके त्वक्षतनामायं विकारः । यदुक्तं,—"रोगोऽक्षतश्चर्मनखान्तरे स्यान्मांसास्रदोषी भृशदाहपाकः" (च. चि. स्था. अ. १२) इति॥ १८ ॥ १९॥

गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णामुपरिस्थिताम्।
पादस्यानुशयीं तां तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम्॥ २० ॥

अनुशयीलक्षणमाह—गम्भीरामित्यादि । गम्भीरामित्यन्तःपाकेन । अल्पसंरम्भामित्यल्पशोथाम्॥ २० ॥

विदारीकन्दवद्वृत्ता कक्षावङ्क्षणसन्धिषु।
विदारिका भवेद्रक्ता सर्वजा सर्वलक्षणा॥ २१ ॥

विदारीलक्षणमाह–विदारीत्यादि। विदारिका भवेद्रक्ता सर्वजा सर्वलक्षणेत्यत्र केचिदसर्वजा, असर्वलक्षणेति उभयत्रापि नञः प्रयोगमिच्छन्ति, तेनासर्वजा इति सर्वदोषैः सन्निपतितैर्न भवति, असर्वलक्षणेति सन्निपातलक्षणरहितेत्यर्थः । तेन प्रत्येकदोषद्वन्द्वजत्वेन षड्विधा सन्निपातमात्रेण न भवतीति वाक्यार्थः। किंत्वयं पक्षो यद्यभिमतः स्यादाचार्यस्य, तदा व्यक्त्यर्थं 'षड्विधा ह्येकदोषजा' इति पदं कृतं स्यात्। किंच बहुप्रपञ्चत्वेन क्षुद्रत्वासङ्गतिश्च। अपरे 'असर्वजा सर्वलक्षणा' इति पठन्ति, तदपि न संगतं, सर्वैर्दोषैर्न भवत्यथ सर्वदोषलक्षणा भवति हन्त तर्हि लिङ्गिनमन्तरेण लिङ्गप्रादुर्भावप्रसङ्गः । अन्ये तूत्तरपद एव नञः प्रयोगात् 'सर्वजाऽसर्वलक्षणा' इति वदन्ति, तत्र यदि सर्वेषां लक्षणानि सर्वलक्षणानि तान्यविद्यमानानि यस्यामिति, तदा कथं लिङ्गमन्तरेण लिङ्गिनः परोक्षस्य परिच्छेदोदयः। अथ सर्वाणि च तानि लक्षणान्यविद्यमानानि यस्यामिति, सन्निपातजत्वेऽप्यसंपूर्णलक्षणेत्यर्थः। एतदपि न सङ्गतं, यद्ययं पक्षोऽभीष्टः स्यात्तदाऽसर्वलक्षणेति न वक्तव्यमत्र स्यात्, सर्वत्र न्यायस्यास्य समानत्वात्, हेत्वनुरूपकोपबलेन हि सर्वत्र सर्वाधाल्पलिङ्गसङ्गतिः । असंपूर्णलक्षणत्वेन दोषाणां हीनबलत्वं समवृद्धानामनारम्भकत्वं वा शक्यमेवास्मिन् पक्षे वक्तुं, किंतु तन्नाद्रियते, ततश्चोभयत्रापि नञः प्रयोगं विना सर्वजा सर्वलक्षणेति पाठो युक्तः । सर्वजेत्यभिधायापि सर्वलक्षणेति वचनमिरिवेल्लिकायामिव प्रकृतिसमसमवायजन्यवातादिलक्षणदर्शनार्थं,

तेन विकृतिविषमसमवायजन्यासाध्यत्वादिलक्षणानि न भवन्ति। अस्मिन्नपि पाठे सर्वजा सैवैरेकादिप्रकारैर्वातादिभिर्जन्यते, एवं सर्वलक्षणेति वक्तुं पार्यते, किंतु क्षुद्ररोगत्वाद्दोषभेदेन गणना न युक्ता। चरके त्वियं कफमारुतजा पठ्यते। यदुक्तं,—"ज्वरान्विता वङ्क्षणकक्षसन्धौ वर्तिर्निरर्तिः कठिना मता या। विदारिका सा कफमारुताभ्याम्" (च. चि. स्था. अ. १२) इति। तेनात्राप्यल्पपित्तयुक्तकफवातजत्वेन सर्वजत्वं ज्ञेयम्। यथा—ज्वरयोगेनाल्पपित्तत्वम्। यदुक्तम्,–"ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना" (वा० चि० स्था० अ० १) इति। 'विदारीमिति तां विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणां' इति पाठान्तरे न कश्चिद्व्याख्यानप्रपञ्चः॥ २१॥

प्राप्य मांससिरास्नायूः श्लेष्मा मेदस्तथाऽनिलः।
ग्रन्थिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम्॥ २२॥
स्रवत्यास्रावमनिलस्तत्र वृद्धिं गतः पुनः।
मांसं संशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्ततः॥ २३॥
दुर्गन्धि क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः।
स्रवन्ति रक्तं सहसा तं विद्याच्छर्करार्बुदम्॥ २४॥

शर्करामाह—प्राप्येत्यादि। इयमेव शर्करार्बुदस्य हेतुः। अस्यां कफानिलौ दोषौ, मांससिरास्नायुमेदांसि दूष्याणि। अनिलस्तत्र वृद्धिं गत इति पूर्वमेव तावद्वृद्धोऽनिलो धातुक्षयेण वृद्धिमतिशयेन गतोः मांसं विशोष्य काठिन्यात् शर्करातुल्यां शर्करां जनयति। अतः शर्करायास्तुल्यं शर्करार्बुदं भवति। दुर्गन्धि क्लिन्नमित्यादिना शर्करोत्पन्नं शर्करार्बुदलक्षणं, शर्करार्बुदं च शर्करावस्थैवेत्येक एवायं विकारः, तेन न संख्यातिरेकः। नानावर्णमिति घृतमेदोवसावर्णं रक्तम्। तत इति शर्करार्बुदादेव। भोजेऽपि पठ्यते–"तमेव भिन्नं दुर्गन्धं घृतमेदोवसावर्णं रक्तम्। तत इति शर्करार्बुदादेव। भोजेऽपि पठ्यते–"तमेव भिन्नं दुर्गन्धं घृतमेदोनिभं सिराः। स्रवन्ति स्रावमनिशं तदा स्याच्छर्करार्बुदम्" इति। तमेवेति ग्रन्थिम् २२–२४

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः।
पादयोः कुरुते दारीं पाददारीं तमादिशेत्॥ २५॥

पाददारीमाह—परिक्रमणशीलस्येत्यादि। परिक्रमणं पादविहरणं, दारी दारणमात्रं, विपादिकाकुष्ठं तु पिडका सविदारणेति भेदः॥ ४५॥

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः।
ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरं हि तत्॥ २६॥

कदरमाह–शर्करोन्मथित इत्यादि। कदरं कोलाक्षीति ख्यातम्। कोलवदित्यस्य स्थाने कीलवदिति पाठान्तरम्। कदरं हस्तेऽपि भवति। तथाच भोजः,–"हस्तयोः पादयोश्चापि गम्भीरानुगतं खरम्। मांसकीलं जनयतः कुपितौ कफमारुतौ॥

सशल्यमिव तं देशं मन्यते तेन पीडितः। शर्कराकदरं केचिन्मन्यन्ते वातकण्टकम्"- इति। कोलवदिति बदरवत् ॥ २६ ॥

क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ।
दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत् ॥ २७ ॥

अलसकलक्षणमाह-क्लिन्नेत्यादि। अयं कफरक्तजो विकारः 'पाकुया' इति ख्यातः। अत्र कण्डूः कफस्य, दाहरुजे रक्तस्य ॥ २७ ॥

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम्।
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥ २८ ॥
रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसंभवः।
तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुह्येति च विभाव्यते ॥ २९ ॥

इन्द्रलुप्तस्य लक्षणमाह-रोमकूपत्यादि। एतत्त्रिभिर्दोषैः सशोणितैः स्वभावान्नियतकालव्यापारैर्भवति। एतच्च स्त्रीणां न भवतीति विदेहवचनाद्व्याख्यानयन्ति। यदुक्तं,- "अत्यन्तसुकुमाराङ्ग्यो रजो दुष्टं स्रवन्ति च। अव्यायामरता यस्मात्तस्मान्न खलितिः स्त्रियाः" इति। अव्यायामाद्वातपित्तयोरकोपेन नातिरोमच्युतिः, रजःस्रावेण च स्रोतोऽवरोधाभावाच्च्युतानामपि रोम्णां पुनर्विरोहः, किन्तु स्त्रीष्वपि खलितिदर्शनात् प्रायिकं विदेहवचनम्। खालित्यं रुह्येति च तस्य पर्यायकथनम्। तथाच भोजः-"तदिन्द्रलुप्तमित्याहुः खल्वीं रुह्यां च केचन" इति। कार्तिकस्त्वाह-"इन्द्रलुप्तं श्मश्रुणि भवति, खालित्यं शिरस्येव, रुह्या च सर्वदेहे" इति। आगमस्त्वत्र नास्ति ॥ २८-२९ ॥

दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रपाट्यते।
कफमारुतकोपेन विद्याद्दारुणकं तु तम् ॥ ३० ॥

दारुणलक्षणमाह-दारुणेत्यादि। दारुणेति कठिना। कफमारुतकोपादिति यद्यप्युक्तं तथापि पित्तरक्तानुबन्धोऽप्यत्र द्रष्टव्यः। तथाहि विदेहः-"यदत्र पटलाभासं सरुजस्कं शिरस्त्वचि। परुषं जायते जन्तोस्तस्य रूपं विशेषतः। तोदैः समन्वितं वातात् सकण्डूगौरवं कफात्। सपिपासं सदाहार्तिरागं पित्तास्रजं तथा"- इति। अत्र वचने सदाहरागं च पित्तात्, सार्तिं तु रक्तात्, अर्तिर्हि रक्तजाऽपि भवति। यदुक्तं-"रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्चेन्नास्ति न चास्ति रुक्" इति। दारुणं रुक्षीति लोके ॥ ३० ॥

अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्ध्नि तु।
कफासृक्क्रिमिकोपेन नृणां विद्यादरूंषिकाम् ॥ ३१ ॥

अरूंषिकामाह-अरूंषीत्यादिना। अरूंषीति व्रणाः ॥ ३१ ॥

क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः।
पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥ ३२ ॥

पलितमाह–क्रोधेत्यादि । शरीरोष्मेति देहाग्निः । पित्तं चेति पित्तमपि शिरोगतं पलितहेतुः । ननु, पित्तमेवाग्निः, तत्र तत्र पित्तस्य पाचकत्वेनाभिधानात्, यदुक्तवान् सुश्रुतः–" न पाकः पित्तादृते " (सु. सू. स्था. अ. १७) इति, तथा– " पित्ते तस्मिन् पाचकोऽग्निरिति संज्ञा " (सु. सू. स्था. अ. २१) इति, तथा स एव–" न खलु, पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निरुपलभ्यते, आग्नेये तु पित्ते दहनपचनदारणादिष्वभिवर्तमानेऽग्निवदुपचारः क्रियते अन्तरग्निरिति, क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शीतक्रियोपयोगादागमाच्च पश्यामः न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निः " (सु. सू. स्था. अ. २१) इति, चरकाचार्योऽप्याह—" दर्शनं पक्तिरूष्मा च क्षुत्तृष्णादेहमार्दवम् । प्रभाप्रसादौ मेधा च पित्तकर्माविकारजम् " (च. सू. स्था. अ. १८) इति, पाकस्यान्यथानुपपत्त्या चाग्निरङ्गीकारः, किंच मन्देऽग्नौ पित्तकरमरीचादिद्रव्योपयोगादग्नेर्वृद्धिः, पित्तप्रतिकूलशीतमधुरादिद्रव्योपयोगाच्चोपशम उपलभ्यते, यदि हि पित्ताद्भिन्नोऽग्निः स्यात्तदा पित्तस्य वृद्धिह्रासानुविधानमस्यानुपपन्नं स्यात्, न हि तुहिनकरमण्डले हिमभाज्यहिमोपलम्भः, अतुहिनमण्डले अहिमभाजि भगवति भास्करेऽभिमतो हिमोपलम्भः, यद्यतो भिन्नं तत्ततो भेदेनोपलभ्यते, यथा सागरादजगरः, न चैवं पित्तादग्निः, तत्कुतः पित्तादग्नेः पृथगुपादानमिति ? अत्र प्रत्यभिधीयते–न तावदन्तरग्निः पित्तादभिन्नः, भेदसाधकप्रमाणस्य भूयः सद्भावात्, तथाह्यभेदे ' समदोषः समाग्निश्च ' (सु. सू. स्था. अ. १५) इत्यत्र, ' समप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रयौ " इत्यत्र च दोषपदलब्धत्वादग्नेः पृथगुपादानमसङ्गतं, तद्गुणः पित्तेन चेति स्वात्मनि क्रियाविरोधादसङ्गतं, यत्पुनः " न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योग्निः " इत्याद्युक्तं तद्भेदमेव साधयति, उपचाराभिधानात्, न ह्यभेदे उपचारः सम्भवति । यदप्यग्नेः पित्तवृद्धिह्रासानुविधानमभिहितं तदप्रयोजकं, भेदेऽपि समानत्वेन तदुपपत्तेः । यथा कफवृद्धिह्रासकरसौम्याग्नेयद्रव्याभ्यां शुक्रस्य वृद्धिह्रासौ दृष्टौ, न च कफशुक्रयोरैक्यं, किंच घृतं पित्तशमनमग्नेश्च दीपनं, पित्तस्य संचयादौ नाग्नेर्वृद्धिः, पेयादिकं चाग्निकरं, न पित्तकृत्, ततश्च पित्ताद्विलक्षणोऽन्तरग्निः । स च द्रवतेजःसमुदायात्मकस्य पित्तस्य तेजोभागो न बहिरनलवद्भस्माङ्गाराकारः, समुदायतश्च समुदायी अन्य एव करचरणादिभ्य इव शरीरं, अत्यन्तभेदेन चाग्रहणं, तस्य नित्यसंश्लेषणशालित्वात् । पित्तस्य तेजोंऽशः एव पाच (व) कः, तदाह भोजः–" दृढमुष्णोचितं ह्येतत् पित्तोष्मा पचतीति यत् । मूर्च्छितो रसवीर्याभ्यां समानव्यानसंहितः" इत्यारभ्य, " तस्मात् तेजोमयं पित्तं पित्तोष्मा यः स पक्तिमान् । स कायाग्निः स कायोष्मा स पक्ता स च जीवनः" इति । पित्तैकदेशत्वात्तेजसि पित्तोपचारमाश्रित्य सुश्रुतेनोक्तं–' न पाकः पित्तादृते' इति, तथा–" न खलु पित्तव्यतिरेकेणान्योऽग्निः'

इति। एवमन्यद्प्यग्नेरभेदसाधकं वचनं समाधेयम्। ननु, यदि तीक्ष्णः पित्तेनेत्युक्तं, तत् कथं पित्तेनैवाग्नेः प्रशमनमभिधीयते। यदुक्तं चरके–' कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम्। आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् " (च. चि. स्था. अ. १५) इति। उच्यते, यदा कटुकेन रूक्षोष्णेन पित्तं वृद्धं भवति, तदा तेजोभागरूपायाः पित्तस्यावस्थाया उल्बणत्वात्तीक्ष्णः पित्तेनेति सङ्गतं, यदाऽम्ललवणेन स्निग्धोष्णेन कफानुगमनभाजा वृद्धं पित्तं तदा पित्तस्य द्रवावस्थाया उद्रिक्तत्वान्निर्वापणमग्नेरुक्तमिति। जतुकर्णेऽप्युक्तं–" कुपितेन वायुना दीपस्येवाग्नेर्निर्वापणं, पित्तेनोष्णजलवत्, कफेनाम्बुवत् " इति। ततश्च युक्तमग्नेः पृथगुपादानमिति। अग्निश्च पित्तगतत्वेन क्रोधकृतो भवत्येव, क्रोधेन पित्तकोपात्, शोकश्रमाभ्यां तु जनितवातेन शरीरोष्मणोऽपि विक्षेपणाच्छिरोगतत्वं, तेनानिलोऽपि लभ्यते, पित्तं च साक्षादुपात्तं, चकारेण श्लेष्माऽपि केशशुक्लताकरो गृह्यते। एतेन दोषत्रयसहितशरीरोष्मा पलितहेतुरिति वाक्यार्थश्चरकोक्तार्थेन सह संवादी भवति। यदाह—" तेजोऽनिलाद्यैः सह केशभूमिं दग्ध्वा तु कुर्यात् खलितिं नरस्य। किंचित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्याद्धरित्प्रभत्वं च शिरोरुहाणाम् " (च. चि० स्था० अ० २) इति। एतच्चाकालजपलितव्यापकं लक्षणम्। कालजे तु क्रोधादिग्रहणं कारणान्तरोपलक्षणं, तेन वयःपरिणामकृतश्चोष्मा दोषत्रययुक्तः कालजपलितहेतुः। अन्यथा कालजपलितस्य संग्रहो न स्यात्। किंवा कालजं स्वाभाविकत्वादेव नोच्यते। अन्ये तु पित्तगतश्चेच्छरीरोष्मा तत् किमुभयोरुपादानेनेत्यभिधाय शरीरोष्मा पित्तं चेति कर्तृद्वयमाचक्षते; तेन नात्रैकस्मिन् विषये समुच्चयः, किं तर्हि विषयभेदात्। कर्तृद्वयं–तत्र शरीरोष्मा वैकृतं पलितं करोति, पित्तं च प्राकृतं पित्तप्रकृतेः पलितं करोति। यदुक्तं–" पित्तप्रकृतिरकालजवलीपलितयुक्तश्च भवति" इति। एवं स्वाभाविकजरापलितमपि पित्तेनैवास्य हेतोः क्लृप्तत्वात्। न चोष्मकृतत्वेन पलितस्यादोषजत्वप्रसङ्गः, ऊष्मणः पित्तधर्मत्वेन पित्तेऽन्तर्भावात्॥३२॥

शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतरक्तजाः।
युवानपिडका यूनां विज्ञेया मुखदूषिकाः॥ ३३॥

युवानपिडकालक्षणमाह—शाल्मलीत्यादि। युवानपिडका लोके 'वरण्डका' उच्यते, यूनामाननपिडका युवानपिडका, पृषोदरादित्वान्नकारलोपः, एषा च यूनामेव, मुख एव, स्वाभावात्॥ ३३॥

कण्टकैराचितं वृत्तं मण्डलं पाण्डुकण्डुरम्।
पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम्॥ ३४॥

पद्मिनीकण्टकमाह—कण्टकैरित्यादि। तदाख्यमिति पद्मिनीकण्टकाख्यम्॥३४॥

सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम्।
सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिस्तु सः॥ ३५॥

जतुमणिमाह—सममित्यादि। समं मसृणम्। उत्सन्नमुन्नतम्। अयं 'जडुल' इति लोके प्रसिद्धः। कफरक्तजमिति प्राधान्येनोक्तं, तेन चरकोक्तं त्रिदोषजत्वमप्यस्योपपन्नं भवति। यदुक्तं तेन–' कृष्णः स्निग्धो जतुमणिर्ज्ञेयो वातोत्तरैस्त्रिभिः। अरुजं त्वपरैरुक्तं लक्ष्मेत्याहुर्भिषग्वराः" इति। सहजं लक्ष्म चैकेषामिति एकेषामाचार्याणां मतेन सहजं लक्ष्म लक्षणं स्त्रीपुंसयोरङ्गभेदेन शुभाशुभफलप्रदं भवति। सहजं शरीरेण सह जातं जन्मकालप्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अवेदनं स्थिरं चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते।
माषवत्कृष्णमुत्सन्नमनिलान्मषकं तु तत् ॥ ३६ ॥

मषकलिङ्गमाह–अवेदनमित्यादि। स्थिरं कठिनमिति गयदासः, अचलमिति युक्तं, भोजे मृद्विति पाठात्। मषकमादिशेदिति माषशब्दात् "इवे प्रतिकृतौ" इति कन्, नैरुक्त्येन च विधिना ह्रस्वत्वम्। अत्र चकारेण कफमेदसी समुच्चीयेते। तथाच भोजः–" वातेरिते त्वचि यदा दूष्येते कफमेदसी। श्लक्ष्णं मृदु सवर्णं च कुरुतो मषकं वदेत्"–इति ॥ ३६ ॥

कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च।
वातपित्तकफोच्छोषात्तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥ ३७ ॥

तिलकालकलक्षणमाह—कृष्णानीत्यादि। 'वातपित्तकफोच्छोषात्' इति पाठे वातपित्ताभ्यां हेतुभ्यां कफस्योच्छोषः शोषणं तस्मात्। अन्ये चरकं दृष्ट्वा 'वातपित्तासृगुच्छोषात्' इति पठन्ति। तथाच चरकः–"यस्य पित्तं प्रकुपितं शोणितं प्राप्य शुष्यति। तिलका विप्लवा व्यङ्गा नीलिका चास्य जायते" (च. सू. स्था. अ. १८) इति अस्मिन् वचने वातोऽप्यवगन्तव्यः, तेनापि शोषस्य क्रियमाणत्वात्। अन्येऽपि तन्त्रान्तरं दृष्ट्वा 'वातपित्तकफोत्सेकात्' इति पठन्ति। उत्सेकादित्युद्रेकात्। तथाहि तन्त्रान्तरं—'मारुतः पित्तमादाय कफरक्तसमाश्रितः। चिनोति तिलमात्राणि त्वचि'ते तिलकालकाः' इति, किंत्वस्मिन्नपि तन्त्रे कफरक्तसमाश्रित इत्यनेन कफरक्तयोराश्रितवातेन पित्तसहितेनोच्छोषादेव तिलकालके कार्ष्ण्यस्य संभवोऽवगम्यते, ततश्च 'वातपित्तकफोच्छोषात्' इति पाठो युज्यते। 'वातपित्तरसोद्रेकात्' इति पाठान्तरम् ॥ ३७ ॥

महद्वा यदि वा चाल्पं श्यावं वा यदि वाऽसितम्।
नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधीयते ॥ ३८ ॥

न्यच्छलिङ्गमाह—महद्वेत्यादि। असितं कृष्णम्। 'नीरुजं मण्डलं' इत्यस्य स्थाने 'सहजं मण्डलं' इति केचित् पठन्ति, तेन जन्मकालप्रवृत्तं न्यच्छमिच्छन्ति अत एव न्यच्छस्य पर्याये लाञ्छनमिति तैः पठ्यते। यथा–'न्यच्छं लाञ्छनमुच्यते'–इति लाञ्छनं लक्षणम्। अत्र भोजवचनात् पित्तरक्तान्वितो वायुः कारणम्। यदाह—'रक्तपित्तान्वितो वायुस्त्वक्प्रदेशाश्रितो यदा। जनयेन्मण्डलं

कृष्णं श्यावं वा न्यच्छमादिशेत्" इति । अत्र श्यावत्वपक्षे मुखेतरदेश एव संभवेन बहुलत्वेन व्यङ्गाद्भेदोऽवगन्तव्यः ॥ ३८ ॥

क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।
मुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः ॥ ३९ ॥
नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ।

व्यङ्गलिङ्गमाह—क्रोधायासेत्यादि । श्यावमिति शुक्लानुविद्धकृष्णवर्णम् । अस्य 'छ्यावक' इति 'मेछेता' इति च लोके ख्यातिः ॥ ३९ ॥

कृष्णमेवंगुणं गात्रे मुखे वा नीलिकां विदुः ॥ ४० ॥

नीलिकालक्षणमाह—कृष्णमेवंगुणमित्यादि । एवंगुणमिति नीरुजतनुकमण्डलधर्मं; व्यङ्गोक्तदोषोऽत्रापि बोद्धव्यः, संमूर्च्छनविशेषात्तु नीलित्वकारी । कृष्णन्यच्छादतिकृष्णत्वेन भिन्ना-नीलिका, व्यङ्गनीलिकयोस्तु व्यक्त एव भेदः—श्यावो व्यङ्गः, कृष्णा नीलिका; भोजे तु नीलिका गात्र एवोक्ता । यदुक्तं—" मारुतः क्रोधहर्षाभ्यामूर्ध्वगो मुखमाश्रितः । पित्तेन सह संयुक्तः करोति वदनत्वचि । नीरुजं तनुकं श्यावं व्यङ्गं तमिति निर्दिशेत् । कृष्णमेवंगुणं गात्रे नीलिकां तां विनिर्दिशेत् " इति ॥ ४० ॥

मर्दनात् पीडनाद्वाऽति तथैवाप्यभिघाततः ।
मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥ ४१ ॥
तदा वातोपसृष्टत्वात्तच्चर्म परिवर्तते ।
मणेरधस्तात् कोशश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ॥ ४२ ॥
सरुजां वातसंभूतां तां विद्यात् परिवर्तिकाम् ।
सकण्डूः कठिना चापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥ ४३ ॥

मेढ्रगताभिघातजे रोगत्रये परिवर्तिकामाह—मर्दनादित्यादि । पीडनाद्वाऽतीत्यतिशब्दो मर्दनपीडनाभ्यां सह सम्बध्यते । अतियोगादेव ते वातं कोपयतः । सर्वतश्चरन्निति व्यानः, ' सर्वतश्चरः ' इति पाठे स एवार्थः । परिवर्तत इति सर्वतो विवर्तते । कोष इति चर्मकोषः । परिवर्तिकेति वृतधातोः " रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् "—इति ण्वुल् (वृत-णक-आप्) । एवमवपाटिकायां च बोद्धव्यम् । अस्यां वातजायामपि पित्तानुबन्धाद्दाहपाकौ भवतः, कफसम्बन्धस्तु सकण्डूः कठिना चापीत्यादिनाभिहितः । भोजेऽप्युक्तं—' मणेरधो मेढ्रचर्म व्यानस्तु परिवर्तयेत् । सशूलतोददाहाद्यैर्विज्ञेया परिवर्तिका । श्लैष्मिकी कठिना स्निग्धा कण्डूमत्यल्पवेदना "—इति ॥ ४१–४३ ॥

अल्पीयःखां यदा हर्षाद्बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः ।
हस्ताभिघातादपि वा चर्मण्युद्वर्तिते बलात् ॥ ४४ ॥
यस्यावपाट्यते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम् ।

अवपाटिकामाह—अल्पीयःखामित्यादि । अल्पीयःखामित्यल्पतरं खं योनिमुखं यस्याः सा तथा, कन्या ह्यनार्तवा अल्पीयःखा भवति । अत्र हेत्वन्तरं हस्ताभिघातादपि वेति । उद्वर्तित इति ऊर्ध्वं वर्तिते । यस्यावपाट्यत इति स्वयमेव विदीर्यते । एषा च पृथक् दोषत्रयेणानुबध्यते । तथाच भोजः—" मर्दनादभिघाताद्वाकन्यायोनिप्रपीडनात् । लक्ष्यते यदि मेढ्रस्य चर्म दशैरिव क्षतम् । ज्ञेयाऽवपाटिका सा तु पृथग्दोषैः समन्विता । वातात् सा परुषा रूक्षा शूलनिस्तोदकारिणी । पित्तात् सदाहा रक्ताद्वा दाहतृष्णासमन्विता । श्लैष्मिकी कठिना स्निग्धा कण्डूमत्यल्पवेदना " इति ॥ ४४ ॥

वातोपसृष्टे मेढ्रे वै चर्म संश्रयते मणिम् ॥ ४५ ॥
मणिश्चर्मोपनद्धस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ।
निरुद्धप्रकशे तस्मिन् मन्दधारमवेदनम् ॥ ४६ ॥
मूत्रं प्रवर्तते जन्तोर्मणिर्विव्रियते न च ।
निरुद्धप्रकशं विद्यात् सरुजं वातसंभवम् ॥ ४७ ॥

निरुद्धप्रकशमाह—वातोपसृष्ट इत्यादि । संश्रयत इति समग्रं श्रयते, अत्रैव नीयत इत्यर्थः । अवपाटिका त्वरूढा चर्मसंकोचान्निरुद्धप्रकशो भवतीति ब्रुवते, सन्निरुद्धगुदवत् स्वतन्त्रोऽपि भवतीति शक्यते वक्तुं; निरुद्धप्रकाश इत्यस्मिन्नर्थे निरुद्धप्रकशः, नैरुक्तेन च रूपसिद्धिः । मूत्रस्रोतः संकुचितचर्मपीडनेन मणेः स्वल्पद्वारत्वान्मूत्रस्रोतो रुणद्धि । अवेदनमित्यस्य स्थाने सवेदनमिति केचित् । अत्र भोजाभिप्रायेण व्याचक्षते एकदा निरुद्धे स्रोतसि सवेदनमन्यदा तु प्रकाशे मन्दधारं प्रवर्तते, मणिश्च नावदीर्यते मूत्रेणेति । तथाच भोजः—"मेढ्रान्ते चर्मणि यदा मारुतः कुपितो भृशम् । द्वारं रुणद्धि स शनैः प्रकाशश्च मुहुर्भवेत् ॥ मूत्रं मूत्रयते कृच्छ्रात् प्रकाशस्तु यदा भवेत् । वातोपसृष्टमेढ्रस्तु मणिर्न च विदीर्यते । निरुद्धं च प्रकाशं च व्याधिं विद्यात् सुदारुणम्"—इति । सुश्रुते तु निरुद्धप्रकाशत्वात् निरुद्धप्रकशः । मणिर्विव्रियते न चेति मणिर्विवृतो न भवति ॥ ४५–४७ ॥

वेगसंधारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः ।
निरुणद्धि महास्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ ४८ ॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ।
सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदारुणम् ॥ ४९ ॥

मूत्रमार्गरोधकनिरुद्धप्रकाशानन्तरं पुरीषमार्गरोधकं सन्निरुद्धगुदमाह—वेगसंधारणादित्यादि । तस्येति गुदस्य । 'महत्स्रोत' इति पाठे तु महत्स्रोतो गुदविवरं, निरुद्धप्रकाशवदत्रापि चर्मसंकोचात् सन्निरुद्धगुदम् ॥ ४८–४९ ॥

शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
स्विन्ने वाऽस्नाप्यमाने वा कण्डू रक्तकफोद्भवा ॥ ५० ॥

कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते।
एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम्॥ ५१॥

अहिपूतनमाह--शकृन्मूत्रेत्यादि। अपान इति गुदे, स्विन्ने स्वेदवति, अस्नाप्यमाने अक्रियमाणक्षालने; स्वेदमलक्लेदादेव कण्डूर्भवतीत्यर्थः। एकीभूतमिति अपानं व्रणैः सहैकीभूतम्। अहिपूतनं च बालानामेव भवति, भोजे पुनरिदं दुष्टस्तन्यपानादपि भवतीति पठितम्। यदुक्तं,--"दुष्टस्तन्यस्य पानेन मलस्याक्षालनेन च। कण्डूदाहरुजावद्भिः पिडकैश्च समाचिताः॥ संभवन्ति यथादोषं दारुणा ह्यहिपूतना"-इति॥ ५०-५१॥

स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंस्थितः।
यदा प्रक्लिद्यते स्वेदात् कण्डूं जनयते तदा॥ ५२॥
कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते।
प्राहुर्वृषणकच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम्॥ ५३॥

अहिपूतनसमानहेतुलिङ्गतया गुदाश्रयं गुदभ्रंशमुल्लङ्घ्यानन्तरं वृषणकच्छूमाह-स्नानोत्सादनहीनस्येत्यादि एषा च निदानविशेषात् प्रायो वृषणभावित्वाद्विशिष्टचिकित्सोपयोगित्वाच्च कुष्ठोक्तकच्छूतो भेदेन पठ्यते॥ ५२-५३॥

प्रवाहणातीसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः।
रूक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत्॥ ५४॥

गुदभ्रंशलिङ्गमाह--प्रवाहणेत्यादि। प्रवाहणं प्रकर्षेण कुन्थनम्। 'वाह प्रयत्ने' इत्यस्य रूपम्। प्रवाहणेनातिवेगोदीरणेन वातकोपः, अतीसारेण तु धातुक्षयात्; यदि वा प्रवाहणेनातीसारेण चाधोगतमारुतत्वेन गुदनिर्गमो रूक्षादिदेहस्य॥ ५४॥

सदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः।
कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः॥ ५५॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने क्षुद्ररोगनिदानं समाप्तम्॥ ५५॥

वराहदंष्ट्रलिङ्गमाह—सदाह इत्यादि। अयं 'वराहदाढ' इति लोके प्रसिद्धः॥५५॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां क्षुद्ररोगनिदानं समाप्तम्॥ ५५॥

अथ मुखरोगनिदानम्।

आनूपपिशितक्षीरदधिमत्स्यातिसेवनात्।
मुखमध्ये गदान् कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः॥ १॥

रोगगणत्वसामान्यान्मुखरोगनिदानमुच्यते-आनूपेत्यादि। मुखरोगाश्च पञ्चषष्टिर्भवन्ति। यदाह भोजः-'दन्तेष्वष्टावोष्ठयोश्च मूलेषु दश पञ्च च। नव तालुनि जिह्वायां पञ्च सप्तदशामयाः। कण्ठे त्रयः सर्वसरा एकषष्टिश्चतुःपराः'-इति॥ १॥

तत्राष्टावोष्ठगतानाह।—

कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ संप्राप्तानिलवेदनौ।
दाल्येते परिपाट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः॥ २॥

वातिकलक्षणमाह—कर्कशावित्यादि। दाल्येते इति विदार्येते। परिपाट्येते इति किंचिदवदीर्णत्वचौ भवत इत्यर्थः॥ २॥

चीयेते पिडकाभिश्च सरुजाभिः समन्ततः।
सदाहपाकपिडकौ पीताभासौ च पित्ततः॥ ३॥

पैत्तिकलक्षणमाह—चीयेते इत्यादि। सरुजाभिरिति पित्तकृतरुजान्विताभिः। यद्येवं सदाहपाकपिडकाविति किमर्थमुच्यते? पूर्वेणैव गतार्थत्वात्। नैवं, पक्षान्तरप्रतीत्यर्थं पुनरुच्यते; अयमर्थः—कदाचित् पित्तरुजान्वितबहुपिडकाचितावोष्ठौ कदाचिद्दाहपाकान्वितपिडकाचितौ वा भवतः; अन्यस्त्वाह—अनतिभिन्नार्थत्वादव्यक्तशब्दार्थत्वाच्च दाहपाकातिशयदर्शनार्थं पिडकानुवादः॥ ३॥

सवर्णाभिश्च चीयेते पिडकाभिरवेदनौ।
भवतस्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरू॥ ४॥

कफजमाह—सवर्णाभिरित्यादि। सवर्णाभिरिति ओष्ठसमानवर्णाभिः। अवेदनौ ईषद्वेदनौ॥ ४॥

सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च।
सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ॥ ५॥

सान्निपातिकलक्षणमाह—सकृदित्यादि। सकृदिति कदाचिद्विकृतिवशादेवं भवति। अनेकपिडकाचिताविति वातादिवेदनान्वितबहुपिडकौ, अनेकवर्णपिडकाचिताविल्यन्ये; अनेकाश्च वर्णा वातादीनां कृष्णपीतश्वेताः, अत्र पक्षे सकृत्कृष्णावित्यादिपिडकातोऽन्यत्र कल्पनीयम्॥ ५॥

खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिर्निपीडितौ।
रक्तोपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ॥ ६॥

रक्तजमाह—खर्जूरेत्यादि। खर्जूरफलवर्णाभिरित्यनेन वर्णमात्रेणैव साधर्म्यं प्रतिपाद्यते, यदि तु सर्वात्मना साधर्म्यमभीष्टं स्यात्, तदा 'खर्जूरफलतुल्याभिः' इत्येवोच्येत। रक्तोपसृष्टाविति रक्तदूषितौ॥ ६॥

गुरू स्थूलौ मांसदुष्टौ मांसपिण्डवदुद्गतौ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात्॥ ७॥

मांसजमाह—गुरू स्थूलावित्यादि। जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्तीति क्रिमयोऽप्यत्र उच्छ्रिता भवन्ति। उभयतो मुखादिति मुखविवरमपेक्ष्योभयभागयोः, सृक्कणीप्रदेशयोरिति यावत्। मुखादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। 'उभयतोमुखा' इति पाठान्तरे उभयसृक्कणीभागो मुखमाश्रयो येषां ते तथा। द्विमुखा इत्यन्ये॥ ७॥

सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरू।
अच्छं स्फटिकसंकाशमास्रावं स्रवतो भृशम् ॥ ८ ॥
तयोर्व्रणो न संरोहेन्मृदुत्वं च न गच्छति।

मेदोजमाह-सर्पिर्मण्डप्रतीकाशावित्यादि। सर्पिर्मण्डप्रतीकाशाविति सर्पिर्मण्डो घृतस्योपरितनः स्वच्छभागः, तत्प्रतीकाशौ तत्सदृशौ। तयोरिति तादृशयोः ॥८॥

क्षतजाभौ विदीर्येते पाट्येते चाभिघाततः ॥ ९ ॥
ग्रथितौ च तथा स्यातामोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ।

अभिघातजमाह—क्षतजाभावित्यादिना। अत्र कफरक्तयोरप्यनुबन्धो बोद्धव्यः। यदुक्तं भोजे-' क्षतावभिहतौ वापि रक्तावोष्ठौ सवेदनौ। भ्रवतः सपरिस्रावौ कफरक्तप्रदूषितौ " इति। वायुरप्यत्राभिघाताल्लभ्यते, अयं चाभिघातजशोथाद्यथोक्तलक्षणकारणभेदेन तथा वातिकौष्ठप्रकोपादपि कफरक्तरूपहेतुभेदयोगाद्भिद्यते।

दन्तमूलगतान् पञ्चदश व्याकरोति-

शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात्प्रवर्तते।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥ १० ॥
दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्ति च परस्परम्।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसंभवः ॥ ११ ॥

शीतादमाह-शोणितमित्यादि। दन्तवेष्टेभ्य इति दन्तबन्धनमांसेभ्यः। अकस्मादिति अभिघातादिनिमित्तं विना। ' शीर्यन्त ' इत्यस्य स्थाने, ' पच्यन्त ' इति गदाधरः, व्याचष्टे च-'स्वयं' इति शेषः। पचन्ति च परस्परमित्यन्योन्यं पचन्ति। पाकोष्मदूषितशोणितसंचरणेन ॥ १०-११ ॥

दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुर्जायते महान्।
दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ १२ ॥

दन्तपुप्पुटकमाह-दन्तयोरित्यादि। अयं च दन्तयोस्त्रिष्वित्यभिधानात् द्वित्रिदन्तनियतः, कफरक्तजत्वेऽपि शौषिराद्भिन्नोऽयं रुजालालास्रावाभावात् ॥ १२ ॥

स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसंभवः ॥ १३ ॥

दन्तवेष्टमाह—स्रवन्तीत्यादि। स्रवन्ति पूयरुधिरमित्यत्र 'दन्तमूलानि' इति शेषः। चला दन्ता भवन्ति चेति चकारेण पचन्ति चेति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः।
लालास्रावी स विज्ञेयः शौषिरो नाम नामतः ॥ १४ ॥

शौषिरलिङ्गमाह-श्वयथुरित्यादि। नामत इति प्रसिद्धितः ॥ १४ ॥

दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते।
यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञितः ॥ १५ ॥

महाशौषिरलिंगमाह--दन्ता इत्यादि । तालु चाप्यवदीर्यत' इत्यत्र चकारेण दन्ता ओष्ठौ चाप्यवदीर्यन्ते इति बोद्धव्यम् । सप्तरात्राच्चायं मारकः । यदाह भोजः,– "सदाहो दन्तमूलेषु शोथः पित्तकफानिलात् । जातः कफं क्षपयति क्षीणे तस्मिंस्तु शोणितम् । विवृद्धमनिशं दन्तान् ताल्वोष्ठमपि दारयेत् । महाशेषिर इत्येतत् सप्तरात्रान्निहन्त्यसून्" इति । यस्मिन् शेषिरे एवमपि भवति स महाशेषिर इति गदाधरः ॥ १५ ॥

दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥ १६ ॥

परिदरमाह–दन्तमांसानीत्यादि । दन्तमांसस्य परिदारणात् परिदरसंज्ञा ॥१६॥

वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च ।
यस्मिन् सोपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥ १७ ॥

उपकुशलक्षणमाह–वेष्टेष्वित्यादि । ताभ्यामिति दाहपाकाभ्याम् । सोपकुश इति निर्देशोऽसिद्धत्वानित्यत्वात् साधुः, तेन स उपकुश इत्यर्थः ॥ १७ ॥

घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।
चला भवन्ति दन्ताश्च स वैदर्भोऽभिघातजः ॥ १८ ॥

वैदर्भलिङ्गमाह–घृष्टेष्वित्यादि । संरम्भ इति शोथः, वेदनापाकौ वा ॥१८॥

मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिवर्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक् च प्रशाम्यति ॥ १९ ॥

खलिवर्धनलिङ्गमाह–मारुतेनेत्यादि । जाते रुक् च प्रशाम्यतीति उत्थितेऽधिके दन्ते प्रभावाद्वेदनाया अभावः ॥ १९ ॥

शनैःशनैः प्रकुरुते वायुर्दन्तसमाश्रितः ।
करालान्विकटान् दन्तान् करालो न स सिध्यति ॥ २० ॥

करालक्षणमाह–शनैरित्यादि । करालान् विषमान् । करालस्तु सुश्रुतेऽनुक्तोऽधिकः संग्रहकारेण पठितः, तेन सुश्रुतोक्तपञ्चदशसंख्याहानिः ॥ २० ॥

हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ।

अधिमांसकमाह–हानव्य इत्यादि । अधिमांसक इति संज्ञायां कन् । हानव्य इति हनुकुहरे । पश्चिम इत्यवसानजे, अन्तेज इति यावत् ॥

दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥ २१ ॥

पञ्च दन्तनाडीराह–दन्तेत्यादि । नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिता इति नाडीनिदाने यथोक्ता वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्तास्तथा दन्तमांसगता अपि नाड्यः । एताश्च नाडीव्रणसमानलक्षणा अपि शालाक्यसिद्धान्तेन संख्यापूरणाय चिकित्सा-

भेदाच्च पुनरुक्ताः ॥ २१ ॥

दन्तगतानष्टौ प्राह–

दीर्यमाणेष्विव रुजा यस्य दन्तेषु जायते।
दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥ २२ ॥

सदागतिनिमित्तज इति सदागतिर्वायुः, तस्मान्निमित्ताज्जात इति । सदागतिनिमित्तत इति वक्तव्ये सदागतिनिमित्तज इति यत्कृतं तद्बलवद्धेतुजन्यवातकृतत्वबोधनार्थमिति कार्तिकः, केवलवातजत्वख्यापनार्थमित्यन्ये ॥ २२ ॥

कृष्णच्छिद्रश्चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः।
अनिमित्तरुजो वाताद्विज्ञेयः क्रिमिदन्तकः ॥ २३ ॥

क्रिमिदन्तकमाह–कृष्णच्छिद्र इत्यादि । कृष्णच्छिद्र इति दुष्टरक्तजक्रिमिकृतशोथपाकद्वारेण कृष्णच्छिद्र इत्यर्थः । अन्ये ' कृष्णश्चित्र ' इति पठन्ति, चित्र इति चित्रवान्, अर्शआदित्वादच् । स्रावीति दन्तमूलेषु स्रावो बोद्धव्यः, दन्तानां नीरसत्वेन स्रवाभावात् । अनिमित्तरुज इति अवघट्टनादिनिमित्तं विनैव महारुजत्वेन रुजावानिति कार्तिकः ॥ २३ ॥

वक्त्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते।
कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥ २४ ॥

भञ्जनकलक्षणमाह–वक्त्रमित्यादि । वक्त्रं वक्रमिति दन्तभङ्गकारिणा दोषेण वक्त्रस्यापि वक्रत्वम् ॥ २४ ॥

शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः।
पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥ २५ ॥

दन्तहर्षलक्षणमाह—शीतेत्यादि । ' शीतमुष्णं च दशनाः सहन्ते स्पर्शनं नच । यस्य तं दन्तहर्षं तु व्याधिं विद्यात् समीरणात् '—इति श्लोकान्तरं पठन्ति। तत्र दन्तहर्षस्य वातजत्वेऽप्युष्णासहत्वं व्याधिप्रभावात्, कफरक्तावृतत्वाद्वा बोद्धव्यम् ॥ २५ ॥

मलो दन्तगतो यस्तु पित्तमारुतशोषितः।
शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ २६ ॥

दन्तशर्करालक्षणमाह–मल इत्यादि । ' शर्करेव खरस्पर्शा ' इत्यस्य स्थाने ' सा दन्तानां गुणहरी ' इति क्वचित् पठ्यते, दन्तानां गुणस्य शुक्लत्वदृढत्वादिकस्य हरणशीला ॥ २६ ॥

कपालेष्विव दीर्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा।
कपालिकेति विज्ञेया सदा दन्तविनाशिनी ॥ २७ ॥
योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः।
श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥ २८ ॥

दन्तमांसे मलैः सास्रैर्बाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः।
सदाहरुक् स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ॥ २६ ॥

कपालिकालक्षणमाह—कपालेष्वित्यादि। कपालेष्विवेति मलसहितदन्तावयवेषु काठिन्यात् कपालतुल्येषु, दन्तमल एव कठिने कपालप्राये दीर्यमाणे सैव शर्करा कपालिका। सदेति बाल्यादौ। अत्रावकाशे हनुमोक्षः सुश्रुते दन्तदेशसामीप्याद्दन्तपीडनाच्च पठितः, स इह संग्रहकारेण मुख्यदन्तगतत्वाभावान्न पठितः, पठितस्तु हनुग्रहसंज्ञया वातव्याधौ भोजवचनात्। यदुक्तं—" वाताभिघाताज्जन्तोर्हि हनुसन्धिर्विमुच्यते। निरस्तजिह्वः कृच्छ्रेण भाषितं तत्र गच्छति। सम्यक् तमनिलव्याधिं हनुमोक्षं विनिर्दिशेत् " इति ॥ २७–२६॥

जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा।
पित्तेन दह्यत्युपचीयते च दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च।
कफेन गुर्वी बहुला चिता च मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः ३०

संप्रति जिह्वागतानाह—जिह्वाऽनिलेनेत्यादि। स्फुटितेति मनाग्विदीर्णा। प्रसुप्तेति सुप्तेव, रसस्यानवबोधात्। शाकच्छदनप्रकाशेति शाकतरुपत्रवत् कण्टकाचितेत्यर्थः, शाको मरुजद्रुमः। पैत्तिककण्टकलक्षणे दह्यतीति आत्मनेपदानित्यत्वात् साधु। अयं च रोगो जाडीति ख्यातः ॥ ३० ॥

जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः।
जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ३१

अलासमाह—जिह्वेत्यादि। प्रगाढ इति प्रकर्षेण गाढो दारुण इत्यर्थः। तेन 'जिह्वागतेष्वलासस्तु' इत्यादिनाऽलासस्यासाध्यतोक्ता सूच्यते। कफरक्तमूर्तिरिति कफरक्ताभ्यां हेतुभ्यां लब्धमूर्तिः। कफरक्तज इत्यर्थः। जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः भृशपाकेन पित्तं, अतस्त्रिदोषजो ज्ञेयः, अत एवास्यानुपक्रमेणासाध्यत्वं कफरक्तयोस्तु प्राधान्येनाभिधानम्। 'अधोगतः' इति पाठान्तरे जिह्वाया अधोगतः ॥ ३१ ॥

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नम्य जातः कफरक्तमूलः।
लालाकरः कण्डुयुतः सचोषः सा तूपजिह्वा पठिता भिषग्भिः ३२

उपजिह्विकामाह—जिह्वाग्ररूप इत्यादि। सचोष इति चोषः साक्षादग्निसम्बन्धेनेवोपतापः, चोषश्चात्र रक्तयोनिना पित्तेन ॥ ३२ ॥

तालुगतानाह—

श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूले प्रवृद्धो दीर्घः शोथो ध्मातवस्तिप्रकाशः।
तृष्णाकासश्वासकृत्तं वदन्ति व्याधिं वैद्याः कण्ठशुण्डीति नाम्ना ३३॥

कण्ठशुण्डीमाह—श्लेष्मासृग्भ्यामित्यादि। ध्मातवस्तिप्रकाश इति वायुपूरितचर्मपुटतुल्यः ॥ ३३ ॥

शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु।

तुण्डिकेरीलक्षणमाह–शोथ इत्यादि। प्रागुक्ताभ्यामिति श्लेष्मासृग्भ्याम्। तुण्डिकेरी वनकार्पासीफलं, तत्तुल्यशोथतया तुण्डिकेरी। तोददाहाभ्यामिह वातपित्तानुबन्धो ज्ञेयः।

मृदुः शोथो लोहितः शोणितोत्थो ज्ञेयोऽध्रुषः सज्वरस्तीव्ररुक् च ३४

अध्रुषलक्षणमाह–मृदुरित्यादि। शोणितोत्थ इति रक्तसमुत्थः॥ ३४॥

कूर्मोन्नतोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा तु।

कच्छपलक्षणमाह––कूर्मोन्नत इत्यादि। अवेदन इत्यल्पवेदनः। अशीघ्रजन्मेति चिरजः।

पद्माकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्याद्रक्तादर्बुदं प्रोक्तलिङ्गम्॥ ३५॥
दुष्टं मांसं नीरुजं तालुमध्ये कफाच्छूनं मांससंघातमाहुः।

ताल्वर्बुदमाह–पद्माकारमित्यादि। पद्माकारमिति पद्मकर्णिकाकारम्। तथाच भोजः–" उपर्येव भवेन्नद्धो यथा पद्मस्य कर्णिका। पार्श्वतश्चांकुरैर्दीर्घैर्नासा चाप्यवसीदति। श्लेष्मरक्तसमुत्थानं तत्ताल्वर्बुदसंज्ञितम् " इति। रक्तजत्वाल्लोहितम्। प्रोक्तलिङ्गमिति पूर्वोक्तरक्तार्बुदतुल्यलिङ्गमित्यर्थः॥ ३५॥

नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात् स्यान्मेदोयुक्तात् पुप्पुटस्तालुदेशे ३६
शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालुः श्वासश्चोग्रस्तालुशोषोऽनिलाच्च।
पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति॥ ३७॥

पुप्पुटमाह—नीरुगित्यादि। पुप्पुटस्तालुदेशे इति तालुपुप्पुटः। तालुशब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः। 'तालुशोषस्तु पित्तात्' इति केचित् पठन्ति, पित्तस्यापि शोषकत्वात्। केचित्तु वक्ष्यमाणं 'पित्तं कुर्यात्' इति पदमत्रापि सम्बध्य श्वासश्चोग्र इति चकारं भिन्नक्रमेण योजयित्वा विभक्तिविपरिणामं च कृत्वा पित्तं तालुशोषं कुर्यादिति व्याचक्षते। किंत्वयं भोजेऽपि वातादेव पठितः। यदुक्तं–" तालुशोषो भवेद्वातात् " इत्यादि॥ ३६–३७॥

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितम्।
गलोपसंरोधकरैस्तथाऽङ्कुरैर्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी॥३८॥

कण्ठगतास्तु रोहिण्यादयः सप्तदशोच्यन्ते, तत्र पञ्चानां रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्तिमाह–गलेऽनिल इत्यादि। सर्वरोहिण्यः सन्निपातजाः, उत्कर्षाद्वातजादिव्यपदेशः। अन्ये तु 'पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितं' इति पठित्वा सुश्रुते एकदोषजत्वमप्याहुः। भोजेऽप्युक्तं–'वातपित्तकफा रक्तमेकशः सर्वशोऽपि वा। कण्ठं यदा निषेवन्ते"–इत्यादि। निहन्त्यसूनित्यनेन यद्यपि सामान्येनासाध्यत्वमुक्तं तथाऽपि सप्ताहादिना पृथग्दोषत्रयजानामनुक्रमेणासाध्यत्वं, एवं रक्तजाया अपि, सन्निपातजायास्तु जन्मनैवासाध्यत्वम्। तदुक्तं भोजेन—" तालुः शुष्यति कण्ठश्च

वातेनायाम्यते यदा। कण्ठेऽस्यान्नं प्रसज्येत सप्ताहात् स जह्यात्त्वसून् ॥ उष्यते चूष्यते पित्तात् धूप्यते परिदह्यते। अङ्गारैरिव जह्यात् स प्राणानाशु चतुर्दिनात्"–इति। "कफादन्तर्बहिः शोथः श्वासः कण्ठश्च बाध्यते। यस्य सोऽसून् त्यजेद्रोगी त्र्यहाद्रोहिणिपीडितः॥ लक्षणं पित्तरोहिण्या तुल्यं शोणितजन्मनः। सर्वदोषकृता या तु सर्वलिङ्गसमन्विता। असाध्यां तां विजानीयाद्रोहिणीं सन्निपातजाम्। एषा सद्यो मारयति तिस्र आद्याः क्रियां विना"—इति क्वचित्। भोजे 'अन्या सद्यो मारयति' इति पाठः, तदा रक्तजायामप्यसाध्यत्वमायाति; किंत्वियं साध्यैव, यदुक्तं,–"लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यः" (सु. सू. अ. २५)–इति। तथा,–"साध्यानां रोहिणीनां तु हितं शोणितमोक्षणम्"–(सु. चि. स्था. अ. २२) इत्यनेन रक्तजाया अपि चिकित्सोक्ता, किंच गलगतेष्वेकैव रोहिणी सन्निपातजा 'रोहिणी गले' इत्यनेनासाध्योक्ता। भोजे तु "तिस्र आद्याः क्रियां विना" इत्यभिधानं त्रिदोषजत्वेन प्राधान्यमभिप्रेत्य, खरनादेऽपि सन्निपातजाया एव सद्योमारकत्वमुक्तम्। यदाह,–"सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्र्यहाच्छ्लेष्मसमुद्भवा। पञ्चाहात् पित्तसंभूता सप्ताहात् पवनोत्थिता"–इति ॥ ३८ ॥

जिह्वासमन्ताद्भृशवेदनास्तु मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधिनो ये।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥ ३९ ॥
क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजा तु।
स्रोतोविरोधिन्यचलोद्गता च स्थिराङ्कुरा या कफसंभवा सा ॥ ४० ॥
गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या त्रिदोषलिङ्गा त्रितयोत्थिता च।
स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मका तु ॥४१॥

वातजादिभेदेन रोहिणीलक्षणमाह–जिह्वेत्यादि। जिह्वासमन्तादिति जिह्वायाः सर्वत इत्यर्थः। वातात्मकोपद्रवगाढयुक्तेति वातात्मका उपद्रवाः कम्पविनामस्तम्भादयस्तैरतिशयमनुगता। त्रिदोषजायामनिवार्यवीर्येति क्रिययाऽपि न निवार्यं वीर्यमस्याः, सद्योमारकत्वादित्यर्थः। त्रितयोत्थितेति। दोषत्रयोत्थिता। पित्तलिङ्गातिदेशस्याव्यवहितत्वप्रतीत्यर्थं पित्तरोहिण्यनन्तरं रक्तजाया वक्तुमुचितायाः शेषेऽभिधानमितररोहिण्यपेक्षया सुखसाध्यत्वख्यापनार्थमिति केचित् ॥ ३९–४१ ॥

कोलास्थिमात्रः कफसंभवो यो ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥ ४२ ॥

कण्ठशालूकलक्षणमाह—कोलेत्यादि। कण्टकशूकभूत इति कण्टवत् शूकवच्च वेदनाजनकः, भूतशब्द उपमानार्थे; किंवा कण्टकोपलक्षितः शूको जलशूकः, स इव भूतो जातः। कठिनगुडकतया शालूकसमत्वेन कण्ठशालूकम्। शालूकं जलोत्पलकन्दम् ॥ ४२ ॥

जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु जिह्वोपरिष्टादपि रक्तमिश्रात्।
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम्॥ ४३॥

अधिजिह्विकामाह—जिह्वाग्ररूप इत्यादि। जिह्वोपरिष्टादित्यनेन जिह्वातलजातामुपजिह्वां व्यावर्तयति। अपि रक्तमिश्रादिति न केवलात् कफाद्भवति, किंतु रक्तमिश्रादेव कफादित्यर्थः। अपिरवधारणे। आगतपाकत्वेन पित्तमप्यत्र द्रष्टव्यम् ४३॥

बलास एवायतमुन्नतं च शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं वदन्ति॥ ४४॥

वलयमाह—बलास एवेत्यादि। बलासः कफः। अन्नगतिमिति अन्नस्य गतिर्येन स्रोतसा सोऽन्नगतिरन्नवहमार्गः, अन्नस्य प्रवेशो वा। कफजोऽप्ययं प्रभावादसाध्यः॥ ४४॥

गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम्।
मर्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहुर्बलाशसंज्ञं निपुणा विकारम्॥ ४५॥

बलाशलिङ्गमाह—गल इत्यादि। मर्मच्छिदमिति प्राणायतनहृदयमर्मच्छिदम्।

वृत्तोन्नतोऽन्तःश्वयथुः सदाहः सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च।
नाम्नैकवृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्बलाशक्षतजप्रसूतः॥ ४६॥

एकवृन्दमाह—वृत्तोन्नत इत्यादि। अन्तःश्वयथुरिति गलस्यान्तर्मध्ये। सदाह इति मन्ददाहः, सहशब्द ईषदर्थे। अपाक्यमृदुरिति अपाकी ईषत्पाकी, अमृदुरीषन्मृदुः; अन्ये 'अपाकमृदुः' इति पठन्ति, अपाकश्चासौ मृदुश्चेति अपाकमृदुः। बलाशक्षतजप्रसूत इति कफरक्तभव इत्यर्थः॥ ४६॥

समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाज्ज्ञेयं सतोदं पवनात्मकं तु॥ ४७॥

वृन्दमाह—समुन्नतमित्यादि। वृन्दमेव पवनानुविद्धं सतोदं स्यात्। ननु, सप्तदश कण्ठगता उक्ताः; उक्तं हि,—'सप्तदशामयाः कण्ठे'—इति, वृन्देन सहाष्टादश स्युः? उच्यते, एकवृन्दस्यावस्थाविशेष एव वृन्दः, तुल्यस्थानाकृतितो न संख्यातिरेकः; यद्यप्येकवृन्दः कफरक्तजः, वृन्दस्तु पित्तरक्तजः पठितः, तथा वृन्दस्यैव सतोदत्वेन वातात्मकत्वमुक्तं, तथाऽप्येकवृन्दस्यावस्थाविशेषत्वेन वृन्दः सङ्गृहीत एव; यथा कामलायां तद्भिन्नहेतुलक्षणस्यापि हलीमकस्य संग्रहः, यथा वातमदात्ययेन ध्वंसकविक्षेपकयोरत्यन्ताभेदेऽपि स एव स्यान्न पुनस्तेन संग्रहः, भोजेऽप्ययमेकवृन्दज एव पठितः। यदाह—'श्लेष्मरक्तसमुत्थानमेकवृन्दं विभावयेत्। तुल्यस्थानाकृतिर्वृन्दो वृन्दजो रक्तपित्तजः"—इति। वृन्दज इत्येकवृन्दजः। गदाधरस्तु कारणभेदाद्धर्मभेदाच्चोत्पन्नत्वेन चैककार्यकारणयोरभेदप्रसङ्गमभिधाय वृन्दशब्दं छन्दोनुरोधादादिलोपादेकवृन्द एव वर्णयति, तथाच सति समुन्नतमित्यादिना पित्तानुबन्धसहितबहुलरक्तकृतैकवृन्दस्य लक्षणमुच्यते, सतोदं पवना-

त्मकं चेत्यनेन च वातानुबन्धैकवृन्दलक्षणमिति व्याख्येयम्। परं तु वृन्दजो वृन्द इति भोजवचनेनासंगतमिदं व्याख्यानम् ॥ ४७ ॥

वर्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी या चिताऽतिमात्रं पिशितप्ररोहैः।
अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषाज्ज्ञेया शतघ्नी च शतघ्निरूपा ॥ ४८ ॥

शतघ्नीलक्षणमाह—वर्तिरित्यादि। अनेकरुगिति वातपित्तकफजतोददाहकण्ड्वादिवेदनान्वितेत्यर्थः। शतघ्निरूपेति अयःकण्टकाच्छन्ना महती शिला शतघ्नी तत्तुल्या। प्राणहरीत्यसाध्या। भोजेऽप्युक्तं—"शंकुनेव गले विद्धा शतघ्न्येषा न सिध्यति"—इति ॥ ४८ ॥

ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः स्थिरोऽतिरुग्यः कफरक्तमूर्तिः।
संलक्ष्यते सक्तमिवाशनं च स शस्त्रसाध्यस्तु गलायुसंज्ञः ॥ ४९ ॥

गलायुलक्षणमाह-ग्रन्थिरित्यादि। कफरक्तमूर्तिरिति कफरक्तजः। सक्तमिवेति लग्नमिव, अशनं भुक्तम् ॥ ४९ ॥

सर्वं गलं व्याप्यसमुत्थितो यः शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥ ५० ॥

गलविद्रधिलिङ्गमाह—सर्वमित्यादि। तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्येति प्रागुक्तस्य विद्रधेः सन्निपातजस्य तुल्य इत्यर्थः। स च स्थानप्रभावेण सन्निपातज एव, चिकित्साभेदार्थं च पुनः पठितः ॥ ५० ॥

शोथो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यते तु ॥ ५१ ॥

गलौघलक्षणमाह—शोथ इत्यादि। वायुगतेर्निहन्तेति अतिमहत्त्वादुदानवायुगतिरोधक इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः।
कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः ॥५२॥

स्वरघ्नलक्षणमाह—य इत्यादि। ताम्यमान इति मूर्च्छां गच्छन्, अथवा तमः पश्यन्। श्वसिति प्रसक्तमिति निरन्तरं श्वसिति। शुष्कविमुक्तकण्ठ इति शुष्को नीरसो विमुक्तश्चास्वाधीनः कण्ठो यस्य स तथा। अस्वाधीनता च किमपि गिलितुमशक्यतया बोद्धव्या। अनिलायनेष्विति अनिलमार्गेषु कफरुद्धेषु सत्सु, वायुगतस्रोतसोर्द्वित्वेपि बहुवचनं प्रतानबहुत्वात्। श्वसनादिति वातात् ॥ ५२ ॥

प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत् सर्वकृतो विकारः ॥५३॥

मांसतानलिंगमाह—प्रतानवानित्यादि। प्रतानवानिति विस्तारवान्। सुकष्ट इति महादुःखप्रदायी, न तु कृच्छ्रसाध्यः, प्राणप्रणुदिति वचनात्, अथवा पाकतः कष्टसाध्यः, समस्तगलोपरोधे तु प्राणप्रणुत्। 'स मांसतानः कथितोऽवलम्बी '

इत्यस्य स्थाने ' स॰मांसतानेति बिभर्ति संज्ञाम् ' इति पाठान्तरे मांसतानेत्यत्रेतिशब्देन प्रातिपदिकार्थस्योक्तत्वाद्विभक्त्यभावः । ' बिभर्ति संज्ञाम् ' इत्यस्य स्थाने ' निरुणद्धि चेष्टाम् ' इति कार्तिकः । अस्मिन् व्याख्याने स मांसतान इत्यस्यानन्तरं ख्यात इति द्रष्टव्यम् ॥ ५३ ॥

सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्रमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते ॥५४॥

विदारीलक्षणमाह–सदाहतोदमित्यादि । वदन इति स्वरूपपरमिदं, अन्तर्गल इत्यनेनैव वदनशब्दस्य लब्धत्वात् । पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते इति स पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषाद्बाहुल्येन शेते तस्मिन्नेव पार्श्वे विदारी भवतीत्यर्थः । विशेषग्रहणादन्यस्मिन् पार्श्वेऽपि संभवोऽस्याः । विदारीसंज्ञा च मांसविदारणेन । भोजेऽप्युक्तं,–"पित्तेन जातो वदने विकारः पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते । स्नायुप्रतानप्रभवो विशेषाद्दाहप्रपाकप्रचुरो विदारी"–इति ॥ ५४ ॥

स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्यस्याचितं सर्वसरः स वातात् ।
रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सपीतैर्यस्याचितं चापि स पित्तकोपात् ।
अवेदनैः कण्डुयुतैः सवर्णैर्यस्याचितं चापि स वै कफेन ॥ ५५ ॥

सर्वसरास्त्रयोऽभिधीयन्ते–स्फोटैरित्यादिना । मुखगतोष्ठादिसप्तस्थानव्यापकतया सर्वसरत्वं ज्ञेयम् । स्फोटैरिति वदनमिति चोत्तरत्र संबन्धनीयम् । आचितं व्याप्तम् । सर्वसरा मुखपाका उच्यन्ते । केचिद्विदेहोक्तरक्तजसर्वसरलक्षणं पठन्ति । यथा– " रक्तेन पित्तोदित एव चापि कैश्चित् प्रदिष्टो मुखपाकसंज्ञः " इति । अयं च पैत्तिक एवान्तर्भूत इति नेह दर्शित इति ॥ ५५ ॥

ओष्ठप्रकोपे वर्ज्याः स्युर्मांसरक्तत्रिदोषजाः ।
दन्तमूलेषु वर्ज्यौ च त्रिलिङ्गगतिशौषिरौ ॥ ५६ ॥
दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जनाः ।
जिह्वारोगे बलाशस्तु तालव्येष्वर्बुदं तथा ॥ ५७ ॥
स्वरघ्नो वलयो वृन्दो बलाशश्च विदारिका ।
गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ॥ ५८ ॥
असाध्याः कीर्तिता ह्येते रोगा नव दशैव तु ।
तेषु चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मुखरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५६ ॥

ओष्ठप्रकोपादिष्वसाध्यानाह—ओष्ठप्रकोपे इत्यादि । त्रिलिङ्गगतिशौषिराविति त्रिदोषजनाडी त्रिदोषजश्च महाशौषिरोऽसाध्यः । रोहिणी गल इति त्रिदोषजा रोहिणी ॥ ५६–५९ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मुखरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५६ ॥

अथ कर्णरोगनिदानम्।

समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथाचरन् समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः।
करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥१॥

मुखरोगे जिह्वाश्रयरोगोऽभिहितः, जिह्वा चेन्द्रियाधिष्ठानं, अत इन्द्रियाधिष्ठानदुष्टिसाम्यात् कर्णरोगनिदानमुच्यते, कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमदृष्टोपगृहीतं श्रोत्रमुच्यते, तत्र यद्यप्येकदेशगतो रोगस्तथाऽप्यवयवेऽपि समुदायोपचारतः कर्णव्यपदेशः। तत्र कर्णशूलं कष्टत्वात् प्रागाह—समीरण इत्यादि। अत्रानयैव संप्राप्त्याऽर्थतो निदानसंचयाद्याक्षिप्तं, यतो निदानात् संचयः, संचयात् प्रकोपः, प्रकोपात् प्रसरः, प्रसरात् स्थानसंश्रयः, ततो व्यक्तिः, ततो भेद इति। कर्णशूलस्य च कष्टत्वं मूर्च्छाद्युपद्रवयोगात्। यदाह विदेहः—"मूर्च्छा दाहो ज्वरः कासो हृल्लासो वमथुस्तथा। उपद्रवाः कर्णशूले भवन्त्येते मरिष्यतः" इति। अन्यथाचरन्निति प्रतिलोमं चरन्। दोषैरिति कफपित्तरक्तैः, रक्तेऽपि रुजाकर्तृत्वात् सामान्येन दोषव्यपदेशः। यथास्वमावृत इति स्वनिदानकुपितदोषैर्यथास्वीयलक्षणैरावृतो न तु कोपितैर्वायुना, 'एकः प्रकुपितो दोषः सर्वानेव प्रकोपयेत्' इति न्यायात्, यतः स्वतन्त्रकुपिता दोषाः संसर्गभाजो भवन्ति, परतन्त्रकुपितास्त्वनुबन्धरूपा भवन्ति, अथवा यथास्वमिति शूलविशेषणं, यथास्वीयमित्यर्थः। दुराचर इति दुःखेनाचार्यत इति दुराचरः ॥ १ ॥

कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान्।
भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥ २ ॥
यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति।
शुद्धः श्लेष्मान्वितो वाऽपि बाधिर्यं तेन जायते ॥ ३ ॥

कर्णनादमाह—कर्णस्रोतःस्थित इत्यादि। यदा कर्णस्रोतसि विविधप्रकारेणावस्थितो वायुर्भवति तदा तस्य विविधाभिहननादुक्तविविधशब्दश्रवणं, भेरीमृदङ्गशंखानामित्युपलक्षणं, तेन भृङ्गारादिशब्दश्रवणं च भवति। यदुक्तं विदेहे—"शिरोगतो यदा वायुः श्रोत्रयोः प्रतिपद्यते। तदा तु विविधान् शब्दान् समीरयति कर्णयोः। भृङ्गारक्रौञ्चनादं वा मण्डूककाकयोस्तथा। तन्त्रीमृदङ्गशब्दं वा सामतूर्यस्वनं तथा। गीताध्ययनवंशानां निर्घोषं क्ष्वेडनं तथा। अपामिव पतन्तीनां शकटस्येव गच्छतः। श्वसतामिव सर्पाणां सदृशः श्रूयते स्वनः" इति ॥ २–३ ॥

वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम्।
करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते ॥ ४ ॥

कर्णक्ष्वेडमाह—वायुरित्यादि। क्ष्वेडमेव व्याकरोति—वेणुघोषोपमं स्वनमिति। ननु, कर्णनादात् कथमस्य भेदः ? उच्यते, कर्णनादे केवलानिलजे नानाशब्दान्

शृणोति, अत्र तु वेणुशब्दमेव नियमेन, तथाऽयं पित्तादिसंसृष्टवातजन्य इति। तथाह विदेहः—" मारुतः कफपित्ताभ्यां संसृष्टः शोणितेन च। कर्णक्ष्वेडं संजनयेत् क्ष्वेडनं वेणुघोषवत्" इति ॥ ४ ॥

शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो जले प्रपाकादथवाऽपि विद्रधेः।
स्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलार्दितः स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्तितः ॥५॥

कर्णस्रावमाह—शिरोऽभिघातादित्यादि। स्रवेद्धि पूयमित्युपलक्षणं, तेन रक्तजले च स्रवत इति मन्तव्यं, शिरोऽभिघातजलमज्जनमात्रेण पूयस्यासम्भवात्, अथवा प्रपाकादिति सर्वत्र सम्बध्यते, तर्हि न पाकात् पृथक् स्राव उक्तः सर्वत्र पाकस्याविशिष्टत्वादिति कार्तिकः। ननु, पाकाद्विद्रधेः स्रावसम्भवोऽस्तु, विद्रधौ तु वातेतरदोषस्यापि सम्भवात् कथमनिलार्दित इत्युक्तं? उच्यते, अतिस्रावेणात्रानिलकोपादनिलार्दितत्वं बोद्धव्यम् ॥ ५ ॥

मारुतः कफसंयुक्तः कर्णकण्डूं करोति च।
पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा कुरुते कर्णगूथकम् ॥ ६ ॥
स कर्णगूथो द्रवतां गतो यदा विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते।
तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विकारः शिरसोऽर्धभेदकृत् ॥ ७ ॥

कर्णप्रतिनाहमाह—स कर्णगूथो द्रवतामित्यादि। विलायित इति स्नेहस्वेदाभ्यां विलीनीकृतः सन्। घ्राणमुखमिति द्वन्द्वत्वादेकवद्भावः, तेन घ्राणं च मुखं च प्रतिपद्यत इत्यर्थः। अन्ये 'घ्राणमुखात्' इति पठन्ति, तदा घ्राणमुखान्नासासकाशात् प्रतिपद्यते गच्छतीत्यर्थः। अयं कफजो विकारः, अथवा कर्णगूथशोषे मारुतपित्तव्यापारात्त्रयाणामपि सम्बन्धोऽस्ति, तेन सन्निपातजोऽयं; तथाच विदेहः—'कफाद्वामारुताद्वाऽपि सन्निपातेन वा पुनः" इति। शिरसोऽर्धभेदकृदिति अर्धावभेदशिरोरोगकृत् ॥ ६–७ ॥

यदा तु मूर्च्छन्त्यथवाऽपि जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथवाऽपि मक्षिकाः।
तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते भिषग्भिराद्यैः क्रिमिकर्णको गदः ॥८॥

क्रिमिकर्णकमाह—यदेत्यादि। यदा तु मूर्च्छन्ति उच्छ्रिता भवन्ति। जन्तवः क्रिमयः क्रिमिमूर्च्छनं च मांसशोणितकोथे सति ज्ञेयं, तदन्तरेण क्रिमीणामसम्भवात्। अपत्यानीति डिम्भकान्। तदञ्जनत्वादिति क्रिमिलक्षणत्वात्। श्रवणो निरुच्यत इति क्रिमिकर्णको गद इति आश्रयाश्रितयोरभेदोपचाराच्छ्रवणः क्रिमिकर्णको गदो भण्यते। श्रवणशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्तीत्यस्मादेव निर्देशात् प्रतीयते। अयं विकारस्त्रिदोषजो मन्तव्यः। तथाच निमिः—" श्लेष्मपित्तजलोन्मिश्रे कोथे शोणितमांसजे। मूर्च्छन्ति जन्तवस्तत्र कृष्णास्ताम्राः सितारुणाः। भक्षयन्तीव ते कर्णं कुर्वन्तो विविधा रुजः। क्रिमिकर्णं तु तं विद्यात् सन्निपातप्रकोपजम्" इति ॥८॥

पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्रविश्य हि।

अरतिं व्याकुलत्वं च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥ ९ ॥
कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते ।
कीटे चरति रुक् तीव्रा निष्पन्दे मन्दवेदना ॥ १० ॥

कर्णप्रविष्टपतङ्गकीटादिलिङ्गमाह—पतङ्गा इत्यादि । शतपद्य इति काराण्डकाः । निष्पन्द इति स्थिरे ॥ ९–१० ॥

क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधिर्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः ।
सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत् प्रतोदधूमायनदाहचोषवान् ॥ ११ ॥

कर्णविद्रधिमाह—क्षताभिघातप्रभवस्त्वित्यादि । क्षतप्रभवोऽभिघातप्रभवश्च, क्षताभिघातप्रभवयोरागन्तुकत्वादेकत्वं, एवं वातादिजस्यापि दोषजत्वादेकत्वम् । सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेदिति अस्रमास्रावं, सरक्तपीतारुणवर्णत्वं चास्रावस्य वातपित्तकफसम्भवात् ॥ ११ ॥

कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्भवेत् ।
कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात् ॥ १२ ॥

कर्णपाकलक्षणमाह—कर्णपाक इत्यादि । कोथविक्लेदकृदिति कोथः पूतिभावः, विक्लेद आर्द्रता । ननु, कर्णगूथलक्षणे पित्तेन शोषणमुक्तं, तत्कथमार्द्रता ? नैवं एवंविकारजनककर्मसहकारिणा द्रवांशोद्रिक्तेन पित्तेनार्द्रता, तत्र त्वेतद्विपरीतत्वेन शोषः ॥ १२ ॥

पूयं स्रवति पूति वा स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ।

पूतिकर्णलक्षणमाह—पूयमित्यादि । पूतीति क्रियाविशेषणं, वाशब्दोऽत्र समुच्चये, तेनावेदनत्वं सवेदनत्वं वा घनस्रावित्वं च समुच्चीयते । घनस्रावनियमाच्च कर्णस्रावादस्य भेदः । तथाचोक्तं सुश्रुते—"स्रोतःस्थिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा विलीयमाने भृशसंप्रतापिते । अवेदनो वाऽथ सवेदनो वा घनं स्रवेत् पूति च पूतिकर्णः" इति । (सु. उ. तं. अ. २०) पूतिमान् कर्णः पूतिकर्णः ।

कर्णशोथार्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणैः ॥ १३ ॥

इदानीं संख्यापूरणार्थं कर्णगतशोथार्बुदार्शसामतिदेशेन लक्षणमाह—कर्णशोथेत्यादि । कर्णशोथाश्चत्वारो वातपित्तकफरक्तजत्वेन, एवमर्शश्चतुर्विधं, सहजसन्निपातजार्शसोः सन्निपातागन्तुजशोथयोश्चात्रासंभूतिराधारप्रभावात् । अर्बुदं च सप्तविधं वातपित्तकफरक्तमांसमेदःसिरानिमित्तभेदात्, सिराजस्य वातजावरुद्धस्यात्र पृथग्गणनं शालाक्यसिद्धान्तसंवादादिति कार्तिकः । यथा सुश्रुत एव कर्णरोगानन्तरं "दोषैस्त्रिभिस्तैः पृथगेकशश्च त्रयात्तथाऽर्शांसि तथैव शोथान् । शालाक्यसिद्धान्तमवेक्ष्य चापि सर्वात्मकं सप्तममर्बुदं तु–" (सु. उ. तं. अ. २२) इति नासारोगेऽभिधास्यति, तथेहापि युज्यते, तेन रक्तजस्य पित्तसमानलिङ्गत्वात् पित्तजेऽन्तर्भावः, तथाऽऽगन्तुजस्यापि रक्तपित्तलिङ्गत्वात् पित्तज एवान्तर्भावः, तेन शोथः

सन्निपातजोऽत्रागणनीयः, एवं सहजरक्तजयोर्दोषज एवान्तर्भावात् सन्निपातज-मर्शोऽपृथग्गणनीयं,'अर्बुदं च सन्निपातजं सप्तममिति; एवमेभिः सहाष्टाविंशतिः सुश्रुतोक्ताः कर्णरोगा भवन्ति ॥ १३ ॥

नादोऽतिरुक् कर्णमलस्य शोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणं च वातात्।
शोथः सरागो दरणं विदाहः सपीतपूतिस्रवणं च पित्तात्॥ १४॥
वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोथशुक्लस्निग्धस्रुतिः स्वल्परुजः कफाच्च।
सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥१५॥

इदानीं चरकोक्तं कर्णरोगचतुष्टयं वातपित्तकफसन्निपातजभेदादाह—नादोऽति-रुगित्यादि। अश्रवणमिति अशब्दश्रुतिः। वैश्रुत्यमिति विरुद्धश्रवणम् ॥१४–१५॥

सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसाऽतिप्रवर्धिते।
कर्णशोथो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान्।
कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात् परिपोटकः॥ १६॥

कर्णावयवत्वात् कर्णपाल्यास्तद्विकारानाह—सौकुमार्यादित्यादि। सौकुमार्या-द्धेतोश्चिरं वर्धनेन त्यक्ते सहसा च वर्धयितुमारब्धे कर्णे शोथः, परिपोटवान् मना-क्त्वगवदरणवानित्यर्थः ॥ १६ ॥

गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनाद्धर्षणादपि।
शोथः पाल्यां भवेच्छ्यावो दाहपाकरुजान्वितः॥ १७॥
रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मतः।

उत्पातलक्षणमाह—गुर्वित्यादि। श्यावत्वं व्याधिप्रभावात्, पित्तरक्तयोः श्याव-त्वाजनकत्वात्, किंवा वातानुबन्धादत्र श्यावत्वम् ॥ १७ ॥

कर्णं बलाद्वर्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति॥ १८॥
कफं संगृह्य कुरुते शोथं स्तब्धमवेदनम्।
उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः॥ १९॥
संवर्ध्यमाने दुर्विद्धे कण्डूपाकरुजान्वितः।
शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्धनः॥ २०॥

उन्मन्थकमाह—कर्णमित्यादि। स्तब्धत्वं वातकृतं, कण्डूः कफात्, इति वात-कफलिङ्गम् ॥ १८–२० ॥

कफासृक्क्रिमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसर्पिणः।
कुर्वन्ति पाल्यां पिडकाः कण्डूदाहरुजान्विताः॥ २१॥
कफासृक्क्रिमिसंभूतः स विसर्पन्नितस्ततः।
लिहेत् सशष्कुलीं पालीं परिलेहीति स स्मृतः॥ २२॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने कर्णरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५७ ॥

परिलेहिनमाह—कफासृगित्यादि। स विसर्पन्निति स इति पिडकात्मको

विकारः 'विसर्पान्वितः' इति पाठान्तरे विसर्पेणान्वितः । लिहेदिति निर्मांसीं करोति, आच्छादयेद्वा ॥ २१–२२ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां कर्णरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५७ ॥

अथ नासारोगनिदानम् ।

आनह्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लिद्यते धूप्यति चापि नासा ।
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन ।
तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ १ ॥

इन्द्रियाधिकरणविकाराधिकारान्नासारोगनिदानम् । तत्रादावपीनसमाह—आनह्यत इत्यादि । आनह्यत इत्याबध्यते, वातशोषितकफेन । प्रक्लिद्यते ह्यार्द्रीभवति । धूप्यतीति सन्तापमनुभवति, दिवादेराकृतिगणत्वात् धूप्यतीति रूपम् । गन्धरसानिति गन्धान् सुरभ्यसुरभीन्, आबद्धत्वेन नासायाः; नासारोगारम्भकदोषेण रसनाया अपि दुष्टेः रसान् मधुरादीन्न वेत्ति । तं चानिलश्लेष्मभवमिति वातकफजम् । ननु, अन्यत्र पित्तकफजोऽसदृशलिङ्गश्च पठ्यते, तद्यथा,—"मस्तुलुङ्गोचितः श्लेष्मा यदा पित्ताद्विदह्यते । तदाऽसृक् पिच्छिलं नासा बहुसिंहाणकं स्रवेत् ॥ सकण्डूदाहपाकं च तं तु विद्यादपीनसम्"—इति, तत् कथं न विरोधः ? नैवं, संप्राप्तिविशेषेणास्य तथाभाव इति कार्तिकः । तन्त्रान्तरप्रत्ययात् पित्तसंबन्धो लिङ्गविशेषश्चात्र बोद्धव्य इत्यर्थः । गदाधरस्तु तत्संवादात् 'अनलश्लेष्मभवं' इति पठित्वा श्लेष्मपित्तज एव न्याय्य इत्याह । प्रतिश्यायसमानलिङ्गमिति कफवातजप्रतिश्यायतुल्यलिङ्गम् ॥ १ ॥

दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संमूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु ।
निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥ २ ॥

पूतिनस्यमाह—दोषैरित्यादि दोषैरिति पित्तकफरक्तैः, रक्तस्यापि दोषतुल्यरूपत्वाद्दोषत्वम् । विदग्धैरिति पित्तश्लेष्मणोः सरक्तयोरूष्मणा विरुद्धलवणाम्लरसपाकेन पूतिभावमापन्नैः । संमूर्च्छित इति उच्छ्रायं नीतः । निरेतीति समीरण एव, अन्यस्य कर्तृपदस्याभावात् । तं पूतिनस्यमिति नासिकाभवो नस्यः, पूतिर्नस्यो वायुर्यत्र तं पूतिनस्यम् । इहैव विदेहः,—कफपित्तमसृङ्मिश्रं संचितं मूर्ध्नि देहिनाम् । विदग्धमूष्मणा गाढं रुजां कृत्वाऽक्षिशंखजाम् ॥ ततः प्रस्यन्दते घ्राणात् सरक्तं पूतिपीतकम् । पूतिनस्यं तु तं विद्याद् घ्राणकण्डूज्वरप्रदम्"—इति ॥ २ ॥

घ्राणाश्रितं पित्तमरूंषि कुर्याद्यस्मिन् विकारे बलवांश्च पाकः ।
तं नासिकापाकमिति व्यवस्येद्विक्लेदकोथावथवाऽपि यत्र ॥ ३ ॥

नासापाकमाह—घ्राणाश्रितमित्यादि । अरूंषीति व्रणान् । यस्मिन् विकार

इति यस्यां विकृतौ सत्याम्। व्यवस्येत् जानीयात्। विक्लेद आर्द्रता, कोथः पूतिभावः॥३॥

दोषैर्विदग्धैरथवाऽपि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तैः।
नासा स्रवेत् पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम्॥ ४॥

दोषागन्तुजं पूयरक्तमाह—दोषैरित्यादि। विदग्धैरिति पित्तरक्ताधिकत्वाद्विरुद्धां परिणतिं प्राप्तैः, ललाटाभिघातेन वा पाकं प्राप्तैः। तैस्तैरिति प्रहारपीडनादिभिः॥४॥

घ्राणाश्रिते मर्मणि संप्रदुष्टो यस्यानिलो नासिकया निरेति।
कफानुजातो बहुशोऽतिशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः॥ ५॥

क्षवथुर्दोषागन्तुभेदाद्द्विविधो भवति; तत्र दोषजं प्रागाह—घ्राणाश्रित इत्यादि। मर्मणीति शृङ्गाटके, 'नस्तकयोः' इति पाठान्तरे नासापुटयोः, 'तदाश्रितः सन्' इति शेषः॥ ५॥

तीक्ष्णोपयोगादभिजिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा।
सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्मण्युद्घाटितेऽन्यः क्षवथुर्निरेति॥ ६॥

आगन्तुजमाह—तीक्ष्णोपयोगादित्यादि।—तीक्ष्णोपयोगाद्राजिकादितीक्ष्णद्रव्यभक्षणात्। भावान् कटूनिति कटूनि द्रव्याणि। अभिजिघ्रतो भृशं जिघ्रतः। अर्कनिरीक्षणाद्वा कफविलयनकरात्। तरुणास्थिमर्मणीति तरुणास्थि नासावंशास्थि तदेव मर्म तस्मिन् फणामर्मणीत्यर्थः; अभिघातादिना मर्मव्यथाजनकत्वात्; अथवा तरुणास्थ्नि च मर्मणि च शृङ्गाटके, द्वन्द्वैकवद्भावनिर्देशात्। उद्घाटिते चालिते। अन्य आगन्तुजः॥ ६॥

प्रभ्रश्यते नासिकया तु यस्य सान्द्रो विदग्धो लवणः कफस्तु।
प्राक्संचितो मूर्धनि सूर्यतप्तस्तं भ्रंशथुं रोगमुदाहरन्ति॥ ७॥

भ्रंशथुमाह—प्रभ्रश्यत इत्यादि। प्रभ्रश्यते गलति। विदग्धो लवण इति स्वरूपाख्यानं, विदग्धत्वादेव कफस्य लवणत्वसिद्धेः। प्राक्संचित इत्यनेन संचयपूर्वकं कोपं दर्शयति, हेतुभूयस्त्वेन चयमन्तरेणापि कोपदर्शनात्। यदुक्तं,—"न केवलं चयं प्राप्य दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम्। अन्यतोऽपि हि कुप्यन्ति हेतुबाहुल्यतो बलात्"—इति॥ ७॥

घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः।
नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिं तु तं दीप्तमुदाहरन्ति॥ ८॥

दीप्तमाह—घ्राणे भृशमित्यादि। प्रदीप्तेवेति प्रज्वलितेव॥ ८॥

उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत्तम्।

प्रतीनाहमाह—उच्छ्वासमार्गमित्यादि॥—

घ्राणाद्घनः पीतसितस्तनुर्वा दोषः स्रवेत् स्रावमुदाहरेत्तम्॥ ९॥

नासास्रावमाह—घ्राणादित्यादि। दोष इति कफः॥ ९॥

घ्राणाश्रिते स्रोतसि मारुतेन गाढं प्रतप्ते परिशोषिते च।

कृच्छ्राच्छ्वसेदूर्ध्वमधश्च जन्तुर्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्तः ॥१०॥

नासाशोषमाह--घ्राणाश्रिते स्रोतसीत्यादि । अत्र च वायुकृतस्रोतःशोषणेन तद्गतश्लेष्मशोषो बोद्धव्यः, प्रतप्त इत्यनेन पित्तमपि गम्यते, प्रतपनस्य पित्तमन्तरेणासंभवात् । तथाच कश्चित् पठति,-"घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च"-इति । प्रतप्त इत्यस्य स्थाने 'प्रदीप्ते' इति पाठान्तरे स एवार्थः । कृच्छ्राच्छ्वसेदूर्ध्वमधश्च यस्मिन्निति कष्टेनोच्छ्वासनिःश्वासौ करोति यत्रेत्यर्थः ॥ १० ॥

शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुः स्वरः ।
क्षामः ष्ठीवत्यथाभीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥ ११ ॥
आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमज्जति ।
स्वरवर्णविशुद्धिश्च परिपक्वस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

चिकित्साभेदार्थं पीनसस्यामपक्वलक्षणमाह—शिरोगुरुत्वमित्यादि । तनुरघनः । स्वरः क्षाम इति अविस्पष्टं वचनम् । ष्ठीवत्यथाभीक्ष्णमिति मुहुर्मुहुर्नासिकया श्लेष्माणं निरस्यतीत्यर्थः । आमरसान्वितेन दोषेण शिरोगुरुत्वादयः । 'आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेषु निमिज्जति' इत्यादि पक्वलक्षणम् । आमलिङ्गैः शिरोगुरुत्वादिभिरन्वितः श्लेष्मा निमज्जति लीनो भवति । अयमर्थः-श्लेष्मा तावल्लीनो भवति, आमलिङ्गान्यपि लीनानि भवन्ति, तथाच " तनुत्वमामलिङ्गानाम् " इति सुश्रुतः । ' न सज्जति ' इति पाठान्तरे न सक्तो भवति, न तिष्ठतीति यावत् । तदामलिङ्गान्वितः स्तोकेनामलिङ्गेनान्वितः । घनः स्त्यानः । खेषु नासारन्ध्रेषु, ' स्थितः ' इति शेषः, व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनम् । स्वरविशुद्धिः स्वरभेदाभावः, वर्णविशुद्धिः प्रकृतिसवर्णता ॥ ११-१२ ॥

संधारणाजीर्णरजोतिभाष्यक्रोधर्तुवैषम्यशिरोभितापैः ।
प्रजागरातिस्वपनाम्बुशीतैरवश्यया मैथुनबाष्पधूमैः ।
संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत्तु ॥ १३ ॥
चयं गता मूर्धनि मारुतादयः पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।
प्रकुप्यमाणा विविधैः प्रकोपणैस्ततः प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥१४॥

प्रतिश्यायः पञ्चविधो भवति, वातपित्तकफसन्निपातरक्तजभेदात्, तस्य निदानं द्विविधं, एकं सद्योजनकं तच्च बलवत्त्वेन चयं नापेक्षत एव, अपरं चयादिक्रमेण जनकं, चयादिक्रमोत्पन्नश्च दोषो गरीयान् सकलशरीरसम्भावनया बद्धमूलत्वात् । तत्र सद्योजनकनिदानपूर्विकां तस्य संप्राप्तिमाह-संधारणेत्यादि । संधारणं पुरीषादिवेगधारणं, रजो धूलिः, शिरोभितापः शिरोऽभितप्यते येन स शिरोभितापो धूमादिः, रजोधूमादयश्च नासाप्रविष्टाः सन्तो हेतवः । अतिस्वपनं दिवास्वपनमित्यर्थः । अवश्यया तुषारेण । संस्त्यानदोषे शिरसीति घनीभूतश्लेष्मणि शिरसि । सुश्रुतेनापि सद्योजनकं निदानं पठितं, तद्यथा—" नारीप्रसङ्गः शिरसोऽभितापो

धूमो रजः शीतमतिप्रतापः। संधारणं मूत्रपुरीषयोश्च सद्यः प्रतिश्यायनिदानमुक्तम्' (सु उ. तं. अ. २४) इति। चयादिक्रमेण जनकमपि दोषं दर्शयन्नाह–चयं गता इत्यादि चयं गता इति सामर्थ्यात् स्वे स्वे स्थाने, 'स्वस्थानवृद्धिर्दोषाणां चय इत्यभिधीयते' इति वचनात्। तथैव शोणितमिति चयं गतम्। ननु, यदि स्वस्थानस्थिता। दोषास्तत् कथं मूर्ध्नि प्रतिश्यायसंभवः? इत्याह–प्रकुप्यमाणा विविधैः प्रकोपणैरिति–विविधैरिति बलवद्विग्रहदिवास्वप्नादिभिः। प्रकोपविशेषश्च प्रसरः। यदुक्तं,–"प्रकुपितानां पर्युषितकिण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्रिक्तानां प्रसरो भवति" (सु. सू. स्था. अ. २१)-इति। अत एव, "चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम्"–इत्यत्र प्रकोपमात्रमुपात्तम्। एतेन प्रसरेण शिरःसंप्राप्ता दोषाः प्रतिश्यायकराः। अन्ये तु चयं गता मूर्धनीति यथास्थितमेव योजयन्ति, उदानवायोरूर्ध्वगतित्वाच्छिरस्यपि संभवात्, त्वक्सिराश्रितत्वात् पित्तासृजोः कफस्य च निसर्गतः शिरोवस्थितेः शिरसि चय इति। तत इति प्रकोपविशेषात् प्रसरादनन्तरम्। प्रतिश्याय इति वातं प्रत्यभिमुखं श्यायो गमनं कफादीनां यत्र स प्रतिश्यायः। 'शैङ्' गतौ, इत्यस्य प्रयोगः। तथाच चरकः,–घ्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं पित्तमेव वा। मारुताध्मातशिरसः श्यायते मारुतं प्रति" (च. चि. स्था. अ. ८) इति ॥ १३–१४ ॥

क्षवप्रवृत्तिःशिरसोऽतिपूर्णता स्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता।
उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥१५॥

तस्य पूर्वरूपमाह–क्षवप्रवृत्तिरित्यादि। उपद्रवाश्चाप्यपरे इति उपद्रवास्तत्कालभाविनो रोगाः, नतु पारिभाषिकाः पश्चात्कालभाविनः, ते च घ्राणधूमायनमन्थादयः। यदाह विदेहः,—"पूर्वरूपाणि दृश्यन्ते प्रतिश्याये भविष्यति। घ्राणधूमायनं मन्थः क्षवथुस्तालुदारणम् ॥ कण्ठध्वंसो मुखस्रावः शिरसः पूरणं तथा"–इति। पुरःसरा इति पूर्वरूपाणि ॥ १५ ॥

आनद्धा पिहिता नासा तनुस्रावप्रसेकिनी।
गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्खयोस्तथा ॥ १६ ॥
क्षवप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्त्रवैरस्यमेव च।
भवेत् स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥ १७ ॥
उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके।
कृशोऽतिपाण्डुः संतप्तो भवेदुष्णाभिपीडितः ॥ १८ ॥
सधूममग्निं सहसा वमतीव स मानवः।
घ्राणात् कफः कफकृते शीतः पाण्डुः स्रवेद्बहुः।
शुक्लावभासः शुक्लाक्षो भवेद्गुरुशिरा नरः ॥ १९ ॥
कण्ठताल्वोष्ठशिरसां कण्डूभिरभिपीडितः।

वातादिप्रतिश्यायलिङ्गान्याह–आनद्धेत्यादि। आनद्धा विबद्धा। पिहिता सपि-

थानेव। निस्तोदः सूचिव्यधनवद्व्यथा। शंखयोरिति भ्रूपुच्छान्तयोः। सपीतक इति ईषत् पीतः। पित्तप्रतिश्यायवान् मानवः कृशो भवति। अतिपाण्डुधूसरः। उष्णाभिपीडित इति उष्णगुणेनाभिपीडित इत्यर्थः॥ १६-१९॥

भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो यस्याकस्मान्निवर्तते॥ २०॥
संपक्को वाऽप्यपक्को वा स सर्वप्रभवः स्मृतः।

सन्निपातजमाह—भूत्वेत्यादि। भूत्वा भूत्वेति वीप्सया पुनः पुनः सम्भवं दर्शयति। अन्यतमदोषस्य कालादिनाऽनवधारितेन बलहानेर्निवृत्तिः, अकस्मात् प्रवृत्तिरप्यसम्यङ्निवृत्तदोषस्य कालादिना बललाभात्। अत्र यद्यपि दोषत्रयलिङ्गानि नोक्तानि, तथाऽपि सर्वप्रभवत्वात् प्रत्येतव्यानि। असाध्यश्चायं दुष्टतां गतः सन्, "नृणां दुष्टप्रतिश्यायस्त्वसाध्यः सर्वजः स्मृतः" इति विदेहवचनात् २०

प्रक्लिद्यते पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति॥ २१॥
पुनरानह्यते वाऽपि पुनर्विव्रियते तथा।
निश्वासो वाऽतिदुर्गन्धो नरो गन्धान् न वेत्ति च॥ २२॥
एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम्।

एकदोषस्यापि दुरपचाराद्दोषद्वयानुबन्धेन दुष्टतां गतस्य दोषत्रयसम्बन्धसाम्येन सन्निपातजानन्तरं लिङ्गमाह—प्रक्लिद्यते पुनर्नासेत्यादि। आनह्यत इति विबध्यते। विव्रियत इति विगतावरणा भवतीत्यर्थः। क्लेदशोषपिधानविवरणानि नैककालं भिन्नदोषजानि बोद्धव्यानि, तेन विरोधो नोद्भावनीयः। एवमिति इत्थम्भूतलिङ्गं दुष्टप्रतिश्यायं परस्परविरुद्धोपक्रमदोषसम्बन्धात् कृच्छ्रसाध्यं जानीयात्। अयं च पञ्चानामेवावस्थान्तरतयाऽनन्यत्वान्न षष्ठः। ननु, अवस्थान्तरत्वेऽप्यभिष्यन्दादधिमन्थ इव भिन्नो भविष्यति? न, तद्वद्वातादिजत्वेनानिर्देशात्॥ २१-२२॥

रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्रावः प्रवर्तते॥ २३॥
ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरुरोघातप्रपीडितः।
दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि न वेत्ति सः॥ २४॥

रक्तजलिङ्गमाह—रक्तज इत्यादि। उरोघातप्रपीडित इति उरोघातस्तन्त्रान्तरपठितलक्षणः, तेन प्रकर्षेण पीडितः। तद्यथा—" उरःक्षतमुरःस्तम्भः पूतिकर्णकफोरसः। सकासः सज्वरो ज्ञेय उरोघातः सपीनसः" इति। अत्र पित्तप्रतिश्यायलिङ्गान्यपि बोद्धव्यानि, तुल्यत्वात् पित्तरक्तयोः। तथाच क्वचित् पठ्यते—" पित्तप्रतिश्यायकृतैर्लिङ्गैश्चापि समन्वितः"—इति॥ २३-२४॥

सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः।
दुष्टतां यान्ति कालेन तदाऽसाध्या भवन्ति हि॥ २५॥
मूर्च्छन्ति चात्र क्रिमयः श्वेताः स्निग्धास्तथाऽणवः।

क्रिमितो यः शिरोरोगस्तुल्यं तेनास्य लक्षणम् ॥ २६ ॥

अप्रतिक्रियया कालान्तरेण सर्व एव दुष्टप्रतिश्याया भवन्ति, ते चासाध्या इत्याह-सर्व एवेत्यादि। मूर्च्छन्ति चात्र क्रिमय इति अत्रेति एषु, बहुवचनान्तात्त्रल्प्रत्ययविधिः, अन्ये तु प्रत्यासन्नत्वाद्रक्तज एव क्रिमिमूर्च्छनं वदन्ति। श्वेता इति कफाधिकत्वात् प्रतिश्यायस्य सर्वत्र कफजा एव श्वेतक्रिमयो भवन्ति। क्रिमितो यः शिरोरोगस्तुल्यं तेनास्य लक्षणमिति क्रिमिजशिरोरोगेणेह तुल्यं लिंगं, तच्च 'निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रम्'-इत्यादिना वक्ष्यमाणम् ॥ २५-२६ ॥

बाधिर्यमान्ध्यमघ्रत्वं घोरांश्च नयनामयान्।
शोथाग्निसादकासांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ २७ ॥

अतः परमपरान् विकारान् प्रवृद्धाः प्रतिश्यायाः कुर्वन्ति, तानाह-बाधिर्यमित्यादि। घोरान्नयनामयानित्यभिधानादेवान्ध्ये लब्धे विशेषेण तत्करत्वप्रतिपादनार्थमान्ध्यग्रहणम्। अघ्रत्वमिति न जिघ्रतीत्यघ्रस्तस्य भावोऽघ्रत्वम्। 'घ्रा' गन्धोपादाने इत्यस्मात् 'सुपि स्थः' इत्यत्र योगविभागात् कप्रत्ययः ॥२७॥

अर्बुदं सप्तधा शोथाश्चत्वारोऽर्शश्चतुर्विधम्।
चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं घ्राणेऽपि तद्विदुः ॥ २८ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने नासारोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५८ ॥

सुश्रुते नासारोगा एकत्रिंशदुक्ताः, अत्राप्यपीनसमारभ्य प्रतिश्यायपर्यन्तेन पञ्चदशोक्ताः शेषसंख्यापूरणायापरान् षोडश नासारोगानाह—अर्बुदं सप्तधेत्यादि। एकैकदोषरक्तमांसमेदःसम्भवत्वेन षडर्बुदानि, शालाक्यसिद्धान्तेन सन्निपातजमधिकं, एवं सप्त। तथाच विदेहः-"सर्वलिंगं रुजायुक्तमर्बुदं विद्धि सर्वजम्" इति। शोथाश्चत्वारो वातपित्तकफसन्निपातजभेदात्, एवमर्शोऽपि चतुर्विधं, रक्तपित्तं चतुर्विधमपि रक्तपित्तत्वसामान्यादेकत्वेन गणनीयं, तेन न संख्यातिरेकः। अर्बुदादीनां तत्र तत्रोक्तानामत्राभिधानं शालाक्योक्तसंख्यापूरणार्थमाश्रयप्रभावेणातिरिक्तलिंगादिख्यापनार्थं च ॥ ५८ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां नासारोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५८ ॥

अथ नेत्ररोगनिदानम्।

उष्णाभितप्तस्य जले प्रवेशाद्दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च।
स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च छर्देर्विघाताद्वमनातियोगात् ॥ १ ॥
द्रवात्तथाऽन्नान्निशि सेविताच्च विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च।
प्रसक्तसंरोदनकोपशोकाच्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥ २ ॥
तथा ऋतूनां च विपर्ययेण क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च।

बाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकाराञ्जनयन्ति दोषाः ॥३॥

इन्द्रियाधिष्ठानगतविकारपारिशेष्यान्नेत्ररोगाभिधानम्। एते च नयनरोगा वातपित्तकफरक्तसन्निपातागन्तुजाः सन्तः षट्सप्ततिः । यदाह सुश्रुतः,-"तैस्त्रिभिस्त्रिंशदुक्तास्ते कफेनाप्यधिकास्त्रयः । रक्तजाः षोडश प्रोक्ताः सर्वजाः पञ्चविंशतिः । बाह्यौ पुनर्द्वौ च तथा रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः" (सु. उ. तं. अ. १) इति । षट्सप्ततिश्चैते रोगा आश्रयभेदेन सुश्रुतेनैव विभक्ताः । यदाह,-"नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्त्मजास्त्वेकविंशतिः। शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः ॥ सर्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु । द्वौ च बाह्याश्रयावन्यावनिमित्तनिमित्तजौ ॥ षट्सप्ततिर्नेत्ररोगाः संग्रहेण प्रकीर्तिताः" (सु. उ. तं अ. १) इति । नेत्रप्रमाणं च सुश्रुतेनैवोक्तम्,-"विद्याद् द्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितम् । द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्धं भिषङ्नयनबुद्बुदम्" (सु. उ. तं. अ. १) इति। द्व्यङ्गुलबाहुल्यं विस्तारेण, अन्तः स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितं, द्व्यङ्गुलं सर्वतः सार्धमायामेन । अन्ये द्व्यङ्गुलबाहुल्यमिति यदुक्तं तत्र द्व्यङ्गुलमाननियमं स्वाङ्गुष्ठोदरसंमितमित्यनेनाहुः । अयमर्थः,-स्वेनाङ्गुष्ठोदरेण संमितं द्व्यंगुलबहुलं, द्व्यंगुलं सर्वतः सार्धमिति चायामविस्तराभ्यां बोद्धव्यमिति । ननु,सार्धतृतीयांगुलायामं नेत्रं तर्हि-"द्व्यंगुलायतं च नयनम्" (सु. सू. स्था. अ. ३५)-इत्यातुरोपक्रमणीयोक्तं विरुध्यते ? नैवं, वर्त्ममण्डलं गृहीत्वा गणनयाऽर्धतृतीयांगुलं, तद्विरहात् द्व्यंगुलायतमिति न विरोधः । नयनरोगहेतुमाह-उष्णाभितप्तस्येत्यादि ।-उष्णेनातपादिना सन्तप्तदेहस्य जलावगाहनात्, शीतावृतदेहस्योर्ध्वगतेनोष्मणा नयनतेजसोऽभिभवाच्चक्षूरोगोदयः । स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्चेति घर्मरजोधूमानां नयनसंबन्धानां हेतुत्वम् । छर्देर्विघाताद्वान्तिवेगविघातात् वमनातियोगादतिवान्तेः विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहात् विण्मूत्रवातानां क्रमेण शनैः शनैर्निग्रहाद्वेगविधारणात् । प्रसक्तसंरोदनशोककोपादिति प्रसक्तं निरन्तरं कृतसंरोदनादेरित्यर्थः । ऋतुविपर्ययेण एकर्तुचर्यया अन्यर्तौ करणेन। क्लेशाभिघातात् क्लेशः कायादिदुःखं; तेनाभिसंबन्धात्। बाष्पनिग्रहादश्रुवेगधारणात् । यदुक्तं,-"आनन्दजं वाऽप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि । शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन"-इति । नयनरोगसंप्राप्तिश्च सुश्रुते पठ्यते,-"सिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरूर्ध्वमाश्रितैः । जायन्ते नेत्रभागेषु रोगाः परमदारुणाः" (सु० उ० तं० अ० १) इति ॥ १-३ ॥

वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः ।
प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥ ४ ॥

सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य, तथा सर्वनयनरोगहेतुत्वाच्च, आदौ सर्वनयनगतमभिष्यन्दमाह—वातादित्यादि । घोर इति दुःसहवेदनः । सर्वनेत्रमयाकर इति सर्वेषां नेत्ररोगाणामधिमन्थादीनामाकर उत्पत्तिकरत्वादाकरः स्थानम् । अत एवाह सुश्रुतः,-"प्रायेण सर्वे नयनामयास्ते भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः"-(सु. उ. तं.

अ. १)-इति ॥ ४ ॥

निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्षसंघर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ५ ॥

वाताभिष्यन्दरूपमाह-निस्तोदनेत्यादि । निस्तोदनं सूचीव्यधनवद्व्यथा, स्तम्भनं जडिमा, संघर्षः करकरिका, पारुष्यं रूक्षता, शरोऽभितापः शिरोव्यथा । विशुष्कभावो दूषिकारहितत्वं, न त्वास्रावरहितत्वं, शिराश्रुतेत्युक्तेः ॥ ५ ॥

दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं बाष्पसमुच्छ्रयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ६ ॥

पैत्तिकलक्षणमाह—दाहप्रपाकावित्यादि । प्रपाकः प्रकृष्टपाकः । शिशिराभिनन्दा शीतेच्छा । धूमायनं धूमस्योद्वमनम् । बाष्पसमुच्छ्रयो बाष्पबाहुल्यम् ॥ ६ ॥

उष्णाभिनन्दा गुरुताऽक्षिशोथः कण्डूपदेहावतिशीतता च ।
स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ७ ॥

कफजलिंगमाह—उष्णाभिनन्देत्यादि । उपदेहः पिच्चटबाहुल्यम् । शीतता नेत्रस्य । पिच्छिल इति स्रावविशेषणम् । कफाभिपन्ने कफयुक्ते । नयने चक्षुषि । भवन्ति जायन्ते ॥ ७ ॥

ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च नाड्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।
पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥ ८ ॥

रक्ताभिष्यन्दलक्षणमाह—ताम्राश्रुतेत्यादि । पित्तस्य लिंगानीति पित्ताभिष्यन्दलिंगानि ॥ ८ ॥

वृद्धैरेतैरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् ।
तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥ ९ ॥

अधिमन्थानामभिष्यन्दजत्वमाह—वृद्धैरित्यादि । तावन्त इति अभिष्यन्दैर्वातपित्तकफरक्तजैश्चत्वारोऽधिमन्थाः प्रत्येतव्याः । तीव्रवेदना इति सामान्यलक्षणम् । वेदनाशब्दश्चात्र व्यथामात्रवाची, तेन वातिकाभिष्यन्दाद्वातिक एवाधिमन्थस्तीव्रवातजनिततोदादिसकलवेदनः, एवं पित्तजकफजरक्तजाश्चाधिमन्थाः प्रत्येतव्याः ॥ ९ ॥

उत्पाट्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।
शिरसोऽर्धं च तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः ॥ १० ॥

अस्यापरं सामान्यलक्षणमाह—उत्पाट्यत इत्यादि । शिरसोऽर्धमित्यत्र पूर्वक्रिये संबध्येते, तेन शिरसोऽर्धमुत्पाट्यते तथा निर्मथ्यते चेत्यर्थः । शिरसोऽर्धे च वेदना व्याधिप्रभावात् । स्वलक्षणैरिति यथोक्तवाताद्यभिष्यन्दलक्षणैः । स चाधिमन्थः स्यन्दात्मकः ॥ १० ॥

हन्याद्दृष्टिं श्लैष्मिकः सप्तरात्रादधीमन्थो रक्तजः पञ्चरात्रात् ।
षड्रात्राद्वातिको वै निहन्यात् मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव ॥११॥

यावता कालेन मिथ्याचाराद्दृष्टिं हन्ति तमाह--हन्यादित्यादि । सद्य एवेति श्लेष्मणि सप्तरात्रस्योक्तत्वात् सद्यःशब्देनात्र त्रिरात्रमुक्तं, वैद्यके हि सद्यःशब्दस्य त्रिरात्रसप्तरात्रवाचित्वेन दृष्टत्वात्। कालावधिरत्र व्याधिस्वभावात् ॥ ११ ॥

उदीर्णवेदनं नेत्रं रागशोथसमन्वितम् ।
घर्षनिस्तोदशूलाश्रुयुक्तमामान्वितं विदुः ॥ १२ ॥

लङ्घनप्रलेपादिविधानार्थमञ्जनादिनिषेधार्थं च, नेत्ररोगस्य सामत्वलक्षणमाह- उदीर्णवेदनमित्यादि । उदीर्णवेदनमुद्गतबहुवेदनम् । घर्षः करकरिका । लङ्घनादि- विधानार्थमञ्जनादिनिषेधार्थं च तन्त्रान्तरम्—' स्वेदः प्रलेपस्तिक्तान्नं धूमो दिन- चतुष्टयम् । लङ्घनं चाक्षिरोगाणामामानां पाचनानि षट् । अञ्जनं सर्पिषः पानं कषायं गुरुभोजनम् । नेत्ररोगेषु सामेषु स्नानं चापि विवर्जयेत् ' इति ॥ १२ ॥

मन्दवेदनता कण्डूः संरम्भाश्रुप्रशान्तता ।
प्रशस्तवर्णता चाक्ष्णोः संपक्वदोषमादिशेत् ॥ १३ ॥

निरामलक्षणमाह—मन्देत्यादि । संरम्भाश्रुप्रशान्ततेति संरम्भः शोथस्तस्य, अश्रुणो नेत्रजलस्य च प्रशमः ॥ १३ ॥

कण्डूपदेहाश्रुयुतः पक्वोदुम्बरसंनिभः ।
संरम्भी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः स शोथजः ।
शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे ॥ १४ ॥

सशोथपाकलिङ्गमाह-कण्डूपदेहाश्रुयुत इत्यादि । पक्वोदुम्बरसंनिभ इति लोहितः । संरम्भीति शोथवान्, कार्तिकस्तु महारम्भवानित्याह, शोथस्त्वनुक्तोऽपि गम्यते, तत्प्रधानत्वात् पाकस्य, उत्तरत्र शोथहीनानीत्यस्याभिधानाच्च । अयं त्रिदोषजः; एवमशोथपाकश्च ॥ १४ ॥

उपेक्षणादक्षि यदाऽधिमन्थो वातात्मकः सादयति प्रसह्य ।
रुजाभिरुग्राभिरसाध्य एष हताधिमन्थः खलु नाम रोगः ॥ १५ ॥

हताधिमन्थलक्षणमाह-उपेक्षणादित्यादि । अयं रोगो विदेहे दृष्ट्युत्क्षेप- लक्षण एकः, अन्यः सकलनयनशोषलक्षणः पठ्यते । तद्यथा-" अन्तर्गतः सिराणां तु यदा तिष्ठति मारुतः । स तदा नयनं प्राप्य शीघ्रं दृष्टिं निरस्यति । तस्यां निर- स्यमानायां निर्मन्थन्निव मारुतः । नयनं निर्वमत्याशु शूलतोदाधिमन्थनैः " इति । इदं दृष्टिनिर्गमलक्षणम् । अत एवैतस्मिन्नर्थे सुश्रुते केचित् पठन्ति-" अन्तः सिराणां श्वसनः स्थितो दृष्टिं प्रतिक्षिपन् । हताधिमन्थं जनयेत्तमसाध्यं विदुर्बुधाः" इति । विदेह एव सकलाक्षिशोषः पठ्यते-" अथवा शोषयेदक्षि क्षीणतेजोबला- दयम् । तत्पद्ममिव संशुष्कमवसीदति लोचनम् । हताधिमन्थं तं विद्यादसाध्यं वातकोपतः " इति । अतः शोषार्थे उपेक्षणादक्षीत्यादि श्लोकोऽवगन्तव्यः । साद- यतीति शोषयति । रुजाभिरुग्राभिरिति रुजाभिस्तोदादिभिर्महतीभिरुपलक्षितः ॥१५॥

वारंवारं च पर्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः ।
रुजश्च विविधास्तीव्राः स ज्ञेयो वातपर्ययः ॥ १६ ॥

वातपर्यायलिंगमाह—वारंवारमित्यादि । पर्यायेण क्रमेण कदाचिद्भ्रवि, कदाचिल्लोचने, वायुस्तीव्रां रुजां करोतीति वातपर्यायार्थः ॥ १६ ॥

यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म संदह्यते चाविलदर्शनं यत् ।
सुदारुणं यत् प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥ १७ ॥

शुष्काक्षिपाकमाह-यत्कूणितमित्यादि । कूणितमिति निमीलितम् । दारुणं कठिनं रूक्षं च वातशोषाद्वर्त्म यस्य तद्दारुणरूक्षवर्त्म । संदह्यते सदाहं भवति । आविलदर्शनमाकुलदर्शनम् । सुदारुणं कृच्छ्रोन्मीलनम् । प्रतिबोधने उन्मेषणे । सुदारुणं सुकठिनमिति गदाधरः । शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षीति तच्छुष्केणाक्षिपाकेनोपहतमक्षीत्यर्थः । अयं रोगः सरक्तवातजन्यः । यदाह करालः-" कूणितं खरवर्त्माक्षिकृच्छ्रोन्मीलाविलेक्षणम् । सदाहं सास्रजाद्वाताच्छुष्कपाकान्वितं वदेत् " इति ।

यस्यावटुकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाऽप्यनिलोऽन्यतो वा ।
कुर्याद्रुजं वै भ्रुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥ १८ ॥

अन्यतोवातमाह-यस्येत्यादि । अवटुर्घाटा । मन्ये ग्रीवापार्श्वसिरे । अन्यतो वेति उक्तप्रदेशादितरत्र पृष्ठे, सप्तम्यर्थे तसिः । अन्यत्र वातस्य कारणस्यावस्थानं, अन्यत्र लोचनेभ्रुवि च रुजां करोतीत्यन्यतोवातः । विदेहेऽप्युक्तम्-" मन्ययोरन्तरे वायुरुत्थितः पृष्ठतोऽपि वा । करोति भेदं निस्तोदं शंखे चाक्ष्णोर्भ्रुवोस्तथा । तमाहुरन्यतोवातं रोगं दृष्टिविदो जनाः "-इति ॥ १८ ॥

श्यावं लोहितपर्यन्तं सर्वं चाक्षि प्रपच्यते ।
सदाहशोथं सास्रावमम्लाध्युषितमम्लतः ॥ १९ ॥

अम्लाध्युषितमाह-श्यावमित्यादि । श्यावमीषन्नीलम् । अम्लत इत्यम्लभोजनात् । अम्लाध्युषितमिति पित्ताध्युषितं, कारणे कार्योपचारात् ॥ १९ ॥

अवेदना वाऽपि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्राः ।
मुहुर्विरज्यन्ति च याः स तादृग्व्याधिः सिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥२०॥

सिरोत्पातमाह-अवेदना वाऽपीत्यादि । अक्षिराज्य इति अक्षिसिराः । विरज्यन्तीति विरक्ता भवन्ति, विशेषरक्ता भवन्तीत्यर्थः । रक्तजोऽयम् ॥ २० ॥

मोहात्सिरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगस्तु सिराप्रहर्षः ।
ताम्राभमस्रं स्रवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुं च ॥ २१ ॥

सिराप्रहर्षमाह—मोहादित्यादि । इति सर्वगताः ॥ २१ ॥

निमग्नरूपं तु भवेद्धि कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै ।
स्रावं स्रवेदुष्णमतीव यच्च तत् सव्रणं शुक्ल(क्र)मुदाहरन्ति ॥ २२ ॥

सन्धिवर्त्मशुक्लकृष्णदृष्टिगतेषु मध्ये प्राधान्याद्दृष्टिगतेषु वक्तुमुचितेषु स्वल्पवक्तव्यतया दृष्टिमण्डलप्रत्यासत्त्या कृष्णगतविकाराभिधानम्। तत्र सव्रणशुक्ललक्षणमाह—निमग्नरूपमित्यादि। रूपग्रहणमाभासनिषेधार्थं, तेन निमग्नरूपमेव। यत् सूच्येवेत्युपमानं वर्तुलत्वख्यापनाय सूचीव्यधनवद्वेदनादर्शनाय च। स्रावं स्रवेदुष्णमिति स्रवेदुष्णमित्येतावतैव लब्धे स्रावे पुनः स्रावग्रहणं निरन्तरस्रावं लक्षयति। अतिशब्दस्तूष्णेन संबध्यत इति कार्तिकः। उष्णस्रावता रक्तात्मकत्वात्। शुक्लस्यात्र चात्यन्तरुग्बोद्धव्या, सव्रणत्वात्। यदाहाव्रणलक्षणे सुश्रुतः,—"नातिरुगश्रुयुक्तम्" (सु. उ. तं. अ. ५)-इति। तत् स्रवणं सक्षतं, क्षते तु रुजा युक्तैव, नयने तु सुकुमारे विशेषेणोदाहरन्ति विदेहप्रभृतयः। विदेहेऽप्युक्तं,—"रक्तराजीनिभं कृष्णे छिन्नाभं यच्च लक्ष्यते। सूच्यग्रेणेव तच्छुक्लमुष्णाश्रुस्रावि सव्रणम्"—इति॥ २२॥

दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न च संस्रवेद्धि।
अवेदनं वा न च युग्मशुक्लं तत् सिद्धिमायाति कदाचिदेव॥ २३॥

अस्यासाध्यतया निर्दिष्टस्यावस्थावशेन पाक्षिकीं सिद्धिमाह—दृष्टेः समीप इत्यादि। क्षतं हि स्वभावत एव संश्रयोपघातकरं, अतो दृष्टिसमीपे न साध्यं, उक्तविपर्यया तु दृष्टिसमीपेऽपि सुखसाध्यमव्रणम्। न चावगाढमेकत्वग्गतम्। विपर्ययात्त्ववगाढमप्यव्रणं सिध्यति। अत एवाव्रणे वक्ष्यति—गम्भीरजातमिति। न च संस्रवेदिति न चात्यर्थं स्रवेत्, संशब्दस्यातिशयार्थत्वात्। अवेदनं मन्दवेदनं, रक्तस्य कफानुगमात्; वातानुगमादतिवेदनं तु न सिध्यति। युग्मं च क्षतशुक्लं कदाऽपि न सिध्यति॥ २३॥

स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सचोषं शंखेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम्।
वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमथाव्रणं साध्यतमं वदन्ति॥ २४॥

इदानीमव्रणशुक्ललक्षणमाह—स्यन्दात्मकमित्यादि। स्यन्दात्मकमभिष्यन्दनिमित्तकं, सर्वेषामक्षिरोगाणामभिष्यन्दनिमित्तत्वेऽपि चास्य नियमप्रतिपादनार्थमभिधानम्। वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमिति विहायसि स्थितं वैहायसं 'तस्य निवासः' इत्यण्, विहायो नभः, आकाशस्थिताभ्रवत् प्रतनुप्रकाशमित्यर्थः। एतेनाच्छत्वं प्रतिपाद्यते। शुक्लत्वं तु शंखेन्दुकुन्दप्रतिमावभासमित्यनेनैव लब्धम्। वैहायसाभ्रग्रहणं सजलाभ्रव्यवच्छेदार्थं, तद्धि प्रायः पार्वतं भवतीति कार्तिकः। साध्यतमं सुखसाध्यम्। ननु, गम्भीरजातमित्यादिना कृच्छ्राभिधानेनैव तद्विपर्ययेण सुखसाध्यत्वावगतिः सेत्स्यति, तत् किं साध्यतमाभिधानेन? नैवं असत्यत्र साध्यतमाभिधाने उभयत्रापि कृच्छ्रत्वभ्रान्तिः स्यादतस्तदभिधानम्॥ २४॥

गम्भीरजातं बहुलं च शुक्लं चिरोत्थितं चापि वदन्ति कृच्छ्रम्।
विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं सिरासूक्ष्ममदृष्टिकृच्च।

द्वित्वग्गतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम् ॥ २५ ॥

अव्रणस्यैवावस्थाभेदेन कृच्छ्रत्वमाह–गम्भीरजातमित्यादि। गम्भीरजातं द्वित्रित्वग्गतम्। बहुलं प्रतनुनोऽभ्राद्धनम्। अव्रणस्यैवावस्थाभेदेनासाध्यत्वमाह–विच्छिन्नमध्यमित्यादि। विच्छिन्नमध्यं विदीर्णमांसत्वात् सच्छिद्रं, निम्नमिति यावत्; तद्विपर्ययं तु पिशितावृतमुन्नतमांसरूपतया। चलमित्यनवस्थितम्। सिरासूक्ष्ममिति सिरावृतत्वात् सूक्ष्मं; अन्ये 'सिरासक्तं' इति पठन्ति, व्याचक्षते च–सिरासक्तं यतस्ततश्चलं, सिराणां चलत्वात्; सिरा हि मत्स्यवत् परिवर्तमाना मुहुर्मुहुश्चलन्ति; अन्ये 'सिराशुक्लं' इति पाठान्तरं व्याचक्षते; सिराभिः शुक्लं, सिराशुक्लं सिराशुक्लत्वहेतुकं; न हि सिराभवनं शुक्लत्वे हेतुरिति गदाधरः। अदृष्टिकृदिति दर्शनाभावकारि, दृष्टेः समीपे न भवेदित्यस्य विपर्ययोऽयम्। द्वित्वग्गतं द्विपटलाश्रितं, एतदपरलिङ्गसहितमसाध्यं, न तु केवलं; द्वित्वग्गतस्य कृच्छ्रत्वाभिधानात्। लोहितमन्ततश्चेति मध्ये शुक्लमन्ते लोहितं, व्रणाकारेण ॥ २५ ॥

उष्णाश्रुपातः पिडका च नेत्रे यस्मिन् भवेन्मुद्गनिभं च शुक्लम्।
तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यच्च यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥ २६ ॥

न केवलमेवंविधं परमसाध्यं किंत्वन्यदपीत्यत आह–उष्णाश्रुपात इत्यादि। पिडका च नेत्र इत्यन्तं द्वित्वग्गतशुक्ले कृच्छ्रत्वात्; तथाऽऽह विदेहः–"एकत्वग्गतमेवं स्याद्द्वित्वग्गतमिदं भवेत्। चोषोष्णास्रावदाहास्तु तृष्णा च पिडकोद्गमः"–इति। मुद्गनिभं च शुक्लमित्याकारेण, एतद्द्वित्वग्गतम्। तथाच विदेहः,–"व्यक्तमुद्गफलाकारं शुक्लं द्वित्वग्गतं भवेत्"–इति। द्वित्रित्वग्गतस्याव्रणशुक्लस्य कृच्छ्रत्वे एतत् पिडकोद्गममुद्गफलाकारत्वेनैवासाध्यत्वं बोध्यम्। अन्ये पुनः सव्रणशुक्लस्य विच्छिन्नमध्यमित्यादिकमसाध्यलक्षणं वर्णयन्ति। अत्र पक्षे द्वित्वग्गतमिति केवलमेवासाध्यलक्षणं, एतच्च चावगाढमित्यस्य विपर्ययः। लोहितमन्ततः उष्णाश्रुपातः पिडका चेत्यादि द्वित्वग्गतशुक्ललक्षणमिति। किंत्वियमत्रासङ्गतिः—विच्छिन्नमध्यं सच्छिद्रं, तद्यदि सच्छिद्रत्वं सव्रणशुक्लस्याभ्युपगम्यते, तदा निमग्नरूपमित्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनरुक्तं स्यात्, किंच सव्रणशुक्लानन्तरमस्य पाठो विफलः स्यात्। अन्ये तु सव्रणाव्रणशुक्लविषयं सामान्यमसाध्यलक्षणमेतदाहुः यथायोग्यतया क्वचिल्लिङ्गान्तरयोगेन च व्यवस्थेति च वर्णयन्ति। असाध्यत्वं विदेहादन्येषां मतेनाह–केचिदित्यादि। तित्तिरपक्षतुल्यमिति शबलं एतच्चानिषेधादनुमतम् ॥ २६ ॥

श्वेतः समाक्रामति सर्वतो हि दोषेण यस्यासितमण्डलं च।
तमक्षिपाकात्ययमक्षिरोगं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥ २७ ॥

इदानीमक्षिपाकात्ययमाह—श्वेत इत्यादि। दोषेण यः कृतः श्वेतः स समाक्रामति। सर्वात्मकं त्रिदोषजं, अन्ये तु स्यन्दात्मकमिति पठित्वा अभिष्यन्दात्मकमाहुः। तदा सर्वेषामभिष्यन्दमूलत्वाद्विशेषार्थमभिधानम् ॥ २७ ॥

अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलास्रः।
विगृह्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत्॥२८॥

अजकाजातमाह—अजापुरीषप्रतिम इत्यादि। अजापुरीषप्रतिमः शुष्काजपुरीषतुल्यः। सलोहित ईषल्लोहितः। विगृह्य कृष्णमिति स्वोच्छ्रायेण कृष्णदेशं महत्त्वाद्विच्छिद्य। प्रचय इति प्रकृष्टश्चय उद्गम इति यावत्। अजकाया मेदोवत् संश्रयस्तृतीयत्वग्गतत्वेन मेदसः प्रचयो बोद्धव्यः। तथाच विदेहः—"कृष्णेऽदणीयद्भवेच्छुक्लं छागलीविट्समप्रभम्। सान्द्रपिच्छिलरक्तास्रं त्रित्वग्गमजेकति सा" इति। इति कृष्णजाः॥ २८॥

प्रथमे पटले दोषा यस्य दृष्ट्यां व्यवस्थिताः।
अव्यक्तानि स रूपाणि कदाचिदथ पश्यति॥ २९॥

कृष्णाश्रितत्वाद्दृष्टिमण्डलस्य दृष्टिजा उच्यन्ते। दृष्टिप्रमाणं तु सुश्रुतेनोक्तं—"मसूरदलमात्रां तु पञ्चभूतप्रसादजाम्" (सु. उ. तं. अ. ७)। अत्र मसूरदलमात्रामिति मसूरार्धदलमात्रां, तथाच निमिः—"पञ्चभूतात्मिका दृष्टिर्मसूरार्धदलोन्मितिः"—इति। ननु, एवं तर्हि विरुध्यते, यदाह स एव पुनः—"नेत्रायामत्रिभागं च कृष्णमण्डलमुच्यते। कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविदो जनाः" (सु. उ. तं अ. १) इति, अत्र कृष्णसप्तमभागत्वेन दृष्टेरुक्तत्वात्। उच्यते, कृष्णसप्तमभागत्वेनापि मसूरार्धदलप्रमाणा दृष्टिरित्येक एवार्थः। ननु, एवमातुरोपक्रमणीयोक्तं 'द्व्यंगुलायतं नयनं, नयनत्रिभागपरिमाणा तारका, नवमस्तारकांशो दृष्टिमण्डलम्' (सु. सू. स्था. अ. ३५) इति विरुध्यते। उच्यते, तत्र मण्डलाभिधानेन मण्डलसहिताया दृष्टेरुक्तिः, अत्र तु मण्डलरहिताया इति, मतभेदाद्वा न विरोधः, तारकानवमांशो दृष्टिरिति शल्यमतं, तारकासप्तमांशो दृष्टिरिति शालाक्यसिद्धान्तेन। ननु, एवं तर्हि 'दृष्टिश्च रोमकूपाश्च न वर्धन्ते' (सु. शा० स्था० अ० ४) इति शारीरोक्तं विरुध्यते, यतः कृष्णसप्तमभागत्वेन दृष्टेरुक्तत्वात् कृष्णवृद्ध्या तद्वृद्धेः सम्भवात्। नैवं, अङ्गान्तरवन्न बहु वर्धत इत्यभिप्रायेणोक्तं दृष्टिर्न वर्धत इति। दृष्ट्यां च चत्वारि पटलानि। रसरक्ताश्रयं बाह्यं, द्वितीयं मांससंश्रयं, तृतीयं मेदःसंश्रयं, चतुर्थं कालकास्थिसंस्थितम्। तथा च सुश्रुतः—"तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितम्। मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम्। पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते (सु० उ० तं० अ० १) इति। अत्र तेजःशब्देन रक्तं, जलशब्देन च रसो व्याख्यातः। तेषु पटलेषु बाह्यादिभेदेनाधिष्ठानविशेषप्रभावाद्दोषाणां लिङ्गविशेषमाह—प्रथमे पटल इत्यादि। प्रथमे पटले सर्वाभ्यन्तरे पटले कालकास्थिसंश्रये, न तु बाह्ये, तत्र प्रथमं दोषलिङ्गानुपलब्धेः, यदि तु कुष्ठादिवद्बाह्यं प्रथमं प्रदूष्याभ्यन्तरे दोषानुप्रवेशः स्यात्तदा प्रागेव रोगस्तत्रोपलभ्येत,

न चैवं दृश्यते। तथाच विदेहः-' दृष्टेरन्तरमाद्यं तु पटलं समभिद्रुताः ' इत्यारभ्य ' एकैकमनुपद्यन्ते पर्यायात् पटलान्तरम् " इति। प्रथमे पटल इत्यादिग्रन्थात् पूर्वं केचित् ' सिराभिरभिसंप्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम् ' (सु० उ० तं० अ० १) श्लोकार्धं संप्राप्तिरूपं पठन्ति सुश्रुते, तच्च ' सिरानुसारिभिर्दोषैः (सु० उ० तं० अ०) इत्यनेनैव गतार्थमित्यनार्षं टीकाकारैर्व्याख्यातम्। रूपाणीति रूपवन्ति द्रव्याणि। कदाचिदथ पश्यतीत्यनेनात्राधिष्ठानविशेषाद्दोषस्याल्पबलता उक्ता भवति। अव्यक्तरूपाण्यपि वक्ष्यमाणभ्रमरारुणवर्णादियुक्तानि वातेन, पित्तेनादित्यखद्योतादिपीतनीलवर्णानि, कफेन सितवर्णानि, रक्तेन रक्तवर्णानि, सन्निपातेन चित्रवर्णानि, एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थपटलेष्वपि व्याख्येयम्॥ २६॥

दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते।
मक्षिकामशकांश्चापि जालकानि च पश्यति॥ ३०॥
मण्डलानि पताकांश्च मरीचीन् कुण्डलानि च।
परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि च॥ ३१॥
दूरस्थानि च रूपाणि मन्यते स समीपतः।
समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात्॥ ३२॥
यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न पश्यति।

द्वितीयपटलगतस्य लिङ्गमाह—दृष्टिर्भृशं विह्वलतीत्यादि। विह्वलति पुनः पुनरसम्यग्रूपं गृह्णाति, तथाऽविद्यमानान् माक्षिकादीन् पश्यति, अथवा मक्षिकेत्यादिना विह्वलत्वमेव व्याक्रियते। जालकानि जालान्येव। मरीचीनिति रश्मीन्। परिप्लवानिति मण्डूकादीनां परि सर्वतः प्लवान् गतीः। विविधानिति ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्गतश्लेष्मादिदोषवशेन नानाविधान्, अन्ये परिप्लवान् विविधानिति नानावर्णान् जलप्लवानित्याचक्षते। गोचरविभ्रमादिति विषयभ्रान्तेः। सूचीपाशं न पश्यतीति सतोऽपि सूक्ष्मस्यानुपलम्भः, सूचीपाशं सूचीरन्ध्रं, पाशं वा गुणम्॥ ३०-३२॥

ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते॥ ३३॥
महान्त्यपि च रूपाणि छादितानीव चाम्बरैः।
कर्णनासाक्षिहीनानि विकृतानीव पश्यति॥ ३४॥
यथादोषं च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि।

तृतीयपटलगतस्य लिङ्गमाह—ऊर्ध्वं पश्यतीत्यादि। ऊर्ध्वं दर्शनाभिधानादधोदर्शनस्य निषेधसिद्धौ तदभिधानं स्वरूपानुवादार्थम्। ननु, पार्श्वयोरीषद्दर्शनार्थं किमित्येतन्न भवति? उच्यते, ऊर्ध्वाधोगतत्वेनैव पार्श्वस्य परिग्रहादिति कार्तिकः। यदेतद्रूपं पश्यति तत् कीदृशमित्यत आह—महान्त्यपीत्यादि। छादितानीव चाम्बरैरिति आवृतानीव वस्त्रैः। ' अम्बरे ' इति पाठान्तरे आकाशे छादितानि केनापि। विकृतानीवेति छिन्नकरपादादीनि। अत्र रागप्राप्तिमाह—यथादोषं च रज्येत दृष्टि-

दोषे बलीयसीति, अस्यार्थः–यथायथं दोषवर्णैररुणपीतसिताशिभिर्युज्यते दृष्टिः, रागश्चात्र वर्णमात्रवचनः । अत एव वक्ष्यति–' कफात् सितः शोणितजः सरक्त ' इति । दोषे बलीयसीति रक्तमांसमेदःसहाये बलवति दोषे, अन्यथा तु तृतीयेऽपि रागो न भवतीति व्यभिचारः सूच्यत इति गदाधरः । ननु, तृतीये कथं रागवर्णनं, बाह्यपटलेनावृते दर्शनासंभवात् ? न चाश्मरीवर्णाभिधानवदायुर्वेदप्रामाण्यार्थं भविष्यतीति, अश्मर्या उत्तरकालमाकृष्टौ तथा प्रतीतेः; इह तु न तादृक् । उच्यते, तृतीयपटलगतस्य दोषस्य तथास्वभावाद्बाह्ये रागोपलब्धिः, तृतीयपटलादारभ्य रागोदयः । यदाह विदेहः,–"यथास्वं रज्यते दृष्टिर्दोषैस्त्रिपटलस्थितैः । चतुर्थपटलप्राप्तैर्मण्डलं रज्यते तु तैः"–इति ॥ ३३–३४ ॥

अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते ॥ ३५ ॥
पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थं नैव पश्यति ।
समन्ततः स्थिते दोषे संकुलानीव पश्यति ॥ ३६ ॥
दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्ध्रस्वं च पश्यति ।
द्विधा स्थिते द्विधा पश्येद्बहुधा चावनस्थिते ॥ ३७ ॥
दोषे दृष्ट्याश्रिते तिर्यक् स एकं मन्यते द्विधा ।

अधुनाध ऊर्ध्वमेवं यथाप्रदेशं दृष्टौ दोषावस्थाने यथा न पश्यति यादृग्वा पश्यति तथा दर्शयितुमाह—अधःस्थित इत्यादि । समीपस्थं दूरस्थं चेति नैव पश्यतीति संबन्धः । समन्तत इति सर्वतः । संकुलानीवेति अन्यान्यरूपेणैव मिश्राणि । अनवस्थित इति अनियतावस्थान इत्यर्थः ॥ ३५–३७ ॥

तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थं पटलं गतः ॥ ३८ ॥
रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिंगनाशमतः परम् ।
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ॥ ३९ ॥
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ।
निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णून्यथ पश्यति ॥ ४० ॥

चतुर्थपटलगतमाह—तिमिराख्य इत्यादि । आन्ध्योत्पादकतया तिमिरसाधर्म्यात्तिमिराख्यः; दोषो रोगः, "दोषा अपि रोगाख्यां लभन्ते" इत्यागमात्; स एव रोगः सर्वतो दृष्टिरोधाल्लिङ्गनाश उच्यते; लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गमिन्द्रियं दर्शनशक्तिः, तन्नाशोऽस्मिन्निति लिङ्गनाशः । लिङ्गनाशमतः परं 'वदन्ति' इति शेषः । अस्मिन्नपि तमोभूत इति भूतशब्दः सादृश्ये, रूपस्यानुपलम्भादन्धकारसदृशे । नातिरूढे नातिवृद्धे, अतश्चन्द्रादित्यादीनि भास्वन्ति वस्तूनि पश्यति । अन्तरीक्षे चेत्यस्योपादानं भूमेस्तमोमयत्वात्, तत्र च तमोऽभिभवात्तादृशस्य चक्षुषो दर्शनाशक्तेः ॥ ३८–४० ॥

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिका काचसंज्ञितः ।

तस्यैव लिङ्गनाशस्य संज्ञान्तरमाह—स एव लिङ्गनाशस्त्वित्यादि । यस्तृतीयपटलस्थितः काचसंज्ञितो दोषः स एवोपेक्षया चतुर्थे पटले पुनर्लिङ्गनाशो नीलिका च । तुशब्दः पुनरर्थे । कुतः पुनरयमृजुरेव ग्रन्थो न लगति—नीलिकाकाचाभ्यां पर्यायाभ्यां संज्ञितो नीलिकाकाचसंज्ञित इति; नैवं, तन्त्रान्तरे तृतीपटलस्थिते दोषे काचाभिधानात् । यदाह निमिः,–"काच इत्येष विज्ञेयो याप्यस्त्रिपटलोत्थितः । चतुर्थपटलप्राप्तो लिङ्गनाशः स उच्यते ॥ प्रत्याख्येयश्च कफजो व्याधिः साध्यस्तु तद्विदा"–इति । अत्रापि तत्प्रत्ययात्तृतीयपटलस्थस्य काचसंज्ञा, चतुर्थपटलप्राप्तस्य प्रत्याख्येयत्वं प्रत्येतव्यम् । यत्पुनर्लिंगनाशोपादानं तत्सकलपर्यायज्ञानार्थम् । गदाधरस्तु 'नीलिकाविशेषिता काचसंज्ञा नीलिकाकाचसंज्ञा' इत्याह; एतेन तृतीयपटलस्थदोषे काचसंज्ञा, चतुर्थे तु सा नीलिकया विशिष्यते इति फलति। एकजातीयतया त्रिचतुःपटलयोरपि रोगाणां षट्त्वमेव, नतु द्वादशत्वं; तेन न संख्यातिरेकः । इदमिदानीं चिन्त्यते—तृतीयपटलस्थे दोषे काचसंज्ञा तिमिरसंज्ञा च, तर्हि कथं न षट्संख्याहानिः ? काचात्तिमिरस्य भिन्नत्वात्, उक्तं च 'षड् लिंगनाशाः' इति अथ मन्यसे, तिमिरात् काचो न भिद्यते, तस्यावस्थान्तरत्वादिति; न, तद्विपरीतसाधकत्वाद्धेतोः; यतोऽभिष्यन्दसिरोत्पाताभ्यामधिमन्थसिराहर्षयोरवस्थान्तरत्वेऽपि भिन्नत्वं प्रतीयते । उच्यते–भवत्येवं, यद्यवस्थान्तरत्वेऽपि विशिष्टनामप्राप्तिस्तयोरिवास्य प्रथमनामपरित्यागात् स्यात्; न चैवं, 'तिमिराख्यः स वै दोषः' इत्यभिधानात्, तथाच 'तिमिरे रागिणि'–इति वचनात्; तस्मान्नास्यावस्थान्तरे पूर्वनामपरित्यागः, ततस्तिमिरात् काचस्यावस्थान्तरत्वेऽप्यनन्यत्वं साधु, यथा–सत्यपि यौवनत्वे यज्ञदत्तस्य न स्वाभिधेयहानिः, अतो न संख्यातिरेकप्रसंग इति ॥—

वातेन चापि रूपाणि भ्रमन्तीव च पश्यति ॥ ४१ ॥
आविलान्यरुणाभानि व्याविद्धानीव मानवः ।
पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान् ॥ ४२ ॥
नृत्यतश्चैव शिखिनः सर्वं नीलं च पश्यति ।
कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ॥ ४३ ॥
(पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यभ्रमेवाभ्रसंप्लवम् ।)
सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानि मानवः ।
पश्येद्रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ॥ ४४ ॥
स सितान्यपि कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ।
सन्निपातेन चित्राणि विप्लुतानीव पश्यति ॥ ४५ ॥
बहुधा च द्विधा चापि सर्वाण्येव समन्ततः ।
हीनाधिकांगान्यपि तु ज्योतींष्यपि च भूयसा ॥ ४६ ॥

दोषविशेषेण रूपविशेषदर्शनमाह–वातेनेत्यादि । अविशेषेण यदुक्तमेतद्वाते तत्

सर्वपटलेषु संबध्यते, तुल्यत्वान्न्यायस्य। व्याविद्धानीव कुटिलानीव। खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः, शक्रचाप इन्द्रधनुः, गुणान् रूपाणि, आदित्यादीनां रूपाणीत्यर्थः शिखिनो मयूरान्। सलिलप्लावितानीव परिजाड्यानीति सलिलप्लवेनैव स्तिमितानीत्यर्थः। सितानीति श्वेतानि। ननु, रक्तेन कथं सितानीत्युच्यन्ते ? श्लेष्मणा सितरूपस्य दर्शितत्वात्। नैवं, सितान्यपि कृष्णानि पीतानि पश्यतीति व्याख्यानाददोषः, स इति मानवः। रक्तेन कृष्णपीतदर्शनं पित्तसधर्मकत्वाद्रक्तस्य। चित्राणीति नानावर्णानि। विप्लुतानीवेति विपरीतानि। विपरीतत्वमेव विवृणोति—बहुधेत्यादि। अयमर्थः—सन्निपातेन पूर्वप्रकारेण बहुविधानि द्विविधानि वा सर्वाणि द्रव्याणि पश्यति, तृतीयपटले हीनाधिकाङ्गान्यपीति गदाधरः ॥४१–४६॥

पित्तं कुर्यात् परिम्लायि मूर्च्छितं पित्ततेजसा।
पीता दिशस्तु खद्योतान् भास्करं चापि पश्यति ॥ ४७ ॥
विकीर्यमाणान् खद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिरेव वा।

पित्तेनापरं परिम्लायिसंज्ञकं तिमिरमाह–पित्तं कुर्यादित्यादि। परिम्लायीति परिम्लायि तिमिरं, एतच्च रक्तमूर्च्छितपित्तकृतं पीतं नीलं बोद्धव्यम्। यदाह सात्यकिः—' एवमेव तु विज्ञेया नीलाः पित्तसमुत्थिताः। रक्ताः पित्तोत्थिताः पीताः" इति। अत्र वचने काचा इति विशेष्यत्वेन बोद्धव्यम्। मूर्च्छितं पित्ततेजसेति पित्तस्य तेजो रक्तं, प्रसादरूपत्वात्, तेन मिश्रितम्। अन्ये तु 'रक्ततेजसा' इति पठन्ति, रक्तस्य तेजो बलं रक्ततेजः, केचित् 'भक्ततेजसा' इति पठन्ति, भक्तस्य अन्नस्य तेजसा प्रसादेन रसेनेत्यर्थः, रक्ततेजसेत्यत्रापि रक्तार्थं तेजो रक्ततेज इति रस एवाभिधातुं शक्यते, पित्ततेजसेत्यत्रापि पित्तार्थं तेजः पित्ततेजः, पित्तशब्देन समानत्वेन तत्प्रसादत्वेन च रक्तमभिधाय पूर्व एवार्थः कर्तुं शक्यते। तथाच विदेहः–" पित्तं रक्तप्रसादेन मूर्च्छयित्वा च मारुतम्"–इत्यारभ्य ' एष याप्यः स्मृतः काचो म्लायिनाम्ना शरीरिणाम्" इति। इदं त्वन्यत्र रक्तपित्ताभ्यां पठ्यते। यदुक्तं–' विदधाति परिम्लायि पित्तं रक्तेन संगतम्। तेन पीता दिशः पश्येदुद्यन्तमिव भास्करम् ' इति अत्रापि यदि रक्तशब्देन रक्तार्थं यत्तद्रक्तमिति कुत्स्थ्या रसोऽभिधीयते, तदा पूर्वेण सह समानार्थमेवैतद्वचनं स्यादिति। परिम्लायिरोगे तिमिरवतः पुंसो राजग्रहणे लिङ्गमाह—पीता दिश इत्यादि। विकीर्यमाणानिति आच्छाद्यमानान्। याप्यश्चायं, तथाहि सात्यकिः,—"तृतीयं पटलं प्राप्तं तिमिरं रागि जायते। अरागि तिमिरं साध्यमाद्यं पटलमाश्रितम्। कृच्छ्रं द्वितीये रागि स्यात्तृतीये याप्यमुच्यते ' इति ॥ ४७ ॥

वक्ष्यामि षड्विधं रागैर्लिङ्गनाशमतः परम् ॥ ४८ ॥

वातादिभेदेन षड्विधं तिमिरमभिधाय रागैः षड्विधमाह–वक्ष्यामि षड्विधं रागैरित्यादि। सर्वानुगां तिमिरसंज्ञां विहाय लिङ्गनाशसंज्ञया कीर्तनं रागप्रकर्षप्राप्तेः।

रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टो म्लायी च नीलश्च तथैव पित्तात्।
कफात् सितः शोणितजः सरक्तः समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ ४६ ॥

वातादिरागोद्देशमाह—रागोऽरुण इत्यादि। म्लायि च नीलश्च तथैव पित्तादिति म्लायी पीतनीलो वर्णः। ननु, शेषे परिम्लायि पठितं तत् कथमधुना वातरागानन्तरं तस्योक्तिः? नैवं रागकाले वायुरप्यत्रांशेन व्याप्रियते इति प्रतिपादनार्थमिति कार्तिकः। पैत्तिकरूपद्वयस्यैकत्राभिधानेन लाघवं स्यादिति युक्तं, यत्तु प्रागेव न कृतं तदेकविकारशङ्कानिरासार्थम् ॥ ४६ ॥

अरुणं मण्डलं दृष्ट्यां स्थूलकाचारुणप्रभम्।

उद्देशक्रमेण वातिकरागस्यैव विशिष्टलक्षणमाह—अरुणं मण्डलमित्यादि। अरुणं मण्डलं कीदृशं भवतीत्यत आह—स्थूलकाचारुणप्रभमिति। स्थूलकाचस्येव अरुणा प्रभा यस्य तत्तथा, एतेन बाहुल्यमरुणत्वं च प्रतिपाद्यते। काचोऽत्रारुणो विवक्षितः।

परिम्लायिनि रोगे स्यान्म्लायि नीलं च मण्डलम् ॥ ५० ॥
दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदाचित् स्यात्तु दर्शनम्।

परिम्लायिनो विशिष्टलिङ्गमाह—परिम्लायिनीत्यादि। अत्र गदाधरस्तु 'रक्तजं मण्डलं दृष्ट्यां स्थूलकाचानलप्रभम्' इति पठित्वा एतदपि परिम्लायिलक्षणमाह व्याचष्टे च—बाहुल्येन स्थूलकाचस्येव वर्णतोऽनलस्येव प्रभा यस्य तत्तथेति, अनलप्रभत्वेन पीतं मण्डलं भवति, पीतं चेषन्नीलं बोद्धव्यं, 'म्लायि नीलं च मण्डलम्' इत्यभिधानात्, तथा 'पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव च' इत्युक्तं, आनीलमीषन्नीलमित्यर्थः। म्लायीति म्लानमिति कार्तिकः। दोषक्षयादिति कर्मक्षयात्, सत्यपि दोषरूपत्वे दर्शनसद्भावात्। ननु, किं तर्हि दोषरूपं तादृशमेवावतिष्ठते उत क्षीणं वा? तत्र न तावदाद्यः पक्षः, दोषाणां कृतकार्याणां तथात्वे दर्शनस्यासंगतत्वात्, अथ द्वितीयस्तदा दोषस्यैव क्षयादित्यापतितं, किमिति कर्मक्षयादिति स्वीक्रियते? नैवं, विना दोषप्रतीकारं दर्शनोदयाद्विकारस्वभावादिति कार्तिकः। अन्ये तु कालवशाद्वातादिदोषस्यैव क्षयात् कदाचिद्दर्शनं स्यादित्याहुः, यतः कालादिजमपि विशेषं क्वचिल्लक्षणत्वेन पठत्येव, दोषशब्देन च कर्मणोऽभिधानमप्रसिद्धं, किंवा दोषक्षये एव कदाचित् कर्मक्षयो हेतुरिष्यतां, कर्मणश्च कदाचित् क्षयो वैचित्र्यात्। अथात्रैव कुत एवं? उच्यते, अस्यैवंविधकर्मजन्यत्वादिति। गदाधरपाठे रक्तजमित्यत्र रक्तमित्युपलक्षणं, तेन रक्तपित्तजम् ॥ ५० ॥

अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषं तथा ॥ ५१ ॥
पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव च।
श्लेष्मणा बहुलं पीतं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ॥ ५२ ॥
चलत्पद्मपलाशस्थः शुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः।

मृज्यमाने च नयने मण्डलं तद्विसर्पति ॥ ५३ ॥
प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम्।
दृष्टिरागो भवेच्चित्रो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे।
यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ ५४ ॥

रागोऽरुणो मारुतज इत्यादिसूत्रं पूर्वोक्तं विवृणोति—अरुणं मण्डलं वातादित्यादि। पित्तान्मण्डलमानीलमिति आनीलमीषन्नीलं पीतमेव, तेन रक्तसम्बन्धे सति कांस्याभम्। पीतमेव चेति रससम्बन्धे पीतमेव, कांस्याभमापाण्डुपीतमित्यर्थः। केचिदत्र कफजे पठन्ति—'संकुचत्यातपेऽत्यर्थं छायायां विस्तृता भवेत्' इति। शोणितजे प्रवालेत्यादौ प्रवालं स्वनामख्यातं तदाभं, पद्मपत्राभं, च रक्तपद्मपुष्पदलाभम्। त्रिदोषजे चित्र इत्यत्र यथास्वं वातादिवर्णविभेदेन चित्रत्वं बोद्धव्यं, यथास्वमित्यस्य वक्ष्यमाणस्यात्रापि सम्बन्धात्, तेनायमर्थः—यथायथं वातादीनां वर्णभेदेन चित्रवर्णो भवति, उद्देशोक्तवर्णचित्रत्वे साक्षादेतादृशविवरणाभाव इति विशेषः। यथास्वं दोषलिङ्गानीत्यस्याभिधानं न्यायसिद्धस्यैवार्थस्य द्योतनार्थम्। दोषलिङ्गानि वातादीनां क्रमेणारुणादिलिङ्गान्युक्तेषु ज्ञातव्यानि ॥ ५१—५४ ॥

षड् लिङ्गनाशाः षडिमे च रोगा दृष्ट्याश्रयाः षट् च षडेव वाच्याः।

अतःपरमुक्तवक्ष्यमाणविकारयोः संख्याभिधानार्थमाह—षडित्यादि। षड्लिङ्गनाशा इत्युक्तानुवादोऽयं। षडिमे च रोगा इति पित्तविदग्धदृष्ट्यादयो वक्ष्यमाणाः। ननु, उक्तानुवादो युक्तः वक्ष्यमाणानां पुनः किमर्थं संख्योक्तिः ? नैवं, पित्तकफविदग्धदृष्ट्यवस्थान्तराभ्यां दिवान्धरात्र्यन्धाभ्यां संख्याधिक्यनिरासार्थं, अत एव षडेवेत्यवधारणं कृतं, षट् च षडेवेति मिलित्वा द्वादश, अमुं च ग्रन्थं केचिदत्र संग्रहे न पठन्त्येव—

पित्तेन दुष्टेन सदा तु दृष्टिः पीता भवेद्यस्य नरस्य किंचित् ॥ ५५ ॥
पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत् स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः।
प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि चेक्षते सः ॥ ५६ ॥
रात्रौ च शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत्।

पित्तविदग्धदृष्टिलिङ्गमाह—पित्तेनेत्यादि। दृष्टिः पीता भवेदिति प्रथमद्वितीययोः पटलयोरिति गम्यते, यतः परतः 'प्राप्ते तृतीयं पटलं'—इत्यभिधास्यति। ननु, यद्येवं कथं तिमिरादस्याः पार्थक्यं ? उच्यते—तृतीयपटलप्राप्तिमन्तरेण वर्णासद्भावात्। एतच्च सति वर्णे पटलान्तरगतदोषलिङ्गाभावात् प्रत्येतव्यम्। अस्मिन्नेव व्यवस्थाने तादृक्स्वरूपो दोषः कथमन्यविकारं करोतीति नाशङ्कनीयं, तज्जनककर्मणो भिन्नत्वेन सामग्रीभेदात्। अयं दिवान्धः, दिवा न पश्येदिति वचनात्। तानीति रूपाणि। दोषे पित्ते ॥ ५५-५६ ॥

तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि तु मन्यते सः ॥५७॥

त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्तान्ध्यमापादयति प्रसह्य।
दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥५८॥

श्लेष्मविदग्धदृष्टिलिङ्गमाह—तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिरित्यादि। एतां च प्रथमद्वितीयपटलाश्रितः श्लेष्मा जनयति, परतः 'त्रिषु' इत्युक्तेः! तानीति रूपाणि। त्रिषु स्थितोऽल्प इत्यनेन दिवादर्शनं प्रत्यानुकूल्यं ख्याप्यते, यदि ह्यनल्पदोषः स्यात्तदा दिवाऽपि दर्शनं न भवेदेव। दोषोऽत्र कफः, तस्यैव प्रकान्तत्वात्, अयं नक्तान्धः ॥ ५७—५८ ॥

शोकज्वरायासशिरोभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः।
धूम्रांस्तथा पश्यति सर्वभावान् स धूमदर्शीति नरः प्रदिष्टः ॥५९॥

धूम(म्र)दर्शिनो लिङ्गमाह—शोकज्वरायासेत्यादि। शोकादिभिः कारणैः कुपितेन पित्तेनाभ्याहता उपहता दृष्टिरिति प्रत्येतव्यं, अस्य सुश्रुते रोगसंग्रहे पैत्तिकगणेऽभिधानात्। अयं च रोगो बाह्यपटलस्थेन दोषेण जन्यत इति गदाधरः, तृतीयपटलाश्रितदोषेणेति कार्तिकः। दिवा धूम्रान् पश्यति, न तु नक्तं, तदा पित्तस्य क्षीणत्वादिति व्याख्यानयन्ति ॥ ५९ ॥

यो ह्रस्वजाड्यो दिवसेषु कृच्छ्राद्ध्रस्वानि रूपाणि च तेन पश्येत्।

ह्रस्वजाड्यलक्षणमाह—यो ह्रस्वजाड्य इत्यादि। तेन ह्रस्वजाड्येन ह्रस्वानि रूपाणि दिवा यः पश्येत् स ह्रस्वजाड्य इति योजना। अत्र दोषो दृष्टिमध्यगतः। यदुक्तं—'दृष्टिमध्यगते दोषे महत्ध्रस्वं च पश्यति' इति। अयं पैत्तिकः—

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ॥ ६० ॥
चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत् स वै विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः।

नकुलान्ध्यसंज्ञमाह—विद्योतते यस्येत्यादि। नकुलस्य यद्वद्यथा दृष्टिर्विद्योतते वर्णेन प्रतिभासते तथाऽस्येत्यर्थः। अतः सर्वदृष्टिमण्डलगतो रागः सर्वदोषवर्णश्च, दोषाभिपन्नेत्यत्र दोषशब्दस्याविशेषितत्वादभिशब्दस्याभिव्याप्त्यर्थस्य प्रयोगात्। एतौ ह्रस्वजाड्यनकुलान्ध्यौ चतुःपटलस्थितदोषजन्यौ सरागौ न साध्यौ। तथाच विदेहः—'नक्तमन्धास्तु चत्वारो ये पुरस्तात् प्रकीर्तिताः। तेषामसाध्यो नकुलो ह्रस्वजाड्यस्तथैव च। विशेषेण भवेयातां द्वौ चतुःपटलाश्रितौ। तौ च संप्राप्तरागत्वादसाध्यौ परिकीर्तितौ' इति। एतौ च रात्र्यन्धौ प्रत्येतव्यौ, दिवा ह्रस्वचित्ररूपदर्शनाभिधानेन रात्रावदर्शनप्रतीतेः। विदेहेन तु नक्तान्धत्रित्वेऽपि चत्वार इत्युक्तं, नक्तान्धबाहुल्येन दिवान्धेऽपि तत्प्रयोगात्, छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् ६०

दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपसृष्टा संकोचमभ्यन्तरतस्तु याति ॥ ६१ ॥
रुजावगाढा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः।

गम्भीरिकालक्षणमाह—दृष्टिरित्यादि। विरूपा विकृता। श्वसनोपसृष्टा वातोपगता, संकोचमभ्यन्तरतस्तु यातीति अन्तःसंकोचमेति निमज्जतीत्यर्थः, 'संकु-

च्यतेऽभ्यन्तरतश्च याति ' इति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः, इयमविशेषोक्तिः । सकलपटलगतवातजन्या असाध्या सुश्रुते गम्भीरिका तथेति निर्देशात् ॥ ६१ ॥

बाह्यौ पुनर्द्वाविह संप्रदिष्टौ निमित्ततश्चाप्यनिमित्ततश्च ॥ ६२ ॥
निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापाज्ज्ञेयस्त्वभिष्यन्दनिदर्शनः सः ।
सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां संदर्शनेनापि च भास्करस्य ॥ ६३ ॥
हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ।
तत्राक्षि विस्पष्टमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ॥ ६४ ॥

तदेवं शारीरान् द्वादश दृष्टिगतविकारानभिधाय सनिमित्तानिमित्तभेदादागन्तू बाह्यजौ नयनविकारौ (लिङ्गनाशौ) दर्शयन्नाह—बाह्यौ पुनर्द्वाविहेत्यादि । संप्रदिष्टौ कथितावौपद्रविकाध्याये ' तथा बाह्यौ पुनर्द्वौ ' (सु. उ. तं अ. १) इत्यादिना । बहिर्भवौ बाह्यौ, आगन्तू इत्यर्थः । तत्र सनिमित्तं दर्शयन्नाह–निमित्ततस्तत्रेत्यादि । शिरोऽभितापादिति शिरो अभि सर्वतस्तप्यते येन विषकुसुमगन्धवाहिपवनस्पर्शादिना स शिरोऽभितापस्तस्मात्, तेन समस्तशिरस उपतापान्नयनगतरुधिराधिकोपो दृष्टेरपि शक्तेर्व्याघातः । अभिष्यन्दनिदर्शन इति रक्ताभिष्यन्दलिङ्ग इति गदाधरः, सुश्रुते रोगसंग्रहे सर्वजगणे द्वयोरप्येतयोः पाठात्, सन्निपातजाभिष्यन्दलक्षण इति कार्तिकः । अनिमित्तमाह–सुरर्षिगन्धर्वेत्यादि । अनुपलभ्यमानविशिष्टसुरादिदर्शननिमित्तमाहुः। संदर्शनेन सम्यग्दर्शनेन, हन्येत हन्तुं सम्भाव्येत, न त्ववश्यं हन्येतेत्यभिप्रायः । (दृष्टिरिति दर्शनमुपलब्धिरित्यर्थः, न तु दृष्टिमण्डलं, अस्यादृष्टिगतविकारत्वात् । लिङ्गनाशप्रयोगश्चात्र रूपग्रहणाभावसामान्यान्न तु रूढ्या; तस्य चतुर्थपटलस्थतिमिर एव रूढत्वात् ।) तच्चेदं दर्शनं किमभिष्यन्दवत् सकलगोलकोपघातकं तिमिरत्वाद्दृष्टिमात्रोपघातकं वेति शङ्कानिरासार्थमाह–तत्राक्षीत्यादि । विस्पष्टमिवेति पूर्वावस्थातो विशेषेण प्रसन्नमिव गोलकावच्छिन्नं चक्षुरवभासते । दृष्टिरपि वैडूर्यवर्णा श्यावा दृष्टिः प्रकृतिवर्णेत्यर्थः । विमलेति विगतकाचादिमला । अयं तात्पर्यार्थः–पूर्वावस्थातः शक्तिमात्रमुपहन्यते; यतो देवादयो ह्यवयवमदूषयन्त एव शक्तिमात्रमुपघ्नन्ति । यदुक्तं चरके–' देवादयोऽष्टौ हि महानुभावा न दूषयन्तः पुरुषस्य देहम् । विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव छायातपौ दर्पणसूर्यकान्तौ ' (च. चि० स्था० अ० ६) इति । (एतौ च बाह्यजौ दृष्ट्याधानविरूपणीयतया दृष्टिगताविव; अत एव तदधिकारनिर्दिष्टौ; शारीराभिप्रायेण द्वादशविधत्वमुक्तं; तेन न संख्यातिरेकः) द्वावप्येतावसाध्यौ ॥ ६२–६४ ॥

(इति दृष्टिगताः ॥)

प्रस्तार्यर्म तनुस्तीर्णं श्यावं रक्तनिभं सिते ।

अथ मण्डलगतनिदानाभिधानपारिशेष्याद् दृष्टिगतानन्तरं शुक्लमण्डलवर्त्म-

पक्ष्ममण्डलगतानां निदानाभिधानावसरप्राप्तौ वर्त्मादिमण्डलप्रतियोगितया शुक्लमण्डलस्यान्तर्गतत्वात् सौकुमार्येणानन्तरं कृत्वा च निदानोद्देशारम्भः । तत्र प्रस्तारिशब्दाभिधानस्यार्मणो लक्षणमाह–प्रस्तारीत्यादि । प्रस्तारिति लक्ष्यं; शेषं लक्षणम् । तनु अबहलम् । स्तीर्णं विततम् । (श्यावमपिनीलम् । रक्तनिभं रक्तवर्णम् । अत्र श्यावरक्तयोर्विरोधात् समुच्चयाभावेन विकल्पः । अत एवाह निमिः–' समन्ताद्विसृतः श्यावो रक्तो वा मांससंचयः । सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्यर्म तदुच्यते' इति । गदाधरेणापनीललोहितवर्णसमुच्चय एव दर्शितः । सिते शुक्लभागे)।

सश्वेतं मृदु शुक्लार्म शुक्ले तद्वर्धते चिरात् ॥ ६५ ॥

शुक्लार्मलक्षणमाह–सश्वेतमित्यादि । सश्वेतं किंचिच्छ्वेतम् । मृदु कोमलम् । परतो वक्ष्यमाणं मांसमिति पदं सिंहावलोकनन्यायेन सम्बन्धनीयम् । सशब्दस्याधिकस्योपादानं सम्यक् श्वेतत्वप्रतिपादनार्थमिति कार्तिकः । शुक्ले शुक्लमण्डले । चिरात् चिरकालेन तद्वर्धते, कफजत्वात् ॥ ६५ ॥

पद्माभं मृदु रक्तार्म यन्मांसं चीयते सिते ।

रक्तार्मलक्षणमाह–पद्माभमित्यादि । पद्माभमरुणपद्मपत्रनिभम् । मृदु कोमलं, सिते शुक्लमण्डले । चीयते वृद्धिमुपैति, एतद्रक्तजम्–

पृथु मृद्वधिमांसार्म बहलं च यकृन्निभम् ॥

अधिमांसार्मलक्षणमाह–पृथ्वित्यादि । पृथु विततं, विस्तीर्णमित्यर्थः । बहलं स्थूलम् । लोहितत्वेन यकृन्निभं, श्याववर्णसम्बन्धोऽप्यत्र ज्ञेयः, यथाऽऽह सुश्रुतः–' विस्तीर्णं मृदु बहलं यकृत्प्रकाशं श्यावं वा तदधिकमांसजार्म विद्यात् "–इति । अत्र श्यावं वेति वाशब्दः समुच्चये, तेन श्यावं लोहितं चेत्यर्थः । एतच्च त्रिदोषजं, सुश्रुते त्रिदोषजप्रकरणे पठितत्वात्—

स्थिरं प्रस्तारि मांसाढ्यं शुष्कं स्नाय्वर्म पञ्चमम् ॥ ६६ ॥

स्नाय्वर्मलक्षणमाह–स्थिरमित्यादि । स्थिरं कठिनम् । मांसाढ्यं बहुमांसम् । शुष्कमविस्रावि । इदं च प्रस्तार्यर्मोद्भवम् । तथा च निमिः–' प्रस्तारिणोऽर्मणः स्रावं निरुणद्धि यदाऽनिलः । विना स्रावं विशुष्कं तत्स्नाय्वर्मेति प्रकीर्तितम् ' इति । इदं तु सन्निपातजमपि साध्यम् ॥ ६६ ॥

श्यावाः स्युः पिशितनिभाश्च बिन्दवो ये
शुक्त्याभाः सितनियताः स शुक्तिसंज्ञः ।

शुक्तिकालक्षणमाह–श्यावा इत्यादि । श्यावाः पाण्डुश्यामाः, पिशितनिभा इति नियमेन भणिताः, (तेन पिशितस्येव नियमेन भा दीप्तिर्येषां ते तथा, सा च प्रभा श्यावेति समभिव्याहारेण श्याववर्णैव; नत्वत्र मांसस्योपमानत्वं पिशितनिभशब्दोऽभिधत्ते वक्ष्यमाणार्जुने रुधिरोपमशब्दवत्, मांसात्मकत्वादेव शुक्तिकायाः) सितनियता इति सिते शुक्तमण्डले नियताः, शुक्त्याभा जलशुक्तिनिभाः, वर्ण-

साम्यात्, अत एव शुक्तिसंज्ञः, अयं पित्तजः । अत्र वाग्भटः,–'पित्तं कुर्यात् सिते बिन्दूनसितश्यावपीतकान् । मलाक्तादर्शतुल्यं वा सर्वं शुक्लं सदाहरुक् । रोगोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशकृद्भेदतृड्ज्वरः ' (वा. उ. तं. अ. ११) इति ॥—

एको यः शशरुधिरोपमश्च बिन्दुः
शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥ ६७ ॥

अर्जुनलक्षणमाह–एक इत्यादि । एक एव सन् यः शशरुधिरवल्लोहितो बिन्दुरूपश्च विकारस्तमर्जुनं वदन्तीत्यर्थः । उक्तं च कल्याणविनिश्चये–"शक्रगोपनिभं शुक्लेऽर्जुनं रक्तप्रकोपतः " इति । एतेन बिन्दुरूपत्वे नियमो नास्तीति ज्ञेयम् । अत एव रविगुप्ते ' कृष्णभागे सितं बिन्दुं शुक्लं विद्यात् कफात्मकम् । रक्तं च शुक्लभागस्थमर्जुनं शोणितोद्भवम् " इति ॥ ६५ ॥

श्लेष्ममारुतकोपेन शुक्ले पिष्टं समुन्नतम् ।
पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसंनिभम् ॥ ६८ ॥

पिष्टकलक्षणमाह–श्लेष्ममारुतकोपेनेत्यादि । पिष्टमिति लक्षणपदम् । पिष्टवदिति आलेपनपिष्टतुल्यं श्वेतत्वेन । पुनः पिष्टकमिति लक्ष्यपदम् । समुन्नतमुच्छूनम् । मलाक्तादर्शसंनिभमिति धूल्यादिम्रक्षितदर्पणतुल्यम् । अयं कफवातजः, अतः कफेनाच्छतया, वातेन किंचिच्छयावातया मलाक्तदर्पणनिभत्वमस्येत्यर्थः ॥६८॥

जालाभः कठिनसिरो महान् सरक्तः संतानः स्मृत इह जालसंज्ञितस्तु ।

सिराजाललक्षणमाह–जालाभ इत्यादि । अनुलोमविलोमसिरानिचयरचितनिरन्तरविवरगवाक्षाभावात् जालस्येव आभा आकृतिर्यस्य स तथा । कठिनसिर इत्यनेन सिराणामेव संतानोऽयं विकार इति दर्शयति । सरक्त ईषल्लोहितः । संतनोति आच्छादयतीति संतानः, बहुलवचनात् कर्तरि घञ् । अत्र बिन्दुशब्दोऽनुवर्तनीयः, स सर्वत्र विशेष्यः । जालसंज्ञित इत्यत्र ' सिरापूर्व ' इति शेषः, तेन सिराजालसंज्ञित इत्यर्थः । अयं च रक्तजः–

शुक्लस्थाः सितपिडकाः सिरावृता यास्ता ब्रूयादसितसमीपजाः सिराजाः

सिराजपिडकालक्षणमाह–शुक्लस्था इत्यादि । सितपिडका इति सितवर्णाः पिडकाः । सिरावृताः सिराव्याप्ताः । असितसमीपजा इति कृष्णभागाभ्यर्णशुक्लजाः । सिरापरिवृतत्वात्सिराजाः, नतु साक्षात्सिराजाता इति गदाधरः । अयं च त्रिदोषजः, त्रिदोषजसाध्यप्रकरणे सुश्रुतेन पठितत्वात्—

कांस्याभोऽमृदुरथ वारिबिन्दुकल्पो विज्ञेयो नयनसिते बलाससंज्ञः ६६

बलासग्रथितलक्षणमाह—कांस्याभ इत्यादि । कांस्यस्येवाभा दीप्तिर्यस्य स तथा सित इत्यर्थः, वारिबिन्दुरिवोच्छूनत्वात् । अमृदुः कठिनः, कफानिलजत्वात् । तथा च विदेहः,–'मारुतोत्पीडितः श्लेष्मा शुक्लभागे व्यवस्थितः । जलबिन्दुरिवोच्छूनो ह्यमृदुः कफसंभवः ॥ बलासग्रथितं नाम तं शोथं वृत्तमादिशेत्'–इति । ('कोषाभ'

इति कश्चित् पठति, कोषो मांसकुड्मलं तदाभस्तदाकारः; एतावताऽत्यर्थमुच्छूनत्वं प्रतिपाद्यते, वारिबिन्दुकल्प इति चेषदुच्छूनताऽपि, नयनसिते शुक्लभागे इत्यर्थः। बलाससंज्ञ इत्यत्र ग्रथितशब्दलोपः, तेन बलासग्रथित इति संज्ञा। अत्र सिरोत्पात-सिराहर्षौ वाग्भटेन पठितौ। तथा हि,–'रक्तराजीनिभं शुक्ले उष्यतेऽपि सवेदनम्। अशोथाश्रपदेहं च सिरोत्पातः सशोणितम्॥ उपेक्षितः सिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्धयन्। कुर्यात् सास्रं सिराहर्षं तेनाक्ष्युद्वीक्षणाक्षमम्" (वा. उ. तं अ. १०)–इति)॥ ६६॥

पक्वः शोथः सन्धिजो यः सतोदः स्रवेत् पूयं पूति पूयालसाख्यः।

अथ मण्डलगतनिदानाभिधानपारिशेष्याद्वर्त्ममण्डलगतनिदानाभिधाने प्राप्ते कनीनिकासन्ध्यादीनां वर्त्ममण्डलाभियोगितयाऽन्तर्गतत्वेनान्तरङ्गत्वात् सन्धिगत-निदानोद्देशारम्भः। ते च सन्धयः षट्। यदाह सुश्रुतः,–"पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्व-र्त्मशुक्लगतोऽपरः। शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतस्तथा॥ कनीनिकागतो ज्ञेयः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः" (सु. उ. तं. अ. १)–इति। नासासमीपनेत्रान्तः कनी-निका; चक्षुःपुच्छस्याधो नेत्रान्तोऽपाङ्गः। तत्र पूयालसलक्षणमाह--पक्व इत्यादि। सन्धिज इति कनीनिकासन्धिजः। यदाह विदेहः,–"शोथक्लेदसमाविष्टं तोदभेद-समाकुलम्। पूयालसं तु तं विद्यात् सन्धौ कानीनिके नृणाम्"–इति। अयं त्रि-दोषजः, सुश्रुतेन साध्यत्रिदोषजप्रकरणे पठितत्वात्॥—

ग्रन्थिर्नाल्पो दृष्टिसन्धावपाकी कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाहः॥ ७०॥

श्लेष्मोपनाहलक्षणमाह--ग्रन्थिरित्यादि। नाल्प इति महान्। अपाक ईषत्पा-कः; अत एव सुश्रुतेऽल्पस्रावः पठितः। दृष्टिसन्धाविति कृष्णदृष्टिमण्डलयोः सन्धावित्यर्थः। कण्डूप्रायः कफप्राबल्यात्। नीरुजोऽल्परुज इत्यर्थः। तथाच विदेहः,–'वायुः श्लेष्माणमादाय दृष्टिसन्धौ व्यवस्थितः। अरुणं कठिनं ग्रन्थिं जनयेदल्पवेदनम्॥ श्लेष्मोपनाहं तं विद्यात्, स्रावान् वक्ष्याम्यतः परम्"–इति। वातश्लेष्मजन्यत्वेऽपि श्लेष्मप्राबल्यात् श्लेष्मोपनाहव्यपदेशः। आश्रयप्रभावादरुण-त्वमत्र॥ ७०॥

गत्वा सन्धीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः स्रावान् लक्षणैः स्वैरुपेतान्।
तं हि स्रावं नेत्रनाडीति चैके तस्या लिङ्गं कीर्तयिष्ये चतुर्धा॥ ७१॥

चतुर्णां स्रावाणां संप्राप्तिमाह—गत्वा सन्धीनित्यादि। सन्धीनिति बहुवचन-निर्देशात्सर्वनेत्रान्तर्गताश्चत्वारः सन्धयो गृह्यन्ते। अश्रुमार्गेणेति अश्रुवाहिन्यौ धम-न्यौ अश्रुमार्गः 'द्वे चाश्रुवाहिन्यौ' (सु. शा. स्था. अ. ६)-इति सुश्रुतेः, अश्रुवह-धमनीभ्यामित्यर्थः। ननु, यद्यश्रुवहधमनीभ्यां गत्वा दोषाः स्रावानापादयन्ति- तत्कथं 'सिरानुसारिभिर्दोषैः' इत्याद्युक्ता संप्राप्तिर्न व्याहन्यते, सिराधमन्योरन्यत्वात्। उच्यते--सामान्यविशेषत्वात् संप्राप्त्यभिधानद्वयस्य; पूर्वा संप्राप्तिः सामान्यं, इतरा

च विशेष इति न विरोधः । अथवा 'सिराधमनीस्रोतसामविभागः' (सु. शा. स्था. अ. ६) इति परकीयमतेन सिराधमन्योरैक्यादविरोधः । अस्मिन्नर्थे संप्राप्त्युक्त एवार्थो निष्पन्नीक्रियते । नेत्रनाडीति चैक इति वदन्तीति शेषः, अनिषेधादनुमतमिदम् । (दोषाः संनिपातश्लेष्मरक्तपित्तात्मकाः । लक्षणैर्दोषलक्षणैः । उपेतान् परीतानिति । गदाधरेण 'लक्षणैः' इत्यस्य स्थाने 'सर्वतः' इति पठितं, दोषाः परीतान् स्वलक्षणैरित्यर्थविशेषादधिगन्तव्यम् । चतुर्धेति सान्निपातिककफजरक्तजपित्तजत्वभेदात्; वातजस्तु स्रावो नास्त्येव, व्याधिस्वभावात्; पित्तजगलगण्डवत्)॥७१॥

पाकात् सन्धौ संस्रवेद्यस्तु पूयं पूयास्रावोऽसौ गदः सर्वजस्तु ।

चतुर्विधस्रावमध्ये पूयास्रावलक्षणमाह–पाकादित्यादि । सर्वजस्त्रिदोषज इत्यर्थः । अस्य प्रत्याख्येयत्वादग्रेऽभिधानं, यद्यप्यन्येऽपि स्रावा असाध्यत्वेनोक्तास्तथाऽपि याप्या बोद्धव्याः । 'पाकः' इति पाठे पाकः संस्रवेत् पाकवान् शोथः स्रवेदित्यर्थः, उपचारात्; पाकस्य क्रियामात्रत्वात् ॥––

श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेत्तु श्लेष्मास्रावोऽसौ विकारो मतस्तु ।

श्लेष्मस्रावलक्षणमाह––श्वेतमित्यादि सान्द्रं घनम् ॥ ७२ ॥

रक्तस्रावः शोणितोत्थो विकारः स्रवेद्दुष्टं तत्र रक्तं प्रभूतम् ।

रक्तस्रावलक्षणमाह—रक्तस्राव इत्यादि । रक्तकृतःस्रावो रक्तस्रावः (रक्तस्राव इत्यनेनैव स्रवेदित्यस्य लब्धत्वात्तदुक्तिर्निरन्तरस्रावप्रतिपादनार्थमिति कार्तिकः । न चैतत् प्रभूतमित्यनेन गतार्थं, अनिरन्तरतयाऽपि प्रभूतस्रावसंभवात्) । रक्तस्राव इत्यनेनैव रक्तजत्वे सिद्धे शोणितजो विकार इति यदुच्यते तदत्यन्तकुपितरक्तजत्वप्रतिपादनार्थम् । कार्तिकस्त्वाह––पित्तलिङ्गपरिग्रहार्थं, पित्तेन सह तुल्यत्वाद्रक्तस्य । तथ च क्वचित् पाठः 'रक्तस्रावः पित्तलिङ्गैरुपेतः' इति ॥

हरिद्राभं पीतमुष्णं जलाभं पित्तात्स्रावः संस्रवेत् सन्धिमध्यात् ॥

जलस्रावपर्यायस्य पित्तस्रावस्य लक्षणमाह–हरिद्राभमित्यादि । हरिद्राभं पीतलोहितं बोद्धव्यं, परतः पीतमित्यस्योक्तेः (जलाभमिति जलवत् स्वच्छम् । उष्णमिति सर्वत्रैव संबध्यते । केचित् 'पीतं' इत्यस्य स्थाने 'नीलं' इति पठन्ति । यत्तु 'जलाभं' इत्यस्य स्थाने 'जलं वा' इति तदसंगतं, सुश्रुतेनोद्देशावसरे जलस्रावनामतयाऽस्योद्देशात्, तद्धि नाम जलवदास्रावोऽस्येति योगतः समावेशितम् । यदा तु 'जलं वा' इति पाठः स्यात्तदा कदाचिज्जलाभता स्यादिति न सर्वत्र योगव्याप्तिरिति) सन्धिमध्यादित्यविशेषोक्तेः सर्वसन्धिमध्यादिति बोद्धव्यम् । ननु, वातजस्रावः कुतो नोक्तः वातेन स्रावाभावादिति चेत्; नैवं, वाताभिष्यन्दे शिशिराश्रुतेत्युक्तेर्वातजोऽपि स्रावो दर्शितः । उच्यते विशिष्टेऽक्षिप्रदेशे केवलवायोः स्रावजनकत्वं संबन्धितःव्यमभिधानात् । विदेहेऽपि चत्वार एवोक्ताः,–"सन्निपातात् कफाद्रक्तात् पित्तात् स्रावोऽक्षिसन्धिषु" इति ॥ ७३ ॥

ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना रक्ताज्ज्ञेया पर्वणी वृत्तशोथा।
जाता सन्धौ कृष्णशुक्ले-

तदेवमसाध्यानां चतुर्णां स्रावाणां लक्षणमभिधाय पर्वणीलक्षणमाह-ताम्रेत्यारभ्य कृष्णशुक्ल इत्यन्तेन। इयं रक्तजा कफानिलजा च, रक्तजत्वमत्र सुश्रुते दर्शितमाधिक्येन-

ऽलजी स्या-
त्तस्मिन्नेव ख्यापिता पूर्वलिङ्गैः॥ ७४॥

अलजीलक्षणमाह-अलजी स्यादित्यादि। तस्मिन्नेवेति शुक्लकृष्णसन्धौ, पूर्वलिङ्गैः पर्वणीलक्षणैरुपेतेत्यर्थः। ननु, एवं सति स्थानलक्षणयोरभेदेनानयोरभेदः स्यादिति चेत्; नैवं, तनुत्वस्थूलत्वाभ्यां पर्वणिकालज्योर्भेदात्। तथाच विदेहः—'शुक्लकृष्णान्तसन्धौ तु चीयन्तेऽसृक्कफानिलाः। पर्वणीपिडका तैस्तु जायते त्वंकुरोपमा। ताम्रा सदाहचोषोष्णपीतकाश्रुसमाकुला। कफपित्ते तु संमूर्च्छ्य सह रक्तेन मारुतः। शुक्लकृष्णान्तसन्धौ तु जनयेद्गोस्तनाकृतिम्। पिडकामलजीं तां तु विद्धि तोदाश्रुसंकुलाम्'-इति। कार्तिकस्त्वभेदानुपपत्तिं शङ्कमानः पूर्वलिंगैरित्यन्यथा व्याचष्टे-पूर्वोक्तायाः प्रमेहपिडकाया अलज्या लिङ्गैरित्यर्थः। इयं त्रिदोषजा असाध्या च ७४

क्रिमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्युः क्रिमयः सन्धिजाताः।
नानारूपा वर्त्मशुक्लान्तसन्धौ चरन्त्यन्तर्लोचनं दूषयन्तः॥ ७५॥

क्रिमिग्रन्थिलक्षणमाह-क्रिमिग्रन्थिरित्यादि। (प्रथमं वर्त्मशुक्लयोः सन्धौ भूत्वा क्रमेण वर्त्मनः पक्ष्मणश्च सन्धिजाताः संभावितं प्राप्ताः क्रिमयो यत्र कण्डूं कुर्युः स क्रिमिग्रन्थिः। स चायं क्रिमिग्रन्थिर्वर्त्मशुक्लयोः सन्धौ भवति, तत्रैव भूत्वा अन्तर्लोचनं नयनस्याभ्यन्तरं चरन्ति भक्षयन्ति, दूषयन्तः सन्त इत्यर्थः। अत्रैव विदेहः-'वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ तु ग्रन्थिः पित्तकफात्मकः। ऊष्मणा पच्यते गाढं तत्र मूर्च्छन्ति जन्तवः। सुसूक्ष्मजातचरणा वर्त्मपक्ष्मसमाश्रयाः। ततस्ते पूयसंसृष्टाः पतन्ति क्रिमयस्तथा। लक्षणैर्विविधैर्युक्ताः सन्निपातसमुत्थिताः। क्रिमिग्रन्थिं तु तं विद्याद्देहिनां नेत्रदूषणम्' इति कार्तिकस्त्वन्यथा पठित्वा व्याचष्टे-) वर्त्मनः पक्ष्मणश्चापि कण्डूं कुर्युरित्यभिधानात् क्रिमिग्रन्थिः पक्ष्मवर्त्मसन्धौ भवतीति गम्यते, कथमन्यथाऽन्यत्रावस्थितैः क्रिमिभिरन्यत्र कण्डूर्जन्यते इति। एतच्च न सम्यक्, वर्त्मशुक्लान्तःसन्धाविति विरोधप्रसंगात्॥ ७५॥

अभ्यन्तरमुखी ताम्रा बाह्यतो वर्त्मनश्च या।
सोत्सङ्गोत्सङ्गपिडका सर्वजा स्थूलकण्डुरा॥ ७६॥

अथ सन्धिगतरोगाभिधानानन्तरं पारिशेष्याद्वर्त्मशुक्लान्तःसन्धावित्यत्र वर्त्मनिर्देशेन तद्गतरोगनिदानारम्भः। नयनगोलकावरकं निमेषोन्मेषाश्रयं पटलद्वयं वर्त्म उच्यते। सुश्रुते प्रथमोद्दिष्टत्वेनोत्सङ्गपिडकालक्षणमाह-अभ्यन्तरमुखीत्यादि।

वर्त्मन एवाभ्यन्तरे मुखं यस्याः सा तथा (ननु, कथं बाह्यत इति? उच्यते, वास्तूत्सेधेन बहिरप्युन्नततया दर्शनाद्बाह्यत्वं, न तु बाह्यमुखत्वेन)। बाह्यत इति सप्तम्यर्थे तसिल्, एवं वर्त्मन इत्यत्रापि। इयं विदेहसंवादादधरवर्त्मान्तर्जाता बोध्या। ताम्रा ताम्रवर्णा। सोत्सङ्गा सा उत्सङ्गा उत्सङ्गिनी, अर्शआदित्वादच्। उत्सङ्गपिडकेति उत्संगे क्रोडे बह्वयः पिडका यस्याः सा। (अन्ये तु सोत्सङ्गा क्रोडीकृतपूया। उत्सङ्गपिडकेति नामेदम्। तत्रापि कुक्कुटाण्डरसपूयता चकाराद्बोद्धव्या) स्थूलकण्डुरेति स्थूला चासौ कण्डुरा चेति कर्मधारयः, कण्डुरा, कण्डुमती दोषाणां कफप्राबल्यात्। चकारेणात्र विदेहोक्तकाठिन्यादि संगृहीतम्। तथाच विदेहः,–'वर्त्मोत्सङ्गेऽधरे जन्तोः सन्निपातात् प्रजायते। अभ्यन्तरमुखी स्थूला बाह्यतश्चापि दृश्यते। पिडका पिडकाभिश्च चिताऽन्याभिः समन्ततः। उत्सङ्गपिडका नाम कठिना मन्दवेदना॥ सा प्रभिन्ना स्रवेत् स्रावं कुक्कुटाण्डरसोपमम्"–इति। सर्वजेति सन्निपातभवा॥ ७६॥

वर्त्मान्ते पिडका ध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च।
कुम्भीकाबीजप्रतिमाः कुम्भीकाः सन्निपातजाः॥ ७७॥

कुम्भीकालक्षणमाह—वर्मान्त इत्यादि। पिडका इति बहुवचननिर्देशाद्बह्वयः, भिद्यन्ते विदीर्यन्ते तथा स्रवन्ति च। ध्माता इति भिद्यमानाः स्वयमेव पूर्णोदरा भवन्तीति ध्माताः। कुम्भिकाबीजप्रतिमा इति कुम्भीका कच्छदेशोद्भवा दाडिमफलाकारफला लता, तद्बीजेन प्रतिमा यासां ता इत्यर्थः, अन्ये 'कुम्भीकबीजसदृशा' इति पठन्ति, तत्र कुम्भीकः कुम्भाडुलता, तद्बीजमपि दाडिमफलबीजाकारं, तत्सदृशाः पिडका उच्यन्ते। कुम्भीशब्दात् 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्। एषा त्रिदोषजा असाध्या च॥ ७७॥

स्राविण्यः कण्डुरा गुर्व्यो रक्तसर्षपसंनिभाः।
रुजावत्यश्च पिडकाः पोथक्य इति कीर्तिताः॥ ७८॥

पोथकीनां लक्षणमाह–स्राविण्य इत्यादि। स्राविण्यो बहुस्रावाः। गुर्व्य इति गौरवयुताः। रुजावत्य इति रक्तसम्बन्धात् कफजा अपि वेदनान्विताः॥७८॥

पिडका या खरा स्थूला सूक्ष्माभिरभिसंवृता।
वर्त्मस्था शर्करा नाम स रोगो वर्त्मदूषकः॥ ७९॥

वर्त्मशर्करालक्षणमाह–पिडका येत्यादि। खरा खरस्पर्शा। सूक्ष्माभिरभिसंवृतेति सूक्ष्माभिः प्रकरणात्पिडकाभिर्वेष्टिता। अत्रैव विदेहः–'सुसूक्ष्मपिडकाकीर्णा या स्थूला पिडका खरा। जायते सन्निपातात्तु वर्त्मशर्करिकेति सा' इति॥७९॥

एर्वारुबीजप्रतिमाः पिडका मन्दवेदनाः।
श्लक्ष्णाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्म कीर्त्यते॥ ८०॥

अर्शोवर्त्मलक्षणमाह—एर्वारुबीजेत्यादि। एर्वारुः ग्रीष्मकर्कटी। श्लक्ष्णा अक-

कशा। वर्त्मस्था इत्यविशेषिताभिधानादन्तर्बहिश्च वर्त्मनो भवतीति गम्यते। इयं सन्निपातजा। तथाच निमिः,–'नीरुजा कठिना वर्त्मपक्ष्मान्तर्बाह्यतोऽपि वा। पिडका सन्निपातेन तदर्शोवर्त्म निर्दिशेत्'–इति॥ ८०॥

दीर्घाङ्कुरः खरः स्तब्धो दारुणोऽभ्यन्तरोद्भवः।
व्याधिरेषोऽभिविख्यातः शुष्कार्शो नाम नामतः॥ ८१॥

शुष्कार्शोलक्षणमाह–दीर्घाङ्कुर इत्यादि। खरः कर्कशः। स्तब्धः कठिनः, शुष्कत्वात्। दारुणः बहुदुःखदत्वात्। अभ्यन्तरोद्भव इति वर्त्माभ्यन्तरस्थितः। अभिविख्यातः कथितः। नामतः प्रसिद्धितः। सन्निपातजमिदम्। अत्र विदेहः– 'वर्त्माभ्यन्तर्गतं त्वर्शः शुष्कं स्थूलं च दारुणम्। जायते सन्निपातेन तच्छुष्कार्शः प्रकीर्तितम्'–इति॥ ८१॥

दाहतोदवती ताम्रा पिडका वर्त्मसंभवा।
मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽञ्जननामिका॥ ८२॥

अञ्जननामिकालक्षणमाह—दाहतोदवतीत्यादि। इयं रक्तजा॥ ८२॥

वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः।
सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्बहुलवर्त्म तत्॥ ८३॥

बहुलवर्त्मलक्षणमाह—वर्त्मोपचीयत इत्यादि। सवर्णाभिस्त्वक्समानवर्णाभिः। एतत् सन्निपातादेव॥ ८३॥

कण्डूमताऽल्पतोदेन वर्त्मशोथेन यो नरः।
न स संछादयेदक्षि यत्रासौ वर्त्मबन्धकः॥ ८४॥

वर्त्मबन्धकलक्षणमाह—कण्डूमतेत्यादि। वर्त्मशोथेनोपलक्षितो नरः स चक्षुर्न संछादयेत् सम्यक् छादयितुं न शक्नुयादित्यर्थः। एव सन्निपातजः॥ ८४॥

मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्म सममेव च।
अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्मेति तद्विदुः॥ ८५॥

क्लिष्टवर्त्मलक्षणमाह—मृद्वल्पवेदनमित्यादि। रक्तजत्वेऽप्यस्याल्पवेदनत्वमधिककफदूषितत्वाद्रक्तस्य। (वर्त्मेति विदेहदर्शनाद्वर्त्मद्वयं ग्राह्यं, अत एव समं युगपदेवेत्यर्थः। अकस्मादित्यहेतोरनियमेनैवेत्यर्थः। ताम्रमित्यनेनोपात्तेऽपि लौहित्ये रक्तमित्युपादानं हेत्वनियमप्रयुक्तं कादाचित्कं लौहित्यमिति द्योतयति। अत्रैव विदेहः–"श्लेष्मदुष्टेन रक्तेन क्लिष्टं मांसमिवोभयम्। बन्धुजीवनिभं वर्त्म क्लिष्टकर्म तदुच्यते"–इति। अन्ये सममनुच्छूनं यावदित्याचक्षते। अत्र पक्षे क्लिष्टत्वं वेदनातियोगादवगन्तव्यम्॥ ६५॥

क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोणितं विदहेद्यदा।
ततः क्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमः॥ ८६॥

वर्त्मकर्दमलक्षणमाह–क्लिष्टं पुनरित्यादि। (क्लिष्टमिति प्रागुक्तस्य कर्तृत्वे-

नायमर्थः—क्लिष्टं क्लिष्टवत्मैव यदा पित्तलाभ्यासादधिकपित्तं सच्छोणितं विदहेद्विरुद्धदाहेन संयोजयेत्तदा क्लिष्टत्वमापादयति, संक्लेदत्वमापन्नं वर्त्म वर्त्मकर्दम उच्यत इति योज्यम्।) 'ततः कृष्णत्वमापन्नं' इत्यन्ये पठन्ति। तत्र कृष्णत्वं शोणितविदाहेनैव। एवं च सति कृष्णत्वेन कर्दमसंज्ञासमावेशोऽपि घटत इति। कार्तिकस्त्वन्यथा व्याचष्टे—शोणितमिति कर्तृपदं, तेन शोणितं पित्तयुक्तं कर्तृभूतं, यदा पूर्वोक्तं क्लिष्टमेव विदहेदित्यादि सर्वमपरं समानं पूर्वेण। अस्य तु सुश्रुते यत् सान्निपातिकत्वमुक्तं तत् कफपित्तरक्तारब्धत्वात्; वातकरणत्वस्याश्रुतेः॥ ८६॥

यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शूलं सवेदनम्।
तदाहुः श्याववर्त्मेति वर्त्मरोगविशारदाः॥ ८७॥

श्याववर्त्मलक्षणमाह—यद्वर्त्म बाह्यत इत्यादि। बहिरन्तश्च श्यावत्वं वातकृतम्। अत्रैव शूलं च जायत इत्यस्यान्ते 'सवेदनं सकण्डु च ह्यल्पक्लेदि त्रिदोषजम्'—इत्यपि केचित् पठन्ति तदप्युपपन्नं; कफात् कण्डुः, अल्पक्लेदि पित्तात्, सवेदनं वातात्। अत्रैव विदेहः,—"दुष्टः श्लेष्मा मरुत् पित्तं वर्त्मनोश्चीयते यदा। अग्निदग्धनिभं श्यावं श्याववर्त्मेति तद्विदुः"—इति। अत्र वाताधिकत्वं बोद्धव्यम् ८७

अरुजं बाह्यतः शूनं वर्त्म यस्य नरस्य हि।
प्रक्लिन्नवर्त्म तद्विद्यात् क्लिन्नमत्यर्थमन्ततः॥ ८८॥

प्रक्लिन्नवर्त्मलक्षणमाह—अरुजमित्यादि। अरुजमल्परुजम्। बाह्यतः शूनमिति बहिः शोथयुक्तम्। क्लिन्नमत्यर्थमन्तत इति अन्तत उपान्ते क्लेदवत्। गदाधरस्तु क्लिन्नमन्तरिति विवृणोति। एतच्च चक्षुष्येण पिल्लाख्यया पठितम्। तथा हि,—"भृशं प्रक्लिद्यते वर्त्म कण्डूमन्मन्दवेदनम्। विद्यात् प्रक्लिन्नवर्त्मेति तत् पिल्लं सन्निपातजम्"—इति। यद्येवं कथं विदेहेऽक्लिन्नवर्त्म पिल्लाख्यया निर्दिश्यते। यथा,—"प्रक्षालितेऽथवा मृष्टे आनह्येत पुनः पुनः। अपरिक्लिन्नवर्त्मेति तत्पिल्लमिति निर्दिशेत्"—इति, किंच सुश्रुते प्रक्लिन्नवर्त्म श्लेष्मसंग्रहे पठितं, पिल्लं च सन्निपातजगणे; तत्कथं प्रक्लिन्नवर्त्म पिल्लमिति संगतं? उच्यते—अक्लिन्नवर्त्मैव पिल्लं, तस्य सन्निपातजत्वात्; न तु प्रक्लिन्नवर्त्म, तस्य कफात्मकत्वात्; यदि तु प्रक्लिन्नवर्त्मैव कफोल्बणसन्निपातजं पिल्लत्वेनाभ्युपगम्यते, एतत् ख्यापनाय च तस्य कफजसर्वगणयोर्निवेशः कृत इति स्वीक्रियते, तदा सन्निपातजगणे पित्तेनाक्लिन्नवर्त्म न परिगृहीतं स्यात्; ततस्तदपरिग्रहे षट्सप्ततित्वोपसंहारो नेत्ररोगाणां न घटते, पञ्चसप्ततेरभिधानात्, पिल्लस्य प्रक्लिन्नवर्त्मस्वरूपत्वेनापृथक्त्वात्। ननु, एवं तर्हि कथं 'विद्यात् प्रक्लिन्नवर्त्मेति तत् पिल्लं सन्निपातजम्'—इति समर्थयितव्यं? उच्यते, (अस्यायमर्थः प्रत्येतव्यः—यदा तदेव प्रक्लिन्नवर्त्म श्लेष्मात्मकमेव सद्वातपित्ताभ्यां विशेषकाभ्यामुपनिरुध्यते तदा सन्निपातजं सदपरिक्लिन्नवर्त्मा-

र्थान्तरमासादयत् पिल्लमित्यभिधीयते, तथा चोभयोरप्यविरोधः, उभाभ्यामेवापरिक्लिन्नवर्त्मन एव पिल्लाख्यत्ववर्णनादिति। अयं च वाग्भटे कफोत्क्लिन्नाख्यतया निरुद्धः) किंच यदि प्रक्लिन्नवर्त्म पिल्लं तत्पृथक्त्वेन चाक्लिन्नवर्त्म अभविष्यत्, तदास्यौपद्रविके सुश्रुतो दोषात्मकत्वेन साध्यादिभेदेन चाभिधानमकरिष्यत्, न च कृतं, तस्मादक्लिन्नवर्त्मनोऽवस्थान्तरमिति ॥ ८८ ॥

यस्य धौतान्यधौतानि संबध्यन्ते पुनः पुनः।
वर्त्मान्यपरिपक्कानि विद्यादक्लिन्नवर्त्म तत् ॥ ८६ ॥

अपरिक्लिन्नवर्त्मनो लक्षणमाह—यस्य धौतानीत्यादि। एतद्वाग्भटे पिल्लाख्यम्। सम्बध्यन्ते अन्योन्यं लग्नानि भवन्तीत्यर्थः। तदिदं सम्बद्धत्वं किं पूयसम्पर्कादेव, तथा च प्रक्लिन्नत्वमेव स्यात्तदर्थमाह—अपरिपक्कानीति। एतदेव पिल्लाख्यम्। अन्यत्र क्वचिच्च पिल्लाख्यमन्यथा पठितं—" पित्तश्लेष्मप्रकोपेण वर्त्मान्तः परिपाच्यते। ताम्रं निर्लोम तच्चापि विशिष्टं पिल्ललक्षणम् " इति। एतदनादृतं, टीकाकृद्भिरव्याख्यातत्वात्। वाग्भटेन कुकूणकादीनामष्टादशानां पिल्लाख्या कृता। वर्त्मानीति बहुवचनं नेत्रद्वये वर्त्मचतुष्टयत्वेन संगच्छते, तेन नेत्रद्वयगत एवायं व्याधिरिति कार्तिकः ॥ ८६ ॥

विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य न मील्यते।
एतद्वातहतं वर्त्म जानीयादक्षिचिन्तकः ॥ ९० ॥

वातहतवर्त्मलक्षणमाह—विमुक्तसन्धीत्यादि। विमुक्तो विश्लिष्टो वर्त्मशुक्लगतः सन्धिर्यस्मात्, तत्तथा, स्थानच्युतसन्धि। निश्चेष्टं निमेषोन्मेषरहितम्। सन्धिविश्लेषादेव तदाश्रयाणां निमेषोन्मेषकारिणीनां सिराणामपि विश्लेषेण निमेषोन्मेषरहितत्वमित्यभिप्रायः। अत एवोक्तं न मील्यते न संकुचतीत्यर्थः। ' निमील्यत ' इति पाठान्तरं, तत्र निमीलितमेव तिष्ठतीत्यर्थः। इदं युक्तं, दृष्टत्वात्। एतन्न साध्यं, सुश्रुतेऽसाध्यप्रकरणे पठितत्वादिति ॥ ९० ॥

वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम्।
आचक्षीतार्बुदमिति सरक्तम(वि)लम्बितम् ॥ ९१ ॥

अर्बुदलक्षणमाह—वर्त्मान्तरस्थमित्यादि। वर्त्मनोऽभ्यन्तरस्थं, बाह्येऽप्युन्नतत्वदर्शनाद्विषमम्। ग्रन्थिभूतं ग्रन्थिरूपेण स्थितम्। अवेदनमिति ईषदर्थे नञ्, तेन ग्रन्थिरिवाल्पवेदनमित्यर्थः, वेदना च वातानुबन्धेनैव। सरक्तमिति किंचिद्रक्तं, पित्तानुबन्धात्। अविलम्बितं शीघ्रजन्मेत्यर्थः। केचिदत्र क्रियाविशेषणं ब्रुवते, तेनायमर्थः—अविलम्बितं शीघ्रमाचक्षीतार्बुदमिति; किं त्वेतन्न सङ्गतं, अस्य व्याख्यानस्य निष्प्रयोजनत्वात्। अन्ये तु ' अवलम्बितं ' इति पठन्ति। एतत् सन्निपातजम् (अपाकि च, तच्च कफेन) ॥ ९१ ॥

निमेषिणीः सिरा वायुः प्रविष्टो सन्धिसंश्रयाः।

प्रचालयति वर्त्मानि निमेषं नाम तद्विदुः ॥ ६२ ॥

निमेषलक्षणमाह–निमेषिणीरित्यादि । निमेषिणीः निमेषकारिकाः सिराः सन्धिसंश्रया इति वर्त्मशुक्लगता इत्यर्थः । अयमसाध्यो वातजः । चक्षुष्येण चोन्मेषणीः सिरा इत्युक्तं; यदाह—'उन्मेषणीः सिरा वायुः प्रविश्य चावतिष्ठते । अत्यर्थं चालयेद्वर्त्म निमेषः स न सिध्यति'–इति ॥ ६२ ॥

यः स्थितो वर्त्ममध्ये तु लोहितो मृदुरङ्कुरः ।
तद्रक्तजं शोणितार्शश्छिन्नं छिन्नं प्रवर्धते ॥ ६३ ॥

शोणितार्शोलक्षणमाह–यः स्थित इत्यादि । अंकुराकारो मांसोच्छ्रयोऽङ्कुरः । एतदसाध्यं, तथा च विदेहः—'वायुः शोणितमादाय सिराणां प्रमुखे स्थितः । जनयत्यंकुरं ताम्रं वर्त्मनि च्छिन्नरोहणम् । तच्छोणितार्शोऽसाध्यं स्याद्रक्तस्राव्यथ नीरुजम्' इति ॥ ६३ ॥

अपाकी कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः ।
लगणो नाम स व्याधिर्लिङ्गतः परिकीर्तितः ॥ ६४ ॥

लगणलक्षणमाह–अपाकीत्यादि । अपाकित्वादिकं श्लेष्मारब्धत्वादेव । तथा च सात्यकिः–'वर्त्मोपरिष्टाद्यो ग्रन्थिः कठिनो न विपच्यते । नीरुजो लगणो नाम रोगः श्लेष्मसमुद्भवः' इति ॥ ६४ ॥

त्रयो दोषा बहिःशोथं कुर्युश्छिद्राणि वर्त्मनोः ।
प्रस्रवन्त्यन्तरुदकं बिसवद्बिसवर्त्म तत् ॥ ६५ ॥

बिसवर्त्मलक्षणमाह–त्रयो दोषा इत्यादि । बहिःशोथमिति बहिरुच्छूनत्वं यथा भवति तथा वर्त्मनोश्छिद्राणि दोषास्त्रयः कुर्युरित्यर्थः । तानि छिद्राणि अन्तर्मुखान्येव, यदाह–प्रस्रवन्त्यन्तरुदकमिति । छिद्राणीति बहुवचननिर्देशाद्बहुमुखानि अत्रापि दोषाः कुर्युरिति सम्बन्धः । अत एव बिसवन्मृणालवत्, तच्चानेकच्छिद्रयुक्तं भवति तद्वत् । अत्रैव चन्द्रिकाकारः सुश्रुते पठति–'शूनं यद्वर्त्म बहुभिः श्लक्ष्णैश्छिद्रैः समन्वितम् । वर्त्मान्तरे बिसमिव बिसवर्त्मेति तत् स्मृतम्' इति । सात्यकिरप्याह–'बिसस्योपाचितस्येव बहुमांससिरामुखम् । बिसवर्त्मेति जानीयाद्दुश्चिकित्स्यं त्रिदोषजम्' इति ॥ ६५ ॥

वाताद्या वर्त्मसंकोचं जनयन्ति मला यदा ।
तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः ॥ ६६ ॥

कुञ्चनलक्षणमाह–वाताद्या इत्यादि । मला इत्यस्याभिधानं दुष्टत्वप्रतिपादनार्थं यतो मलिनीकरणान्मला इत्युच्यन्ते । कुञ्चनं च कस्यापि तन्त्रस्य माधवकरेण लिखितं न सौश्रुतं, तेन सुश्रुतोक्तषट्सप्ततिसंख्या न हीयते, एवं वक्ष्यमाणेऽपि पक्ष्मशाते बोद्धव्यम् ॥ ६६ ॥

प्रचालितानि वातेन पक्ष्माण्यक्षि विशन्ति हि ।

घृष्यन्त्यक्षि मुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च ॥ ६७ ॥
असिते सितभागे च मूलकोषात् पतन्त्यपि ।
पक्ष्मकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ॥ ६८ ॥

पक्ष्मकोपलक्षणमाह—प्रचालितानीत्यादि। प्रचालितानि प्रकर्षेण चालितानि, प्रतिपीकृतानीत्यर्थः । पक्ष्माणि वर्त्मरोमाणि वातचालितानि सन्ति नेत्रं प्रविशन्ति अन्तर्मुखानि वर्त्मन इत्यर्थः । तान्यसिते कृष्णमण्डले, सितभागे शुक्लमण्डले वा, अक्षि घृष्यन्ति घर्षयन्तीत्यर्थः । अत एव संरम्भं शोथं जनयन्ति । मूलकोषात् पक्ष्मकोशात्, पतन्त्यपीति 'पक्ष्माणि' इति शेषः, अपिशब्दान्न पतन्ति च । त्रिदोषजश्चायं, प्रचालने वातमात्रकारणत्वमुक्तं; तथा च चन्द्रिकाकारः पाठान्तरं पठति,—"पक्ष्माशयगता दोषास्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च निर्वर्तयन्ति पक्ष्माणि तैर्घृष्टं चाक्षि दूयते । उद्धृतैरुद्धृतैः शान्तिः पक्ष्मभिश्चोपजायते"–इति । अत्र पक्ष्माशयो वर्त्म । विदेहोऽप्याह–"यस्य वातसम्बन्धेन दोषाः प्रकुपितास्त्रयः"–इत्यादिनेति । कल्याणविनिश्चये उपपक्ष्म पठ्यते,—"पक्ष्मोपरोधो वातेन कोठोऽन्तर्मुखरोगवान् । रोमैरन्तर्मुखैरन्यैरुपपक्ष्म मलैस्त्रिभिः"–इति । उपपक्ष्मणि यादृशी पूर्वासिद्धा तादृश्यपराऽन्तर्मुखीपक्ष्मपंक्तिरिति भेदः, अस्य पक्ष्मोपरोधविशेषत्वात् समानचिकित्स्यत्वाच्च पृथगिहानभिधानम् ॥ ६७–६८ ॥

वर्त्मपक्ष्माशयगतं पित्तं रोमाणि शातयेत् ।
कण्डूं दाहं च कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत् ॥ ६९ ॥
(नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्त्मजास्त्वेकविंशतिः ।
शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः ॥ १ ॥
सर्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु ।
बाह्यजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ ॥ २ ॥)

इति श्री माधवकरविरचिते माधवनिदानं नेत्ररोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५६ ॥

पक्ष्मशातलक्षणमाह—वर्त्मेत्यादि । पक्ष्माशयोऽत्र पक्ष्ममूलं, शातयेदुन्मूलयेदित्यर्थः । अयं च कफपैत्तिकः, कण्डूदाहवत्त्वात् । अत्र कृच्छ्रोन्मीलनं वाग्भटः पठति–"रोगान् कुर्युश्चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः सिराः । सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भं सवेदनम् ॥ पांशुपूर्णाभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च । विमर्दनात् स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम्" (वा. उ. स्था. अ. ८)–इति । अस्य चकारेण संग्रहः । पक्ष्मणां वर्त्माश्रयत्वादयमपि वर्त्मरोग एव । इति वर्त्मगता एकविंशतिव्याधयः समाप्ताः ॥ ६९ ॥ **इति वर्त्मगताः ।**

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां नेत्ररोगनिदानं समाप्तम् ॥ ५६ ॥

अथ शिरोरोगनिदानम्।

शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः।
सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा॥
सूर्यावर्तानन्तवातार्धावभेदकशङ्खकैः॥ १॥

अथ कर्णनासानेत्राणामधिष्ठानत्वेन शिरसो नयनरोगानन्तरं शिरोरोगनिदानारम्भः। शिरोरोगाश्चैकादश, तत्र कारणभेदेन शिरोरोगभेदं दर्शयन्नाह-शिरोरोगास्त्वित्यादि। वातपित्तकफैरित्युक्ते गम्यत एव त्रिभिरिति, तत्कथं तदुक्तिः? उच्यते—सर्वेषां शिरोरोगाणां सन्निपातजत्वख्यापनार्थं, वातादिभेदश्चोत्कर्षात्; तदुक्तं शालाक्ये,-"सर्व एव शिरोरोगाः सन्निपातसमुत्थिताः। औत्कव्याद्दोषलिङ्गैस्ते कीर्तितास्तद्विदा दश"-इति। त्रिभिः सन्निपातेनेति पदद्वयेन प्रकृतिविकृतिसमवेतसन्निपातद्वयमाहुरन्ये। अत्र पक्षे सन्निपातजत्वादेकत्वगणनया न संख्यातिरेकः; त्रिभिरिति पदं पृथक्त्वद्योतनार्थमिति गदाधरः। क्षयेणेति असृग्वसादीनां क्षयेण; क्षयजोऽयं धातुक्षयजनितवातकोपेन सहसाकृतवातजन्यत्वेनाचयपूर्वकः, वातजस्तु संचयप्रकोपजनित इति भेदः; अत एवानुपशयोऽप्यस्य संस्वेदनादिना शुक्रक्षयकृदेवोपन्यस्तः। शिरोरोगशब्देन शिरोगतशूलरूपा रुजाऽभिधीयते, तेन सूर्यावर्तानन्तवातार्धावभेदकशंखकैरित्यभिधानमुपपद्यते, अन्यथा तेषामेव शिरोरोगत्वात्तैः शिरोरोगा जायन्त इत्यसंगतं स्यात्॥ १॥

यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम्।
बन्धोपतापैः प्रशमश्च यत्र शिरोऽभितापः स समीरणेन॥ २॥

वातिकशिरोरोगलक्षणमाह—यस्यानिमित्तमित्यादि। अनिमित्तमतर्कितनिमित्तं, वायोर्विषमक्रियत्वात्; तेन निमित्तानुषङ्गिणा कालादिनेत्यर्थः। निशि चातिमात्रमिति रात्रौ शीतेन वायोराधिक्यान्महती रुजा भवति, शीतयोनित्वाद्वायोः। बन्धोपतापैरिति बन्धो बन्धनं वस्त्रादिभिः, उपतापः स्वेदादिभिः, व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनं, एतेनोपशयो दर्शितः। शिरोऽभितापः शिरोरुजा॥ २॥

यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो धूप्यति चाक्षिनासम्।
शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात्॥३॥

पित्तजलक्षणमाह—यस्योष्णमङ्गारचितमित्यादि। अङ्गारचितं यथैवेति ज्वलदङ्गाराच्छन्नमिवेत्यर्थः। धूप्यति धूमायते धूमपूर्णमिव भवतीत्यर्थः। धूप्यतीति दिवादेराकृतिगणत्वात्। अक्षि च नासा चेत्यक्षिनासं, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। उपशयं दर्शयति-शीतेन रात्रौ चेत्यादि॥ ३॥

शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्टब्धमथो हिमं च।
शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात्॥ ४॥

श्लेष्मजलक्षणमाह–शिरो भवेदित्यादि । कफोपदिग्धमिति कफलिप्तम् । गुरु गौरवयुतम् । प्रतिष्टब्धं बद्धमिव । हिमं हिमस्पर्शम् । शूनाक्षिकूटमिति वदनविशेषणम् । तथा हि चरकः–' शिरो मन्दरुजं तेन गुरु स्तिमितभारिकम् ' (च. सू. स्था. अ १७) इति । अत्रापि स्वेदादिनोपशयो ज्ञेयः ॥ ४ ॥

शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।

सान्निपातिकलक्षणमाह–शिरोऽभिताप इत्यादि । सर्वाणि लिङ्गानि अनन्तरोक्तानि वातादिलिङ्गानि । (अयं च सन्निपातो विकृतिविषमसमवेतो ज्ञेयः, अन्यथा सर्वेषामेव शिरोरोगाणां त्रिदोषजत्वात् पृथगभिधानं व्यर्थं स्यात्, अस्य च विकृतिविषमसमवेतत्वं कारणभेदाज्ज्ञेयं, न तु विरुद्धलक्षणतया; स चायं कारणभेद उत्कटसर्वदोषजत्वादेव विज्ञेयः । यथा त्रिदोषजे राजयक्ष्मणि स्वरभेदादिजनकानां वातादीनामुत्कटत्वमिति । उक्तं हि चरके–" वाताच्छूलं भ्रमः कम्पः पित्ताद्दाहो मदस्तृषा । कफाद्गुरुत्वं तन्द्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे " (च. सू. स्था. अ. १७) इति–

रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥ ५ ॥

रक्तजलक्षणमाह–रक्तात्मक इत्यादि । पित्तसमानलिङ्ग इति पित्तजशिरोरोगतुल्यलक्षणः । पैत्तिकलिङ्गाधिकमिह स्पर्शासहत्वम् ॥ ५ ॥

असृग्वसाश्लेष्मसमीरणानां शिरोगतानामिह संक्षयेण ।
क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् ।
संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥ ६ ॥

क्षयजलक्षणमाह–असृगित्यादि । वसासृजोः सर्वदेहस्थितत्वाच्छिरसि स्थितिः, श्लेष्मणश्च स्थानमेव शिरः, उदानवायोरूर्ध्वगतित्वाच्छिरस्यवस्थानं, तेषां क्षयेणोग्ररुजत्वं व्याधिप्रभावात्, यतो वृद्धे वायावुग्ररुजा युज्यते न तु क्षीणे, यदुक्तं–' वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते । कर्मणः प्राकृताद्धानिः " (च. सू. स्था. अ. १८) इति । अन्यैः पुनरयं पाठः सुश्रुते स्वीकृतः, यथा–वसाबलासक्षयसंभवानाम् ' इति । युक्तश्चायं पाठः, वातक्षये हि कफवृद्धौ कफजः शिरोरोगः स्यात्, " वृद्धिर्वाऽपि विरोधिनाम् ' (च. सू. स्था. अ. १८) इति वचनात् । किं चैतस्य चिकित्सायामुक्तं–' पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नमधुरैः शृतम् '–इति । ततश्च समीरणपाठो न सङ्गतः, न हि क्षीणे वायौ शमनमुक्तं, अपि तर्हि वर्धनविधिः; यदुक्तं–' क्षीणा वर्धयितव्याः ' (सु. चि. स्था. अ. ३३) इति । वसा देहस्नेहस्योपलक्षणं, तेन मेदोमज्जशुक्रमस्तिष्काण्यप्यवरुध्यन्ते, तेषां देहस्नेहत्वात् । पित्तमांसादिक्षयजस्तु चयादिक्रमजक्षयकृतवातशिरोरोग एवावरुध्यते, इति गदाधरः । शिरोभितापः शिरोरुजा । संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैः कफक्षयः, नागरादितीव्रधूमेन वसामस्तिष्कादिक्षयः, सिरामोक्षादिभिरसृक्क्षयः, अत एवैतैः संस्वेदनादिभिः क्षय-

जस्य वृद्धिः। अयं विदेहेऽपि पठ्यते-"भ्रमति तुद्यते शून्यं शिरो विभ्रान्तनेत्रता। मूर्च्छा गात्रावसादश्च शिरोरोगे क्षयात्मके" इति। चक्षुष्योऽप्याह-"स्त्रीप्रसंगादभिघातादथवा देहकर्मणा। क्षिप्रं संजायते कृच्छ्रः शिरोरोगः क्षयात्मकः। वातपित्तात्मकं लिंगं व्यामिश्रं तत्र लक्षयेत्" इति ॥ ६ ॥

निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः।
घ्राणाच्च गच्छेत् सलिलं सपूयं शिरोऽभितापः क्रिमिभिः स घोरः॥ ७॥

क्रिमिजमाह—निस्तुद्यत इत्यादि। निस्तुद्यते सूचीभिरिव तुद्यते। संभक्ष्यमाणमित्यत्र 'क्रिमिभिः' इति शेषः, प्रकरणात्। स्फुरतीव मनाक् चलतीव। घ्राणाच्चेति चकारो भिन्नक्रमेण सलिलमित्यत्र संबध्यते, तेन सलिलं पूयं च गच्छेत् तथा क्रिमयश्च कदाचिद्गच्छन्तीति, तथाच चरकः,-"क्रिमीणां दर्शनेन च" (च. सू. स्था. अ. १७)-इति ॥ ७ ॥

सूर्योदयं या प्रति मन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढा।
विवर्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्तते च।
सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यापवर्तं तमुदाहरन्ति॥ ८ ॥

सूर्यावर्तलक्षणमाह—सूर्योदयमित्यादि। सूर्योदयं प्रति लक्षीकृत्य या रुगक्षिभ्रुवं समुपैतीति संबन्धः। अक्षिभ्रुवाविति पाठान्तरे प्राण्यङ्गत्वेन प्राप्तैकवद्भावस्याभावः, नासिकास्तनयोरितिवल्लक्षणव्यभिचारात्। सूर्योदये प्रतिर्मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा रुजा समुपैति, अंशुमता च सूर्येण सह गाढा यथा भवति तथा वर्धते। अयमर्थः—यथा सूर्यो वर्धते तथा वेदना प्रवृद्धा भवति, सूर्यस्यापवृत्तौ सायाह्ने विनिवर्तते शाम्यतीत्यर्थः; 'गाढा' इत्यत्र 'गूढा' इति पाठान्तरं, तदा सूर्यापगमे गूढा रात्रौ लीनेत्यर्थः। सर्वात्मकमिति सन्निपातजम्। व्याधिस्वभावाच्च कालविशेषनियमः। कष्टतमं कृच्छ्रसाध्यम्। ननु, अयं सुश्रुते वातपित्ताभ्यां पठ्यते, तद्यथा—"आवर्तसंज्ञः स तु सूर्यपूर्वो व्याधिर्मतः पित्तसमीरणाभ्याम्। शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च" (सु. उ. तं. अ. २५)-इति। तत्कथं सर्वजत्वं ? उच्यते-सुश्रुते औत्कर्षेण व्यपदेश इति न विरोधः। ननु, एवं कथं रात्रौ वायुसमानगुणशीतप्रादुर्भावे वेदनालीनता, दिवसस्याद्यन्तयोर्मन्दरुक्त्वं च ? उच्यते—अत्रापि पित्तस्य प्रबलतमत्वात्। यत्तु चिकित्सायां शिरीषमूलपिप्पलीमूलवचावपीडाद्यभिहितं तद्व्याधिप्रत्यनीकत्वात्। अथ वातपित्तजत्ववर्णनेन विशिष्टकालभवने हेतुर्दर्शितो भवति। यतो वातपित्तयोः शीतोष्णात्मकत्वात् पूर्वाह्णे सूर्यवृद्धिक्रमेण स्रोतसां संकोचक्रमादवरुद्धमार्गयोर्वेदनाकरत्वं, पराह्णे निवर्तमाने सूर्ये तु स्रोतसां विवृतत्वात् स्वमार्गव्याघातविरहेण वेदनाया अजनकत्वमिति युक्तः कालविशेषनियमः। तथाचाह निमिः,-"सूर्यसोमात्मकौ नित्यं स्वहेतू पित्तमारुतौ। कुर्वाते वेदनां तीव्रां दिनात् पूर्वाह्ण एव तु॥ आदित्यतेजसा युक्ते निवृत्तेऽपि च

भास्करे। स्रोतसां विवृतत्वाच्च ततः श्लेष्माऽधिगच्छति ॥ उद्गतो मातरिश्वा च स्वमार्गं प्रतिपद्यते। तस्मान्मध्यदिनादूर्ध्वं वेदनाऽत्र प्रशाम्यति"-इति। वातपित्तजत्वमस्याधिकत्वेन व्यपदेश इति न्यायात्; तेन पूर्वेण समं न विरोधः। विदेहे सूर्यावर्तविपर्ययोऽपि पठ्यते,-"तत्र वातानुगं पित्तं चितं शिरसि तिष्ठति। मध्याह्ने तेजसाऽर्कस्य तद्विवृद्धं शिरोरुजम् ॥ करोति पैत्तिकीं घोरां संशाम्यति दिनक्षये। अस्तंगते प्रभाहीने सूर्ये वायुर्विवर्धते ॥ पित्तं शान्तिमवाप्नोति ततः शाम्यति वेदना। एष पित्तानिलकृतः सूर्यावर्तविपर्ययः"-इति। अयमत्र सूर्यावर्त एवान्तर्भावनीयः, चातुर्थिके चातुर्थिकविपर्ययवत् ॥ ८ ॥

दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां संपीड्य घाटासु रुजां सुतीव्राम्।
कुर्वंति योऽक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥ ९ ॥
गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान्।
अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम् ॥ १० ॥

अनन्तवातलक्षणमाह—दोषा इत्यादि। मन्या ग्रीवासिराद्वयं, तां संपीड्य; घाटासु ग्रीवापश्चाद्भागेषु, दोषास्त्रय एव रुजां वेदनां सुतीव्रां कुर्वन्ति, तथा अक्षिभ्रुवि शंखदेशे च स्थितिमारब्धत्वं यो विशेषतः करोति, तथा गण्डपार्श्वे कम्पं हनुग्रहादिकं च यः करोति, तमनन्तवातमुदाहरन्तीति योज्यम्। गण्डस्य कपोलस्य, पार्श्वे एकदेशे। हनुग्रहो वातव्याधिविशेषः। अमुं च सुश्रुते अन्यतोवातेनैव तुल्यत्वादनन्तवातं परित्यज्य दश शिरोरोगा अभिहिताः, एवं तन्त्रान्तरेऽपि 'कीर्तितास्तद्विदा दश '-इत्यभिधानं, माधवकरेण तु त्रिदोषजत्वेन तदधिककम्पहनुग्रहलिङ्गयोगाच्च केवलवातजादन्यतोवाताद्विलक्षण एवायमिति अनन्तवातोऽधिकः पठितः, भेदो हि भेदवतां कारणभेदाद्विरुद्धधर्माध्यासाच्च भवतीति ॥ ९-१० ॥

रूक्षाशनात्यध्यशनप्राग्वातावश्यमैथुनैः।
वेगसंधारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ ११ ॥
केवलः सकफो वाऽर्धं गृहीत्वा शिरसो बली।
मन्याभ्रूशङ्खकर्णाक्षिललाटार्धेऽतिवेदनाम् ॥ १२ ॥
शस्त्रारणिनिभां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्धावभेदकः।
नयनं वाऽथवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ १३ ॥

अर्धावभेदलक्षणमाह-रूक्षाशनेत्यादि।-अध्यशनमजीर्णे भोजनम्। अवश्यायेति अवश्यायो हिममुच्यते, छन्दोऽनुरोधेन यकारलोपो ह्रस्वत्वं चेति व्याचक्षते। कदाचित् सश्लेष्मवातजत्वमिति विकल्पं दर्शयति—केवल इत्यादि। शस्त्रारणिनिभां शस्त्रच्छेदनिभामरणिनिभां च, अरणिरग्न्युत्थापनकाष्ठयंत्रं, तस्य मन्थनवत् पीडा; किंवा अरणिना कारणेनाग्निरेवोच्यते, तेनाग्निनिभां वेदनाम्। सुश्रुते त्वयं त्रिदोषजः पठितः। तद्यथा-" यस्योत्तमाङ्गं रुजतेऽर्धमात्रं सतोदभेदभ्रममोहशूलैः। पक्षा-

दृशाहादथवाऽप्यकस्मात्तमर्धभेदं त्रितयाद्व्यवस्येत्" (सु. उ. तं. अ. २५) इति। अत्र तु केवलोऽनिलः सकफो वेत्यौत्कर्ष्यादभिधानं, 'सोऽर्धभेदः कफानिलात्' इति विदेहेऽप्येवं बोद्धव्यम्। अयमुपेक्ष्यमाणो नयनादिकं हन्यादित्याह–नयनमित्यादि। अत्रैव विदेहः–'शिरसोऽन्यतरे पार्श्वे कुपितो मारुतो यदा। श्लेष्मणा रुध्यते जन्तोस्तोदस्फुटनदालनैः। शूलावदारणैर्गाढमर्धं तदवरुध्यते। नयनं चावदार्यते सोऽर्धभेदः कफानिलात्। तथा त्र्यहात् स पञ्चाहात् पक्षान्मासाच्च देहिनाम्' इति। सुश्रुते 'पवनात् सपित्तात्' इति केचित् पठन्ति। तेन वातपित्तजत्वमस्य। सात्यकिना 'वायुः शिरःशंखभ्रूनेत्रमवगृह्य' इत्यादिना वातजत्वमस्य दर्शितम्। अन्ये तु सन्निपाताधिकारात् सन्निपातजं पठन्ति तथा च सुश्रुतः–'त्रितयाद्व्यवस्येत्' (सु. उ. तं. अ. २५) इति। व्याधिस्वभावादचिरानुबन्धकत्वं सान्निपातिकत्वेऽपि॥ ११–१३॥

रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः।
तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम्॥ १४॥
स शिरो विषवद्वेगी निरुध्याशु गलं तथा।
त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नामतः परम्।
त्र्यहाज्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्याय समाचरेत्॥ १५॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने शिरोरोगनिदानं समाप्तम्॥ ६०॥

शंखकलक्षणमाह—रक्तपित्तानिला इत्यादि। दुष्टाश्चयादिमन्तः। मूर्च्छिता अन्योन्यमेकीभूताः। कफोऽप्यत्र बोद्धव्यः, तथाच सुश्रुतः–"शंखाश्रितो वायुरुदीर्णवेगः कृतानुतापः कफपित्तरक्तैः" (सु. उ. तं. अ. २५)–इति। (मारकत्वमाह–त्रिरात्राज्जीवितं हन्तीति। कुशलेनोपक्रमे क्रियमाणे त्रिरात्रात् परतो जीवत्येवेत्यत आह—परं त्र्यहाज्जीवतीति। अत्र अहःसंबन्धिनी रात्रिरुपलक्ष्यते, तेन त्रिरात्रात् परं जीवतीत्यर्थः। तत् किमस्य त्रिरात्राभ्यन्तरे साध्यत्वमसाध्यत्वं वेत्यत आह—भैषज्यमित्यादि। तदनेन त्रिरात्राभ्यन्तरे विकल्पितासाध्यत्वं, त्रिरात्रात् परमसाध्यत्वं दर्शितम्। तत्रैव विदेहः,–"चीयते तु तदा पित्तं शंखयोरनिलाचितम्। निरुणद्धि ततो मर्म परिपूरितमुल्बणम्॥ ततः शंखौ प्ररुज्येते दह्येते इव वह्निना। सूचीभिरिव तुद्येते निकृत्येते इवासिना॥ शंखको नाम शिरसि व्याधिरेषः सुदारुणः। तृष्णामूर्च्छाज्वरकरस्त्रिरात्रात् परमन्तकृत्॥ कुशलेन तूपक्रान्तस्त्रिरात्रादेव जीवति"–इति)॥ १४–१५॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां शिरोरोगनिदानं समाप्तम्॥ ६०॥

अथासृग्दरनिदानम् ।

विरुद्धमद्याध्यशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च ।
यानाध्वशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिघाताच्छयनाद्दिवा च ।
तं श्लेष्मपित्तानिलसंनिपातैश्चतुष्प्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥ १ ॥

स्त्रीपुंसां साधारणान् विकारानभिधाय पुंप्रतिनियतस्योपदंशादेरुक्तत्वात् स्त्रीनियतरोगाभिधानम् । तत्र च योनिव्यापत्तिविशेषेऽप्यार्तवप्रवृत्तिसद्भावात् प्रथमं दुष्टार्तवप्रवृत्तिस्वरूपं प्रदरमाह—विरुद्धेत्यादि । विरुद्धमद्यं दुष्टमद्यं, अथवा विरुद्धं संयोगादिविरुद्धं, मद्यं च स्वरूपतः । अजीर्णादपक्वभोजनात् । अतिकर्षणात् लङ्घनायतियोगेन क्षीणधातुत्वात् । तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैरित्यत्र श्लेष्मणोऽग्रेऽभिधानं श्लेष्मजेऽपि वेदनासूचनार्थम् ॥ १ ॥

असृग्दरं भवेत् सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् ।

तस्य सामान्यरूपमाह—असृग्दरमित्यादि । सवेदनं सशूलं, असृग् दीर्यते च्यवते यस्मिन्नित्यसृग्दरं, तन्त्रान्तरमत्र,—"तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि । असृग्दरं विजानीयात् पुरस्तादुक्तलक्षणम्" (सु. शा. स्था. अ. २)–इति । तदेवेति आर्तवम् ॥—

तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा ।
दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ॥ २ ॥

आर्तवातिप्रवृत्तौ उपद्रवानाह—तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यमित्यादि । रोगाश्च वातजा इति आक्षेपककम्पादयः ॥ २ ॥

आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफात्तु ।
सपीतनीलासितरक्तमुष्णं पित्तार्तियुक्तं भृशवेगि पित्तात् ॥ ३ ॥
रूक्षारुणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्ति वातात् पिशितोदकाभम् ।
सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं मज्जप्रकाशं कुणपं त्रिदोषात् ॥ ४ ॥
तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम् ।
शश्वत् स्रवन्तीमास्रावं तृष्णादाहज्वरान्विताम् ।
क्षीणरक्तां दुर्बलां च तामसाध्यां विनिर्दिशेत् ॥ ५ ॥

श्लैष्मिकादिभेदेन विशेषलक्षणान्याह–आममित्यादि । आममामरसानुविद्धम् । सपिच्छाप्रतिममिति पिच्छा शाल्मल्यादिनिर्यासः, तत्सदृशं पिच्छिलमित्यर्थः; सशब्द ईषदर्थे । पुलाकतोयप्रतिमं प्रक्षालितपललतोयसदृशं, अन्ये पुलाकं गवेधुकमाहुः । पित्तार्तियुक्तं दाहचिमिचिमादियुक्तम् । भृशवेगि बहुवेगि । वातार्ति तोदादिलक्षणम् । पिशितोदकाभं मांसप्रक्षालनजलसदृशम् । सक्षौद्रसर्पिर्हरितालवर्णमिति नानावर्णत्वं त्रिदोषकोपादेव । क्षौद्रवर्णं मनाक्कपिलं, सर्पिर्वर्णं विलीनघृतवत् किञ्चिदरुणं च, मज्जप्रकाशं मज्जा अस्थिस्नेहः तत्समं, कुणपं शवगन्धि । तच्चाप्य-

साध्यमिति चिकित्सानिवृत्त्यर्थम् ॥ ३-५ ॥

मासान्निष्पिच्छदाहार्ति पञ्चरात्रानुबन्धि च।
नैवातिबहुलात्यल्पमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ ६ ॥
शशासृक्प्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमम्।
तदार्तवं प्रशंसन्ति यच्चाप्सु न विरज्यते ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽसृग्दरनिदानं समाप्तम् ॥ ६१ ॥

विशुद्धार्तवलक्षणमाह—मासादित्यादि। निष्पिच्छदाहार्तीति अपिच्छिलमदाहमशूलादिवेदनं, एतेन विकृतवातादिलिङ्गरहितमित्यर्थः। पञ्चरात्रानुबन्धीति पञ्चरात्रं प्रभूतप्रवृत्त्याऽनुबध्नातीत्यर्थः। अल्पप्रवृत्त्या पञ्चरात्रात् परतोऽप्यनुबध्नाति। तदुक्तं हारीते,—षोडशदिवसान्यृतुकालः,-इति। विदेहेऽप्युक्तम्,—"स्त्रीणामृतुर्भवति षोडशवासराणि"—इति। शशासृगित्यादिना वर्णद्वयं वातादिप्रकृतिभेदात्। यच्चाप्सु न विरज्यत इति येनार्तवेन रञ्जितं वस्त्रमप्सु प्रक्षालितं सलोहितं न भवति तद्विशुद्धम्। तथाच हिरण्याक्षः–'सुरेन्द्रगोपसङ्काशं स्निग्धं च मधुगन्धि च। अपिच्छिलमशीतं च यद्वासो न विरञ्जयेत्" इति ॥ ६-७ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायामसृग्दरनिदानं समाप्तम् ॥६१॥

अथ योनिव्यापन्निदानम्।

विंशतिर्व्यापदो योनौ निर्दिष्टा रोगसंग्रहे।
मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च ॥ १ ॥
जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक्।

स्त्र्यधिकारानुवृत्तेः प्रदुष्टार्तवकार्यत्वाच्च योनिव्यापन्निदानमाह—विंशतिरित्यादि। रोगसंग्रह इति अष्टोदरीये, चरकोक्तत्वादस्य वाक्यस्य। मिथ्याचारेण असम्यगाहाराचारेण, चरतेर्गतिभक्षणार्थत्वात्। प्रदुष्टेनार्तवेनेति वातादिदुष्टरजसेत्यर्थः। तेन, वन्ध्यादिष्वार्तवदुष्टिरपि कारणं भवति। बीजदोषान्मातापित्रोरारम्भकबीजदोषात्। दैवात् प्राक्तनाधर्मकारणात्, दैवस्य सर्वत्र कारणत्वे सिद्धेऽत्र विशेषेण कारणत्वमुक्तम् ॥ १ ॥

सा फेनिलमुदावर्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ॥ २ ॥
वन्ध्यां नष्टार्तवां विद्याद्विप्लुतां नित्यवेदनाम्।
परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्मेण रुग्भृशम् ॥ ३ ॥
वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता।
चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ४ ॥

वातिका आह—सा फेनिलमित्यादि। सा योनिः फेनवदार्तवं मुञ्चति। उदावर्तेति ऊर्ध्वमावर्तः समन्ताद्वर्तनं वायोर्यत्र सा तथेति, अर्शआदित्वादच्। विप्लुता-

मिति विप्लुतां वातवेदनया विप्लुतत्वात्। नित्यवेदनामतिकुपितेनैव वातेनेति। परिप्लुतायामिति परि सर्वतो वातविकारेण प्लुतत्वात् परिप्लुतासंज्ञा। परिप्लुतायां बाह्याभ्यन्तरवातवेदनाभियुक्तायाम्। 'ग्राम्यधर्मेण रुग्भृशम्' इत्यत्र 'ग्राम्यधर्मे रुचिर्भृशम्' इति पाठान्तरं, तत्र रुचिरभिलाषः, ग्राम्यधर्मे मैथुने। वातलेत्यादि योनिविशेषणं, वातलया सह पञ्च योनिव्यापदः। वातलायाः पृथगभिधानं वातलायां विशेषेण वातवेदनाप्रादुर्भावार्थम्। एवं पित्तलादिष्वपि बोद्धव्यम्। चतसृष्विति उदावर्तावन्ध्याविप्लुतापरिप्लुतासु ॥ २–४ ॥

सदाहं क्षीयते रक्तं यस्यां सा लोहितक्षया।
सवातमुद्गिरेद्बीजं वामिनी रजसा युतम् ॥ ५ ॥
प्रस्रंसिनी स्रंसते च क्षोभिता दुष्प्रजायिनी।
स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंक्षयात् ॥ ६ ॥
अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता।
चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ७ ॥

पैत्तिका आह–सदाहमित्यादि। क्षीयते रक्तमिति अतिप्रवृत्त्या रक्तस्य क्षयः। वामिन्युद्गिरेद्बीजमिति शुक्रं शुद्धमपि वमतीत्यर्थः। प्रस्रंसिनी स्रंसत इति स्वस्थानाच्च्यवते निःसरतीति यावत्। अत एव 'क्षीरस्विन्नां प्रवेशयत् (सु. उ. तं. अ० ३८) इति चिकित्सितम्। क्षोभिता विमर्दिता। दुष्प्रजायिनी दुःखप्रसवा। रक्तसंक्षयादार्तवस्य वायुना क्षयात्। यद्यपि सर्वस्यैवापत्यस्य नाशस्तथाऽपि पुत्रस्य प्राधान्यात् पुत्रघ्नीति व्यपदेशः। पित्तलया सह पञ्च पित्तजाः। दाहपाकेत्याद्युपलक्षणं, तेन नीलपीतासितार्तवा च भवतीत्यर्थः। यदुक्तमन्यत्र–'व्यापन्नवणकट्वम्लक्षाराद्यैः पित्तजा भवेत्। दाहपाकज्वरोष्णार्ता नीलपीतासितार्तवा' इति। आद्यास्विति रक्तक्षयावामिनीप्रस्रंसिनीपुत्रघ्नीषु ॥ ५–७ ॥

अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति।
कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥ ८ ॥
मैथुनेऽचरणा पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते।
बहुशश्चातिचरणा तयोर्बीजं न विन्दति ॥ ९ ॥
श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डूग्रस्ताऽतिशीतला।
चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ १० ॥

श्लैष्मिका आह–अत्यानन्देत्यादि। ग्राम्यधर्मेण मैथुनेन। कर्णिन्यां कर्णिकेति कर्णिका मांसकन्दाकारग्रन्थिः। मैथुनेऽचरणा पूर्वं पुरुषादतिरिच्यत इति अचरणा सम्यङ्मैथुनाचरणात् पूर्वं प्रथमं, पुरुषादतिरिच्यते विरमति, तेन बीजं न गृह्णाति। अत्राचरणशब्देनोपचारात्तद्वती स्त्री भण्यते। बहुशश्चातिचरणेति बहुशो मैथुनाचरणादतिचरणा, सा च श्लेष्मजनितकण्डूभिराजगेव (?) बहुमैथुना-

चरणाद्बीजं न धत्ते। अत उक्तं—तयोर्बीजं न विन्दतीति। तयोरिति अचरणातिचरणयोः। श्लेष्मलायामतिशीतलेत्युपलक्षणं, तेन वेदनादिकमपि ज्ञेयम्। तथाच तन्त्रान्तरे—'कफोऽभिष्यन्दिभिर्वृद्धो योनिं चेद्दूषयेत् स्त्रियाः। स कुर्यात् पिच्छिलां शीतां कण्डूग्रस्तां सवेदनाम्' इति॥ ८–१०॥

अनार्तवाऽस्तनी षण्डी खरस्पर्शा च मैथुने।
अतिकायगृहीतायास्तरुण्यास्त्वण्डली भवेत्॥ ११॥
विवृता च महायोनिः सूचीवक्त्राऽतिसंवृता।
सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा॥ १२॥
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रयो भवेत्।
पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः॥ १३॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने योनिव्यापन्निदानं समाप्तम्॥ ६२॥

सान्निपातिका आह—अनार्तवेत्यादि। अनार्तवा रजःशून्या। अस्तनी ईषत्स्तनी। अतिकायगृहीताया महालिङ्गेन गृहीतायाः। अण्डली अण्डवन्निःसृता योनिः। विवृता महायोनिरतिविवृतमुखी। सूचीवक्त्राऽतिसंवृता सूचीरन्ध्राऽतिसङ्कटमुखी। सर्वलिङ्गसमुत्थानेति सर्वदोषलिङ्गानां समुत्थानं यत्र सा तथा। अन्ये त्वाहुः—सर्वदोषसमुत्थाना सर्वदोषहेतुजेत्यर्थः। चरकोक्ता अधिका रक्तयोन्यादयः सुश्रुतोक्तानामदूरान्तरत्वेनावबोद्धव्याः॥ ११–१३॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां योनिव्यापन्निदानं समाप्तम्॥६२॥

अथ योनिकन्दनिदानम्।

दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात्।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा॥ १॥
पूयशोणितसंकाशं निकुचाकृतिसंनिभम्।
जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः॥ २॥

योन्याश्रयत्वाद्योनिकन्दनिदानमाह—दिवास्वप्नादित्यादि। नखदन्ताद्यैरित्यत्रादिशब्दात् कण्टकादिपरिग्रहः। वाताद्याः कुपिता इति यथानिदानं प्रत्येकं वातादयः कुपिताः। निकुचाकृतिसंनिभमिति वर्तुलमित्यर्थः, अस्यानन्तरं गुडकमिति द्रष्टव्यं, तेन नपुंसकलिङ्गता सङ्गता भवति। कन्दः प्रायेण जरन्नारीयोनिगतो निकुचाकारो रोगः॥ १–२॥

रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत्।
दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकं तु तम्॥ ३॥
नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम्।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सान्निपातात्मकं विदुः॥ ४॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने योनिकन्दनिदानं समाप्तम् ॥६३॥

वातजादिभेदेन रूपमाह—रूक्षमित्यादि । नीलपुष्पप्रतीकाशमिति अतसीकुसुमवर्णम् । कफजेऽपि नीलता व्याधिप्रभावादेव; अन्ये तु पैत्तिकलक्षण एव सम्बध्नन्ति योग्यत्वात् ॥ ३—४ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां योनिकन्दनिदानं समाप्तम् ॥ ६३ ॥

अथ मूढगर्भनिदानम् ।

भयाभिघातात्तीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् ।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥ १ ॥

योनिस्थानविकारानुवृत्तेः स्त्रीरोगनिदानारम्भः । तत्र गर्भपातनिदानमाह—भयाभिघातादित्यादि । एतच्चोपलक्षणं, तेनान्येऽपि सुश्रुतोक्ता ग्राम्यधर्मयानवाहनपतनस्खलनादयो बोद्धव्याः । पततीति स्रंसमाने, तेन स्रावपातयोरपि सशूलं रक्तदर्शनं भवति, एतत्तु पूर्वरूपमिति दर्शयति ॥ १ ॥

आचतुर्थात्ततो मासात्प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥ २ ॥

एतयोः कालभेदमाह—आचतुर्थादित्यादि । गर्भविद्रव इति अनतिघनावयवत्वेन विशेषेण द्रवरूपतया गर्भविद्रवो भण्यते, स्रावो नातिघनत्वात्, पातस्तु घनत्वात् । यत्तु भोजेऽभिहितं—'आतृतीयात्ततो मासाद्गर्भः स्रवति शोणितम् । ऊर्ध्वं संघातभूतस्तु गर्भः पतति योषिताम्"—इति । संघातभूतः कोमलाङ्गः, पिण्डतावस्थ इत्यर्थः । अत एव सुश्रुते चतुर्थमासेऽप्यदृढत्वात् स्रावः कथितः । स्थिरशरीरस्येति कठिनशरीरावयवस्य । पञ्चमषष्ठयोरिति सप्तमे अनुगुणजनने जीवदर्शनायोक्तं, विगुणजनने तु सप्तमादिमासेष्वपि गर्भपातः । अन्ये तु पञ्चमषष्ठयोरेव पातः, सप्तमादिषु दोषवैगुण्या द्विप्रसव इति आचार्यप्रामाण्याद्व्यवहाराच्च मन्यन्ते २॥

गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यैः पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ।

गर्भस्याकालपाते निदानपूर्वकं दृष्टान्तमाह—गर्भोऽभिघातेत्यादि । पक्वं द्रुमादिवेति दृष्टान्तेनैव दर्शयति यथा वृन्तलग्नं पक्वफलमभिघातेनाकाल एव पतति, तथोक्तहेतुभिरकाले गर्भपातः ॥—

मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भे शूलं च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम् ॥३॥

उचितप्रसवकाले यथा मूढो गर्भः स्यात्तदाह—मूढः करोतीत्यादि । मूढो व्यासक्तगतिः, शूलं च योनिजठरादिषु 'करोति' इति शेषः; मूत्रसंगमित्यत्र करोतीति संबध्यते ॥ ३ ॥

भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः
सङ्ख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम्।
द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
कश्चिच्छरीरपरिवर्तितकुब्जदेहः ॥ ४ ॥
एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
तिर्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः।
पार्श्वापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-
दित्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्धा ॥ ५ ॥

विगुणानिलत्वादसंख्येयत्वेऽपि विशिष्टा अष्टौ गतीराह—भुग्नोऽनिलेनेत्यादि। भुग्नो विगुणीकृतः। बहुधेति कथितप्रकारादप्यधिकं दर्शयति। द्वारं निरुध्य शिरसेत्येकः प्रकारः, शिरसा विपुलेन द्वारं योनिमुखं पिधाय लग्नो भवतीत्यर्थः। जठरेण कश्चिदित्यपरः, जठरेणोदरेण योनिद्वारं पिधाय सक्तो भवतीत्यर्थः। कश्चित् शरीरपरिवर्तितकुब्जदेह इति शरीरपरिवर्तनेन कुब्जदेहः कश्चित् सक्तो भवति, अनेनान्तःकुब्जपृष्ठकुब्जयोः परिग्रहः। एकेनेति बाहुना, अयं चतुर्थः। तिर्य्यगत इति अर्गलायमानः। कश्चिदवाङ्मुखोऽन्य इति ग्रीवाभङ्गादधः संलग्नः। पार्श्वापवृत्तगतिरिति पार्श्वभङ्गेन विगुणीकृतः पार्श्वनत इति यावत्। एतीति स्वस्थानादपैति, तथैवेति अवांमुखः सन्। सुश्रुतेऽप्यष्टधा गतिरेव पठ्यते। यथा—'कश्चिद्द्वाभ्यां सक्थिभ्यां योनिमुखं प्रपद्यते, कश्चिदाभुग्नैकसक्थिरेकेन सक्थ्ना, कश्चिदाभुग्नसक्थिशरीरः स्फिग्देशेन तिर्यगागतः, कश्चिदुदरपृष्ठपार्श्वानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायावतिष्ठते, अन्तःपार्श्वाप्रवृत्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना, कश्चिदाभुग्नशिरा बाहुद्वयेन, कश्चिदाभुग्नमध्यो हस्तपादशिरोभिः कश्चिदेकेन सक्थ्ना योनिमुखमभिप्रपद्यतेऽपरेण पायुम्" (सु. नि. स्था. अ. ८) इति ॥ ४–५ ॥

संकीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीज-
स्तेषूर्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनिम्।
सङ्गी च यो भवति कीलकवत् स कीलो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरं स हि कायसङ्गी।
गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो
योनौ स्थितः स परिघः परिघेण तुल्यः ॥ ६ ॥

इत्यष्टविधा गतीः प्रदर्श्य चतुःप्रकरेण ये गतिविशेषाः कथितास्तानाह—संकीलक इत्यादि। सम्यक् कीलवत् संकीलकः, स्वार्थे कन्। तेनोर्ध्वबाहुचरणशिरोभिः कीलकवल्लग्नो योन्यां संकीलकः। पृष्ठेन योन्यां तथैतद्विपरीतेन दृश्यैर्हस्तपादशिरोभिः प्रतिखुरः, खुरसाधर्म्यात्; खुरशब्देन हस्तपादावुच्येते। गच्छेद्भुजद्वयशिरा इति भुजद्वयोपहितं शिरो यस्य स तथाभूतः सन् यो गच्छेत् स बीजकः

कायसङ्गी । भोजेऽष्येता गतयः पठ्यन्ते । तथाहि,–"ऊर्ध्वबाहुशिरःपादो रुन्ध्याद्योनिमुखं तु यः । प्रतिकीलोपमस्थित्या स च कीलकसंज्ञितः । अधस्तात् पार्श्वतो वाऽपि तथैवाकुञ्चितोऽपि वा । यो निःसृत्य मुखं योनेर्ज्ञेयः प्रतिखुरस्तु सः ॥ योनिद्वारात्तु निर्गच्छेद्यश्चैकः सशिरोभुजः । तमाहुर्बीजकं नाम मूढगर्भचिकित्सकाः ॥ योनिमावृत्य यस्तिष्ठेत् परिघो गोपुरं यथा । तथाऽन्तर्गर्भमायान्तं विद्यात् परिघसंज्ञितम्"–इति ॥ ६ ॥

अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा ।
नीलोद्गतसिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥ ७॥

असाध्यमूढगर्भगर्भिण्योर्लक्षणमाह—अपविद्धशिरा या त्वित्यादि । अपविद्धशिरा शिरो धारयितुमशक्तेत्यर्थः, अवनतशिरा इति गदाधरः । निरपत्रपा लज्जाशून्या । नीलोद्गतसिरा इति नीलवर्णा उद्गता सिरा कुक्षौ यस्याः सा तथा । स चेति गर्भः ॥ ७ ॥

गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता ।
भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शूनताऽन्तर्मृते शिशौ ॥ ८ ॥

मृतगर्भलक्षणमाह—गर्भास्पन्दनमित्यादि । अस्पन्दनं निश्चलत्वं, जीवतो गर्भस्यावयवचलनं भवति । आवीनां प्रणाशः प्रसववेदनानामभावः, अथवा आवीशब्देन प्रसवलिङ्गान्युच्यन्ते, तानि च मूत्रकफप्रसेकादीनि, तेषां नाशः । शूनेतेति उच्छूनता, अन्तर्गतस्य मूढगर्भस्याध्मापनेन ॥ ८ ॥

मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः ।
गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च निपीडितः ॥ ९ ॥

तस्यान्तर्गतस्य मानसागन्तुदुःखव्याधिभेदेन द्विविधं मरणहेतुमाह—मानसागन्तुभिरित्यादि । उपतापैः दुःखैः ॥ ९ ॥

योनिसंवरणं सङ्गः कुक्षौ मक्कल्ल एव च ।
हन्युः स्त्रियं मूढगर्भा यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १० ॥
(वायुः प्रकुपितः कुर्यात् संरुध्य रुधिरं स्रुतम् ।
सूताया हृच्छिरोबस्तिशूलं मक्कल्लसंज्ञकम् ॥ १ ॥)

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने मूढगर्भनिदानं समाप्तम् ॥ ६४ ॥

अपरमसाध्यगर्भिणीलक्षणमाह—योनिसंवरणमित्यादि । योनिसंवरणं तन्त्रान्तरपठितो रोगः । तथाहि,–"वातलान्यन्नपानानि ग्राम्यधर्मं प्रजागरम् । अत्यर्थं सेवमानाया गर्भिण्या योनिमार्गगः ॥ मातरिश्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृतिम् । कुरुते रुद्धमार्गत्वात् पुनरन्तर्गतोऽनिलः ॥ निरुणद्ध्याशयद्वारं पीडयन् गर्भसंस्थितिम् । निरुद्धवदनोच्छ्वासो गर्भश्चाशु विपद्यते ॥ बद्धां संरुद्धहृदयां नाशयत्याशु गर्भिणीम् । योनिसंवरणं विद्याद्व्याधिमेनं सुदारुणम् ॥ अन्तकप्रतिमं घोरं नारभेत

चिकित्सम् ' इति । सङ्गः कुक्षाविति योनिसंवरणे प्रतिनिवृत्तो वायुर्गर्भाशयं यदा निरुणद्धि तदा गर्भः कुक्षौ सक्तो भवति स उच्यते—सङ्गः कुक्षाविति । मक्कल्लो रक्तमारुतजः शूलविशेषः । यद्यपि प्रसूतायाः शूलं मक्कल्लमुक्तं सुश्रुते—" प्रजातायाश्चोत्तरकालं तीक्ष्णैरविशोधितं रक्तं मक्कल्लं करोति ' (सु० शा० अ० १०) इति, तथाऽपि प्रजातायाश्चेति चकारेणाप्रजाताया अपि शूलं मक्कल्लमिति । यथोक्ताश्चाप्युपद्रवा इति यथोक्ता ये ये उक्तास्ते पुनराक्षेपकश्वासादयः ॥ १० ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां मूढगर्भनिदानं समाप्तम् ॥६४॥

अथ सूतिकारोगनिदानम् ।

अङ्गमर्दो ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता ।
शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ १ ॥

क्रमप्राप्तत्वात् सूतिकारोगनिदानारम्भः—अङ्गमर्द इत्यादि । सूतिकारोगलक्षणमिति सूतिकारोग एव लक्षणं, अङ्गमर्दादिव्यतिरिक्तस्य रोगस्यानभिधानात् । एतेऽङ्गमर्दादयः प्रायेण सूतिकाया भवन्तः सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

मिथ्योपचारात् संक्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् ।
सूतिकायाश्च ये रोगा जायन्ते दारुणास्तु ते ॥ २ ॥
ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः ।
तन्द्रारुचिप्रसेकाद्याः कफवातामयोद्भवाः ॥ ३ ॥
कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रितः ।
ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥ ४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने सूतिकारोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६५ ॥

सूतिकारोगनिदानमाह—मिथ्येत्यादि । संक्लेशादिति संक्लिश्यते उत्क्लिश्यते दोषोऽनेनेति संक्लेशो दोषजनकमन्नम् । विषमाजीर्णभोजनादिति विषमभोजनादजीर्णभोजनाच्च । ज्वरातीसारादीनामङ्गमर्दादिभ्यः पृथक् पुनरुपादानं रोगाधिक्यं कृच्छ्रत्वमुपद्रवत्वं च ख्यापयितुम् । कफवातामयोद्भवा इति तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या इत्यस्य विशेषणं मन्यन्ते केचित्, अन्ये सर्वस्य ज्वरातिसारादेः । कफवातजे विकारे सति येषामुद्भवस्ते कफवातामयोद्भवा ज्वरातीसारादयः कृच्छ्रसाध्या इत्यर्थः । ते सर्वे सूतिकानाम्नेति ते ज्वरातीसारादयः सर्वे सूतिकाभवत्वेनाश्रयाश्रितयोरभेदोपचारात् सूतिकानाम्नोच्यन्ते; ते चाप्युपद्रवाः ते उपद्रवाश्च भवन्ति उक्तानां रोगाणामन्यतमं प्रधानीकृत्य ॥ २–४ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां सूतिकारोगनिदानं समाप्तम् ॥६५॥

अथ स्तनरोगनिदानम्।

सक्षीरौ वाऽप्यदुग्धौ वा प्राप्य दोषः स्तनौ स्त्रियाः।
प्रदूष्य मांसरुधिरं स्तनरोगाय कल्पते ॥ १ ॥

सूतिकारोगाधिकारात् स्तनरोगा उच्यन्ते। पारिभाषिकस्तनरोगसंप्राप्तिमाह—सक्षीरौ वाऽपीत्यादि। सक्षीरौ गर्भवत्याः, अदुग्धौ वेति दोहदायोगेन प्रसूतायाः, स्तनौ प्राप्येति विवृतधमनीमुखेनाविश्य, स्तनरोगशब्देन स्तनकोप इति प्रसिद्धो रोग उच्यते ॥ १ ॥

पञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रधिं विना।
लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ॥ २ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने स्तनरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६६ ॥

तेषां वातपित्तकफसन्निपातागन्तुजानामतिदेशेन लक्षणमाह—पञ्चानामपीत्यादि। एतत् सुबोध्यम्। आगन्तुस्तनरोगोऽभिघातेन शल्येन च। रक्तजस्यासम्भवो व्याधिस्वभावात् ॥ २ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां स्तनरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६६ ॥

अथ स्तन्यदुष्टिनिदानम्।

(विशस्तेष्वपि गात्रेषु यथा शुक्रं न दृश्यते।
सर्वदेहाश्रितत्वाच्च शुक्रलक्षणमुच्यते ॥ १ ॥
तदेव चेष्टयुवतेर्दर्शनात्स्मरणादपि।
शब्दसंश्रवणात्स्पर्शात्संहर्षाच्च प्रवर्तते ॥ २ ॥
सुप्रसन्नं मनस्तत्र हर्षणे हेतुरुच्यते।
आहाररसयोनित्वादेवं स्तन्यमपि स्त्रियाः ॥ ३ ॥
तदेवापत्यसंस्पर्शाद्दर्शनात्स्मरणादपि।
ग्रहणाच्च शरीरस्य शुक्रवत्संप्रवर्तते।
स्नेहो निरन्तरस्तत्र प्रस्रवे हेतुरुच्यते ॥ ४ ॥)
गुरुभिर्विविधैरन्नैर्दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम्।
क्षीरं मातुः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ १ ॥

स्तनाश्रितत्वेन स्तन्यदुष्टिमाह—गुरुभिर्विविधैरित्यादि। गुरुभिरन्नैर्हेतुभूतैर्ये दुष्टा दोषास्तैः प्रदूषितम् ॥ १ ॥

कषायं सलिलप्लावि स्तन्यं मारुतदूषितम्।
कट्वम्ललवणं पीतराजीमत् पित्तसंज्ञितम् ॥ २ ॥
कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सपिच्छिलम्।

द्विलिंगं द्वन्द्वजं विद्यात् सर्वलिंगं त्रिदोषजम् ॥ ३ ॥

स्तन्यदुष्टिलक्षणमाह—कषायमित्यादि । सलिलप्लावीति सलिले यदुत्प्लवते लाघवात् तत् सलिलप्लावि । एतदुपलक्षणं, तेन तनुत्वाद्यपि बोद्धव्यम् । कट्वम्ल-लवणमिति कटु तिक्तं, तिक्तेऽपि कटुशब्दप्रवृत्तेरिति वदन्ति । पीतराजीमदिति पीतरेखायुक्तं, तत्रापि नीललोहिताश्च राज्यो ज्ञेयाः । निमज्जति पित्तदुष्टसंज्ञितम् । संज्ञितमित्यत्र संयुतमिति पाठान्तरम् । तोये निमज्जति गुरुत्वात् । अतिगाधुर्याद्यपि बोध्यम् । प्रसन्नस्य तु साधारणं मधुरपाण्डुत्वम् । अभिघातेनापि स्तन्यं दुष्टं सम्भवत्येव, किंतु तस्य वातिकस्तन्यलक्षणैरेव संग्रहणं कर्तव्यम् । स्तन्यस्वरूपं च सुश्रुतेनोक्तम् । तद्यथा—' रसप्रसादो मधुरः । पक्वाहारनिमित्तजः । कृत्स्नदेहात् स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते " (सु. नि. स्था. अ. १०) इति ॥२—३॥

अदुष्टं चाम्बुनिक्षिप्तमेकीभवति पाण्डुरम् ।
मधुरं चाविवर्णं च प्रसन्नं तत् प्रशस्यते ॥ ४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने स्तन्यदुष्टिनिदानं समाप्तम् ॥ ६७ ॥

अविकृतस्तन्यमाह—अदुष्टमित्यादि । अम्बुनिक्षिप्तमेकीभवति सर्वात्मना जलेन सहैकीभवतीति बोध्यं वातादिदुष्टस्याप्येकदेशेनैकीभावोपलम्भात् । अवि-वर्णमिति अविद्यमानवातादिदुष्टवर्णम् । एतत् समदोषप्रकृतिक्षीरस्य प्रसन्नस्य लक्षणम् । अन्ये त्वविवर्णमित्यत्र नञ् ईषदर्थे, तेन यद्वातादिप्रकृतिवर्णानुविद्धमपि पाण्डुरमल्पदुष्टत्वात्तद्गृह्णन्ति । केचित् पाण्डुरस्थाने 'सर्वशः' इति पठन्ति, तदा सर्वात्मना जलेन सहैकीभवतीति व्यक्तोऽर्थः । अत्र पक्षे अविवर्णमित्यनेनैवादुष्ट-शुक्लवर्णता ज्ञेया प्रसन्नं प्रकृतिस्थम् ॥ ४ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां स्तन्यदुष्टिनिदानं समाप्तम् ॥६७॥

अथ बालरोगनिदानम् ।

वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः ।
क्षामस्वरः कृशांगः स्याद्बद्धविण्मूत्रमारुतः ॥ १ ॥
स्विन्नो भिन्नमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।
तृष्णालुरुष्णसर्वांगः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥ २ ॥
कफदुष्टं पिबन् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।
निद्रान्वितो जडः शूनवक्त्राक्षश्छर्दनः शिशुः ॥ ३ ॥
द्वन्द्वजे द्वन्द्वजं रूपं सर्वजे सर्वलक्षणम् ।

बालरोगाणां दुष्टस्तन्येन संभवात्तदनन्तरं तानाह—वातदुष्टमित्यादि । वात-गदातुर इति वक्ष्यमाणक्षामस्वरादियुक्तः । तृष्णालुरिति तृष्णावान् । लालालुरिति

लालास्रावयुक्तः। छर्दन इति स्तन्यवान्तिकरः॥ १—३॥

शिशोस्तीव्रामतीव्रां च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम्॥ ४॥
स यं स्पृशेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनात्क्षमः।
तत्र विद्याद्रुजं, मूर्ध्नि रुजं चाक्षिनिमीलनात्॥ ५॥
कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनदंशान्त्रकूजनैः।
आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि॥ ६॥
बस्तौ गुह्ये च विण्मूत्रसंगत्रासदिगीक्षणैः।
स्रोतांस्यंगानि सन्धींश्च पश्येद्यत्नान्मुहुर्मुहुः॥ ७॥

शिशोर्वक्तुमक्षमस्यान्तर्गतवेदनाज्ञानोपायमाह—शिशोरित्यादि। तीव्रां रुजं बहुरोदनात्, अतीव्रामल्परोदनाल्लक्षयेत्॥ ४—७॥

कुकूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि।
जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरं च स्रवेन्मुहुः॥ ८॥
शिशुः कुर्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम्।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः॥ ९॥

बालानामेव दुष्टस्तन्यपानाद्वर्त्मरोगमाह–कुकूणक इत्यादि। कुकूणकः 'कोथ' इति ख्यातः। स्रवेन्मुहुरिति पिच्चिटस्रुतियुक्तं भवतीत्यर्थः। न वर्त्मोन्मीलनक्षम इति न वर्त्मचालनपटुः॥ ८–९॥

मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि।
कासाग्निसादवमथुतन्द्राकार्श्यारुचिभ्रमैः॥ १०॥
युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिकम्।
रोगं परिभवाख्यं च युञ्ज्यात्तत्राग्निदीपनम्॥ ११॥

पारिगर्भिकमाह–मातुरित्यादि। पिबन्नपीति अपिशब्दादपिबन्नपि। तमाहुः पारिगर्भिकमिति पारिगर्भिकोऽहिण्डीति ख्यातः, तस्यैव परिभवाख्य इति नामान्तरं, बालं परिभवतीति परिभवः, स एव आख्या यस्य तम्। उपशयेनापि तज्ज्ञानमाह—युञ्ज्यादित्यादि॥ १०–११॥

तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम्।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते॥ १२॥
तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात् पानं शकृद्द्रवम्।
तृडक्षिकण्ठास्यरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः॥ १३॥

तालुकण्टकमाह—तालुमांस इत्यादि। अस्यैव लक्षणं तालुपात इत्यादि। तालुपात इत्यभ्यन्तरे तालुनोऽधःपातः। कृच्छ्रात् पानमित्यत्र 'स्तन्यस्य' इति शेषः। शकृद्द्रवं भिन्नपुरीषता। ग्रीवादुर्धरता ग्रीवाया दुःखेन धारणम्। वमिः स्तन्यस्य वान्तिः॥ १२–१३॥

विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो बस्तिशीर्षजः ॥ १४ ॥
पद्मवर्णो महापद्मनामा दोषत्रयोद्भवः ॥ १४ ॥
शङ्खाभ्यां हृदयं याति हृदयाद्वा गुदं व्रजेत्।

महापद्मनामानं विसर्पमाह--विसर्पस्त्वित्यादि । बस्तिशीर्षज इति बस्तिजः शीर्षजश्च, शीर्षं शिरः । पद्मवर्ण इति लोहितपद्मवर्णः । शंखाभ्यां हृदयं यातीति शीर्षजः । पद्मपत्रतुल्यवर्णतां मुखतालुनि बहिर्देशे वेति वदन्ति । हृदयाद्गुदं यातीति बस्तिजः, ऊर्ध्वं हृदयं गत्वा गुदं यातीत्यर्थः । अत्र पद्मसवर्णता बस्तिदेशे गुदे च । वाशब्दश्चात्र व्यवस्थितविकल्पवचनः ॥ १४ ॥

क्षुद्ररोगे च कथिते त्वजगल्ल्यहिपूतने ॥ १५ ॥

अन्यौ द्वौ विकारौ बालानां भवतस्तावाह-क्षुद्रेत्यादि । स्निग्धा सवर्णेत्यादिनाऽजगल्लिका, कण्डूयनादित्यादिनाऽहिपूतना ॥ १५ ॥

ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः।
बालदेहेऽपि ते तद्वद्विज्ञेयाः कुशलैः सदा ॥ १६ ॥

अन्येऽपि विकारा बालानां संभवन्तीत्यतिदेशेन तानाह--ज्वराद्या इत्यादि । पुरेरिता इति पूर्वोक्ताः । ते तद्वदिति ते ज्वरादयस्तादृशा ज्ञेयाः । कुशलैरिति विज्ञैः

क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्त्रस्यति रोदिति ।
नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव वा ॥ १७ ॥
ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।
भ्रुवौ क्षिपति दन्तौष्ठं फेनं वमति चासकृत् ॥ १८ ॥
क्षामोऽति निशि जागर्ति शूनाक्षो भिन्नविट्स्वरः ।
मांसशोणितगन्धिश्च न चाश्नाति यथा पुरा ॥ १९ ॥
सामान्यं ग्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ।

प्रायेण शौचभ्रंशादिना स्कन्दग्रहादयो नव बालेष्वावेशं कुर्वन्त्यतस्तत्परिज्ञानाय सामान्यलक्षणमाह--क्षणादुद्विजते बाल इत्यादि । एते ग्रहाः पूजार्थं बालान् हिंसन्ति यदुक्तं सुश्रुते,-"धात्रीमात्रोः प्राक् प्रदिष्टापचाराच्छौचभ्रष्टान् मङ्गलाचारहीनान् । त्रस्तान् हृष्टांस्तर्जितान् क्रन्दितान् वा पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमारान्" (सु. उ. तं. अ. २७)-इति उद्विजत इत्युद्विग्नो भवति; उद्विग्नो विह्वलः, न तु बिभेतीत्यर्थः, त्रस्यतीत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसंगात् । कूजत्यार्तनादं करोति । भ्रुवौ क्षिपतीति भ्रूभङ्गं रचयति दन्तौष्ठमित्यत्र क्षिपतीति संबध्यते । क्षिपति खादति, धातूनामनेकार्थत्वात् । भिन्नविट्स्वर इति भिन्नविट् भिन्नशकृत्, भिन्नस्वरः स्वरभेदवान् । मांसशोणितगन्धिरिति विस्रगन्धि । न चाश्नाति यथा पुरेति पूर्ववन्न भक्षयतीत्यर्थः ॥ १७-१९ ॥

एकनेत्रस्य गात्रस्य स्रावः स्पन्दनकम्पनम् ॥ २० ॥

ऊर्ध्वं दृष्ट्या निरीक्षेत वक्रास्यो रक्तगन्धिकः।
दन्तान् खादति वित्रस्तः स्तन्यं नैवाभिनन्दति ॥ २१ ॥
स्कन्दग्रहगृहीतानां रोदनं चाल्पमेव च।

सामान्यलिङ्गमभिधाय विशेषग्रहलिङ्गमाह-एकनेत्रस्येत्यादि। एकनेत्रस्य वामस्य दक्षिणस्य वा स्रावोऽश्रुस्रुतिः प्रभावात्, गात्रस्य स्रावो घर्मयुक्तगात्रतेत्यर्थः। स्पन्दनकम्पनमिति स्पन्दनं मनाक् चलनं, कम्पनं महता वेगेन वेपनं; स्पन्दनं कम्पनं वा भवतीत्यर्थः। वक्रास्यो वक्रमुखः। रक्तगन्धिक इत्येतत् सामान्यलक्षणलब्धमप्यतिशयार्थमुक्तं; एवमन्यत्रापि सामान्यलक्षणे पुनरुक्ते व्याख्येयम् ॥ २०-२१ ॥

नष्टसंज्ञो वमेत् फेनं संज्ञावानतिरोदिति।
पूयशोणितगन्धत्वं स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ २२ ॥

स्कन्दापस्मारलक्षणमाह—नष्टेत्यादि। नष्टसंज्ञो मूर्च्छितः सन् फेनं वमति, तथा संज्ञावान् सन्नतिरोदिति ॥ २२ ॥

स्रस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः स्रावव्रणपरिपीडितः समन्तात्।
स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या २३

शकुनीलक्षणमाह—स्रस्ताङ्ग इत्यादि। स्रस्ताङ्ग इति अङ्गस्रंसव्यथावान्। भयचकित इति भयहेतुर्भयं भयानकमुच्यते, ततश्चकितः, असति भयहेतौ त्रस्यतीत्यर्थः। विहङ्गगन्धिरिति विहङ्गस्येव गन्धो यस्य स तथा, उपमानाच्चेति समासान्त इप्रत्ययः। विहङ्गशब्देन जलचरा मांसादाश्च पक्षिणो गृह्यन्ते, विस्रगन्धित्वात्। हिरण्याक्षेऽप्युक्तं,-"संस्रावदाहपाकाद्यैश्चितः स्फोटैर्भयान्वितः। स्रस्ताङ्गो विस्रगन्धिः स्याच्छकुन्या पीडितः शिशुः"-इति। स्रावव्रणपरिपीडित इति स्फोटैरेव विदीर्णैर्व्रणरूपमापन्नैः परिपीडितः। स्फोटैश्च प्रचिततनुरिति नवनवैः स्फोटैर्व्याप्ततनुः। क्षत इत्यभिभूतः ॥ २३ ॥

व्रणैः स्फोटैश्चितं गात्रं पङ्कगन्धं स्रवेदसृक्।
भिन्नवर्चा ज्वरी दाही रेवतीग्रहलक्षणम् ॥ २४ ॥
अतीसारो ज्वरस्तृष्णा तिर्यक्प्रेक्षणरोदनम्।
नष्टनिद्रस्तथोद्विग्नो ग्रस्तः पूतनया शिशुः ॥ २५ ॥
छर्दिः कासो ज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम्।
स्तन्यद्वेषोऽतिसारश्च अन्धपूतनया भवेत् ॥ २६ ॥
वेपते कासते क्षीणो नेत्ररोगो विगन्धिता।
छर्द्यतीसारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥ २७ ॥
प्रसन्नवर्णवदनः सिराभिरभिसंवृतः।
मूत्रगन्धा च बह्वाशी मुखमण्डिकया भवेत् ॥ २८ ॥
छर्दिस्प(स्य)न्दनकण्ठास्यशोषमूर्च्छाविगन्धिताः।

ऊर्ध्वं पश्येद्दशेद्दन्तान् नैगमेयग्रहं वदेत् ॥ २९ ॥
प्रस्तब्धाक्षः स्तनद्वेषी मुह्यते चानिशं मुहुः ।
तं बालमचिराद्धन्ति ग्रहः संपूर्णलक्षणः ॥ ३० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने बालरोगनिदानं समाप्तम् ॥ ६८ ॥

रेवतीग्रहलक्षणमाह–व्रणैरित्यादि । व्रणैः पुराणैः, स्फोटैरविदीर्णैर्नूतनैः, चितं व्याप्तम् । गात्रं पङ्कगन्धं स्रवेदसृगिति गात्रमिति कर्तृपदं, पङ्कगन्धं शटितकर्दमगन्धं, समासविधेरनित्यत्वादिप्रत्ययो न भवति । पूतनालक्षणमाह–अतीसार इत्यादि । ग्रस्त इति गृहीत इत्यर्थः ॥ २४–३० ॥

इति श्री एरुदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां बालरोगनिदानं समाप्तम् ॥६८॥

अथ विषरोगनिदानम् ।

स्थावरं जङ्गमं चैव द्विविधं विषमुच्यते ।
मूलाद्यात्मकमाद्यं स्यात् परं सर्पादिसंभवम् । १ ॥

पारिशेष्याद्विषरोगनिदानमुच्यते—स्थावरमित्यादि । विषादजनकत्वाद्विषं, तच्च द्विविधं स्थावरं जङ्गमं च । मूलाद्यात्मकमिति आद्यं स्थावरं मूलादिरूपं दशविधं, यदुक्तं सुश्रुते, " मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च । निर्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः ' (सु० क० स्था० अ०) इति । तत्र क्लीतकाश्वमारकगुञ्जासुगन्धगर्गरकरघाटविद्युच्छिखानन्ताविजयानीत्यष्टौ मूलविषाणि, विषपत्रिकालम्बासुरदारुकरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च पत्रविषाणि, कुमुद्वतीरेणुकाकरम्भमहाकरम्भककर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्मरीभगन्धासर्पघातिनन्दनसारपाकानि द्वादश फलविषाणि, वेत्रकादम्बवल्लीजिकरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च पुष्पविषाणि, अन्त्रपाचककर्तरीयशैलेयकरम्भनन्दनकरघाटवराटकानि सप्त त्वंनिर्याससारविषाणि, कुमुदघ्नीस्नुहीजालक्षीरीणि त्रीणि क्षीरविषाणि, फेनाश्मभस्म हरितालं च द्वे धातुविषे, कालकूटवत्सनाभसर्षपकपालकर्दमकवैराटकमुस्तकमहाविषप्रपौण्डरीकमूलकहलाहलशृङ्गिमर्कटकानि त्रयोदश कन्दविषाणि, एतानि प्राणहराणि, एवं पञ्चपञ्चाशत् स्थावराणि विषाणि भवन्ति । एषां च व्याधपुलिन्दादिभ्यो व्यक्तिज्ञानं कर्तव्यम् । परं सर्पादिसम्भवमिति परं जङ्गमं, तच्च षोडशाभिधानं–दृष्टिनिःश्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्तवमुखसंदंशपर्दितगुदास्थिपित्तशूकशवभेदात् । पर्दितं पायुकृतः कुत्सितशब्दः, ' पर्द' कुत्सिते शब्दे, इत्यस्य प्रयोगात् । तत्र दृष्टिनिःश्वासविषा दिव्याः सर्पाः, भौमाः सर्पा दंष्ट्राविषाः मार्जारमकरव्याघ्रादयो दंष्ट्रानखविषाः, पिच्चिटकौण्डिन्यादयो मूत्रपुरीषविषाः, मूषिकाः, शुक्रविषाः, वृश्चिकवरव्युच्चिटिङ्गादयो आराविषाः, लूता लालार्तवविण्मूत्रशुक्रमुखसंदंशविषाः, चित्रशीर्ष-

कशतदारुकशारिकादयो मुखसन्दंशदंष्ट्रापर्दितगुदपुरीषविषाः, विषहतास्थिमत्स्यास्थिप्रभृतयोऽस्थिविषाः, शकुलीमत्स्यादयः पित्तविषाः, सूक्ष्मतुण्डभ्रमरादयः शूकविषाः, कीटसर्पदेहा गतासवः शवविषाः। एषां च सुश्रुतस्य कल्पस्थाने विस्तरो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहमपाकं लोमहर्षणम्।
शोथं चैवातिसारं च जङ्गमं कुरुते विषम्॥ २ ॥

तत्र जङ्गमविषस्य बह्वधिष्ठानत्वेन प्राधान्यात् सर्ववेगानुगतं सामान्यलिङ्गमाह-निद्रामित्यादि। एतत् सुबोध्यम् ॥ २ ॥

स्थावरं च ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम्।
फेनच्छर्द्यरुचिश्वासं मूर्च्छां च कुरुते भृशम्॥ ३ ॥

स्थावरस्य सामान्यलिङ्गमाह –स्थावरं चेत्यादि। फेनच्छर्दिरिति फेनस्य छर्दिः ३॥

इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः।
जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान्॥ ४ ॥
न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च।
अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते चापि मूढवत्॥ ५ ॥
हसत्यकस्मात् स्फोटयत्यङ्गुलीर्विलिखेन्महीम्।
वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चान्योन्यमीक्षते॥ ६ ॥
विवर्णवक्त्रो ध्यामश्च नखैः किंचिच्छिनत्त्यपि।
आलभेतासनं दीनः करेण च शिरोरुहम्॥ ७ ॥
वर्तते विपरीतं च विषदाता विचेतनः।

विषदातृलक्षणमाह-इङ्गितज्ञ इत्यादि। अभिप्रायसूचकमीहितमिङ्गितं तज्ज्ञो वैद्यो वाचा क्रियया मुखवैकृत्यादिना च विषदातारं जानीयात्। एभिर्वक्ष्यमाणलक्षणैः। न ददात्युत्तरं पृष्ट इति स्वीयासत्कर्मजनितव्यामोहात्। अपार्थमित्यनर्थकम्। संकीर्णमित्यस्फुटम्। हसत्यकस्मादिति अहेतोरपि हसति। भयजवायुजनितपर्वव्यथापनोदनायांगुलीः स्फोटयति। क्रियान्तरकरणसूचनाय महीं विलिखति। भीतः सन् प्रत्येकं वीक्षते, ध्याम इति दग्धसमवर्णः, किञ्चित्तृणादिकं, वर्तते विपरीत इति वारं वारं परिवर्त्य तिष्ठति॥ ४–७ ॥

उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च॥ ८ ॥
जृम्भणं वेपनं श्वासो मोहः पत्रविषेण तु।
मुष्कशोथः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव च॥ ९ ॥
भवेत् पुष्पविषैश्छर्दिराध्मानं श्वास एव च।
त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि॥ १० ॥
आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः।

फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुगात्रता॥ ११॥
हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि।
प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत्॥ १२॥

मूलादिविषाणां प्रमादादुपयुक्तानां प्रत्येकं लक्षणमाह–उद्वेष्टनमित्यादि। उद्वेष्टनं दण्डविमर्दनवद्व्यथा। मूलविषैरित्यष्टविधैरपि, एवं पत्रादीनामुक्तानां यावत्संख्याकानामेकं सामान्यलक्षणमवगन्तव्यम्। प्रायेण कालघातीनीति एतानि नव मूलादिविषाणि कालान्तरेण मारकाणि भवन्तीत्यर्थः। कन्दविषं तु त्रयोदशविधमतितीक्ष्णत्वाद्व्यवायिविकाश्यादिगुणयोगात्तदात्वेन मारकम्॥ ८–१२॥

सद्यः-क्षतं पच्यते यस्य जन्तोः स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम्।
कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति क्षतान्मांसं शीर्यते चापि यस्य॥ १३॥
तृष्णा मूर्च्छा ज्वरदाहौ च यस्य दिग्धाहतं तं पुरुषं व्यवस्येत्।
लिंगान्येतान्येव कुर्यादमित्रैर्व्रणे विषं यस्य दत्तं प्रमादात्॥ १४॥
सपीतं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्यते।
फेनमुद्वमते चापि विषपीतं तमादिशेत्॥ १५॥

विषलिप्तशस्त्रहतस्य लिङ्गमाह–सद्य इत्यादि। पच्यते चाप्यभीक्ष्णमिति सद्यस्तावत् पच्यते पश्चादपि पुनः पुनः पाकमेति॥ १३—१५॥

वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः।
यथाक्रमं समाख्याता, व्यन्तरा द्वन्द्वरूपिणः॥ १६॥

स्थावरमभिधाय जङ्गमेष्वतितीक्ष्णत्वेन सर्पविषे वाच्ये तदाश्रयान् सर्पानाह–वातपित्तकफात्मान इत्यादि। भोगी फणी, मण्डली मण्डलवद्यथाङ्गलांगलादिरूपमण्डलयुक्तः, राजिलश्चित्रदीर्घरेखावान्, एते यथाक्रमं वाताद्यात्मानो वातादिप्रकृतयः। व्यतिकरजान् सर्पान् दर्शयति–व्यन्तरा द्वन्द्वरूपिण इति। द्वयोरन्तरं विशेषो येषु ते तथा। यथा–फणिना मण्डलिन्यां गोनसा जाताः, मण्डलिना गोनसेन च फणिन्यां कृष्णसर्पाः, एवमन्येऽपि जातिसंकरा ऊह्याः। व्यन्तरा इति पाठे स एवार्थः, विशब्दस्य द्व्यर्थत्वात्, तथा 'विभवान्महानाकाशः' इत्यत्र व्याख्यातं, विभवादिति द्विभावात्, द्विभावश्च सर्वमूर्तद्रव्यैः संयोगः सर्वत्रोपलम्भश्चेति। द्वन्द्वरूपिण इति द्वयोः फणिमण्डलिनोर्वातपित्तप्रकृत्योर्यत् प्रकृतित्वं तन्मिलितप्रकृतित्वमेषामित्यर्थः, वातपित्तप्रकृत्योरथवा द्वयोर्यद्दोषयो रूपं तद्रूपमित्यर्थः॥ १६॥

दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्ववातविकारकृत्।
पीतो मण्डलिजः शोथो मृदुः पित्तविकारवान्॥ १७॥
राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः।
पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक् सर्वश्लेष्मविकारकृत्॥ १८॥

भोगिप्रभृतिकृतदंशेषु वातादीनां लिंगमाह–दंशो भोगिकृत इत्यादि । सर्ववातविकारकृदित्यनेनैव कृष्णत्वे सिद्धे तदुक्तिवश्यंभावित्वख्यापनार्थं, एवमुत्तरत्रापि पीताद्यभिधानम् ॥ १७–१८ ॥

अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।
याम्ये च दष्टाः परिवर्जनीया ऋक्षे सिरामर्मसु ये च दष्टाः १९॥

विशिष्टदेशादिदष्टस्यासाध्यत्वमाह–अश्वत्थेत्यादि । याम्ये चेति भरण्याम् । ऋक्षे नक्षत्रे । मर्मस्विति आशुघातिषु । याम्ये चेति चकारेणार्द्राश्लेषामघामूलकृत्तिकानां ग्रहणम् । यदुक्तमन्यत्र–' चैत्यायतनवल्मीकश्मशानेषु चतुष्पथे । आर्द्राश्लेषामघामूलकृत्तिकाभरणीषु च । पञ्चम्यां सन्ध्ययोर्दंशे मर्मस्वाशुहरेषु च । दष्टाः कष्टेन जीवन्ति यदि दूतादिसंपदः ' इति ॥ १९ ॥

दर्वीकराणां विषमाशुघाति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ।

दर्वीत्यादि । दर्वीकराणां विषमाशु हन्ति अश्वत्थादौ विशेषेण दर्वीकराणामाशुमारकं, दर्वीकराः फणिनः । सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्तीति उष्णसंयोगे सति सर्वाणि विषाणि स्वरूपतो द्वैगुण्यं भजन्ते, ' सर्वाणि चोक्तानि यथाक्रमेण ' इति पाठान्तरे अयमर्थः–सर्वाणि भोगिमण्डलिराजिलविषाणि यथाक्रमेण यथोद्दिष्टक्रमेणोक्तान्यश्वत्थादिष्वाशुघातीनि । दर्वीकरविषस्य पृथगुपादानं विशेषार्थम्–

अजीर्णपित्तातपपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु ॥ २० ॥
क्षीणक्षते मेहिनि कुष्ठयुक्ते रूक्षेऽबले गर्भवतीषु चापि ।

एवमपरेष्वप्याशुघातित्वं संभवति, तानाह–अजीर्णेत्यादि । अजीर्णपित्तातपपीडितेष्विति अजीर्णिनि दोषत्रयप्रकोपात्, पित्तातपपीडितयो रौद्रयात्, बालवृद्धयोरसंपूर्णक्षीणधातुत्वेन विषवेगासहत्वात्, बुभुक्षितेष्विति पित्तवृद्ध्योष्णदेहत्वात्, क्षीणक्षत इति क्षतक्षीणे बहुलवातदुष्टेः, मेहिनि दोषत्रयप्रकोपात्, कुष्ठयुक्ते रक्तादिदोषात्, रूक्षे वातकोपात्, अबले क्लेशासहत्वात्, गर्भवतीषु गर्भेणोत्क्षिप्तदोषत्वात्, एषु विषमाशुघातीति ॥ २० ॥

शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमेति राज्यो लताभिश्च न संभवन्ति ॥ २१ ॥
शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ।
जिह्मं मुखं यस्य च केशशातो नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः ॥ २२ ॥
कृष्णः सरक्तः श्वयथुश्च दंशे हन्वोः स्थिरत्वं च विवर्जनीयः ।
वर्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं स्रवेदूर्ध्वमधश्च यस्य ॥ २३ ॥
दंष्ट्रानिपाताश्चतुरश्च यस्य तं चापि वैद्यः परिवर्जयेच्च ।
उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाऽप्यथवा विवर्णम् ॥ २४ ॥
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनं च ज्ञात्वा नरं कर्म न तत्र कुर्यात् ।

इदानीं सर्वथा वर्जनीयमाह–शस्त्रक्षत इत्यादि । राज्यो लताभिश्चेति राज्यो

लेखा लताभिस्ताडनान्न भवन्ति। तदुक्तमालम्बायने–' नैति रक्तं क्षतादस्य लताघातैर्न राजिकाः। न लोमहर्षः शीताद्भिर्वर्जयेत्तं विषार्दितम् '–इति। जिह्मं वक्रं, स्तब्धमिति कार्तिकः। केशशात इति कर्षणात् केशोत्पाटः। कण्ठभंगो ग्रीवाया अविधारणम्। हन्वोः स्थिरत्वं हनुद्वयस्य लग्नत्वम्। वर्तिघनेति लालारूपा वर्तिः। रक्तं स्रवेदूर्ध्वमधश्च यस्येति मुखनासागुदादिभ्यः शोणितस्रावः। दंष्ट्रानिपाताश्चतुरश्चेति चत्वार इति प्राप्ते चतुर इति निर्देश आगमविधेरनित्यत्वात्, यथा ' अग्रतश्चतुरो वेदा ' इत्यादि। उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतामिति उन्मत्तमत्यर्थमुन्मादवन्तं, उपद्रुतं ज्वरातिसारादिभिरत्यर्थमुपद्रुतम्। हीनस्वरं वक्तुमसमर्थम्। विवर्णं कृष्णवर्णम्। सारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम्। अवेगिनं गमनादिवेगरहितं, विण्मूत्रादिवेगरहितमिति कार्तिकः॥ २१–२४॥

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा॥ २५॥
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति।

स्थावरजङ्गमविषमेव जीर्णत्वादिभिर्विशेषैर्दूषीविषसंज्ञां लभते, तदाह–जीर्णमित्यादि। विषघ्नौषधिभिरिति अगदादिभिः। दावाग्निवातातपशोषितं वेति दावाग्निर्वनाग्निः। स्वभावतो वा गुणविप्रहीनमिति स्वभावादेव किमपि विषं व्यवायिविकाशिप्रभृतिषु दशसु गुणेषु मध्ये एकद्वित्र्यादिगुणहीनं यदि भवति तदा दूषीविषतामुपैति॥ २५॥

वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत् कफान्वितं वर्षगणानुबन्धि॥ २६॥
तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो वैगन्ध्यवैरस्ययुतः पिपासी।
मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाग्वमिं च विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा॥ २७॥

गुणहीनतामेव कार्येण दर्शयति–वीर्याल्पभावादित्यादि। न निपातयेदिति न मारयति सद्यश्चिरेण वा। कफान्वितमिति कफान्वितं सत् मन्दीभूततैक्ष्ण्यादिगुणं न मारयति। वर्षगणानुबन्धीति अपाकाच्चिरस्थायि। तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्ण इति तेन दूषीविषेणार्दितो, भिन्नशब्दोऽत्र पुरीषवर्णाभ्यां प्रत्येकमभिसम्बध्यते, भिन्नवर्णो विवर्णः। वैगन्ध्यवैरस्ययुत इति विरुद्धगन्धमुखवैरस्ययुक्तः। विचेष्टमानो विरुद्धां चेष्टां कुर्वन्, अरतिमसुखं लभते॥ २६—२७॥

आमाशयस्थे कफवातरोगी, पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी।
भवेत् समुद्ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः॥ २८॥

स्थानविशेषेण विशिष्टलिङ्गमाह—आमाशयस्थ इत्यादि। कफावृतत्वेन वातकोप आमाशये, तेन कफवातरोगीत्युक्तम्। अनिलपित्तरोगीति पक्वाशये दुष्टवातसम्बन्धेन प्रत्यासन्नस्याशयस्थस्य पित्तस्य कोपः। भवेत् समुद्ध्वस्तशिरोरुहाङ्ग इति अत्राङ्गशब्दात् परं रुहशब्दो द्रष्टव्यः, तेनायमर्थः—समुद्ध्वस्तशिरोरुहाङ्गरुहः, शिरोरुहाः केशाः, अङ्गरुहं लोम, तदुक्तमालम्बायने–' सीदन्ति केशलोमानि तस्मिन्

पक्वाशयं गते '–इत्यादि। विलूनपक्षस्तु यथा विहंग इति मुण्डितपक्षशकुनिसदृशः, एतत् पक्वाशयगतस्यैव लिंगम् ॥ २८ ॥

स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान्।
कोपं च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥२९॥

तस्य रसादिधातुगतस्य लिंगमाह—स्थितं रसादिष्वित्यादि। यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारानिति सुश्रुते व्याधिसमुद्देशीयाध्यायोक्तानन्नाश्रद्धादीन् करोति; कोपं च शीतानिलदुर्दिनेषु यातीति कफसंबन्धाच्छीतादौ काले कोपं याति। पूर्वं शृणु तस्य रूपमिति पूर्वरूपं शृणिवत्यर्थः ॥ २९ ॥

निद्रागुरुत्वं च विजृम्भणं च विश्लेषहर्षावथवाऽङ्गमर्दम्।
ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्म ॥ ३० ॥
मांसक्षयं पादकरप्रशोथं मूर्च्छां तथा छर्दिमथातिसारम्।
दूषीविषं श्वासतृषाज्वरांश्च कुर्यात् प्रवृद्धिं जठरस्य चापि ॥३१॥

तदेवाह—निद्रेत्यादि। विश्लेषहर्षाविति विश्लेषो गात्रस्य शैथिल्यं, हर्षो रोमहर्षः। एतानि वातकफजानि लिंगानि। तत इति पूर्वरूपादनन्तरम्। अन्नमदाविपाकाविति अन्नमदः अन्ने भुक्ते मदो हर्षः अन्नमदः, कार्तिकस्त्वन्नविक्षेपणमन्नमदमाह, अन्नमदो रसाजीर्णमिति गदाधरः; अविपाकोऽन्नस्यापाकः। पादकरप्रशोथमिति पादे करे च प्रकृष्टं शोथं करोति। 'मूर्च्छां तथा छर्दिमथातिसारं' इत्यस्य स्थाने 'प्रलेपकं छर्दिं' इत्यादि पाठान्तरे प्रलेपकं स्वेदप्रवृत्त्या पिच्छिलं गात्रं, ज्वरविशेषं वा ॥ ३०–३१ ॥

उन्मादमन्यज्जनयेत्तथाऽन्यदानाहमन्यत्क्षपयेच्च शुक्रम्।
गाद्गद्यमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं तांस्तान्विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥ ३२ ॥

तदेव नानाप्रकारं यद्यत्करोति तत्तदाह—उन्मादमन्यदित्यादि। क्षपयेच्च शुक्रमिति षाण्ढ्यं करोतीत्यर्थः। तांस्तानिति विसर्पविस्फोटकादीन् ॥ ३२ ॥

दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः।
यस्मात् संदूषयेद्धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३३ ॥
साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोत्थितम्।
दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः ॥ ३४ ॥

दूषीविषस्य निरुक्तिमाह—दूषितमित्यादि। देशकालान्नदिवास्वप्नैरिति देशः प्रचुरनिलशीतवृष्टिरनूपादिः, कालः शीतानिलदुर्दिनादिः, अन्नं सुरातिलकुलत्थादि, तैर्दूषितं कोपितं, अभीक्ष्णशः पुनः पुनः। धातुदूषकत्वेन दूषीविषम्। संयोगजं विषं द्विविधं; एकं सविषाविषसंयोगकृतं कृत्रिमसंज्ञं, अपरं निर्विषद्रव्यकृतं गरसंज्ञम्। यदाह वृद्धकाश्यपः,–"संयोगजं च द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते। गरः स्यादविषं तत्र सविषं कृत्रिमं मतम्" इति। अत एव रसायने चरकः,–"दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे

कृत्रिमे विषे"-इति ॥ ३३-३४ ॥

सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदं रजो नानांगजान् मलान् ।
शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥ ३५ ॥
तैः स्यात् पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते ।
मर्मप्रधमनाध्मानं हस्तयोः शोथलक्षणम् ॥ ३६ ॥
जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः ।
एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिंगानि दर्शयेत् ॥ ३७ ॥

तद्द्वयमपि दर्शयितुमाह—सौभाग्यार्थमित्यादि ।—स्त्रियः सौभाग्यार्थं शत्रुप्रयुक्ता वा सविषजन्तूनां स्वेदं, रजश्चूर्णं, नानाङ्गजान् नानागरकरान् मलान्, अन्नाद्यैः ददति । तैरिति स्वेदरजःप्रभृतिभिः । गरश्चास्येति अपाकाज्जठरावस्थितस्वेदादिरेव गरः, अत एव तस्योदरामयः; किंवा वक्ष्यमाणमर्मप्रधमनादिलक्षणो व्याधिर्गरः । मर्मप्रधमनं मर्मव्यथा । शोथलक्षणमिति शोथ एव लक्षणं, जठरमुदरम् । अन्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि दर्शयेदिति अन्यस्य विस्फोटादेर्लिङ्गं दर्शयति ॥ ३५-३७ ॥

यस्माल्लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदविन्दवः ।
तस्माल्लूतास्तु भाष्यन्ते संख्यया ताश्च षोडश ॥ ३८ ॥

संप्रति लूतानां घोरविषत्वप्रतिपादनार्थमैतिह्यमाह-यस्माल्लूनं तृणमित्यादि । इति । किल श्रुतिः,–'विश्वामित्रो नरपतिः कामधेनोर्बलात्कारपरिग्रहेण मुनिसत्तमं वशिष्ठं कोपयांचकार, कुपितेन तेनान्तर्ज्वलदविरलकोपानलज्वलितं कुकुलयुगलमिव बहलपाटलं लोचनाद्वयं वहता भगवान् रविरवलोकितः । ततस्तस्य भ्रुकुटिभयङ्करललाटतटप्रस्यन्दी स्वेदबिन्दूत्करः प्रचण्डतरः प्रत्यासन्नलूनतृणे धेन्वर्थं संभृते निपतितो लूताऽभूत् ' इति । तास्तु षोडश । यदाह सुश्रुतः-' त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतका तथा । लालामूत्रविषा रक्ता कठिना चाष्टमी स्मृता । सौवर्णिका लाजवर्णा जालिन्येकनदी तथा । कृष्णाऽग्निवक्त्रा काण्डा च मालागुण्यष्टमी मता ' (सु. क. स्था. अ. ८) इति ॥ ३८ ॥

ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः ॥ ३९ ॥
पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।
शोथो महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा ॥ ४० ॥
सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ।

तासां सामान्यदंशलक्षणमाह—ताभिर्दष्ट इत्यादि । दंशकोथ इति दंशदेशे पूतिभाव इत्यर्थः । प्रवृत्तिः क्षतजस्येति रक्तस्य प्रवर्तनम् । सर्वलूतानामिति असाध्याष्टविधसौवर्णिकादिलूतानामेव सामान्यलक्षणं ज्ञेयम् । यतस्त्रिमण्डलादीनामष्टानां कृच्छ्रसाध्यत्वं, ताभिर्दष्टे शिरोदुःखमित्यादिना सामान्यलक्षणमभिधाय सौव-

र्णिकाद्यनन्तरमेतत् पठितवान् सुश्रुतः। माधवकरेण तु षोडशानां लूतानां सामान्यलक्षणमेतदित्यभिप्रायेण पठितमिति ॥ ३६-४० ॥

दंशमध्ये तु यत् कृष्णं श्यावं वा जालकाचितम् ॥ ४१ ॥
ऊर्ध्वाकृति भृशंपाकं क्लेदशोथज्वरान्वितम्।
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्दष्टमिति निर्दिशेत् ॥ ४२ ॥

त्रिमण्डलादयोऽष्टौ दूषीविषास्तासां लक्षणमाह-दंशमध्ये त्वित्यादि। ऊर्ध्वाकृतीति ऊर्ध्वगस्वरूपं, अन्ये 'दग्धाकृति' इति पठन्ति, तद्व्यक्तार्थम्। दूषीविषाभिरिति कालान्तरप्रकोपिविषाभिः। दष्टमिति दंशम् ॥ ४१-४२ ॥

शोथः श्वेताः सिता रक्ताः पीता वा पिडका ज्वरः।
प्राणान्तिकाश्च जायन्ते श्वासहिक्काशिरोग्रहाः ॥ ४३ ॥

सौवर्णिकादीनामष्टानामसाध्यानां प्राणहराणां सामान्यलक्षणमाह-शोथ इत्यादि। प्राणान्तिका इति प्राणहराः ॥ ४३ ॥

आदंशाच्छोणितं पाण्डुमण्डलानि ज्वरोऽरुचिः।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्दिते ॥ ४४ ॥

आखुदूषीविषलक्षणमाह-आदंशादित्यादि। आदंशाच्छोणितमित्यत्र 'गलति' इति शेषः। आखवः शुक्रविषाः। यदुक्तं—' शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रस्पृष्टैः स्पृशन्ति यत् ' (सु. क. स्था. अ. ७) इति ॥ ४४ ॥

मूर्च्छांगशोथवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः।
शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यमूषिकैः ॥ ४५ ॥

प्राणहरमूषिकलक्षणमाह—मूर्च्छेत्यादि। अंगशोथेति मूषिकाकार एवांगशोथो ज्ञेयः। यदुक्तमन्यत्र-' चीयते ग्रन्थिभिश्चांगमाखुशावकसन्निभैः ' (सु. क. स्था. अ. ७) इति। शब्दाश्रुतिः बाधिर्यं, अन्ये ' मन्दारुचिः ' इति पठन्ति। असाध्यमूषिकैः मारणात्मकैः ॥ ४५ ॥

कार्ष्ण्यं श्यावत्वमथवा नानावर्णत्वमेव वा।
मोहोऽथ वर्चसो भेदो दष्टे स्यात् कृकलासकैः ॥ ४६ ॥

कृकलासदष्टलिंगमाह—कार्ष्ण्यमित्यादि। वर्चसो भेदोऽतिसारः ॥ ४६ ॥

दहत्यग्निरिवादौ च भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च।
वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात्तु तिष्ठति ॥ ४७ ॥
दष्टोऽसाध्यश्च हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्तो जहात्यसून् ॥ ४८ ॥

वृश्चिकविषलिंगमाह-दहत्यग्निरित्यादि। वृश्चिकः स्वनामख्यातः, स च आराविषः। दष्टोऽसाध्यश्च हृद्घ्राणरसनोपहतो नर इति यदा हृदयनासाजिह्वोपघातो भवति तदा तद्दष्टो न साध्यः। मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्तो जहात्यसूनि-

त्यादिनाऽयमपरोऽसाध्यप्रकारः । 'दष्टोऽसाध्यैस्तु' इति पाठश्चेदसाध्यैः सद्यः-प्राणहरैर्वृश्चिकैर्दष्टो यथोक्तलिंगो भवति । चरकेऽप्ययमेव पाठः ॥ ४७–४८ ॥

विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिरथापि च ।
लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावसीदति ॥ ४९ ॥

कणभदष्टलिंगमाह–विसर्प इत्यादि । कणभः कीटविशेषः ॥ ४९ ॥

हृष्टलोमोच्चिटिंगेन स्तब्धलिंगो भृशार्तिमान् ।
दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यंगानि मन्यते ॥ ५० ॥

उच्चिटिंगदष्टलिंगमाह–हृष्टरोमेत्यादि ॥ ५० ॥

ऐकदंष्ट्रार्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतृट् ।
छर्दिर्निद्रा च सविषैर्मण्डूकैर्दष्टलक्षणम् ॥ ५१ ॥
मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ।
कण्डूं शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ॥ ५२ ॥

सविषमण्डूकादिदष्टलिङ्गमाह–एकदंष्ट्रार्दित इत्यादि ।–स्वभावादेकया दंष्ट्रया कृतो दंशो भवति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदं च गृहगोधिका ।

गृहगोधिकादष्टलिङ्गमाह–विदाहमित्यादि । गृहगोधिका ज्येष्ठी, अन्ये तु भ्रामरकमाहुः । अत्र वक्ष्यमाणं कुर्यादिति संबन्धनीयं, तेन विदाहादीनां कर्मत्वम् ॥

दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥ ५३ ॥

शतपदीदष्टलक्षणमाह–दंशे इत्यादि । कुर्याच्छतपदीविषमिति शतपदी कारुण्डिका ॥ ५३ ॥

कण्डूमान् मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।
असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम् ॥ ५४ ॥

मशकदष्टलिङ्गमाह–कण्डूमानित्यादि । असाध्यकीटसदृशमिति असाध्यकीटैर्लूतादिभिः समलक्षणमिति । असाध्यं मशकक्षतमिति पञ्चसु मशकेषु मध्ये पार्वतीयमशकक्षतमसाध्यम् । यदाह सुश्रुतः,–"पार्वतीयैस्तु कीटैश्च प्राणहरैस्तुल्यलक्षणम्" (सु. क. स्था. अ. ८)–इति ॥ ५४ ॥

सद्यःप्रस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।
पिडका मक्षिकादंशे तासां तु स्थगिकाऽसुहृत् ॥ ५५ ॥

मक्षिकादष्टलिङ्गमाह–सद्य इत्यादि । तासां च स्थगिकाऽसुहृदिति तासां सुश्रुतोक्तषण्मक्षिकाणां मध्ये स्थगिका प्राणहरेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

चतुष्पद्भिर्द्विपद्भिश्च नखदन्तविषं च यत् ।
शूयते पच्यते वापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ ५६ ॥

चतुष्पद्भिरिति चतुष्पादा व्याघ्रादयः । द्विपादा वनमानुषवानरादयः ॥ ५६ ॥

श्वशृगालतरक्ष्वर्क्षव्याघ्रादीनां यदाऽनिलः ॥
श्लेष्मप्रदुष्टो मुष्णाति संज्ञां संज्ञावहाश्रितः ॥ ५७ ॥
तदा प्रस्रस्तलाङ्गूलहनुस्कन्धोऽतिलालवान् ।
अव्यक्तबधिरान्धश्च सोऽन्योन्यमभिधावति ॥
प्रमूढोऽन्यतमस्त्वेषां खादन्निपरिधावति ॥
तेनोन्मत्तेन दष्टस्य दंष्ट्रिणा सविषेण तु ॥ ५८ ॥
सुप्तता जायते दंशे कृष्णं चातिस्रवत्यसृक् ॥
दिग्धविद्धस्य लिङ्गेन प्रायशश्चोपलक्षितः ॥ ६० ॥
येन चापि भवेद्दष्टस्तस्य चेष्टां रुतं नरः ।
बहुशः प्रतिकुर्वाणः क्रियाहीनो विपश्यति ॥ ६१ ॥
दंष्ट्रिणा येन दष्टश्च तद्रूपं यस्तु पश्यति ॥
अप्सु चादर्शबिम्बे वा तस्य तद्रिष्टमादिशेत् ॥ ६२ ॥
त्रस्यत्यकस्माद्योऽभीक्ष्णं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽपि वा जलम् ॥
जलत्रासं तु तं विद्याद्रिष्टं तदपि कीर्तितम् ॥ ६३ ॥
अदष्टो वा जलत्रासी न कथंचन सिद्ध्यति ॥
प्रसुप्तो वोत्थितो वाऽपि स्वस्थस्त्रस्तो न सिद्ध्यति ॥ ६४ ॥
प्रशान्तदोषं प्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकामं सममूत्रविट्कम् ।
प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥६५॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने विषनिदानं समाप्तम् ॥ ६६ ॥

विषातुरः कीदृशो निर्विषो भवतीति दर्शयितुमाह–प्रशान्तदोषमित्यादि। अन्नाभिकाममित्यनेन प्रकृतिस्थाग्नितोक्ता। यदाह चरकः,–'प्रायेणोपहताग्नित्वात् सपिच्छमतिसार्यते । प्राप्नोति चास्यवैरस्यं न चान्नमभिनन्दति'–इति । सममूत्रविट्कमिति अक्षीणानतिरिक्तमूत्रपुरीषम् । अन्ये 'समसूत्रजिह्वं' इति पठन्ति, तदाऽयमर्थः–सममविकृतं सूत्रं जिह्वा च यस्य स तथा, एतेन विषजुष्टा जिह्वा जिह्वा न रसबोधिनी भवति, सूत्रमपि जिह्वायां विषप्रभावेण वैकृतं भवतीति प्रतिपादयति । जिह्वाग्रहणेनैव सूत्रग्रहणे सिद्धे, तस्य च रसग्रहणे अनुगुणत्वप्रतिपादनार्थं पृथगुपादानम् । अनेन श्लोकेन ' समदोषः समाग्निश्च ' (सु. सू. स्था. अ. १५) इत्यादि श्लोकस्य सकल एवार्थ उपबद्धः ॥ ६५ ॥

इति श्रीकण्ठदत्तकृतायां मधुकोशव्याख्यायां विषनिदानं समाप्तम् ॥ ६६ ॥

सूक्तिमुक्तावलीग्रन्थे गुरुणा यत्र गुम्फितम् ।
मया समस्तमग्रन्थि तद्गिरा शुद्धियुक्तया ॥ १ ॥
गुणनिधिगुरुबद्धे दाम्नि वाङ्मालतीनां परमपरिमलश्रीधाम्नि लब्धावलम्बम् ।
स्फुरति वचनकुन्दं मन्दसौरभ्यलेशाद्वचनमपि मदीयं किंचिदेतत् कदाचित् ॥ २ ॥

इति श्रीविजयरक्षितश्रीकण्ठदत्तविरचिता मधुकोशव्याख्या समाप्ता ॥

अथ विषयानुक्रमणिका ।

ज्वरोऽतिसारो ग्रहणी चार्शोऽजीर्णं विसूचिका ।
अलसश्च विलम्बी च क्रिमिरुक्पाण्डुकामलाः ॥ १ ॥
हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्मा उरःक्षतम् ।
कासो हिक्का सह श्वासैः स्वरभेदस्त्वरोचकः ॥ २ ॥
छर्दिस्तृष्णा च मूर्च्छाद्या रोगाः पानात्ययादयः ।
दाहोन्मादावपस्मारः कथितोऽथानिलामयः ॥ ३ ॥
वातरक्तमूरुस्तम्भ आमवातोऽथ शूलरुक् ।
पक्तिजं शूलमानाह उदावर्तोऽथ गुल्मरुक् ॥ ४ ॥
हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातस्तथाऽश्मरी ।
प्रमेहो मधुमेहश्च पिडकाश्च प्रमेहजाः ॥ ५ ॥
मेदस्तथोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः ।
गण्डमालाऽपची ग्रन्थिरर्बुदः श्लीपदं तथा ॥ ६ ॥
विद्रधिः व्रणशोथश्च द्वौ व्रणौ भग्ननाडिके ।
भगन्दरोपदंशौ च शूकदोषस्त्वगामयः ॥ ७ ॥
शीतपित्तमुदर्दश्च कोठश्चैवाम्लपित्तकम् ।
विसर्पश्च सविस्फोटः सरोमान्त्यो मसूरिकाः ॥ ८ ॥
क्षुद्रास्यकर्णनासाक्षिशिरःस्त्रीबालकामयाः ।
विषं चेत्ययमुद्दिष्टो रुग्विनिश्चयसंग्रहः ॥ ९ ॥
सुभाषितं यत्र यदस्ति किञ्चित्तत्सर्वमेकीकृतमत्र यत्नात् ।
विनिश्चये सर्वरुजां नराणां श्रीमाधवेनेन्दुकरात्मजेन ॥ १० ॥
यत्कृतं सुकृतं किञ्चित्कृत्वैव रुग्विनिश्चयम् ।
मुञ्चन्तु जन्तवस्तेन नित्यमातङ्कसन्ततिम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचितं माधवनिदानं समाप्तम् ।

* ॐ *

अथ माधवनिदानस्य
परिशिष्टनिदानम् ।

अम्बातातगुरून् नत्वा ध्वान्तविध्वंसि निर्मलम् ।
बोधरूपं जगत्त्राणं ज्योतिः किञ्चिदुपास्महे ॥ १ ॥
काले प्राचीनतमे ये ये रोगा न दृष्टिमुपयाताः ।
अधुना लब्धबलास्ते, तान्वै ब्रमो यथालाभम् ॥ २ ॥
संहृत्य वचांसि सतां प्रत्यक्षं यैर्विलोकिताः शतशः ।
रोगाणां सघाताः, सप्रणिपातं विनिश्चिनुमः ॥ ३ ॥

अथ रोगानुक्रमणिका ।

आन्त्रिको ग्रन्थिकश्चैव श्लेष्मकः सन्धिकस्तथा ।
श्वसनाक्षेपकौ चैव दण्डकः कर्णमूलिकः ॥ ४ ॥
मालटाज्वर इत्येक तथा कालज्वरः स्मृतः ।
आहकः श्लीपदोत्थश्च ज्ञेयाह्यागन्तुजा ज्वराः ॥ ५ ॥
विषूचिका च हृद्रोग उरस्तोयाभिधस्तथा ।
स्मरोन्मादगदोद्वेगौ स्नायुकोऽचलवातजः ॥ ६ ॥
क्लोमजः वृक्कजः सोमरोगश्च बहुमूत्रकः ।
लसीकजौजोमेहौ च शुक्रमेहस्तथैव च ॥ ७ ॥
ध्वजभङ्गस्तथा ज्ञेयः मेहश्चैवोपसर्गजः ।
फिरङ्गजो महाव्याधिस्तथा रसविकारजः ॥ ८ ॥
आगन्तुजः पक्षवधः शीर्षाम्बुरोग इत्यपि ।
मस्तिष्ककम्पस्तस्यैव चयापचयसंज्ञकः ॥ ९ ॥
अंशुघातस्तथा ज्ञेयः योनिव्यापत्सु बाधकः ।
योन्याक्षेपः योनिकण्डूः सन्न्यासः शैशवस्तथा ।
इत्येते व्याधयो ज्ञेयाः साध्यासाध्यनिमित्ततः ॥ १० ॥

अथान्त्रिकज्वरनिदानम् ।

Enteric Fever or Typhoid Fever

नित्यमध्वपरिश्रान्ता उपवासविकर्षिताः ।

ये वसन्ति च दुर्गन्धसंकुलावसथादिषु ॥ १ ॥
तेषां प्रायेण मलिनाहारपानोपयोगतः।
सर्वर्तुष्वपि परं प्रायः ग्रीष्मवर्षाशरत्सु वै ॥
आन्त्रिकाख्यो ज्वरो घोरः दृश्यते कृच्छ्रलक्षणः ॥ २ ॥
तस्य जीवाणवः मूलं दण्डाकाराः विशेषतः।
प्लीह्नि, मूत्राशये, पित्ताशये, रक्तेऽन्त्रजे व्रणे ॥ ३ ॥
पिडकासु तथा स्वेदे विशि चापि कृतालयाः।
विशिष्टं कारणं प्रोक्ताः, संक्रामन्ति नरान्नरम् ॥ ४ ॥
विण्मूत्रस्वेदजैर्दोषैराहारद्रव्यदूषणात्।
कोपयन्तः रसं रक्तं दोषांश्चाप्यान्त्रमाश्रिताः ॥ ५ ॥
क्षुण्वन्ति चरमं भागं क्षुद्रान्त्राणां शनैः शनैः।
ततोऽन्त्रक्षतसंवृद्धौ यदा रक्तस्य निर्गमः।
भिन्नान्त्रता तदाऽसाध्यो भवत्येष विनिश्चयः ॥ ६ ॥

प्राग्रूपम्—

सादः शिरसि च पीडा विड्बन्धश्चारुचिस्ततोऽप्यरतिः।
सप्ताह इति ज्ञेयं प्राग्रूपं त्वान्त्रिकज्वरस्यैतत् ॥ ७ ॥

रूपम्—

अष्टमे दिवसे प्राप्ते ज्वरस्तीव्रतरो भवेत्।
सन्ध्ययोश्च ज्वरः प्रायः क्रमारोहेण लक्ष्यते ॥ ८ ॥
पिडका मौक्तिकाकाराः, प्लीह्नश्चाप्यभिवर्द्धनम्।
उद्भूयोद्भूय लीयंते पिडका मौक्तिकैः समाः ॥ ९ ॥
जायते बद्धकोष्ठत्वं क्वचित्प्लीहाभिवर्द्धते
स्पर्शासहत्वं कोष्ठस्य क्षतान्त्रत्वस्य लक्षणम् ॥ १० ॥
पश्चाहात् परतः प्रायः क्वचिन्नैव चिरेण वा।
चणमुद्गादि यूषाभं साध्मानमतिसार्यते।
अथ द्वितीये सप्ताहे ज्वरः वृद्धोऽवतिष्ठते।
तदा प्रलाप आक्षेपः कासस्तन्द्रा प्रमीलकः ॥ १२ ॥
दौर्बल्यं मुखशोषश्चारत्याध्मानौ विशेषतः।
जिह्वा स्याद्रक्तपर्यन्ता मध्ये म्लाना च कर्कशा ॥ १३ ॥
स्फुटिताधिकश्च सन्तापः धमनी नाति चञ्चला।
सान्निपातिकलिङ्गानामन्येषाञ्चापि दर्शनम् ॥ १४ ॥
अथ तृतीये सप्ताहे प्राप्ते दोषाः पचन्ति वै।
ज्वरः सोपद्रवगणः क्रमैणैवावरोहति ॥ १५ ॥

गते तृतीये सप्ताहे ज्वरः प्रायो विमुञ्चति।
इयं साधारणी प्रोक्ता मर्यादाऽस्य ज्वरस्य वै॥ १६॥
यदा वैषम्यमाप्नोति तदा सा द्विगुणा भवेत्।
कदाचित्त्रिगुणा दृष्टा, जायन्तेऽन्येप्युपद्रवाः॥ १७॥
मिथ्योपचारादान्त्रेषु यदा यक्ष्मोपजायते।
आक्रम्येते फुफ्फुसौ च जायन्तेऽन्येप्युपद्रवाः।
आन्त्रयक्ष्माभिधो रोगस्तदासाध्यो भवत्यसौ॥ १८॥

विशेषः—अयं हि 'आन्त्रिक' ज्वरः मर्यादाज्वरः, २१ दिनान्यस्य मर्यादा, प्रथमे सप्ताहे ज्वरः शनैः वर्द्धते, बद्धकोष्ठता च अतएव निशि सुप्तः सन् किञ्चित् 'बडबडायते'। कदाचित् चतुर्थपञ्चमदिवसादेव द्रवप्रायं मलं निःसरति। ज्वरतापमानञ्च १०४°-१०५° अंशप्रायं भवति। द्वितीये सप्ताहे प्रवृद्धः ज्वरस्तिष्ठति ज्वरमानञ्च प्रायशः १०५ तः १०७ अंशपर्यन्तं दृष्टम्। विगुणे दोषे प्रोक्तानि सान्निपातिकलिङ्गानि दृश्यन्ते, आन्त्रक्षतञ्च जायते। ततश्च लाक्षारसाभमत्यन्तं पूति द्रवमलं निःसरति। तृतीये सप्ताहे सामान्यतः ज्वरवेगोऽवरोहति। एकविंशतितमे दिवसे साधारणी अवस्था (९८°४) प्रतिपद्यते। उपद्रवाश्चापि शनैः स्वयमुपचाराद्वा लीयन्ते। दारुणे ज्वरमोक्षे तापांशः ९४° पर्यन्तं हीयते। सद्यः फलां क्रियां मुक्त्वा विपद्यत आतुरः। विकृतौ चैषैव मर्यादा द्विगुणा त्रिगुणा वा भवति, यक्ष्मा च सम्पद्यते इयं प्रायशोऽसाध्यावस्था। इति पिण्डार्थः।

इति परिशिष्टनिदान आन्त्रिकज्वरनिदानम्।

अथ ग्रन्थिकज्वरनिदानम्।

(Plague प्लेग)

ग्रीवावंक्षणकक्षादिग्रन्थिषु शोफरुक्करः।
घोरः जनपदध्वंसी ग्रन्थिकाख्यो ज्वरः स्मृतः॥ १॥
तस्य जीवाणवो मूलं मूषिकादिषु सम्भवाः।
श्वसनैः स्पर्शनैः नग्नस्फुटपादचरैस्तथा॥ २॥
संकीर्णेषु निवासेषु संक्रामन्ति नरान्नरम्।
तथा तद्रोगजुष्टेभ्यो मूषिकेभ्यश्च सम्भवः॥ ३॥
ग्रन्थिकोऽग्रन्थिकश्चापि स द्विधा परिकीर्तितः।
अग्रन्थिकोऽपि द्विविधः भिषग्भिः परिकीर्तितः॥ ४॥

एकः श्वासनिकः दृष्टः स वै फुफ्फुसदूषणात् ।
अन्यः स धातुजः प्रोक्तः रसादीनां प्रदूषणात् ॥
(रसादिषु विषक्रमात् ।)
प्राधान्यव्यपदेशाच्च ग्रन्थिक ज्वर उच्यते ॥ ५ ॥

रूपम्—

आदावेव ज्वरस्तीव्रः शिरःशूलं तथा भ्रमः ।
उत्क्लेशः वमनं स्रस्ताङ्गता दौर्बल्यमेव च ॥ ६ ॥
धमनी चञ्चला, मोहः, तृष्णाधिक्यं तथैव च ।
दूयन्ते ग्रन्थयश्चैव कक्षादिषु समाश्रिताः ।
तृतीये वा चतुर्थेऽह्नि ग्रन्थिशोथो विवर्द्धते ॥ ७ ॥
तोदः स्पर्शाहत्वं च ग्रन्थौ पाकश्चिरादपि ।
श्रुतौ नेत्रे प्रसुप्तिः स्यात् न चेष्टां काञ्चिदीहते ॥ ८ ॥
अभिन्यासिकलिङ्गानामन्येषामपि दर्शनं ।
दग्धवत् कर्कशा जिह्वा धमनी शिथिला भृशम् ॥ ९ ॥
द्वित्रैर्वा पञ्चषैर्वापि दशभिर्वा दिनैः क्वचित् ।
सद्यो वा म्रियते रोगी चिराद्वा कोऽपि सिध्यति ॥ १० ॥
बहुजग्रन्थिजः शोफः पाकश्चापि शुभः स्मृतः ।
द्वितीयेऽग्रन्थिके श्वासमार्गे सङ्क्रमते विषम् ॥ ११ ॥
दूयेते फुफ्फुसौ, श्वासगतिस्तीव्राऽरतिस्तथा ।
उरो विदह्यते, चैव ततो रक्तस्य निर्गमः ॥ १२ ॥
सान्निपातिलिङ्गानामन्येषाञ्चापि दर्शनम् ।
प्राय एषोऽप्यसाध्यः स्यात् भाग्यात् कोपि विमुच्यते ॥१३॥
तृतीयेऽग्रन्थिके रक्तादिषु संक्रमते विषम् ।
सर्वाण्येव हि लिंगानि पूर्वोक्तान्यतिमात्रया ॥ १४ ॥
शय्यानिपतितो रोगी मृतकल्पो हि विद्यते ।
पञ्चषैर्वा दिनैः प्रायः स यात्येव यमालयम् ।
अतएषोऽप्यसाध्यः स्यात्—भाग्यात् कोऽपि प्रमुच्यते ॥१५॥

उपद्रवः—कासः मूत्रावरोधश्च रक्तातिसार उल्वणः ।
छर्दिर्लोहितपित्तञ्च ग्रन्थिके स्युरुपद्रवाः ॥ १६ ॥

साध्यलक्षणम्—शीघ्रपाको हि ग्रन्थीनां बहूनां वा समुद्भवः ।
वृद्धो वा बालको वापि सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ १७ ॥

अरिष्टम्—संज्ञाचेष्टावहानां स्यादिन्द्रियाणां विनाशनम् ।
सपद्येवातिसारेणाक्रान्तो रोगी न जीवति ॥ १८ ॥

आकृष्णरक्तं सकफं ष्ठीवेत् यः श्वासपीडितः।
आक्रान्तौ फुप्फुसौ यस्य-स यात्येव यमालयम्।
अग्रन्थौ ग्रन्थिलिङ्गानि, प्रायशः स्युर्यमातिथेः॥ १६॥

अत्र विशेष—अयं हि ग्रन्थिकज्वरः—लोके महामारी प्लेग इति नाम्ना प्रोच्यते। केचिच्च भिषग्विदोऽस्याग्निरोहिणी इति संज्ञामाहुः-एकोऽपि स त्रिविधः ग्रन्थिकः, श्वासनिकः, धातुजश्चेति, अन्त्यौ द्वौ निर्ग्रन्थिकौ, प्राधान्येन तावपि ग्रन्थिकपदवाच्यौ तत्राद्ये ग्रीवा, वङ्क्षण, कक्षादिजलसीकाग्रन्थिषु शोथः सञ्जायते, ग्रन्थयश्च स्पर्शासहाः रुजाकराश्च भवन्ति, द्वितीये विषेण फुप्फुसावाक्रम्येते, रक्तनिष्ठीवनादिकं प्रोक्तं लक्षणजातमपि वेविद्यते तृतीये ग्रन्थिशोथो न भवति। फुप्फुसौ चापि नाक्रम्येते, किन्तु विषं सर्वशरीरगं रक्तादिकं प्रभवति, मृत इव च लक्ष्यत आतुरः। साध्ये ग्रन्थीनां ग्रीवादिषु युगपदव बहूनां समुद्भवः अथवा पक्वानां तेषां परिस्फुटनम्। स्पष्टमन्यत्। तापमानं साध्यस्य १०३. ८, असाध्यस्य १०६. भवति अयं हि जनपदध्वंसी ज्वरः। प्रायशः प्राणिनः भयादपि केवलमात्रेण ज्वरेण प्राणैः वियुज्यन्ते।

इति परिशिष्टनिदाने ग्रन्थिकज्वर-निदानम्।

अथ श्लेष्मकज्वरनिदानम्।

(Influenza) इन्फ्लुएन्ज़ा।

श्लेष्मजोपद्रवाः प्रायः प्रादुःषन्तीह यद्भृशम्।
वातश्चानुगुणस्तत्र सान्निपातिकलक्षणैः॥ १॥
ततो जनपदध्वंसी ज्वरोऽसौ श्लेष्मकः स्मृतः॥

निदानम्—

श्वसनेरितजीवाणुसम्भवं विषमञ्जसा।
युगपल्लोकेषु विसृतं श्वासमार्गेण तं ज्वरम्॥ २॥
विदधाति, क्वचिद्वाथ भुक्तमार्गेण संक्रमः।
जनाज्जने हि संक्रान्तिः श्वसनादिनिमित्ततः॥ ३॥

सम्प्राप्तिः—

विकाराश्चास्य जायन्ते प्रायः फुप्फुसयोः क्वचित्।
अन्नमार्गे समग्रेऽपि क्वापि वा सर्वधातुषु॥ ४॥
वातश्लेष्मोल्वणं ह्यत्र सन्निपातमुदीरयन्।
विषं धातून् विकुरुते हन्ति तेन सहस्रशः॥ ५॥

रूपम्—

प्रतिश्यायोऽङ्गमर्दश्च शिरःशूलं गलग्रहः ।
शीतं कम्पः कटीपृष्ठोरसां तीव्राश्च वेदनाः ॥ ६ ॥
ज्वरः कासोऽङ्गसादश्च भवेत् कार्श्यं सपद्यपि ।
भृशं हि बलहानिस्याल्लिङ्गानि श्लेष्मकस्य हि ॥७॥
सामान्यतः, विशेषात्तु फुप्फुसाक्रमणे सति ।
रक्तनिष्ठीवनं प्रायः श्लेष्मणा मिश्रितं तथा ॥ ८ ॥
प्रलापो रक्तवर्णत्वं श्वासवृद्धिस्तथैव च ।
यदा दोषप्रकोपःस्यादन्नमार्गे तदा भवेत् ॥ ६ ॥
वमनं वातिसारश्च द्वयोर्वा दर्शनं क्वचित् ।
शूलं च जायते जातु, कदाचित् कामला भवेत् ॥ १० ॥
विषस्यात्यर्थयोगेन सर्वधातुप्रदूषणात् ।
अभिन्यासमं लिङ्गं जायते तन्न मुञ्चति ॥ ११ ॥
सप्ताहात् स्वल्पदोषस्य नैरुज्यं सम्प्रजायते ।
दौर्बल्यं तु चिरायैव कृच्छ्रा स्यात् बहुदोषता ।

अत्र विशेषः—अयं श्लेष्मकः सुखज्ञानाय चतुर्धा भिद्यते—

१ साधारणः—अयं पञ्चषदिनादष्टाहं यावत्तिष्ठति, तापमानश्च १०३–१०४ विद्यते, अकस्माच्चावरोहति, ज्वरलिङ्गानि स्वल्पबलानि भवन्ति ।

२–श्वसनकः—ज्वरलिङ्गानि तीव्रतराणि भवन्ति, श्वासप्रणाल्यां फुफ्फुसयोर्वा दोषाक्रमणात् सरक्तं पूययुक्तं वा बलासं निष्ठीवति, अन्ये चोपद्रवाः श्वसनकोक्ताः श्वासकासादयः तीव्रतां यान्ति। इयमेवावस्था जनपदध्वंसिनी प्रायशो भवति ।

३–आन्त्रिकः—वातश्लेष्मणोर्लक्षणानि प्रस्फुटन्ति । अथ चामाशयः अन्त्राणि च विक्रियन्ते, ततो वमनातिसारप्रवाहिकादीनां सम्भवः, कदाचिच्च कामलापि दृश्यते पञ्चषैर्दिवसैः शाम्यति ।

४–वातिकः—ज्वरप्रतिश्यायशुष्ककासशूलदौर्बल्यातिप्रलापादिकानि वातलक्षणानि जायन्ते, कदाचिच्च शीर्षककलाप्रदाहपक्षाघातवाधिर्यादयो वातरोगा जायन्ते ।

५–उपद्रवाः—रोगस्य पुनरावृत्तिः हृदयावसादः, फुफ्फुसप्रदाहः पक्षाघातादयश्च ।

इति परिशिष्टनिदाने श्लेष्मकज्वरनिदानम् ।

अथ सन्धिकज्वरनिदानम् ।

(Rheumatic fever रीयुमैटिक फीवर)

व्रणशोथरुजातोदैः सन्धीनापीडयन् भृशम् ।
ज्वरो घोरः सहृद्रोगः सन्धिको नाम कथ्यते ॥ १ ॥

निदानम्—

हेमन्ते शिशिरे चर्तौ बाल्ये वा यौवनेऽपि वा ।
वर्षाशीतवसन्तेषु तथा क्लिन्नासु भूमिषु ।
निःशङ्कं चारिणां नित्यं प्रायशोऽपचिते बले ॥ २ ॥
विषं जीवाणुजं तस्य धातुषु प्रसृतं गलात् ।
वातपित्तोल्वणं देहे सन्निपातमुदीरयेत् ॥ ३ ॥
तस्य जीवाणवः कैश्चिद्विन्द्वाकारा मता बुधैः ।
सन्धीनां परितः दृष्टः व्रणशोथोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥
(तरुणास्थि शिरःसु च ।)
व्रणशोथो भवेद्धोरो कलातारल्यमेव च ।
अन्तः सन्धिबलासश्च वर्द्धमानो विदह्यते ॥ १४ ॥
विषप्रभावादस्मिन् वै क्षीयन्ते शोणिताणवः ।
परितः हृदयं चापि सञ्चयोऽपां कलापुटे ॥ ६ ॥
हृन्मध्ये हृत्कपाटे वा विकारा व्रणशोथजाः ।
श्वासयन्त्रकलाशोथो कचित् सव्येऽपि जायते ॥
श्वासकासादिभिर्लिङ्गैः फुफ्फुसाक्रमणं कचित् ॥ ७ ॥

लक्षणम्—

ज्वरः साधारणोऽकस्मात् शीतेनैव प्रवर्द्धते ।
कण्ठदाहोऽङ्गमर्दश्च ग्रीवास्तम्भो हृदि व्यथा ॥ ८ ॥
स्वेदो मूत्राल्पता शोथः ग्रीवाग्रन्थिषु जायते ।
कफोण्यां मणिबन्धे वा गुल्फे जानुनि वा कचित् ॥ ६ ॥
शोथश्च रक्तिमायुक्तो जायते घोरलक्षणः ।
स्पर्शासहो भवेद्रोगी पीडा तीव्रतरा भवेत् ॥ १० ॥
क्रमशश्चाभिभूयन्ते नरस्यान्येऽपि सन्धयः ।
ततश्च ज्वरवृद्धिः स्यात्पूर्वोक्तैश्चापि लक्षणैः ॥ ११ ॥
एवं त्रिसप्ताहावधिं भुक्त्वा वा द्विगुणां कचित् ।
तथोपक्रमनैपुण्याज्ज्वरोऽयं शमनं व्रजेत् ॥ १२ ॥
पुनरावर्तते चापि केषाञ्चित् सन्धिकज्वरः ।

सन्निपातभवैर्लिङ्गैः प्राणहृत् सोऽनुपक्रमात् ॥ १३ ॥
हृद्रोगोदायतौ दुःखं प्रायः सर्वस्य जायते।
सश्रमश्वासशोथाद्यैः सीदन् काले जहात्यसून् ॥ १४ ॥
यूनां सन्धिषु बालानां हृदये च विशेषतः।
विकाराः प्रायशोदृश्याः सन्धिकाख्ये ज्वरे ध्रुवम् ॥ १५ ॥

अत्रायं विशेषः—अस्य जीवाणवः विषं गलग्रन्थिभ्यो रक्तं प्रवेश्य सन्धिषु शोथं जनयन्ति, तेषाञ्च श्लैष्मिकी कलाऽपि शूयते तस्याञ्च तरलं सञ्चीयते, तथा सन्धिबन्धा अपि शूनयते, रक्तगतं विषं रक्ताणून् विधिणोति, हीयमानैस्तै श्वेतवर्णता देह आधिक्येन प्रतीयते। सन्धिकलावद् हृदयेऽपि विशेषप्रभावो भवति, रक्तधरा कला शूयतेऽभितस्तस्यां चापि अपां सञ्चयः जायते, हृत्कपाटाश्चापि शूयंते, विस्तीर्यन्ते च अयं हि पुनरावर्तको ज्वरः यदि प्रथमेऽवसरे हृदि प्रभावो न स्यात् द्वितीये तु भवत्येव। एवं नरः यावज्जीवमवसीदति कदाचित् हृत्कार्यविरोधात् संशयितमेव जीवितं तस्य। तापमानं चास्मिन् १०३–१०६ १०७ पर्यन्तं भवति, मर्यादा चास्य त्रिसप्ताहात् षट्सप्ताहं यावत्।

इति परिशिष्टनिदाने सन्धिकज्वरनिदानम्।

अथ श्वसनकज्वरनिदानम् (Pneumonia न्यूमोनिया)

लाक्षारसाभं यः ष्ठीवेत् रक्तं श्वासज्वरार्दितः।
स्त्यानफुफ्फुसमूलस्य तस्य श्वसनकोज्वरः ॥ १ ॥

निदानम्—

भोजनाच्छादनैर्हीनाः दुर्बला ये विशेषतः।
दीना वा दूनचित्ता वा नित्यं श्रान्ताश्च ये नराः ॥ २ ॥
अजीर्णिनः, यकृद्वृक्कशोथिनोऽमितमद्यपाः,
मिथ्याहारविहारा ये शीतवर्षादिबाधनात् ॥ ३ ॥
अभिघातात् क्वचित् पूतिगन्धयोगेन कुत्रचित्।
क्वचिद्वा व्याधिनानेन पीडितस्याति सङ्गमात् ॥ ४ ॥
सर्वेष्वृतुषु भूम्नातु वर्षासु शिशिरे मधौ।
ज्वरः प्रादुर्भवत्येष जीवाणुविषसम्भवः ॥ ५ ॥

सम्प्राप्तिः—

विषकीटोच्छ्रिता दोषाः श्वासमार्गकृतालयाः।

फुफ्फुसान्तः प्रकोष्ठेषु स्त्यानीकुर्वन्ति शोणितम् ॥ ६ ॥
ततः शोणितसङ्घातात् सव्ये सव्येतरेऽथवा ।
द्वयोर्वा जायते शोथः, रुग्ज्वरश्वासकष्टताः ॥ ७ ॥
पार्श्वपीडा श्वासकासाववसादोऽथ कम्पनम् ।
पूर्वरूपमिदं प्राहुः बुधाः श्वसनके ज्वरे ॥ ८ ॥

रूपम्—

अकस्माच्छीतमत्यर्थं ज्वरस्तीव्रोऽरुचिस्तथा ।
कासः स्यात्पार्श्वशूलं च श्वासवृद्धिः क्रमेण च ॥ ६ ॥
कासमानस्य च मुहुर्मुहूरक्तं प्रवर्तते ।
लाक्षारसाभं सान्द्रं च श्लेष्ममिश्रं तथैव च ॥ ११ ॥
स्फूर्जतः नासिकापार्श्वौ तीव्रा श्वासगतिस्तथा ।
कपोलयो रक्तिमा स्यात्ललाटः स्विद्यते भृशम् ॥ १२ ॥
गात्रश्च स्विद्यते, गौरपिडकानां समुद्भवः ।
दौर्बल्यमोहसादाःस्युः प्रलापः कण्ठकूजनम् ॥ १३ ॥
परुषा कर्कशा जिह्वा मलिना वा भवेद्भृशम् ।
धमनी यमतां याति कोमला स्थूलचञ्चला ॥ १४ ॥
ज्वरमोक्षो न यावत् स्यात्——

ज्वरमुक्तेरनन्तरम्—

प्रायः सा मन्दतामेति ज्वरेऽस्मिन्निति निश्चितम् ॥
सप्तमे चाष्टमे प्रायः नवमे दशमे क्वचित् ।
अकस्माज्ज्वरमोक्षः स्यात् स्वेदप्राचुर्यमेव च ॥ ११ ॥
कदाचिन्मुच्यते रोगी, जीवितं वा कदाचन ।
मुच्यमानस्तु नैरुज्यं शीघ्रमेव समश्नुते ॥ १२ ॥

साध्यलक्षणम्—

एकस्मिन् फुप्फुसे दुष्टे ज्वरेऽतीव्रे स्थिते बले ।
पादत्रयस्य सम्पत्तौ मन्तव्या सुखसाध्यता ॥ १३ ॥
भृशं स्वेदो ज्वरस्तीव्रो वृद्धः क्षीणोऽथवातुरः ।
पादत्रयस्य सम्पत्तौ स तु जीवेत् कदाचन ॥ १४ ॥

अरिष्टलक्षणम्—

यस्य द्वौ फुप्फुसौ दुष्टौ समग्रो यस्य वैकतः ।
नासाश्वासो भृशं स्वेदो दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १५ ॥
मन्दं किञ्चित् प्रलपति स्वेदस्नातः प्रमुह्यति ।
वेपते करपादौ च दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १६ ॥
अतिसारेण वाक्रान्तो दुर्वारेण कदाचन ।

क्षीणः श्वसनकेनार्तः स मन्तव्यो यमातिथिः॥ १७॥

अत्र विशेषः—अयं हि श्वसनको ज्वरः, अस्मिन् श्वसनयन्त्रे (फुफ्फुसौ) दूष्येते, अत एवास्येयं संज्ञा। अकस्मात् प्रायः शीतेन ज्वरानिर्वृत्तिः, वक्षस एकतरस्मिन् द्वयोर्भागयोर्वा वेदना, कसनकाले सैव तीव्रतरा भवति, शुष्ककासः, आकृष्यत इव श्वासः, श्वासगतिस्तीव्रा भवति तापमानश्च १०३.६ भवति द्वित्रदिवसयोः पीडालाघवं श्लेष्मतारल्यं बलहानिश्च भवति, ज्वरवेगश्च वर्द्धते तापमानं १०४-२ पर्यन्तं कदाचिदितोऽपि वर्द्धते। फुफ्फुसच्छदकलायां कोष्ठेषु वा दाहशोथौ, लाक्षारसाभं श्यावलोहितं निष्ठीवति, कदाचिच्च पूयमिश्रं निष्ठीवति। असाध्यावस्थायां निद्रान्तन्द्राप्रलापस्वेदादयो बलहानिस्तापादीनि सन्निपातलक्षणान्युत्तरोत्तरं वर्द्धन्ते। श्वासगतिनिपातः धमन्यपेक्षया १—३ अथवा १—२ भवति। केचिच्चैनं नावमिकसंज्ञया व्यवहरन्ति।

इति परिशिष्टनिदाने श्वसनकज्वरनिदानम्।

अथ आक्षेपकज्वरनिदानम् (Cerebro Spinal Fever)

आक्षिप्यन्ति यतोऽङ्गानि सङ्कोचं यान्ति चाञ्जसा।
घोरो ज्वरश्च संज्ञाहृत् सोऽयमाक्षेपको मतः॥ १॥

निदानम्—देशे बहुजनाकीर्णे रजोधूमाकुले तथा।
वसतां स्याद्दरिद्राणां प्रायः जीवाणुजः ज्वरः॥ २॥

सम्प्राप्तिः—

मस्तिष्कमूले परितः सुषुम्नाकाण्डं च तच्छादिकालान्तराले।
विषं क्रमात् पूयसमां लसीकां संहत्य दोषानखिलान् प्रकोप्य॥ ३॥
चेष्टावहानामथ नाडिकानामुत्तेजनादाक्षिपदङ्गकानि।
सङ्कोच्य शाखाश्च निहन्ति संज्ञामाक्षेपके दुर्लभजीवितस्य॥ ४॥

रूपम्—घोरा शिरोव्यथा छर्दिः कदाचिच्छीतवेपथू।
ग्रीवास्तम्भः बलाच्छीर्षं पश्चादाकृष्यते, बलात्॥५॥
संकुचन्त्यपि चाङ्गानि वक्रे स्यातां च लोचने।
ज्वरवृद्धिः भवेन्नित्यं शाखाः स्तब्धा भवन्ति च॥ ६॥
तन्द्रामोहप्रलापाः स्युस्तथाक्षेपो मुहुर्मुहुः।
लक्ष्मणां श्यावरक्तानां गात्रेषु च समुद्भवः॥ ७॥
स्यादिन्द्रियप्रणाशश्च क्रमादाक्षेपके ज्वरे।
एकाहान्म्रियते कश्चित् त्र्यहाद्वा दारुणे गदे॥ ८॥

क्लिश्यंस्त्रिचतुरानाथ सप्ताहान् विजहात्यसून् ।
क्वचिच्चतुष्पात् सम्पत्तौ दिष्ट्या कश्चन जीवति ।
स प्रायः लक्ष्यते घोरः बालेषु युवकेषु च ॥ ६ ॥

अत्र विशेषः—अयं हि आक्षेपकः ज्वरः क्वचित् 'शीर्ष-सौषुम्नज्वर-संज्ञया व्यवह्रियते । अस्य विषाणवः विन्द्वाकाराः नासागलमार्गेण वाततन्तुभिः शीर्षसुषुम्नाकलापुटे शोथं तारल्यं पूयलसीकां च जनयन्ति । साधारणः ज्वरवेगः १०२ पर्यन्तं, परं तीव्रावस्थायां १०६ पर्यन्तं याति ।

इति परिशिष्टनिदान आक्षेपकज्वरनिदानम् ।

अथ दण्डकज्वरनिदानम् (Dengue डेंगू)

अस्थिसन्धिरुजाघोरा लगुडाघातजा इव ।
यस्मिन् क्षिप्रोदयलयः वीसर्पोऽखिलगात्रगः ॥ १ ॥
सञ्चारि शोथयुक् चैव सन्धिःशूलं हि लक्ष्यते ।
प्रतिश्यायोऽथ कासश्च कण्ठे पीडा प्रजायते ॥ २ ॥
पुनरावर्तमानोऽसावष्टाहेन प्रमुञ्चति ।
चिरं सन्धिरुजाः सन्ति स ज्ञेयः दण्डकज्वरः ॥ ३ ॥
स जानपदिकश्चैव कफवातप्रकोपजः ।
बालानां जरतां चापि दारुणः परिलक्ष्यते ॥ ४ ॥

अत्र विशेषः—अस्य दण्डकज्वरस्य सप्ताहज्वरः, अस्थिभञ्जन ज्वरश्चेति संज्ञाद्वयान्तरमपि लभ्यते, ज्वरतापमानं १०३-१०४ अथवा १०५ फा. पर्य्यन्तं भवति, त्रिचतुरह्नोऽनन्तरमवरुह्य पुनरारोहति, अष्टमे दिवसे स्वयमेव शाम्यति, अवरोहकाले स्वेदातिसाररक्तपित्तानां कस्यचिद्दर्शनम् । उपद्रवा अप्यस्य ततः स्वयमेव शाम्यन्ति । ज्वरनिपाततः धमनीगतिर्नातिचञ्चला । अन्येऽप्येवं विधा ज्वरा ये त्र्यहानन्तरं चतुरह्नानन्तरं वा स्वयमेव शाम्यन्ति, ते चैवमेव यथायथमूह्याः ।

कर्णमूलिकज्वर निदानम् (Mumps मम्पस्)

कर्णस्यैकतरे पार्श्वे द्वितीयेऽनुपदं पुनः ।
शोथः सरुग् ज्वरकरः कर्णमूलिक उच्यते ॥ १ ॥
श्रूयन्ते कर्णमूलस्था जिह्वाधोवर्तिनस्तथा ।
ग्रन्थयोऽधोहनुस्था वा, ततोऽयं पञ्चषैर्दिनैः ।

शाम्यति, च रुजाशोथौ जायेते मुष्कयोः पुनः ।
नराणां योषितां क्वापि भगेऽपि स्तनयोरपि॥ ३ ॥
सर्वे विकाराः शाम्यन्ति दशाहाच्च सुखं भवेत् ।
स जानपदिकः प्रायः वातश्लेष्मकृतो ज्वरः ॥ ४ ॥
बालानामथ यूनाश्च विशेषेण प्रवर्तते ।
उपद्रवाः--क्लोम्नि शीर्षकलायां वा शोथश्चार्दितमेव च ।
उपद्रवा हि दृश्यन्तते ज्वरेऽस्मिन् कर्णमूलिके ॥ ५ ॥

इति परिशिष्टनिदाने दण्डकज्वरनिदानम् ।

अथ माल्टाज्वरनिदानम् (Malta Fever)

सन्धिशूलं ज्वरस्तीव्रः स्वेदाधिक्यं तथैव च ।
वृद्धप्लीहा चिरस्थायी मालटा ज्वर इष्यते ॥ १ ॥
तद्द्वीपवासिनामासीत् प्राक्, संज्ञेयमतोमता ।

अत्र विशेषः—अयं हि चिरस्थायी संक्रामकज्वरः, रुग्णछगली-दुग्धपानात् प्रसरति, तदस्मिन् सन्धिशूलं, स्वेदाधिक्यं, प्लीहावृद्धिः अनियमितश्च तापो भवति । अस्य जीवाणवः विन्द्वाकाराः (माइक्रो-काकस मैलिटैन्सिस " इत्याख्याः) रुग्णछागीदुग्धपानादन्त्रगामिनः रक्ते प्रसरन्ति । ततश्च रक्तं गता ज्वरहेतवो भवन्ति, पूर्वं तु शिरः-शूलाङ्गमर्दोत्क्लेशवमनादीनि लक्षणानि, कदाचिच्च कण्ठदाहप्रतिश्याय कासादयोऽपि जायन्ते ज्वरवेगश्च वैषम्येण वर्तते । ज्वरमोक्षकाले स्वेदस्नात इवातुरः जायते । सन्धिषु चात्यर्थं वेदना, प्लीहाविवृद्धिः, बद्धकोष्ठत्वं च जायते ।

सौकर्यार्थे चतसृष्वस्थासु क्रमशः—

प्रथमावस्थायां—ज्वरो मृदुः भवति, अन्यान्यपि मृदुतराणि लक्षणानि प्लीहाविवृद्धिश्च ।

द्वितीयावस्थायां—त्रिचतुर्मासं यावज्ज्वरस्तिष्ठति, ततश्च मुक्त्वा मुक्त्वा पुनरावर्तते, पूर्वोक्तानि लक्षणानि च जायंते, ज्वरवेग-कालश्च वर्द्धते ।

तृतीयावस्थायां—ज्वरस्य विषमो वेगो भवति, यथा—प्रातः स्वा-स्थ्यं मध्याह्ने शीतेन ज्वरो भवति तापमानश्च १०५—१०६ पर्यन्तं भवति । ज्वरमोक्षकाले चातीव स्वेदः प्रवर्तते, सन्धिषु चात्यर्थं वेदना भवति ।

तुर्यावस्था त्वतीव तीव्रा भवति, अकस्माज्ज्वरवेगो वर्द्धते, शरीरे तीव्राः पिडका जायन्ते, अतिसारः श्वासयन्त्रप्रदाहश्च, तदाऽसाध्यो भवति, आतुरश्च शीघ्रमेव यमातिथ्यं याति।

इति परिशिष्टनिदाने 'माल्टा' ज्वरनिदानम्।

अथ कालज्वर निदानम् [Kala-Azar काला आज़ार]

प्राय आनूपदेशेषु भूवाष्पक्रिमिकारणैः।
कालज्वरः प्रजायेत लक्षणं तस्य वक्ष्यते॥ १॥
तस्य जीवाणवस्त्वस्थिमज्जान्त्रफलकोषयोः।
श्वासयन्त्रान्त्रभित्त्यां च तिष्ठन्ति, ते विशेषतः॥ २॥
यकृत्प्लीह्नोः, ततः वृद्धाः क्षुब्धाः सर्पन्ति तन्तुवत्।
यकृत्प्लीहाभिवृद्धिः स्याद्विसर्गी ज्वरस्तथा॥ ३॥
सप्ताहत्रितयं यावदधिकं वा निरन्तरम्।
किञ्चित्कालं विमुच्यैवं पुनरावर्तते ज्वरः॥ ४॥
पूर्वोक्तैर्लक्षणैः प्रायः, रक्तत्वं ह्रीयते क्रमात्।
पाण्डुता वर्द्धते देहे, ग्रहणीप्रायलक्षणैः॥ ५॥
नासया रदनैः प्रायः क्वचिच्छोणितनिर्गमः।
हस्तयोः पादयोः वक्त्रे शोथः सञ्जायते ततः॥ ६॥
प्रायः कष्टज्वरोऽयं स्यान्मुक्त्वा सद्यः प्रतिक्रियाम्।
उपद्रवाः—छर्द्यरोचकसंयुक्तं क्षीणमांसबलेन्द्रियम्॥ ७॥
आक्रान्तफुफ्फुसं वान्यैः संयुतं यक्ष्मलक्ष्मणैः।
विड्भेदज्वरलीनश्च कालज्वरयुतं त्यजेत्॥ ८॥

अत्र विशेषः—प्रथमसप्ताह आरोहति-द्वितीये प्रवृद्धस्तिष्ठति, तृतीये चावरोहति, तापमानं क्रमशः १०३ १०४.६, पर्यन्तं, ततश्च अवरोहकाले ९७.२, भवति।

इति परिशिष्टनिदाने कालज्वरनिदानम्।

अथ आहकज्वरनिदानम् [नासाज्वरः]

तनुना रक्तशोथेन युक्तो नासापुटान्तरे।
गात्रशूलज्वरकरः श्लेष्मणा ह्याहकज्वरः॥ १॥

इति परिशिष्टनिदान आहकज्वरनिदानम्।

अथ श्लैपादिकज्वरः।

शाखायां मुष्कयोर्वापि रागशोथरुजाकरः।

पद्मान्ते प्रायशोभावी ज्वरः श्लैपदिकः स्मृतः॥ २ ॥
अन्येँ येऽपि ज्वरा लोके दृश्यन्तेऽनन्तजातयः ।
देशदोषप्रभेदैश्च तेऽपि चिन्त्या यथायथम्॥ ३ ॥

इति परिशिष्टनिदाने श्लैपदिकज्वरनिदानम् ।

इति ज्वराधिकारः ॥

अथ उपसर्गज-विषूचिका-निदानम् ।

यस्यां वम्यतिसारौ तण्डुलजलसदृशौ प्रवर्तेते ।
बहुवेगात्सा तज्ज्ञैरुपसर्गोत्था विषूचिका कथिता ॥ १ ॥
प्रायः जलसंयुक्तास्तद्विषजीवाणवः प्रसर्पन्ति ।
लोके तज्जलपानात्, रोगोऽयं जनपदध्वंसी ॥ २ ॥
सत्यपि जनप्रचारे जनसंहारे प्रचरति लोकेषु ।
द्वौ हेतू मुख्यतमौ हृद्दौर्बल्यमथाप्यजीर्णञ्च ॥ ३ ॥
यस्य मनो बलवत्स्यात्, बलवानग्निश्च जाठरो यस्य ।
तादृक्तं नरसिंहं त्वभिभवति विषूचिका कदाचिन्नो ॥ ४ ॥
केवलमतिसारः स्याथवा वमनं कचिच्च द्वे स्याताम् ।
पूर्वं क्षुन्नाशः स्यात्तृष्णाधिक्यं तथा च हृल्लासः ।
अरतिर्बलहानिःस्याद्योजोनाशश्च पूर्वलिङ्गानि ॥ ५ ॥

स्पष्टीकरणार्थं चतस्रोऽवस्थाः—

पूर्वावस्था—हृच्छूलं स्यात्पूर्वं वम्यतिसारौ ततः प्रवर्तेते ॥ ६ ॥
आदौ मलनिःसरणं, भुक्तं निःसरति चापि छर्दनतः ।
तत्पश्चात्पीताभौ तत्पश्चात्तण्डुलोदकाभौ स्तः ।

द्वितीयावस्था—चिह्नान्युक्तान्येव द्विगुणबलानि भवन्ति यस्मिन् वै ॥७॥
तृष्णाक्षेपारतयस्तीव्रा नैवापि किञ्चिदपि पचति ।

तृतीयावस्था—अत्यर्थं द्रवसरणाद्रक्तं गाढं शरीरजं भवति ॥ ८ ॥
क्षीणेन्द्रियभा दीनः हीनबलः शीतगात्रश्च ।
अन्तर्गतास्थिरनेत्रः हतमूत्रः शीर्णवाक्च नीलौष्ठः ॥ ९ ॥
अन्यैरपि घोरतमैश्चिह्नैर्युक्तो यमातिथिर्भवति ।

तुर्यावस्था—कालग्रासविनिर्मुक्तस्तुर्यावस्थां यदा व्रजेत् ॥
तदास्य पूर्वलिङ्गानि वैपरीत्यं व्रजन्ति वै ॥१० ॥
कदाचिज्ज्वरयोगः स्यात् मूत्रं सम्यक् प्रवर्तते ।
स्थिरत्वं धमनी याति तदा साध्यं विनिर्दिशेत् ॥ ११ ॥

इति परिशिष्टनिदाने उपसर्गजविषूचिकानिदानम् ।

—:०:—

अथ हृद्यन्त्ररोगनिदानम् ।

आवरणिकः—आमावातात् वृक्कदोषात् शीतादित्वनिषेवणात् ।
हृत्कोष्ठावरणी तत्र कला क्षिप्रं प्रपीड्यते ॥ १ ॥
शोफदाहोष्णताः पीडा महती गौरवं तथा ।
हृत्कोष्ठवेपनं कासः दौर्बल्यं श्वासकृच्छ्रता ॥ २ ॥
नासामार्गेण स्रवति रक्तं वह्नेश्च मन्दता ।
शाखासु जायते शोफः धरा वैषम्यगा भवेत् ॥ ३ ॥
हृदावरणिको व्याधिस्तदा विद्वद्भिरुच्यते ।
चिकित्स्यते जातमात्रः प्राणहा स्यादुपेक्षया ॥ ४ ॥

कौष्ठिकः—आमवाताभिघाताभ्यां पूर्वोक्तादपि लक्षणात् ।
जायते हार्दिके कोष्ठे गद एष हि कोष्ठिकः ॥ ५ ॥
ज्वरदाहारुचिकम्पाः वैवर्ण्यं संक्षयस्तथावह्नेः ।
श्वासः कासः यक्ष्मा कोष्ठे सञ्चीयते तथा पूयम् ॥ ६ ॥
मूर्छाक्षेपविलापा यस्मिन् स्युः विषमगा च नाडी स्यात् ।
रोगः घोरतरोऽयं कचिदपि रोगी विमुच्यते भाग्यात् ॥ ७ ॥

पृथुकः—हृत्कोष्ठे रक्तगतिर्मिथ्याचाराद्धि व्याहता भवति ।
पृथुतां याति हि पेशी हृदयस्था, जायते महत्कष्टम् ॥ ८ ॥
दौर्बल्यं हृदयस्थं रुक्कम्पो श्वासकृच्छ्रता तथा भवति ।
अरतिभ्रममोहाः स्युः पृथुके चिह्नानि लक्ष्यन्ते ॥ ९ ॥

आयामिकः—हृत्कोष्ठस्य प्रसारः यावज्जायेत दारुणो व्याधिः ।
आयामिक इत्युक्तः तस्मिन् श्वासः भ्रमोऽथ मूर्च्छा च ॥ १० ॥
शूनत्वं गात्राणां हृत्कम्पो वह्निमार्दवं चैव ।
बलहानिर्मांसक्षयः निद्रानाशः जलोदरश्चैव ॥ ११ ॥
अन्यान्यपि लिङ्गानि जायन्ते हार्दिकानि वै तस्य ॥ १२ ॥

परिक्षमः—क्षयात्सञ्जायते व्याधिर्योऽसौ घोरः परिक्षयः ।
क्षीयते तत्र हृत्पेशी दौर्बल्यं सदनं भ्रमः ॥ ३ ॥
वेपते हृदयं वह्नेर्नाशः श्वासश्च जायते ।
क्रमाद्विवर्द्धते शोफः, जायन्तेऽन्येऽप्युपद्रवाः ॥ १४ ॥

मेदःसूत्रम्—हृदिस्थमांससूत्रेषु मेदःकणचयो यदा ।
भवेत् व्याधिस्तदा मेदःसूत्रमित्याख्यया स्मृतः ॥ १५ ॥
वेपते हृदयं तस्य धमनी मन्दगामिनी ।
भ्रमावसादमूर्छाःस्युर्नाडीनाञ्च बलक्षयः ॥ १६ ॥
एवं हृद्वृतिसंरोधान्मृत्युश्च सहसा भवेत् ।

अतः सद्यश्चिकित्स्योऽयं व्याधिःपरमदारुणः ॥ १७ ॥
विक्षेपिका—हृदयाक्षेपिका पीडा या सा विक्षेपिका मता।
यदाऽसौ जायते व्याधिस्तदा कोष्ठेऽप्युरोस्थ्यधः ॥ १८ ॥
वामबाहौ तदंसास्थिन ग्रीवायां पृष्ठदेशतः।
वेदना जायते घोरा प्राणमर्मप्रपीडनी ॥ १६ ॥
तोदभेदसमाकर्षाः दाहस्तत्र च जायते।
मुहुर्मुहुः श्वासरोधः शीता त्वक् स्वेदनिर्गमः ॥ २० ॥
आध्मानानाहमोहाश्च वैवर्ण्य कृशताऽरुचिः।
क्रमादिन्द्रियविध्वंसो मरणं चाप्यनात्मनः ॥ २१ ॥

इति परिशिष्टनिदाने हृद्यन्त्ररोगनिदानम्।

अथ उरस्तोयनिदानम्।

उरस्तोयस्य निदानं सम्प्राप्तिश्च।
विषमज्वरातिसारप्रवाहिकाप्लीहपाण्डुशोथेषु ॥ १ ॥
अर्बुदहृदयफिरङ्गोदरयकृद्वृक्करोगेषु।
रक्ताल्पत्वप्रिकारौ यावद्भवतस्तदा भवत्येव ॥ २ ॥
वक्षःफुप्फुसभित्योस्तीव्रः जलसञ्चयः जलोदरवत्।
प्रायो दक्षिणभागे दृष्टस्तथा क्वचिद्वामे ॥ ३ ॥
प्रायः प्राणहरो वै वक्षस्तोयाभिधः प्रोक्तः ॥ ४ ॥
तथा च—एकस्मिन् वक्षसो भागे द्वयोर्वा जलसञ्चयः।
प्राणनिर्वाणकृत्प्राय उरस्तोयगदः स्मृतः ॥ ५ ॥

उरस्तोयलक्षणमाह—

श्वासः कष्टतरः श्लेष्मवहनं पादशोथता।
आस्योष्ठयोश्च नीलत्वं पिपासा स्रोतसां ग्रहः ॥ ६ ॥
नाडी सूक्ष्मतरा शीघ्रगामिनी विषमा तथा।
मन्दं मन्दं तथा स्वल्पं कृच्छ्रान्मूत्रं प्रवर्तते ॥ ७ ॥
न शयानस्य सौख्यं स्यात् स्थितः यायात् सुखं क्वचित्।
एवं कृच्छ्रतमो रोग उरस्तोयाभिधः स्मृतः ॥ ८ ॥

इति परिशिष्टनिदान उरस्तोयनिदानम्।

स्मरोन्मादनिदानम्

उन्मादो दयिताऽप्राप्तेः शुक्रस्य विकृतेरपि।

जननेन्द्रियदोषाच्च वैगुण्यादनिलस्य च ।
पुरुषस्य तथा नार्याः स्मरोन्माद इतीरितः ॥ १ ॥

तस्य लक्षणम्-

स्तब्धता वेपनं श्वासः प्रलापः पाण्डुता त्वचि ।
अधैर्यं रोदनं चिन्ता स्मरोन्मादस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

तस्य निदानम्—

नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः ।
निद्राछेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः ॥ ३ ॥
उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ।
याभिराक्रम्यन्ते दुर्बलहृदयाल्पसत्वाश्च ॥ ४ ॥

इति परिशिष्टनिदाने स्मरोन्मादनिदानम् ।

अथ गदोद्वेगनिदानम् ।

मनसोऽत्यन्तदौर्बल्यान्मस्तिष्कस्यापि सम्भ्रमात् ।
मिथ्याकाल्पनिको व्याधिः गदोद्वेग इतीरितः ॥ १ ॥
(विना व्याधिं व्याधिशङ्का गदोद्वेग इतीरितः)
पदार्थत्वाभाववत्त्वादपदार्थगदश्च सः ।

निदानम्-शारीरो मानसो वापि श्रमो भूयान् बलक्षयः ।
आशातन्तोस्तु विच्छेदः शोकोऽकीर्तिः महाभयम् ॥ २ ॥
दौर्भाग्यं बीजदोषश्च सत्वस्याभाव एव च ।
अपदार्थगदस्यैते हेतवः कथिता बुधैः ॥ ३ ॥

लक्षणम्-अद्भुतो यादृशो रोगः लक्षणं चापि तादृशम् ।
कोऽप्येवं मन्यते स्त्यानमुदरं भुजगोऽविशत् ॥ ४ ॥
कोष्ठे भ्रमत्यसौ नित्यं भुंक्ते यद्भुज्यते मया ।
निर्यास्यति पथा केन केनोपायेन नंक्ष्यति ॥ ५ ॥
केनोपायेन नाशः स्यादुदरस्थस्य तस्य वै ।
कदाचिदुदरे दंशात्प्राणनाशो भवेद् ध्रुवम् ।
कोऽपीत्थं मनुते भेको ममैको मूर्ध्नि संस्थितः ।
विघट्टयति मस्तिष्कं मारयिष्यति मां ध्रुवम् ॥ ७ ॥
कोऽपीत्थं चिन्तयेच्चित्रं कायः काचमयो मम ।
सञ्जातोऽयमतो रक्ष्यः सदाघातात् प्रयत्नतः ॥ ८ ॥
इत्येवं बहुरूपाभिः कल्पनाभिः सदाकुलः ।

गदोद्वेगी सदाभीतः सुखी शुष्येद्दिवानिशम्॥ ९॥
बहुधा सान्त्वनैर्वाक्यैः सान्त्वितोऽपि मुहुर्मुहुः।
चित्ताद्भ्रममपाकर्त्तुं न स शक्नोति दुर्भयम्॥ १०॥
यश्चास्य बोधयेद्भ्रान्तिं तस्मै द्रुह्यति नित्यशः।
लक्षणम्-पीडा घोरतरा पक्वाशये तस्य प्रतीयते।
जिह्वाबलासलिप्ता स्यात्तथा च श्वासपूतिता॥ ११॥
उत्क्लेशः वमनं चैव स्यादिदं जीर्णलक्षणम्।
स्पर्शशङ्कः प्रखरता पाण्डुत्वमुदरामयः॥ १२॥
हृदि संघातवान् व्याधिः केन वाप्यनुभूयते।
गदोद्वेगवतान्येन पुरुषत्वस्य संक्षयः॥ १३॥
ज्वरः सततकोऽन्येन दुष्प्रतीकार्य एव च।
किमाश्चर्यं कम्पनाद्यं जायते च यदा तदा॥ १४॥
इत्थं बहुविधाकारा व्याधयः कल्पनाकृताः।
भ्रमरूपा प्रजायन्ते निःसत्वानाममेधसाम्॥ १५॥
शक्यन्ते व्याधयो वक्तुं नैते निरवशेषतः।
धीमद्भिः लक्षणीयास्ते यथास्वं दोषलक्षणैः॥ १६॥
कैशोरे वयसि नैव वार्द्धक्ये नापि जायते।
रोगोऽयं, ज्ञायते हेतुः प्रायशोऽत्र मनोगतिः॥ १७॥
प्रतिमासं रजःस्रावात् सर्वे शुध्यन्ति धातवः।
अतः मनोगदः स्त्रीणामेष प्रायो न जायते॥ १८॥

इति परिशिष्टनिदाने गदोद्वेगनिदानम्।

अथ स्नायुकानिदानम्।

शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत्।
भिनत्ति तत्क्षते तत्र सोष्म स्नायुं विशोष्य च॥ १॥
कुर्यात्तन्तुनिभं जीवं वृत्तं श्वेतद्युतिं बहिः।
शनैः शनैः क्षताद्याति छेदात् कोपमुपैति च॥ २॥
तत्पाताच्छोथशान्तिः स्यात्पुनः स्थानान्तरे भवेत्।
स स्नायुकेति विख्यातः क्रियोक्ताऽत्र विसर्पवत्॥ ३॥
बाह्वोर्यदि प्रमादेन त्र्युट्यते जङ्घयोरपि।
संकोचं खञ्जतां चैव छिन्नतन्तुः करोत्यसौ॥ ४॥
वातेन श्यावरूक्षः सरुगथ दहनान्नीलपीतः सदाहो-
ऽथ श्वेतः श्लेष्मणा स्यात्पृथुगरिमयुतोऽथ द्विदोषो द्विलिङ्गी।

रक्तेनारक्तकान्तिः समधिकदहनोऽथाखिलैः सर्वलिङ्गो
रोगोऽसावष्टधेत्थं मुनिभिरहितःस्नायुकस्तन्तुकीटः ॥ ५ ॥
इति परिशिष्टनिदाने स्नायुकनिदानम् ।

अथ अचल वातनिदानम् ।

अथास्य स्वरूपम्—
ययैव संस्थया जन्तुर्मोहमाप्नोति चेत्ततः ।
परतोऽपि तया तिष्ठेत् सापि चेत्क्लेशकृद्भृशम् ॥ १ ॥
स गदोऽचलवाताख्योऽचलसंस्थानमेव च ।
तादवस्थागदश्चापि तथैवापरिकर्तकः ॥ २ ॥
वातागतेः समस्थानात् पूर्वभावस्थितेस्तथा ।
तथैवापरिवृत्तेश्च मतं नाम चतुष्टयम् ॥ ३ ॥
निदानम्—चिन्तनं क्षीणधातुत्वं भयं सत्वस्य संक्षयः ।
वीजदोषस्तथैवैतेऽचलवातस्य हेतवः ॥ ४ ॥
अथास्य लक्षणम्—स्पर्शाज्ञत्वमचेष्टा स्यात्पेशीनां दार्ढ्यमेव च ।
विनाक्षेपं च मूर्च्छा स्युश्चिह्नान्यचलवातके ॥ ५ ॥
विशेषं लक्षणं त्वस्य मतं प्राक् संस्थया स्थितिः ।
श्वासो भूयान् कदाचित्स्याद्धमन्याः क्षुद्रता तथा ॥ ६ ॥
पूर्वरूपं विना व्याधिः सहसैव प्रकाशते ।
ग्रीवास्तम्भः शिरःशूलं कदाचिच्चलचित्तता ॥ ७ ॥
इति रिशिष्टनिदानेऽचलवातनिदानम् ।

अथ क्लोम-रोग-निदानम् ।

क्लोमलक्षणम्—अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात्क्लोम तिष्ठति ।
जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकृन्मतम् ॥ १ ॥
निदानम्—तच्चातिस्निग्धगुरुभिः भोज्यैरत्यर्थशीलितैः ।
अभिघातादिभिश्चापि याति वृद्धिश्च मार्दवम् ॥ १ ॥
तथा शोणितसङ्घातः विद्रधिश्चापि जायते ।
अन्ये च दारुणा रोगा जायन्तेऽस्मिंश्च विकृते ॥ ३ ॥
क्लोमविकृतिलिङ्गानि—उत्क्लेशः वमथुः वह्नेः सादः कार्श्यञ्च पाण्डुता ।
भ्रमः सादश्च काठिन्यमौष्ण्यमूर्ध्वोदरे तथा ॥ ४ ॥
विद्रधेः विकृतौ तत्र शूलाध्मानौ तृषाधिका ।

अश्मरीवच्छिला घोरा सुकष्टा तत्र जायते ॥ ५ ॥

इति परिशिष्टनिदाने क्लोमरोगनिदानम्।

अथ वृक्करोगनिदानम्।

वृक्कस्य पूर्वरूपाण्याह-निद्राहानिरग्निमान्द्यं शोफोऽक्ष्यास्यपदेषु च।
नाडी वेगवती स्तब्धा चोष्णा त्वग्रौक्ष्यमेव च।
प्राग्रूपं लक्षयेद्वैद्यः वृक्करोगातुरस्य वै ॥ १ ॥

वृक्कामयस्य लक्षणान्याह—रक्तह्रासात्पाण्डुवर्णमास्यं वह्नेश्च मन्दता।
स्वेदाभावस्त्वचि रौक्ष्यं नाडी वेगवती भवेत्।
वृक्कस्थाने तथा कट्यां पीडा तीव्रतरा भवेत्।
मुहुःसपीडमुष्णञ्च मूत्रं स्रवति विन्दुशः ॥ २ ॥
वृक्कयोरश्मरीयोगात् कदाचित्तीव्रलक्षणम्।
मूत्रं शोणितयुक्तं स्याच्छैत्यञ्च पाणिपादयोः ॥ ४ ॥
मूत्रकाले ध्वजाग्रे वै किञ्चिद्दाहश्च लक्ष्यते।
वृक्कयोः कार्यशैथिल्याद्यकृत्प्लीहहृदां तथा ॥ ५ ॥
विकारो दृश्यते घोरः स्वस्वसंवेद्यलक्षणः।
श्रुतिनादोऽक्षिदोषश्च मूर्च्छा भङ्गो ध्वजस्य च।
शिरोग्रीवांसपीडा स्यादेवमन्यच्च लक्षयेत् ॥ ६ ॥

इति परिशिष्टनिदाने वृक्करोगनिदानम्।

बहुमूत्र-सोमरोग-मूत्रातिसारादिनिदानम्।

अथ सोमरोगनिदानम्—

स्त्रीणामतिप्रसङ्गाद्वा शोकाद्वापि श्रमादपि।
अभिचारिकयोगाच्च गरदोषात्तथैव च ॥ १ ॥
आपः सर्वशरीरस्था क्षुभ्यन्ति प्रस्रवन्ति च।
तस्मात्ताः प्रच्युताः स्थानान्मूत्रमार्गं व्रजन्ति हि ॥ २ ॥
प्रसन्ना विमलाः शीता निर्गन्धा नीरुजः सिताः।
स्रवन्ति चातिमात्रन्तु दौर्बल्यं गतिहीनता ॥ ३ ॥
वेगं धारयितुं तासां न विन्दन्ति सुखं क्वचित्।
शिरःशिथिलता तस्या मुखं तालु च शुष्यति ॥
मूर्च्छा जृम्भा प्रलापश्च त्वग्रूक्षा चातिमात्रतः।

भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पानैश्च न तृप्तिलभते क्वचित् ।
संधारणाच्छरीरस्य ता आपः सोमसंज्ञिता ।
ततः सोमक्षयात् स्त्रीणां सोमरोग इति स्मृतः ।
(शिरसः शिथिलत्वं च मुखतालु विशोषणम् ।
सोमरोग इति ज्ञेयो देहे सोमक्षयान्नृणाम् ॥ ४ ॥
सोऽतिक्रान्तः क्रमेणैव स्रवेन्मूत्रमभीक्ष्णशः ।
मूत्रातिसारमप्येवं तमाहुर्बलनाशनम् ।
तेन तृष्णाभिभूतोऽसौ जलं पिबति चाधिकम् ॥ ५ ॥)

अन्यच्च

आस्यासुखं दिवास्वापो व्यवायश्चाति चिन्तनम् ।
निश्चितं पत्तने वासः विलासप्रियता तथा ॥६॥
सदैवातुरचर्यायां मानसं कष्टकल्पनम् ।
मद्यं, विदाहि, गुर्वन्नमभिष्यन्दीक्षुवैकृतम् ॥७॥
दुष्टाम्बुसेवनं वेगनिग्रहः गरदूषणम् ।
मर्माघाताद्यकृद्दोषात् स्नायुदौर्बल्यतस्तथा ।
उष्णाभितप्तदेहानां क्षणाच्छीताम्बुसेवनम् ॥८॥
अभिचाराद्भयाच्छोकान्मनसोऽतिपरिश्रमात् ।
एवमेवं विधैरन्यैः कारणैश्चातिसेवितैः ।
आपः सोमात्मका देहात् संक्षुब्धाः प्रस्रवन्ति हि ॥९॥

अथास्य लक्षणान्याह—

स्वच्छाः सशर्कराः शीताः गन्धपीडाविवर्जिताः ।
दुर्गन्धा स्वल्पदाहा वा प्रभूतं प्रस्रवन्ति हि ॥ ०॥
चतुःप्रस्थं मूत्रमानमहोरात्रे प्रजायते ।
रात्रौ न्यस्तं भवेत्प्रातरुपर्यच्छमधो घनम् ॥११॥
जायन्ते पिडकाः प्रायः कण्डूमत्यश्च मेहने ।
मर्माघातः क्षतं तीव्रं क्वचिद्वा चर्मसंक्षयः ॥१२॥
तृष्णाधिक्यमङ्गदाहो जिह्वा शुष्येत्सकण्टका ।
वैषम्यमग्ने सादो वा कार्श्यं त्वग्रौक्ष्यमेव वा ॥१३॥
शिरसो घूर्णनं म्लाननेत्रता बद्धविट्कता ।
शैथिल्यं मांसपेशीनां कोमलत्वञ्च जायते ॥१४॥
अरतिः सर्वकार्येषु व्यवायेऽप्यसमर्थता ।
प्रमदासु घृणा क्षीणबलत्वमधिकः श्रमः ॥१५॥
सङ्कोचो हृदयस्यापि उद्वेगश्चापि जायते ।

भृशं मेदःक्षयश्चैव देहे सोमक्षयान्नृणाम् ॥१६॥
जायते मुखमालिन्यं मुहुस्तालुविशोषणम् ।
स सोमरोगः प्रथितः सर्वप्राणिभयङ्करः ॥१७॥

मूत्रातिसारलक्षणम्—

स चात्युपेक्षणाद्वृद्धः स्रवेन्मूत्रं मुहुर्मुहुः ।
बलवर्णह्रासकरं याति मूत्रातिसारकम् ॥१८॥
पिपासाकुलितो दीनः पानीयं पिबति मुहुः ॥
यावद्यावत्पिबेन्नीरं तावन्मूत्रं स्रवेदपि ॥१९॥

अस्योपद्रवानाह—

प्रलापो मूर्च्छनं दुष्टव्रणा वीसर्प एव च ।
उपद्रवा भवन्त्येतेऽभिनान्यासश्च क्षत क्षयः ॥२०॥
एतैरुपद्रवैर्जुष्टो रोगी याति यमालयम् ।
तस्मादवहितो योगी पथ्यापथ्यमिवाचरेत् ॥२१॥

अस्योत्पत्तिकालमाह—

ग्रीष्मे सञ्चीयते रोगः ग्रीष्मे चैव प्रकुप्यति ।
कार्त्तिकः शीतले काले जायते दारुणो भृशम् ॥ १ ॥
निदानं बहुमूत्रोक्तं मधुमेहकरं भवेत् ।
विशेषान्मूत्रमाधुर्यात् प्रारभन्ते पिपीलिकाः ॥ २ ॥

इति परिशिष्टनिदाने बहुमूत्र-सोमरोग-मूत्रातिसारनिदानम् ।

—:—०—:—

अथ लसीका मेहनिदानम् ।

मधुरातिगुरुक्लिन्नव्युष्टाभिष्यन्दिभोजनात् ।
आनूपमत्स्यमांसादिभक्षणाद्बहुभक्षणात् ॥ १ ॥
शारीरश्रमहीनानां मनसोऽतिपरिश्रमात् ।
कारणैरेभिरन्यैश्च यकृत् पाकाशयस्तथा ॥ २ ॥
दूषितौ वृक्कयोः मूत्रकोषे च नयतः क्षतम् ।
तस्माद्धि मूत्रमार्गेण तरलं शोणमिश्रितम् ॥ ३ ॥
सलसीकं समेदस्कं जतूकजलसन्निभम् ।
मूत्रं प्रवर्तते स्थूलं सूत्रवद्वा क्वचिद्घनम् ॥ ४ ॥
दोषदूष्यविशेषेण वृद्धिह्रासौ च लक्षयेत् ।
तथा वर्णविशेषञ्च ज्ञात्वा कुर्यात् क्रियाक्रमम् ॥ ५ ॥

वातादिभेदेन

वातोपसृष्टे मूत्रं स्यात् सशोणं चाम्लगन्धिकम् ।

मलावरोधः सन्धीनां विश्लेषश्चैव जायते ॥ ६ ॥
मुहुः प्रवर्तते मूत्रमम्लिकाजलसन्निभम् ।
मलावरोधः सन्धीनां विश्लेषश्चैव जायते ॥ ७ ॥

पित्तजस्य लक्षणम्—

घनं पूतियुतं मूत्रं दुर्गन्धं पैत्तिके मतम् ।
मुखस्य रसहीनत्वं दाहश्च पाणिपादयोः ॥ ८ ॥

श्लैष्मिकस्य लक्षणमाह—

श्लेष्मोपसृष्टे मूत्रं शुक्लं स्वच्छतरं भवेत् ।
रात्रौ पर्युषितं मूत्रमुपर्यच्छमधोघनम् ।
कटिवंक्षणपीडा स्यादन्नद्वेषश्च जायते ॥ ९ ॥

द्वित्रिदोषजस्य लक्षणमाह—

द्वित्रिदोषोद्भवे तत्र मिश्रं लक्षणमुच्यते ।

साध्यासाध्यलक्षणमाह—

यूनां बलवतां प्रायः नवोत्थः साध्य उच्यते ।
दुर्बलानां तु वृद्धानां चिरोत्थोऽसाध्य एव सः ॥ ११ ॥
कदाचिद्बलमारूढः पथ्याचारैः प्रशाम्यति ।
प्राप्तोत्थानः पुनः कालान्नयत्येव यमालयम् ॥ १२ ॥

इति परिशिष्टनिदाने लसीकामेहनिदानम् ।

—:०:—

अथ ओजोमेहनिदानम्

वह्निमान्द्यामवाताभिघाताजीर्णादिभिस्तथा ।
विषमज्वरशोफैश्च क्षयकासादिभिस्तथा ॥ १ ॥
वृक्कयोः लोहितस्रोतोविक्रियादस्रदोषतः ।
लसीकावीर्यपूयास्रैः दुष्टे मूत्रे नृणां तथा ॥ २ ॥
गर्भकाले स्त्रिया द्रव्यैः मधुरौजस्करैस्तथा ।
कषायकटुकक्षारवर्जितैः पानभोजनैः ॥ ३ ॥
बहुशः पर्युषितान्नसेवनादतिभोजनात् ।
दूषितस्याम्भसः प्रायः स्नानपानावगाहनात् ॥ ४ ॥
अन्यैश्च कारणैः स्वैः स्वैः दूषितादोजसो भवेत् ।
ओजोमेहः स वै दृष्टः वर्णायुर्बलनाशनः ॥ ५ ॥

अस्य लक्षणमाह—

ओजो विकारमायातं हंसाण्डोज्ज्वलभागवत् ।

मूत्रमार्गेण निर्याति श्वैत्यं तण्डुलपिष्टवत्॥ ६॥

साध्यासाध्याधिकमाह—

मेदःक्षयो भवेत्तत्र कृच्छ्रसाध्यश्च स स्मृतः।
ज्वरारोचकशोथाग्निमांद्यैः सिद्ध्यति नैव सः॥ ७॥

इत्योजोमेहनिदानम्।

अथ शुक्रमेहनिदानम्।

योऽवशी कुरुते मूढोऽविधिना रेतसः क्षयम्।
शुक्रमेहो भवेत्तस्य गदस्त्वत्यन्तदारुणः॥ १॥

शुक्रमेहस्य लक्षणमाह—

वर्चोमूत्रातिवेगेन कन्दर्पस्यातिवेगतः।
रेतश्च्युतिर्भवेत्कान्ताविलासस्मरणादपि॥ २॥
स्वप्नेऽपि कामिनीभोगानुभवादपि संपतेत्।
तन्द्रायां शयने वापि स्खलत्येव हि मानवः॥ ३॥
त्रिवारं वा चतुर्वारं दिवारात्रौ पतेत् कचित्।
एवं रूढगदो मूढः ध्वजशैथिल्यमेति सः॥ ४॥
न शक्नुयान्मर्दयितुं कदाचिन्मदं स्मरस्मेरविलासिनीनाम्।
पतद्ध्वजस्तीव्रविषादयुक्तः कदाचिदिच्छेन्मरणं विरक्तः॥ ५॥

शुक्रमेहोपद्रवामाह—

कोष्ठावरोधः शिरसश्च घूर्णनं वह्नेर्विनाशस्त्वतिसार एव।
ह्रासश्च दृष्टेर्ननु नीलिमा दृशोरजीर्णमेते प्रभवन्त्युपद्रवाः॥ ६॥

इति परिशिष्ट-निदाने शुक्रमेहनिदानम्।

अथ ध्वजभङ्ग (क्लैब्य) निदानम्।

अथ क्लैब्यस्य लक्षणम्—

क्लीवः स्यात् सुरताशक्तस्तद्भावः क्लैब्यमुच्यते।
अन्यच्च—न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति।
मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः स क्लीव उच्यते॥ १॥

अथास्य निदानसम्प्राप्त्यादिकमाह—

तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते।
ध्वजः पतत्यधो नृणां क्लैब्यं समुपजायते।

तच्च सप्तविधं प्रोक्तम्—

क्रमशः लक्षणान्याह—

लक्षणं तस्य कथ्यते ।

मानसं क्लैब्यम्—

द्वेष्यस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लैब्यं तन्मानसं स्मृतम् ।

पित्तजं क्लैब्यम्—

कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपयोजितैः ।
पित्ताच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैब्यं तस्मात् प्रजायते ॥

शुक्रक्षयजं क्लैब्यम्—

अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥

मेढ्ररोगजं क्लैब्यम्—

महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत् ।

उपघातजं क्लैब्यमाह—

वीर्यवाहिशिराच्छेदात्पञ्चमं तूपघातजम् ।

शुक्रस्तम्भजं क्लैब्यम्—

बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः ।
षष्ठं क्लैब्यं स्मृतं तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तजम् ॥

सहजं क्लैब्यम्—

जन्मप्रभृति यत्क्लैब्यं सहजं तद्धि सप्तमम् ।

साध्यासाध्यत्वमाह—

असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् ।

इति परिशिष्टनिदाने ध्वजभंगा (क्लैव्या) धिकारः ।

अथ औपसर्गिकमेहनिदानम् ।

औपसर्गिकमेहश्च पूयमेहस्तथैव च ।
तथैवागन्तुकश्चापि व्रणमेहोऽपि कथ्यते ॥ १ ॥

सम्प्राप्तिमाह—

क्लिन्नयोनिः ऋतुमती बहुभुक्ता तथैव या ।
कामान्धस्तत्र गमनाद्गदमाप्नोति दारुणम् ॥ २ ॥
(मूत्रनाड्यन्तरस्थाना त्वगस्य श्लेष्मवाहिनी ।
व्रणिताऽवाहरेत् क्लेदं व्रणमेहः स उच्यते ॥ ३ ॥

अस्य लक्षणान्याह—

व्यवायकालमारभ्य काले सप्तनिशामिते ।
कदाचिदपि जायेत तीव्रवेदनलक्षणः ॥ ४ ॥
मुहुर्मुहुः ध्वजोत्थानं कण्डूः शिश्नाग्रतस्तथा ।
असह्या वेदना चापि मूत्रकाले प्रजायते ॥ ५ ॥
स्फीतोपस्थः लोहिताग्रः मुष्कौ वा वेदनान्वितौ ।
पूयप्रवर्तनं मेढ्राद् व्रणवत् सम्प्रजायते ॥ ६ ॥
रक्तपिप्पलिकालिप्तं शिश्नाग्रं तस्य लक्ष्यते ।
दिवानिशं दाहयुक्तो न शान्तिमधिगच्छति ॥ ७ ॥
कदाचित्पूयसंशोषान्मूत्रमार्गो निरुध्यते ।
द्विधारं घोरदाहेन तदा मूत्रं प्रवर्तते ॥ ८ ॥
सततं मूत्रमार्गो वा क्लिन्नश्चिमचिमान्वितः ।
स्रवेच्च तनुमास्रावं क्रमशश्च प्रवर्द्धयेत् ॥
इत्ययं दारुणो व्याधिः संसर्गाज्जायते नृणाम् ॥ ९ ॥
कालो गच्छन् व्यथां लब्ध्वा रोगश्च दुष्प्रतिक्रियम् ।
कुर्याद्, आमादिरोगाद्या ज्ञेयाश्चास्य ह्युपद्रवाः ॥ १० ॥

इति औपसर्गिकमेहनिदानम् ।

अथ फिरङ्गरोगनिदानम् ।

फिरङ्गसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद्भवेत् ।
तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो व्याधिर्व्याधिविशारदैः ॥ १ ॥
गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिणोऽङ्गसंसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥ २ ॥
व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामत्रसङ्क्रमः ।
भवेत्तं लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भिषजांवरः ॥ ३ ॥

अथास्य भेदानाह—

फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयः बाह्य आभ्यन्तरस्तथा ।
बहिरन्तर्भवश्चापि,

तल्लक्षणान्याह—

तेषां लिङ्गानि च ब्रुवे ॥ ४ ॥

तत्र बाह्यः फिरङ्गः स्याद्विस्फोटसदृशोऽल्परुक् ।
स्फुटितो व्रणवद्वैद्यैः सुखसाध्योऽप्यसौ मतः ॥ ५ ॥

सन्धिष्वाभ्यन्तरः स स्यादामवात इव व्यथाम् ।
शोफञ्च जनयेदेष कष्टसाध्यो बुधैः स्मृतः ॥ ६ ॥
कार्श्यं बलक्षयो नासाभङ्गो वह्नेश्च मन्दता ।
अस्थिशोषोऽस्थिवक्रत्वं फिरङ्गोपद्रवा अमी ॥ ७ ॥

साध्यासाध्यादिकमाह—

बहिर्भवो भवेत्साध्यो नवीनो निरुपद्रवः ।
आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामयः ॥ ८ ॥
बहिरन्तर्भवश्चापि क्षीणस्योपद्रवैर्युतः ।
व्याप्तो व्याधिरसाध्योऽयमित्याहुर्मुनयः पुरा ॥ ९ ॥

इति परिशिष्टनिदाने फिरङ्गनिदानम् ।

अथ पारदविकारनिदानम् ।

दोषहीनः यदा सूतस्तदा मृत्युज्वरापहः ।
शुद्धोऽयममृतः साक्षाद्दोषयुक्तो रसो विषम् ॥ १ ॥
विधिना सेवितः सूतः निहन्ति सकलान् गदान् ।
तस्य मिथ्योपयोगेन जायन्ते बहवो गदाः ॥ २ ॥

विधिहीनसेवितपारदविकारमाह—

नासाभङ्गः पीनसश्च द्विजपातः शिरोव्यथा ।
भगन्दरो विसर्पश्च मुखनेत्रामयास्तथा ॥ ३ ॥
कोठः कण्डू विवर्णत्वं नासादौ विक्षतं तथा ।
कुष्ठोपदंशलिङ्गानि दृश्यन्ते विविधानि च ॥ ४ ॥
ग्रन्थिवच्च सरुक् शोफः काठिन्यं चाण्डकोषयोः ।
पक्षाघातामवातौ च दाहश्चास्रश्रं तथैव हि ।
जाड्यं चेतोविकारश्च जायन्त्येते तथापरे ॥ ५ ॥

इति परिशिष्टनिदाने पारदविकारनिदानम् ।

अथ आगन्तुजपक्षवधनिदानम् ।

द्विधा पक्षवधो ज्ञेयः दोषागन्तुनिमित्ततः ।
आगन्तुजं प्रवक्ष्यामि पूर्वं प्रोक्तस्तु दोषजः ॥ १ ॥
अस्य त्वागन्तुजस्यापि कारणद्वयमुच्यते ।
आद्योऽयं रससम्भूतः, द्वितीयः फणिजः स्मृतः ॥ २ ॥

पारदजः—

सततं रससंस्पर्शात् तद्धूमस्य च सेवनात् ।
पक्षाघातो भवेद्यस्तु स विज्ञेयः रसोद्भवः ॥ ३ ॥

तस्य लक्षणम्—

बाह्वोर्बलक्षयः पूर्वं पश्चात्कम्पश्च जायते ।
सक्थ्नोश्च वेपनं पश्चात्ततः सर्वशरीरजम् ॥ ४ ॥
यत्नवानपि नो शक्तः द्रव्यं धारयितुं दृढम् ।
भाषितुं चर्वितुं चापि, नृत्यन्निव च गच्छति ॥ ५ ॥
निद्राधिक्यं ततस्तस्य प्रलापोऽथ बलक्षयः ।
अग्निमांद्यमथोत्क्लेशः लालास्रावो द्विजच्युतिः ।
शान्तिर्भवति कम्पस्य धारितेऽङ्गे करादिभिः ॥ ६ ॥

अथ नागजस्य कारणानि—

शिल्पिनः ये प्रकुर्वन्ति चित्राणि प्रायशो नगैः ।
येषां वा व्यवहारे स्यात्प्रायशो नागवर्तनम् ॥ ७ ॥
अन्ये च ये भक्षयन्ति शुद्धिहीनं मृतं नगम् ।
तेषान्तु जायते प्रायः पक्षाघातो हि नागजः ॥ ८ ॥

अथास्य लक्षणानि—

अंगुलीभ्यः समारब्धः मणिबन्धं ततोऽखिलम् ।
गदोऽधितिष्ठति तत्र दौर्बल्यं जायते महत् ॥ ६ ॥
तोदश्चांसे प्रकोष्ठे च बाह्वोश्च स्रंसनं तथा ।
नीलत्वं दन्तवेष्टस्य शूलं चिह्नानि चास्य वै ॥ १० ॥

इति परिशिष्टनिदाने आगन्तुजपक्षवधनिदानम् ।

अथ शीर्षाम्बुरोगनिदानम् ।

शीर्षाम्बुरोगस्य निदानसम्प्राप्त्यादिकमाह—

सुरातिपानादतिशैत्यतश्चाप्यसात्म्यभोज्याच्च दुरम्बुपानात् ।
वायोः प्रदोषादभिघाततश्च तथान्त्रमध्ये क्रिमिसम्भवाच्च ॥ १ ॥
शिरास्थितस्नेहवृत्तौ क्रमेण सञ्चीयते तत्र प्रभूतमम्बु ।
शीर्षाम्बुरोगः कथितो भिषग्भिर्भवत्यसौ कृच्छ्रतरोपचारः ॥ २ ॥
बाल्ये च प्रायशो रोगः विविधाहितसेवनात् ।
दन्तोद्भेदे शिशूनां वै बाहुल्येनाभिजायते ॥ ३ ॥

तस्य पूर्वरूपमाह—

जिह्वावृताऽति निद्रत्वं दौर्बल्यं गाढविट्कता ।

पूतिनिश्वाससता चास्मिन् भवन्त्येते भविष्यति ॥ ४ ॥

लक्षणम्—

शिरसो वेदना तीव्रा कृष्णविट्त्वाल्पमूत्रते ।
श्रुतौ नेत्रे च तैक्ष्ण्यं स्यान्नाडी वेगवती भवेत् ।
त्वचि रौक्षोष्णते छर्दिर्विषमा च कनीनिका ।
विवर्णमुखता चैव निद्रायां द्विजघर्षणम् ।
कण्डूरोष्ठस्य नासाया आक्षेपो रक्तनेत्रता ।
पक्षाघातः प्रलापश्च शीर्षाम्बुगदलक्षणम् ।

इति परिशिष्टनिदाने शीर्षाम्बुरोगनिदानम् ।

अथ मस्तिष्करोगनिदानम् ।

मस्तिष्क-कम्पस्य निदानम् ।

मूर्ध्न्यभिहते तैस्तैः प्रतिघातैः शरीरिणाम् ।
मूर्च्छा हृल्लासवमनं जडत्वं चलचित्तता ॥ १ ॥
दौर्बल्यं वेपथुः कर्णनादश्च मलिनास्यता ।
विस्तारस्तारिकायाश्च नाडीस्पन्दनमल्पशः ॥ २ ॥
शीतत्वं स्याच्छरीरस्य वाग्विकारश्च जायते ।
पक्षहानिस्तथा यस्मिंस्तमाहुः शीर्षवेपनम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टनिदाने मस्तिष्ककम्पनिदानम् ।

—:-०-:—

अथ मस्तिष्कचयापचयनिदानम्

अथास्य निदानादिकमाह—

स्वभावतो वा सौभाग्यान् मस्तुलुङ्गः प्रवर्द्धते ।
कपालमथ बालानां यूनाश्चापि कदाचन ॥ १ ॥
यदि वृद्धिः समाना स्यात् मस्तुलुङ्गकपालयोः ।
तदा तत्र विकाराणां प्रायशो न भयं भवेत् ॥ २ ॥
स्वावस्थिते कपाले चेन्मस्तिष्कं सम्प्रवर्द्धते ।
तदा ह्युपद्रवाः घोरा जायन्ते तन्निपीडनात् ॥ ३ ॥

उपद्रवानाह—

शिरोऽर्तिः बलहानिः स्याद्भ्रमो मूर्च्छनमेव च ।
पक्षनाशस्तथाक्षेपस्ततो मरणमेव च ॥ ४ ॥

मस्तिष्कह्रासमाह—

यथा मस्तिष्कवृद्धिः स्यात्तथा ह्रासोऽपि जायते।
कपाले वर्द्धमानेऽपि स ह्रासोऽपि भयङ्करः॥ ५॥
एकपार्श्वे यदा ह्रासो न तदा प्राणसंशयः।
लुङ्गस्य परितो ह्रासात् सद्यः प्राणाद्विमुच्यते॥ ६॥
मस्तिष्कस्य भवेद् वृद्धिः प्रायशो मरणाय वै।
एवं त्वपचयोऽप्यस्य प्रायशो मरणाय वै॥ ७॥
तत्र वैयर्थ्यमायाति भैषज्यपरिकल्पनम्।
तथापि तत्र योक्तव्यं भेषजं यद्रसायनम्॥ ८॥

इति परिशिष्टनिदाने मस्तिष्कचयापचयनिदानम्।

अथ अंशुघातनिदानम्।

तस्य निदान लक्षणञ्च—

चण्डांशोश्चण्डकिरणैस्तप्ते मूर्ध्नि प्रजायते।
अंशुघाताभिधो व्याधिर्देहिनां देहमर्द्दनः।
पादत्रछत्रहीनानां ग्रीष्मचण्डांशुसेविनाम्।
कारागारनिबद्धानां सैनिकानाञ्च जायते।

अथास्य लक्षणानि।

तृष्णा तीव्रतरा मूर्च्छा भ्रमश्चारक्तनेत्रता।
हृल्लासो वमनं मूत्रवेगोऽथ विषमा धरा।
त्वचि रौक्ष्यं स्पर्शहानिराक्षेपश्च प्रजायते।
एवमाद्यानि जायन्ते लक्षणानि विशेषतः॥

अरिष्टलिंगानि—

क्षणाद्विलुप्यते नाडी नीलत्वं हस्तपादयोः।
आक्षेपश्चैव गात्राणां मरणायांशुघातिनः॥

इति परिशिष्टनिदाने अंशुघातनिदानम्।

अथ योषापस्मारनिदानम्।

निदानम्—

देहे रक्तक्षयाद्वाथ तदाधिक्यादजीर्णतः।
कोष्ठबन्धात्मनोनाशादुद्वेगादथ शोकतः॥ १॥
पुष्पनाशाच्च नारीणां जरायुविकृतेस्तथा।

दौर्बल्यादथ नैष्ठुर्याद्भर्तुरप्रणयात्तथा ॥ २ ॥
पत्युर्नाशभवाद्व्याधेः योषापस्मारसंज्ञकः ।
रोगो वै जायते घोरः मनोदेहप्रतापनः ॥ ३ ॥
योषितामेव बाहुल्याद्यत एष भवेद्गदः ।
अपस्मारसमैश्चिह्नैस्ततः संज्ञयमीदृशी ॥ ४ ॥
कालात्पुष्पोद्भवादर्वाक्पुष्पनाशादथो परम् ।
नैव सञ्जायते व्याधिः, मध्यः कालः सुनिश्चितः ॥ ५ ॥

अथास्य प्रागूरूपम्—

हृदये पीडा जृम्भा सादोऽङ्गानां तथा च चित्तस्य ।
योषापस्मारगदे सन्ति हि लिङ्गानि पूर्वजातानि ॥ ६ ॥

रूपम्—

वैचित्र्यं विभ्रान्तिर्बुद्धेर्हास्यश्च रोदनश्चापि ।
प्रलपनमुच्चैः क्रोशः ज्योतिर्द्वेषस्तथा भ्रान्तिः ॥ ७ ॥
श्वासे कृच्छ्रत्वं स्यादौद्धत्यं कण्ठकोष्ठयोः पीडा ।
अथ प्राबल्यं शक्तेः स्पर्शोत्थायाः सदाङ्गपीडा स्यात् ॥ ८ ॥
वर्तुलवातोद्गारा उदरादुत्थाय कण्ठमायान्ति ।
उद्वेष्टनमङ्गानां मूर्च्छा चक्षुर्विवर्तनं फेनः ।
योषापस्मारेऽस्मिर्ल्लिङ्गान्येतानि जायन्ते ॥ ९ ॥

इति परिशिष्टनिदाने योषापस्मारनिदानम् ।

अथ योनिव्यापत्सु वाधकरोगनिदानम् ।

बाधकभेदानाह—

रक्तमाद्री तथा षष्ठ्यङ्कुरो जलकुमारकः ।
वाधका इति चत्वारः प्रजाननवाधकाः ॥ १ ॥

रक्तमाद्रीलक्षणम् ।

व्यथा कट्यां तथा नाभेरधः पार्श्वे स्तनेऽपि च ।
रक्तमाद्री प्रदोषेण फलहीना तदा भवेत् ॥ २ ॥
मासमेकं द्वयं वापि ऋतुयोगो भवेद्यदि ।
रक्तमाद्री प्रदोषेण फलहीना तदा भवेत् ॥ ३ ॥

षष्ठीलक्षणम्-

नेत्रे हस्ते भवेज्ज्वाला योनौ चैव विशेषतः ।
लालासंयुक्तरक्तश्च षष्ठीबाधकयोगतः ॥ ४ ॥

मासैकेन भवेद्यत्र ऋतुस्नानद्वयं तथा।
मलिना रक्तयोनिः स्यात् षष्ठी बाधकयोगतः ॥ ५ ॥

अङ्कुरलक्षणम्—

उद्वेगो गुरुता देहे रक्तस्रावो भवेद्बहुः।
नाभेरधो भवेच्छूलं चाङ्कुरः स तु बाधकः ॥ ६ ॥
ऋतुहीना चतुर्मासं त्रिमासं वा भवेद्यदि।
कृशाङ्गी करपादे च ज्वाला चाङ्कुरयोगतः ॥ ७ ॥

जलकुमारलक्षणम्—

सशूला च सगर्भा च शुष्कदेहाल्परक्तिका।
जलकुमारदोषेण जायते फलहीनता ॥ ८ ॥
या कृशाङ्गी भवेत् स्थूला बहुकालमृतुस्तथा।
गुरुस्तनी स्वल्परक्ता जलकुमारदूषणात् ॥ ९ ॥

इति परिशिष्टनिदाने बाधकनिदानम्।

अथ योन्याक्षेपनिदानम्।

योनौ वातस्य वैगुण्ये स्पर्शस्याति प्रवृद्धता।
विक्षेपणं योनिमुखे तत्स्पर्शे तीव्रवेदना ॥ १ ॥
योन्याक्षेपवती नारी न सहेत रतिक्रियाम्।
यदि गच्छेद्बलाद्भर्ता रुग्णातिव्यथा भवेत् ॥ २ ॥
भगपीडाभयाक्रान्ता भर्त्तारं नोपगच्छति।
एवं तिरस्कृता दुःखात्कदाचिन्मर्तुमिच्छति ॥ ३ ॥

अथास्य लक्षणानि—

अग्निमान्द्यमथोद्वेगः निद्राल्पत्वं तथा क्रमात्।
बस्तौ दाहः व्यथा पृष्ठेऽशक्तिश्चंक्रमणेऽपि च ॥ ४ ॥
वैवर्ण्यमथ दौर्बल्यं तथोत्साहस्य संक्षयः।
योन्याक्षेपगदस्यैताः प्रोक्ता आकृतयो बुधैः ॥ ५ ॥

इति परिशिष्टनिदाने योन्याक्षेपनिदानम्।

अथ योनिकण्डूनिदानम्।

योनौ बलासवैगुण्याद् जरायुविकृतेस्तथा।
अर्शसां कोपतश्चापि बस्तौ जातेऽर्बुदे तथा ॥ १ ॥

योनेः सिराणां प्रसूतेः वातलाश्चैव योषितः ।
रजःप्रवृत्तिसमये पुरुषेणातिसङ्गमात् ॥ २ ॥
गर्भप्रागुद्भवे चापि योनौ कण्डूः प्रजायते ।
विशेषतस्तु नारीणां वार्धक्य एव जायते ॥ ३ ॥

योनिकण्डू-लक्षणम् ।

योनौ कण्डूश्च तोदश्च रौक्ष्यं शुष्कत्वमेव च ।
योनिकण्डूगदस्यैतल्लक्षणं भिषजो विदुः ॥
उष्णानुपशयो व्याधिः शीतोपशय एव च ॥ ४ ॥

इति परिशिष्टनिदाने योनिकण्डूनिदानम् ।

अथ शैशवसन्न्यास निदानम् Cunvulsion

दूषितपयसः पानान्नित्यं शीतेऽन्धकारपूर्णे च ।
वातातपरहिते वा दुर्वातैः दूषिते गृहे वासात् ॥ १ ॥
दन्तोद्भेदगदे वा क्रिमिव्याधौ वाथ बद्धकोष्ठे वा ।
कुक्कुटकासगदे वा त्वभिघाते वाऽन्यकष्टदे व्याधौ ॥ २ ॥
मिथ्याहारविहारैः बहुदोषैः पीड्यते यदि हि ।
शैशवसन्यासोऽसावुक्तो वातङ्कपीडको बहुधा ॥ ३ ॥
उत्तारे नयने स्तः गात्रेष्वाक्षेपकोऽथ जायेत ।
संज्ञाहीनो मृत इव पतति दृढा दन्तपंक्तिश्च ॥ ४ ॥
शैशवसन्न्यासोऽयं भवति शिशूनां हि बाधकः प्रायः ।
सद्यःफला चिकित्सा रेचनमपि शस्यते विशेषेण ॥ ५ ॥

इति परिशिष्टनिदाने शैशवसन्न्यासनिदानम् ।

अथ शीतलानिदानम् ।

देव्या शीतलयाऽऽक्रान्ताः मसूर्यः शीतला बहिः ।
ज्वरयेयुर्यथा भूताधिष्ठितो विषमज्वरः ॥ १ ॥
ताश्च सप्तविधाः ख्यातास्तासां भेदान्प्रचक्ष्महे ।
ज्वरपूर्वा बृहत्स्फोटैः शीतला बृहती भवेत् ॥ २ ॥
सप्ताहान्निःसरत्येव सप्ताहात्पूर्णतां व्रजेत् ।
ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति स्खलति स्वयम् ॥ ३ ॥
वातश्लेष्मसमुद्भूता कोद्रवा कोद्रवाकृतिः ।
तां कश्चित्प्राह पक्वेति सा तु पाकं न गच्छति ॥ ४ ॥

जलशूकवदङ्गानि सा विध्यति विशेषतः।
सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा शान्तिं याति विनौषधम्॥ ५॥
उष्मणा तूष्मजारूपा सकण्डूः स्पर्शनप्रिया।
नाम्ना पाणिसहा ख्याता सप्ताहाच्छुष्यति स्वयम्॥ ६॥
चतुर्थी सर्षपाकारा पीतसर्षपवर्णिनी॥
नाम्ना सर्षपिका ज्ञेयाऽभ्यङ्गमत्र विवर्जयेत्॥ ७॥
किञ्चिदूष्मनिमित्तेन जायते राजिकाकृतिः।
एषा भवति बालानां सुखं शुष्यति च स्वयम्॥ ८॥
कोष्ठवज्जायते षष्ठी लोहितोन्नतमण्डला।
ज्वरपूर्वा व्यथायुक्ता ज्वरस्तिष्ठेद्दिनत्रयम्॥ ९॥
स्फोटानां मेलनादेषा बहुस्फोटाऽपि दृश्यते।
एकस्फोटे च कृष्णा च बोद्धव्या चर्मजाभिधा॥ १०॥

इति शीतलानिदानम्।

अशीतिवातरोगनामानि।

अशीतिर्वातजा रोगाः कथ्यन्ते मुनिभाषिताः।
आक्षेपको हनुस्तम्भ ऊरुस्तम्भः शिरोग्रहः॥ १॥
बाह्यायामोऽन्तरायामः पार्श्वशूलं कटिग्रहः।
दण्डापतानकः खल्ली जिह्वास्तम्भस्तथाऽर्दितम्॥ २॥
पक्षाघातः क्रोष्टुशीर्षो मन्यास्तम्भश्च पंगुता।
कलायखञ्जता तूनी प्रतितूनी च खञ्जता॥ ३॥
पादहर्षो गृध्रसी च विश्वाची चापबाहुकः।
अपतानो व्रणायामो वातकण्टोऽपतन्त्रकः॥ ४॥
अङ्गभेदोऽङ्गशोषश्च मिन्मिनत्वं च कल्लता।
प्रत्यष्ठीलाऽष्ठीलिका च वामनत्वं च कुब्जता॥ ५॥
अङ्गपीडाऽङ्गशूलं च संकोचस्तम्भरूक्षताः।
अङ्गभङ्गोऽङ्गविभ्रंशो विड्ग्रहो बद्धविट्कता॥ ६॥
मूकत्वमतिजृम्भा स्यादत्युद्गारोऽन्त्रकूजनम्।
वातप्रवृत्तिः स्फुरणं सिराणां पूरणं तथा॥ ७॥
कम्पः कार्श्यं श्यावता च प्रलापः क्षिप्रमूत्रता।
निद्रानाशः स्वेदनाशो दुर्बलत्वं बलक्षयः॥ ८॥
अतिप्रवृत्तिः शुक्रस्य कार्श्यं नाशश्च रेतसः।
अनवस्थितचित्तत्वं काठिन्यं विरसास्यता॥ ९॥

कषायवक्त्रताऽऽध्मानं प्रत्याध्मानं च शीतता ।
रोमहर्षश्च भीरुत्वं तोदः कण्डू रसाज्ञता ॥ १० ॥
शब्दाज्ञता प्रसुप्तिश्च गन्धाज्ञत्वं दशः क्षयः ।

चत्वारिंशत्पित्तरोगनामानि ।

अथ पित्तभवा रोगाश्चत्वारिंशदिहोदिताः ॥ ११ ॥
धूमोद्गारो विदाहः स्यादुष्णाङ्गत्वं मतिभ्रमः ।
कान्तिहानिः कण्ठशोषो मुखशोषोऽल्पशुक्रता ॥ १२ ॥
तिक्तास्यताऽम्लवक्त्रत्वं स्वेदस्रावोऽङ्गपाकता ।
क्लमो हरितवर्णत्वमतृप्तिः पीतगात्रता ॥ १३ ॥
रक्तद्रावोऽङ्गदरणं लोहगन्धास्यता तथा ।
दौर्गन्ध्यं पीतमूत्रत्वमरतिः पीतविट्कता ॥ १४ ॥
पीतावलोकनं पीतनेत्रता पीतदन्तता ।
शीतेच्छा पीतनखता तेजोद्वेषोऽल्पनिद्रता ॥ १५ ॥
कोपश्च गात्रसादश्च भिन्नविट्कत्वमन्धता ।
उष्णोच्छ्वासत्वमुष्णत्वं मूत्रस्य च मलस्य च ॥ १६ ॥
तमसो दर्शनं पीतमण्डलानां च दर्शनम् ।
निःसरत्वं च पित्तस्य चत्वारिंशद्रुजः स्मृताः ॥ १७ ॥

विंशतिश्लेष्मरोगनामानि ।

कफस्य विंशतिः प्रोक्ता रोगास्तन्द्राऽतिनिद्रता ।
गौरवं मुखमाधुर्यं मुखलेपः प्रसेकता ॥ १८ ॥
श्वेतावलोकनं श्वेतविट्कत्वं श्वेतमूत्रता ।
श्वेताङ्गवर्णता शैत्यमुष्णेच्छा तिक्तकामिता ॥ १९ ॥
मलाधिक्यं च शुक्रस्य बाहुल्यं बहुमूत्रता ।
आलस्यं मन्दबुद्धित्वं तृप्तिर्घर्घरवाक्यता ॥ २० ॥
अचैतन्यं च गदिता विंशतिः श्लेष्मजा गदाः ।

इति माधवनिदानस्य परिशिष्टनिदानं समाप्तम् ।

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

पंजाब संस्कृत पुस्तकालय लाहौर द्वारा प्रकाशित अत्युत्तम ग्रन्थों का

सूचीपत्र ।

१ योग रत्नाकर ।

सुप्रसिद्ध कविराज श्री नरेन्द्रनाथ जी मित्र कृत भूमिका तथा श्रीयुत विद्याधर जी विद्यालङ्कार कृत सरल हिन्दी भाषा टीका सहित ।

सम्पूर्ण पुस्तक दो बाढ़िया जिल्दों में समाप्त हुई है।

चिकित्सा के उपलब्ध संग्रह ग्रन्थों में यदि कोई अत्यन्त उपयोगी ग्रन्थ है तो योगरत्नाकर उन में से एक है। (१) काय चिकित्सक के लिये जिन २ बातों का जानना आवश्यक है वह सब इस ग्रन्थ में दी गई हैं। (२) जो संग्रह ग्रन्थ आज तक उपलब्ध हैं वह एक हिस्से का ही संग्रह करते हैं परन्तु इस ग्रन्थ में निदान चिकित्सा औषधि निर्माण मूत्र नाड़ी आदि की परीक्षा आदि सम्पूर्ण आवश्यक विषयों का समावेश है। परन्तु इस के अत्युपयोगी होते हुवे भी खेद का विषय तो यह था कि साधारण वैद्य जो संस्कृत से अनभिज्ञ हैं वह इस रत्न से तनिक भी लाभ न उठा सकते थे। इसी कमी को पूरा करने के लिये हम ने उपरोक्त वैद्य पं० श्री विद्याधर जी विद्यालंकार से भाषा टीका करवा कर छपवा कर प्रसिद्ध किया है।

इस में मंगलाचरण तथा सुवैद्यप्रशंसा आदि प्रस्तावना के बाद चतुष्पद दूध परीक्षा, शकुन, रोग परीक्षा तथा च तदन्तर्गत नाड़ी परीक्षा, मूत्र परीक्षा, मल परीक्षा, शब्द परीक्षा, स्पर्श परीक्षा, रूप परीक्षा, दृक्परीक्षा, आस्य परीक्षा, जिह्वा परीक्षा, काल ज्ञान देश भेद, वातादि दोष प्रकोप, त्रिदोष कर्म, दोषत्रय शमन, आम व्याधि लक्षण, तत्प्रतिकार, वयोविचार, प्रकृति विचार परिभाषा, प्रतिदिनोपयोगी धान्यादि फल कन्द—शाक गुण, आदि, सिद्धान्तादिगुण, आयु विचार, दिनचर्या, रात्रिचर्या, ऋतुचर्या जल

दूध, तक्र, घृत, तैल, मधु, इत्र, आदि के गुण मूत्राष्टक त्रिफलादि मुख्यगण, पञ्चविधकषायकल्पना, चूर्ण कल्पना, वटक कल्पना अवलेह, पाक, स्नेह पाक, आसवारिष्ट, विधि धातुपधातु तथा रसोपरसादि का शोधन—मारण, सत्वपातन क्षारकल्पन, अभाव-वर्ग, वमन, विरेचन, नस्य, कर्णपूरण रक्तस्रुति, आदि और इस के पश्चात् माधवनिदानोक्त क्रम से रोगों के निदान और चिकित्सा तथा अन्त में वाजीकरण—रसायन एवं रोगानुसार देय अनुपानों का संग्रह है। इस में उपर्युक्त सम्पूर्ण विषय अत्यन्त विस्तार से दिये है और प्रायः संपूर्ण औषधि ही जो कि ग्रंथकर्ता ने संग्रह किये है अत्युपयोगी एवं इष्टफल है। हरएक चिकित्सा प्रेमी को इसे एक बार अवश्य पढ़ना चाहिये। संपूर्ण ग्रन्थ १५०० पृष्ट में समाप्त हुआ है २ बढ़िया जिलदों में मूल्य १०)।

द्वितीयावृत्ति छप गई! द्वितीयावृत्ति छप गई!!

२ भैषज्यरत्नावली

भाषाटीका सहित।

लाहौर के सुप्रसिद्ध कविराज श्री नरेन्द्रनाथ जी मित्र द्वारा संशोधित तथा आयुर्वेदाचार्य श्री जयदेव जी विद्यालंकार कृत सरल भाषाटीका सहित। द्वितीयावृत्ति बड़ी सज धज कर तैयार हुई है पहली आवृत्ति हाथों हाथ बिक गई थी और लोगों की मांगें धड़ाधड़ आ रही थीं। अब की बार बहुत परिवर्द्धित करदी गई है अर्थात् जितने योग इस संस्करण में मिलेंगे वह किसी भी आवृत्ति में आप को नहीं मिल सकेंगे—दूसरे विशेष गुण तो यह है कि इस संस्करण में हरएक औषधि की मात्रा (doses) को समयानुकूल बना दिया है। जो किसी संस्करण में भी नहीं। आयुर्वेद की प्राचीन पुस्तकों में प्राचीन समय के अनुसार औषधियों की मात्रा बहुत ज्यादा है जो इस समय उलटी हानि कर देती है विशेष कर साधारण वैद्यों को तो मात्रा देने में कठिनाई का सामना करना पड़ता है इसीलिये इस संस्करण में इस कठिनाई को भी दूर कर दिया गया है पुस्तक बहुत उपयोगी हो गई है और वैद्यसमाज के बड़े काम की वस्तु है—सम्पूर्ण पुस्तक बढ़िया गलेज़ कागज़ पर छापी गई है। प्रथमावृत्ति की दोनों जिलदों को एक ही जिलद में कर दिया है। अब की बार इतना परिवर्द्धित होते हुए भी दाम कम कर के ७) सात रु० कर दिया गया है ताकि सर्व साधारण इसे खरीद सकें।

३ भैषज्यरत्नावली सटीक ।

लाहौर के सुप्रसिद्ध कविराज श्री नरेन्द्रनाथ जी मित्र द्वारा परिवर्द्धित तथा आयुर्वेदचक्रवर्त्ति पं० नरेन्द्रनाथ जी शास्त्रि कृत अति सरल संस्कृत व्याख्या सहित । पुस्तक में अनेकों नए योग दिये गये हैं । टीका अत्यन्त सरल है । विद्यार्थियों के अति उपयोगी है । पुस्तक लगभग १३०० पृष्ठ में समाप्त हुई है, पक्की कपड़े की जिल्द सहित मूल्य केवल ७)

४ चरकसंहिता सटीक ।

श्रीचक्रपाणिदत्तविरचित आयुर्वेददीपिका संस्कृतव्याख्यासहित सम्पूर्ण सुन्दर बढिया छपाई सुनहरी २ जिल्दों सहित मूल्य १०) आयुर्वेदचक्रवर्ति-कविराज नरेन्द्रनाथ शास्त्रिभ्यः संशोध्य कठिन स्थलानि च विशेषतश्चिकित्सास्थानं विशदटिप्पणीभिः सम्पाद्य सुदृढसुचिक्कणपत्रेषु निर्णयसागराक्षरैः भागद्वयेन सम्मुद्रय प्रकाशिता, विक्रयार्थं च प्रस्तुता वर्तते, तदद्यैव पत्रादिप्रेषणाय त्वर्यताम्, नोचेद् द्वितीयसंस्करणप्रतीक्षणमतीव दुस्सहं भविष्यतीति, ।

५ चक्रदत्त सटीक ।

शिवदाससेन कृत प्राचीन संस्कृत व्याख्या समेत । विद्यार्थियों के लिये बहुत ही सस्ता विशुद्ध और स्पष्ट संस्करण निकाला गया है । छपाई निर्णयसागर के बराबर कागज बढ़िया चिकना । द्वितीयावृत्ति सजिल्द मूल्य ३॥)

६ माधवनिदानम् ।

महामहोपाध्याय श्री विजयरचित श्रीकण्ठदत्ताभ्यां
विरचितया मधुकोशाख्यया व्याख्यया
समुल्लसितम् ।

विद्यार्थियों के हितार्थ हम ने इस का सब से सस्ता संस्करण मुम्बई निर्णयसागरी टाइप में चिकने कागज पर छापा है । पक्की कपड़े की जिल्द सहित मूल्य १॥।) विद्यार्थियों से केवल १॥) रु० द्वितीयावृत्ति—नव्य रोगों के निदान भी सब दिये हैं ।

७ सचित्र सुश्रुतसंहिता ।

मूल मात्र

ग्लेज कागज पर बड़ी शुद्धता पूर्वक छापी है और साथ में शरीर सम्बन्धी ११ चित्र तथा उन का विवरण भी दिया है पुस्तक के ऊपर पक्की कपड़े की जिल्द भी बंधवा दी है। तो भी दाम केवल ४)रु० रक्खा है—

८ रसहृदयतन्त्रम् ।

जगद्गुरु श्रीशंकराचार्य जी के गुरु श्रीमद्भगवद् गोविंदपाद-
विरचित तथा मुग्धावबोधिनी नामक प्राचीन
संस्कृत टीका सहित ।

अब की आवृति में इसकी दो हस्त लिखित प्रतियें (एक रायल एशियाटिक सोसाइटी औफ बांबे और दूसरी इण्डिया आफिस लंडन से) और मिल गई है। इसीलिये यह विशेष शुद्ध कर के छापी गई। है पुस्तक सर्वाङ्ग सुन्दर हो गई है। पक्की कपड़े की जिल्द सहित मूल्य २)रु० ।

६ रसकौमुदी ।

श्रीमद्भिषग्वर सर्वज्ञचन्द्रतनूजेन ज्ञानचन्द्र शर्म्मणा विरचिता ।
अतिप्राचीनो ग्रन्थः सटिप्पणः । मूल्य ८ आणकाः ।

१० पारदयोगशास्त्रम् ।

श्रीमद्रसायनाचार्य शिवरामयोगीन्द्रविरचितम् । अति-
प्राचीनं रसायनतन्त्रं सटिप्पणम् । मूल्य ८ आणकाः ।

११ कन्दर्प चूडामणि ।

श्रीवीरभद्रप्रणीतः सुविस्तृतया सारगर्भितया
व्याख्यया समुद्भासितः ।

व्याख्येयं पण्डित रामचन्द्रशास्त्रिभिर्महता परिश्रमेण सम्पादिता । अस्यां हि व्याख्यायां समुद्धृतैः सुरभारतीसाहित्यसमागतासंख्या-ग्रन्थरत्नावतरणशतैः स्फुटं प्रतीयते ऽस्या व्याख्याया माहात्म्यम्।

सुचिक्कणदृढपत्रमुद्रितस्य मनोहरवरणपट्टबद्धस्यास्या पुस्तकरत्नस्य मूल्यम् १०) रूप्यकाणि।

वक्तव्यम्--अल्पीयस्यैव संख्याया विमुद्रितोऽयं ग्रन्थ इति त्वर्यतामेतद्ग्रहणाय अन्यथा द्वितीयसंस्करणावसरः प्रतिपालनीयः स्यात्।

१२ अनङ्ग रङ्गम्।

महाकवि श्रीकल्याणमल्ल विरचित।

यह नवीन संस्करण हमने पुनः विलायत तथा जर्मनी में उपलब्ध कई एक हस्तलिखित प्रतियों से डा०शमिडिट द्वारा संशोधन करा कर बढ़िया ivory कागज पर छापा है। सब संस्करणों से सस्ता तथा बढ़िया सजिल्द छपवाया है। मूल्य भी केवल १॥) रु०

१३ रति रहस्य।

श्रीकोक्कोक विरचित तथा श्रीकाञ्चीनाथ कृत व्याख्या बढ़िया संस्करण पक्की जिल्द सहित मूल्य ३॥) रु०

१४ पञ्चसायक।

श्री ज्योतीश्वराचार्य विरचित तथा विस्तृत टिप्पणी सहित। द्वितीयावृत्ति बहुत बढ़िया ऐण्टिक पेपर पर छपी है। पुस्तक देखते ही बनती है। पक्की कपड़े की जिल्द सहित। मूल्य ३।) रु०

१५ कुचुमारतंत्र।

श्रीकुचुमारमुनिप्रणीत। अतिप्राचीन ग्रन्थ मूल्य।)

१६ रतिरत्नप्रदीपिका।

श्रीदेवराजप्रणीत तथा आङ्गल अनुवाद सहित मूल्य ३)

१७ नवनावनीतक।

१७०० वर्ष का प्राचीन ग्रन्थ। सम्पूर्ण तथा सरल भाषा टीका सहित।

प्राचीन समय के आयुर्वेदिक बहुत से ऐसे ग्रन्थ लुप्त हैं। जिन का हमें नाम भी ज्ञात नहीं—उन में ही आयुर्वेद का एक १७०० वर्ष का प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थ 'नावनीतक' नाम का भीहै। जो कि ले० बावर नामक एक अंग्रेज विद्वान् को पूर्वीय तुर्किस्तान

में चीन देश के निकट मिला और भारतीय गर्वनमेण्ट ने इसे डा० हर्नल प्रौढ विद्वान द्वारा सम्पादन कराकर छपवाया था जिस का दाम लगभग ५०) के करीब है इतना दाम होने पर साधारण जनता उस से कोई लाभ नहीं उठा सकती थी श्री युत पं० सदानन्द जी शास्त्री (रसतरंगिणी के रचयिता) ने इस कठिन ग्रन्थ के सभी त्रुटित अंशों को तथा अशुद्धियों को बड़े प्रयत्न से पूर्ण किया है और विशेषकर कई एक नवीन योगों का (जो कि बड़े महत्व के हैं) भी इस संस्करण में समावेश किया है। और साथ में सर्व साधारण की उपयोगिता को देखते हुए इस की सरल भाषा टीका भी कर दी है। अब पुस्तक अत्यन्त उपयोगी हो गई है। और वैद्य समाज के बड़े काम की पुस्तक है इस लिये हर एक आयुर्वेद प्रेमी से हमारा सप्रेम अनुरोध है कि इसे एक बार अवश्य पढ़ें पुस्तक गलेज कागज पर छपी है। पक्की कपड़े की जिल्द सहित ३०० पृष्ठ की पुस्तक का दाम केवल ३) रक्खा है जो कि मूल संस्करण से बहुत कम है।

१८ सचित्र रसेन्द्रसारसंग्रह।

श्रीगोपालकृष्ण भट्ट कृत तथा लाहौर के सुप्रसिद्ध कविराज श्रीनरेन्द्रनाथ जी मित्र द्वारा संशोधित और सोलन के प्रसिद्ध कविराज श्रीविद्याधर जी विद्यालङ्कार कृत सरल भाषा टीका सहित। द्वितीयावृत्ति।

रसेन्द्रसारसंग्रह इतना प्रसिद्ध ग्रन्थ है कि यह हर एक आयुर्वैदिक पाठशाला में पढ़ाया जाता है। जिस किसी को आयुर्वेद का अध्ययन करना होता है उसे इस पुस्तक को अवश्य एक बार पढ़ना पड़ता है परन्तु यह पुस्तक संस्कृत में होने के कारण विद्यार्थियों को तथा सर्व साधारण को बड़ी कठिनाई थी जो एक आध भाषा टीका छपी थी वह भी अशुद्ध तथा अर्थ में अनर्थ करने वाली थी इसी त्रुटि को देख कविराज श्रीविद्याधर जी विद्यालङ्कार ने इस की सरल भाषा टीका करदी है ताकि सर्व साधारण भी इस को आसानी से समझ सकें इस पर भी लाहौर के सुप्रसिद्ध सिद्धस्त कविराज श्री नरेन्द्रनाथ जी मित्र ने इस का संशोधन किया है और मात्रायें आज कल के समयानुसार करदी हैं। ऊपर मूल श्लोक और नीचे भाषा टीका दी है। हर

एक योग को पृथक् २ छापा है। साथ में सब प्रकार के यन्त्रों के चित्र भी तथा हिन्दी में उसके बनाने के तरीके भी दिये हैं। हर एक प्रकार से पुस्तक को सम्पूर्ण और अत्युत्तम बनाया गया है। द्वितीयावृत्ति परिवर्द्धित तथा बढ़िया गलेज कागज पर छपी है और दाम वही पुराना ४) रखा है।

१६ गुणों का खजाना।

सरल भाषा।

स्व० स्वामी परमानन्द जी उदासी ने सरल भाषा में गृहस्थों के उपकारार्थ बनाया है। यह पुस्तक पांच भागों में विभक्त है। प्रथम भाग में यूनानी तरीके से शरीर उत्पत्ति और शारीरिक रोगों की औषधियों का निरूपण है और अनेकों रोगों पर चलने वाली अजमाई हुई दवाइयों का निरूपण है। दूसरे अध्याय में धातुओं के शोधन मारने और उत्पत्ति तथा परीक्षाओं का निरूपण है। तीसरे अध्याय में २४१ गुण दिये हैं जिन को बना कर पुरुष हजारों रुपये कमा सकता है। चौथे में १११ वस्तुओं के गुणों का निरूपण है। पांचवें में १४६ गुण। कुल मिलाकर ६७५ गुण इस में दर्ज हैं सब प्रकार के तेल, साबुन, स्याही, शरबत, अर्क आदि बनाने के तरीके इस में लिखे हैं। ४०० पृष्ठ की पुस्तक का दाम केवल २) रु० है।

२० स्वस्थवृत्त।

(चरकसंहितान्तर्गत) मनुष्य को कैसे स्वस्थ रहना चाहिये इसी का इस में वर्णन है। सरल भाषाटीका सहित। पुस्तक हरएक मनुष्य के लिये अत्यन्त उपयोगी है मूल्य ॥) आ०।

२१ रसेन्द्रचूडामणि।

श्री सोमदेव विरचित—बहुत प्राचीन तथा रस विषय का अत्यन्त उपयोगी ग्रन्थ है। प्रथम बार ही छपा है सटिप्पण मूल्य २)रु०

२२ बार्हस्पत्य अर्थशास्त्र।

का सरल हिन्दी अनुवाद हिन्दी के सुप्रसिद्ध लेखक ला० कन्नोमल्ल एम० ए० जज कृत। यह अर्थशास्त्र विषयक भारत का सब से पुराना अर्थात् कौटल्य अर्थशास्त्र से भी पुराना ग्रन्थ है।

इस में मूलसूत्र हिन्दी अनुवाद विस्तृत भूमिका, कई एक उपयोगी टिप्पणियां (जिस में प्राचीन समय के प्रचलित धर्मों, नगरों, पर्वतों, नदियों आदि का सविस्तर वर्णन है) तथा प्राचीन भूगोल सम्बन्धी दो चित्र भी दिये हैं। पुस्तक हरएक हिन्दी जाननेवाले को एक बार अवश्य पढ़नी चाहिये। बढ़िया जिल्द मूल्य १॥) रु० है।

२३ कौटिल्य अर्थ-शास्त्र

का सरल हिन्दी अनुवाद, अनुवादक—हिन्दी संसार के परिचित प्रो० प्राणनाथ जी विद्यालङ्कार, बढ़िया कपड़े की जिल्द सहित मूल्य ४) रु०

• हिन्दी की सुप्रसिद्ध मासिक पत्रिका 'सरस्वती' के सितम्बर के अंक में ला० कन्नोमल एम० ए० जज का एक महत्वपूर्ण लेख उपरोक्त पुस्तक के विषय में निकला है जिस में से कुछ अंश हम यहां उद्धृत करते हैं:—

कौटिल्य अर्थ—शास्त्र के रचयिता संसार प्रसिद्ध राजनीतिज्ञ चाणक्य मुनि हैं जिन्होंने नन्दराजाओं का नाश कर चन्द्रगुप्त को राज्य पर बैठाया था। इस ग्रन्थ के लिखे जाने का समय आज से लगभग २३०० वर्ष पहले का है। इसलिये ग्रन्थ बहुत प्राचीन है। और उस समय की परिस्थिति बताने के लिये एक ही है। ऐतिहासिक दृष्टि से इसका महत्व बहुत है। उस समय जो पेशे थे और जो अद्भुत, अनोखी और अमूल्य वस्तुएं भारतीय कला कौशल से बन सकती थीं उन सभी का हाल इस पुस्तक में है। राजनैतिक विषयों का तो यह भण्डार है। जो आविष्कार योरुप के महायुद्ध के समय हुए हैं उन में से बहुत ऐसे हैं जो कि प्राचीन भारत के लोगों को मालूम थे। उन सबका सविस्तर वर्णन इस पुस्तक में है।

हर प्रकार की पुस्तकें मिलने का पता—

मोतीलाल बनारसीदास

अध्यक्ष—पंजाब संस्कृत पुस्तकालय

सैदमिट्ठा बाज़ार, लाहौर।